

Львівський державний університет внутрішніх справ

М. П. КОЗИРЄВ

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Львів
2018

УДК 159.9:32(075)
К59

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 29 червня 2017 р. № 12)*

Рецензенти:

Н. І. Жигайло, доктор психологічних наук, професор;

М. П. Гетьманчук, доктор історичних наук, професор

Козирєв М. П.

К59 Політична психологія: навч. посібник / М. П. Козирєв. – Львів:
ЛьвДУВС, 2018. – 648 с.

ISBN 978-617-511-248-9

Розглянуто актуальні проблеми теорії та практики політичної психології, зокрема, історію її становлення, об'єкт, предмет, завдання, методи і функції. Проаналізовано політичну сферу в психолого-політичному вимірі. Подано основні проблеми політичної психології, що визначаються програмою підготовки здобувачів вищої освіти з психології: політична свідомість, психологія політичної культури, політичної соціалізації, психологія політичної діяльності, політичного лідерства й еліти, політичної влади, етнічних спільнот, політичного конфлікту, корупції, тероризму, масової поведінки, маніпуляцій, комунікації, прийоми практичної психології в політиці тощо.

Для студентів, викладачів вишів, практичних психологів, широкого кола науковців.

УДК 159.9:32(075)

ISBN 978-617-511-248-9

© Козирєв М. П., 2018

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
Частина I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	11
Розділ 1. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ	11
1.1. Політико-психологічні ідеї античності, епохи Відродження і Просвіти.....	12
1.2. Політична психологія XIX ст. – початку XXI ст.	24
Резюме.....	43
Контрольні запитання.....	46
План семінарського заняття.....	46
Теми рефератів.....	46
Рекомендована література.....	47
Тести.....	47
Розділ 2. ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА	51
2.1. Поняття, об’єкт і предмет політичної психології.....	52
2.2. Основні принципи, методи та функції політичної психології.....	63
Резюме.....	70
Контрольні запитання.....	71
План семінарського заняття.....	71
Теми рефератів.....	72
Рекомендована література.....	72
Тести.....	73
Розділ 3. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ	76
3.1. Поняття і зміст політичної свідомості.....	76
3.2. Структура і класифікація політичної свідомості.....	85
3.3. Політична ідеологія як форма політичної свідомості.....	91
Резюме.....	104
Контрольні запитання.....	105
План семінарського заняття.....	106

Теми рефератів.....	106
Рекомендована література.....	106
Тести.....	107
Розділ 4. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	111
4.1. Поняття, структура та функції політичної культури.....	112
4.2. Типологія політичних культур.....	117
4.3. Політична культура сучасної України.....	127
Резюме.....	132
Контрольні запитання.....	133
План семінарського заняття.....	134
Теми рефератів.....	134
Рекомендована література.....	135
Тести.....	136
Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	139
5.1. Політична соціалізація як соціально-психологічний феномен.....	140
5.2. Моделі та концепції політичної соціалізації.....	150
Резюме.....	161
Контрольні запитання.....	161
План семінарського заняття.....	162
Теми рефератів.....	162
Рекомендована література.....	163
Тести.....	163
Розділ 6. ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	167
6.1. Політична діяльність як соціально-психологічний феномен.....	168
6.2. Психологічні аспекти електоральної поведінки.....	186
Резюме.....	198
Контрольні запитання.....	199
План семінарського заняття.....	200
Теми рефератів.....	200
Рекомендована література.....	200
Тести.....	201
Розділ 7. ПСИХОЛОГІЯ ГРУП У ПОЛІТИЦІ.....	205
7.1. Психологія групи як суб'єкта політичної діяльності.....	206
7.2. Психологія команди та груп інтересів у політиці.....	219
Резюме.....	230

Контрольні запитання.....	231
План семінарського заняття.....	232
Теми рефератів.....	232
Рекомендована література.....	232
Тести.....	233
Розділ 8. ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА.....	236
8.1. Психологічні аспекти політичного лідерства.....	237
8.2. Функції, стиль, імідж політичного лідера.....	246
Резюме.....	264
Контрольні запитання.....	265
План семінарського заняття.....	265
Теми рефератів.....	266
Рекомендована література.....	266
Тести.....	267
Розділ 9. ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ.....	270
9.1. Політична еліта як політико-психологічний феномен.....	271
9.2. Типологія політичної еліти.....	284
Резюме.....	295
Контрольні запитання.....	296
План семінарського заняття.....	296
Теми рефератів.....	297
Рекомендована література.....	297
Тести.....	298
Частина II. ЗМІСТОВО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	301
Розділ 10. ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ.....	301
10.1. Психологічна характеристика політичної влади.....	302
10.2. Психологічні ознаки легітимності влади й опозиції.....	317
Резюме.....	325
Контрольні запитання.....	326
План семінарського заняття.....	327
Теми рефератів.....	327
Рекомендована література.....	327
Тести.....	328

Розділ 11. ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНИХ	
СПІЛЬНОТ	332
11.1. Основні види національно-етнічних груп.....	333
11.2. Структура і властивості психології нації.....	341
11.3. Психологічні особливості національно-етнічних	
конфліктів.....	347
Резюме.....	356
Контрольні запитання.....	358
План семінарського заняття.....	358
Теми рефератів.....	359
Рекомендована література.....	359
Тести.....	360
Розділ 12. ПСИХОЛОГІЯ СТИХІЙНОЇ МАСОВОЇ	
ПОВЕДІНКИ	363
12.1. Основні види масової стихійної поведінки.....	364
12.2. Натовп як соціально-психологічний феномен.....	373
Резюме.....	387
Контрольні запитання.....	388
План семінарського заняття.....	388
Теми рефератів.....	388
Рекомендована література.....	389
Тести.....	389
Розділ 13. ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ	393
13.1. Політичний конфлікт як соціально-психологічний	
феномен.....	394
13.2. Психологія виявлення та попередження політичних	
конфліктів.....	410
Резюме.....	423
Контрольні запитання.....	423
План семінарського заняття.....	424
Теми рефератів.....	425
Рекомендована література.....	425
Тести.....	426
Розділ 14. ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРИЗМУ	430
14.1. Психологічні аспекти політичного тероризму.....	430
14.2. Психологічна характеристика особи терориста.....	443
Резюме.....	452
Контрольні запитання.....	454
План семінарського заняття.....	454

Теми рефератів.....	454
Рекомендована література.....	454
Тести.....	455

Розділ 15. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ

КОРУПЦІЇ.....	459
15.1. Соціально-психологічна характеристика корупції.....	460
15.2. Психологія політичної корупції.....	470
Резюме.....	482
Контрольні запитання.....	483
План семінарського заняття.....	484
Теми рефератів.....	484
Рекомендована література.....	484
Тести.....	485

Розділ 16. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МАНІПУЛЯТИВНОГО

ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ.....	489
16.1. Психологія політичного маніпулювання.....	490
16.2. Психологічне маніпулювання громадською думкою.....	506
Резюме.....	517
Контрольні запитання.....	518
План семінарського заняття.....	519
Теми рефератів.....	519
Рекомендована література.....	519
Тести.....	520

Розділ 17. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ

КОМУНІКАЦІЇ.....	524
17.1. Політична комунікація як психолого-політичний феномен.....	525
17.2. Концепції, класифікація та умови політичної комунікації.....	542
Резюме.....	551
Контрольні запитання.....	552
План семінарського заняття.....	553
Теми рефератів.....	553
Рекомендована література.....	553
Тести.....	554

Розділ 18. ПРИКЛАДНА ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ.....

.....	558
18.1. Психологічні прийоми у політичній діяльності.....	559
18.2. Психологія політичної реклами.....	571
Резюме.....	582

Контрольні запитання.....	584
План семінарського заняття.....	584
Теми рефератів.....	584
Рекомендована література.....	585
Тести.....	585
ДОДАТКИ.....	589
СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ».....	589
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК.....	592
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	604
ГЛОСАРІЙ.....	611
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	629

ПЕРЕДМОВА

Політику творять і реалізують люди, керуючись певними уявленнями, мотивами, цілями, настроями й емоціями. Політика загалом, як і окремі політичні події та явища, значною мірою залежить від природи, психіки конкретних людей. Тому досліджувати політику, її вияви та результати доцільно саме через вивчення людей, їхнього психологічного стану.

З огляду на те, що психологічні стани та явища у певний спосіб зумовлюють певні політичні події і процеси, то цілком логічно, що й вони, своєю чергою, сприяють зміні психологічного стану їх учасників. Автор акцентував саме на тому, яку роль відіграють у політиці, а отже і в усій історії людства, конкретні психологічні феномени, психологічні механізми, які реально спонукають людей до політичної діяльності.

Актуальність вивчення політичної психології зумовлена тим, що політична сфера суспільства, діяльність політичних суб'єктів пронизані психологічними явищами і процесами. Фахівець психологічної спеціальності неминуче долучається до системи політичних відносин. Зокрема від того, як він опанує дисципліну «Політична психологія», залежатиме, чи буде він пасивним об'єктом політичного впливу, чи стане активним суб'єктом політичного життя суспільства.

Головним завданням навчального посібника є з'ясування сутності політико-психологічних відносин і процесів, опанування знаннями, що знадобляться у професійній діяльності. Він спрямований не лише на вивчення теоретичного матеріалу, а й на формування активної громадянської позиції, свідомого ставлення до політичних явищ, зокрема тих, які визначають розвиток політичної сфери. Політична психологія включена до навчального плану підготовки здобувачів вищої освіти за освітнім ступенем бакалавр спеціальності «Психологія». Посібник складений згідно з робочою

навчальною програмою, яка передбачає 36 годин лекцій та 36 годин семінарських занять.

Автор намагався пов'язати вивчення політичної психології з дисциплінами циклу професійного навчання. Ґрунтувався на сучасних теоретико-методологічних підходах до вивчення політико-психологічних явищ і процесів, досягнення наукових інститутів, вищих навчальних закладів України й інших країн, на власний досвід викладання політичної психології.

Для студентів, викладачів вишів, практичних психологів, широкого кола науковців.

Частина I

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розділ 1

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити психолого-політичні погляди мислителів античного світу;
- визначити психологічні особливості політичних поглядів мислителів епохи Середньовіччя;
- пояснити внесок учених Відродження у розуміння психолого-політичних явищ;
- охарактеризувати розвиток політичної психології у XIX – на початку XXI ст.;
- проаналізувати стан сучасної політичної психології;
- показати особливості розвитку політичної психології в Україні.

**1.1. Політико-психологічні ідеї античності,
епохи Відродження і Просвіти**

1.2. Політична психологія XIX ст. – початку XXI ст.

Політична психологія багата своєю передісторією. Задовго до оформлення як самостійної наукової дисципліни політико-психологічними ідеями активно цікавилися дослідники, причому навіть більшою мірою, ніж нині. Головне питання, яке постійно

цікавило людей у всі часи, – це влада над собі подібними. Інтриги і змови, вбивства і перевороты безперервно супроводжували історію людства, починаючи з родоплемінного устрою. Людина і влада – це те коло питань, яке утворює передісторію політичної психології. У далекий, донауковий час, те що ми зараз називаємо політичною психологією, було безпосередньою повсякденною практикою політичної еліти. Багато чого з тих часів перейшло в сучасне політичне життя, у сучасній політиці складно знайти подію, яка не має аналога в стародавніх часах і в якому не прочитуються політико-психологічні складові.

1.1. Політико-психологічні ідеї античності, епохи Відродження і Просвіти

Стародавня Греція – колыска всіх наук. Саме в Стародавній Греції, коли політиків, у нинішньому значенні, замінювали оратори (ораторське мистецтво було обов'язковим і вирішальним компонентом діяльності політика), один із великих майстрів красномовства, Демосфен (384–322 до н. е.), став, мабуть, першим дослідником механізмів політичного впливу на маси: Демосфен, як відомо, сам увійшов до політики через практику. Він погано розмовляв від народження і, щоб навчитися ораторському мистецтву, годинами тренувався, набивши рот камінчиками, біля берега моря. Прагнучи перекричати шум морського прибою, він сформував громоподібний голос, і роздумуючи під час тренувань, відкрив низку особливостей різних масових аудиторій, перед якими доводилося йому виступати.

Демосфен детально розрізняв *два типи мас*. Одні – «*піддатливі емоціям*». З ними, вважав він, необхідно використовувати механізми психологічного зараження для того, щоб викликати у цих людей ефект наслідування виступаючому перед ними. Такі маси зазвичай некритично сприймають те, що говорить оратор. Їх треба заражати, щоб вони наслідували. Як приклад «піддатливих мас» Демосфен приводив східні говорячи сьогодношньою мовою, «тоталітарні» народи, що звикли до благоговіння перед «харизматичними вождями» і диктаторами.

Інші маси – *«піддатливі розуму»*. З ними, вважав Демосфен, політик повинен будувати спілкування принципово інакше. Зокрема він зобов'язаний використовувати механізми логічної аргументації, для того, щоб пробудити властиву цим масам здібність до самостійного роздуму і спрямувати її в потрібному оратору (тобто політику) напрямі. Наприклад стверджував навчений досвідом Демосфен, «афіняни звикли думати та судити самостійно, і тому звернення до відчуттів безперспективні». Тобто це ніби «демократичні народи», з якими політик зобов'язаний спілкуватися раціонально, враховуючи їх здібність до самостійного прийняття аргументованих рішень.

З політичної практики Стародавньої Греції загалом можна виділити *дві головні традиції розгляду політико-психологічної природи людини*. З одного боку, явно виділяється *традиція «демократична»*, що передбачає рівність можливостей головних «політичних учасників» – реальних суб'єктів політичного процесу. З іншого – існувала *традиція «аристократична»* (елітарна), що відкрито наголошувала на перевагу певних типів людей та їх ролі в політичному процесі.

Так, «аристократична» політична традиція відверто була виражена в поглядах школи Платона (бл. 427–347 до н. е.) [188]. Цей грецький мислитель уважав, що *ідеальний тип володаря – це «філософ на троні»*. Згідно з його поглядами, не всі, а лише деякі люди можуть бути «справжніми правителями». Інші люди (не всі) можуть бути, скажімо, «воїнами». Більшість населення взагалі не цікавиться політичним життям. Ось така виходила у Платона станово-ієрархічна «Республіка», в якій вищий, власне «політичний», тобто раціонально-логічний, інтелектуальний елемент «душі» (свідомості) переважав тільки у представників правлячих класів.

Він одним із перших дав систематичний виклад власних психолого-політичних ідей у діалогах «Держава», «Політик» й «Зако-ни». Платон був об'єктивним ідеалістом. Суспільство розумів як відображення вічних ідей, що існують незалежно від дійсності. Найважливішою й безпосередньою формою існування суспільства Платон уважав державу. Філософ прагнув намалювати картину ідеального суспільства й держави. Так, у «Державі» його ідеальне суспільство складається із трьох станів: правителів-філософів, воїнів-стражів, а також ремісників і землеробів. Ієрархія станів засно-

вана на їхній відповідності трьом початкам людської душі – розумному, хороброму й діловому. Кожен стан зайнятий своєю справою: філософи-мудреці здійснюють справедливе правління, оскільки тільки їм доступне істинне знання; стражі захищають суспільство; ремісники й землероби створюють матеріальні засоби життя. Для закріплення соціальної ієрархії філософ використовує міф про домішування Богом до кожного стану певного металу: правителям – золота, воїнам – срібла, виробникам – міді й заліза.

Справедливість, як принцип досконалої держави, полягає в тому, що кожен стан займається власною справою і має своє особливе становище у суспільній ієрархії. Інша риса ідеальної держави – аристократичне правління, в разі якого правлять тільки розумні люди. Здатність засвоїти мудрість, яка передається нащадкам способом підбору батьків і довгого навчання «мистецтву політики», присутня філософам. Єдність держави може підірвати егоїзм окремих людей. Платон бачив вирішення цієї проблеми в обмеженні споживання тільки найнеобхіднішим і в скасуванні будь-якої власності та сім'ї для станів правителів, воїнів. Держава залишається ідеальною доти, доки кожен стан займається власною справою.

Однак псування характеру правителів і підлеглих, необґрунтовані претензії інших станів (тих, хто не володіє мудрістю) на владу призводять до розкладу ідеальної держави і до поступової її заміни більш низькими державними формами. Ідеальна держава, реалізована у формі монархії (царської влади) або аристократії (правління філософів), вироджується в тимократію (владу воїнів), потім в олігархію (владу не багатих, яку Платон розуміє як плутократію – панування багатих). Надмірна майнова нерівність викликає невдоволення народу, що призводить до утвердження демократії, яка потім змінюється найгіршою формою держави – тиранією. Тиранія – найгірший вид державного устрою, де панують беззаконня, свавілля, насильство. Колообіг державних форм завершується поверненням в ідеальний стан. Сам Платон не розкриває механізму облагородження тиранії.

Демократію він також розглядає як недосконалу форму держави, що, ймовірно, продиктовано неприйняттям грецьким мислителем її практичного втілення в афінському полісі: рішення народу не завжди були мудрими, демократичними процедурами часто користувалися авантюристи для приходу до влади. Аргументуючи

своє ставлення до демократії, філософ виказує проникливу думку про небезпеку надмірної свободи, тому що з крайньої свободи може народитися найжорстокіше рабство. Історія знає приклади, що підтверджують цей прогноз.

Платон був не виключенням: до нього подібні проблеми розглядали і софісти і Сократ (бл. 470–399 до н. е.). Учень Сократа *Ксенофонт* (469–399 до н. е.), детально *досліджував* низку політико-психологічних проблем, зокрема, *психологію тиранів і тиранії*. Злощасна доля непопулярного тирана не фатальна: при правильно-му політичному курсі він може добитися популярності. Демонструючи явний макіавеллізм, *Ксенофонт радив володарю нагороди роздавати самому, а здійснення покарань доручати іншим*. Йдучи від часткового до загального, він порушував питання психології тиранії як політичного устрою.

Стародавня Греція наводить багато прикладів із майже теоретичної політичної психології. Зрозуміло, що рівень аналізу і мова античних мислителів, філософів і публіцистів далекий від сучасних поглядів. Проте набагато важливіше інше: те, що в античний час політико-психологічні проблеми хвилювали людей.

Арістотель (348–322 до н. е.) [19] був одним із перших мислителів, що спробував проаналізувати *проблеми влади і підпорядкування*. Наприклад він намагався зрозуміти суть масових безпорядків і заколотів, спрямованих на скидання влади. Він пов'язував «настрої осіб, що піднімають повстання» (тобто їх психічний стан) з «політичною смутою і міжособними війнами». Аналізуючи масові виступи проти властей, він писав: «По-перше, потрібно знати настрої осіб, що піднімають повстання, по-друге, – мету, до якої вони при цьому прагнуть, і, по-третє, чому власне починаються політична смута і міжособні роздори». Так, для розуміння реальної політики за часів Арістотеля вимагалось аналізувати зміни в масовій психології, зокрема, динаміку переходу від слухняного стану – до бунтівного.

Арістотель зробив значний внесок у розвиток різних наук, разом і політичної психології. Тільки нині, повертаючись до його робіт і оцінюючи їх на основі політичних реалій сучасного життя, ми замислюємося наприклад над політико-психологічним змістом *описаних Арістотелем основних форм правління: тиранії, аристократії, олігархії, охлократії і демократії*.

Стародавній Рим був доволі розвинутішою в політико-психологічному плані епохою. Якщо старогрецькі мислителі лише епізодично фіксували ті або інші політико-психологічні феномени, то в Стародавньому Римі Плутарх (46–120, 125 н. е.) і Светоній Гай Транквілл (75–160 н. е.) проводили *розгорненіші дослідження у галузі політичної психології лідерів і самого феномена лідерства*. По суті, це було початком того, що в разі подальшого розвитку, в ХХ ст., стало називатися методом психобіографії. Так, Плутарх у життєписі Гая Юлія Цезаря (100–43 до н. е.) писав: «Цезар же, ледве повернувшись з провінції, став готуватися до здобуття консульської посади. Він бачив, що Красс і Помпеї знову не ладять один з одним, і не хотів проханнями, зверненими до одного, зробити себе ворогом іншого, а разом з тим не сподівався на успіх без підтримки обох. Тоді він зайнявся їх примиренням, постійно наголошуючи, що, шкодячи один одному, вони лише посилюють Цицеронів, Катувов і Катонов, вплив яких зійде в ніщо, якщо вони, Крассі і Помпеї, об'єднаються в дружній союз (звідси потім в історії науки виникне поняття «дружній союз як своєрідне протиставлення «союзу недружньому, тобто, кажучи політично, «фракції»), правитимуть спільними силами і за єдиним планом. Переконавши і примиривши їх, Цезар склав і створив з трьох неподоланну силу, що позбавила влади і сенат, і народ, причому повів справу так, що ті двоє не стали сильніше один за одного, але сам він через них набув силу і незабаром при підтримці того і іншого блискуче пройшов в консули».

Усе зрозуміло: враховуй психологію ворогів і друзів, дій за принципом «розділяй і володарюй». Отож Плутарх описує конкретну політико-психологічну модель поведінки Цезаря. Він показує його мотивацію і демонструє політичну стратегію, відмінну саме завдяки врахуванню зазначених психологічних моментів.

Значну роль у розвитку практики психологічної впливу на політику зіграв *Марк Тулій Цицерон* (106–43 до н. е.). У своїх трактатах з ораторського мистецтва він радив ретельно враховувати психічні моменти. Зокрема він писав як повчання ораторам, охочим виграти справу в суді (кажучи сучасною мовою, до адвокатів): «Бажано, щоб судді самі підходили до справи з тим душевним настроєм, на яке розраховує оратор. Якщо такого настрою не буде, то треба визначити настрої суддів та повернути всі сили розуму

і думки на те, щоб якомога тонше рознюхати, що вони відчувають, що думають, чого чекають, чого хочуть і до чого їх легше буде схилити». Велика частина промови оратора, згідно з Цицероном, повинна бути спрямована на те, щоб *змінити настрої слухаючих і всіма способами захопити їх за собою. Мова оратора – політика, вважав він, повинна бути напруженою і пристрасною*. Причому політична мова, якою оратор прагне збудити інших, за своєю суттю може і повинна збуджувати його самого навіть більше, ніж будь-кого зі слухачів, – зауважив Цицерон.

Отже, політики Стародавнього Риму багато досягли у прикладній політичній психології – особливо, у сфері ораторського мистецтва. Вони почали розробляти теоретичні і методичні (метод психобіографічних життєписів) основи політичної психології.

Стародавній Схід, на відміну від Стародавньої Греції, не захоплювався вивченням природи. Навпаки, навіть космогонічні теорії висувалися, наприклад, китайськими мислителями не так для пояснення походження різноманіття природних явищ, землі, неба й інше, як для пояснення першооснови держави і влади правителя. Одне з найважливіших місць у соціально-політичних і етичних переконаннях займали *проблеми заспокоєння суспільства й ефективного управління державою*. Дотепер у Китаї і низці пов'язаних із ним країн збереглися відгомони повчань Конфуція (551–479 до н. е.). Він уважав, що основою порядку в країні є багатогранне за змістом поняття, що переводиться словами «церемоніал», «ритуал», «шанобливість», «благопристойність».

Конфуцій вчив: «На те, що не відповідає ритуалу, не можна дивитися; про те, що не відповідає ритуалу, не можна говорити; те, що не відповідає ритуалу, не можна робити». *Ідея покірності від низу до верху – покірності ритуалу, долі й правителю – становила основу старокитайської політичної психології*.

Були й інші погляди. Так, зокрема, погляди на державу Мен-ци (372–289 до н. е.) перегукувалися із західними ідеями Платона, Епікура (341–270 до н. е.) і Лукреція (99–95–55 до н. е.). Він уперше в історії Китаю висунув *теорію походження держави і влади на основі загального договору людей, згідно з яким влада вручалася «наймудрішій з людей» незалежно від її походження*.

Сунь-ци (313–238 до н. е.) спробував реформувати конфуціанство. Зокрема ідея ритуалу переосмислювалася у душі компро-

місу між стародавніми ритуалами і централізованим законодавством того часу. Потім цей напрям продовжили легісти. *Психологію рівності, але не перед законом, а патріархальною общиною, відстоював Лао-цзи (604–531 до н. е.).* Були й інші психологічні концепції устрою соціально-політичного життя.

Епоха Середньовіччя припадає на V–XV ст. У цей час політичне знання мало чітко виражену релігійно-етичну форму. У середньовічному світогляді панувало уявлення про визначальну роль Бога в природі, суспільному й особистому житті. Влада осмислювалася як здійснення Божого промислу. Покора державній владі – одна з вимог християнської моралі. В основі цієї вимоги був завіт Ісуса Христа: «Віддайте кесареві Кесарево, а Богові боже».

Найбільш розвинену концепцію середньовічного відношення до політики сформулював один із найвизначніших й авторитетних мислителів християнства – єпископ Августин Аврелій (354–430 р.) у своєму знаменитому трактаті «Про град Божий». Державу Августин розглядав як частину універсального порядку, творцем і правителем якого є Бог. Тому всі керівники повинні служити своєю владою і Богові, і людині. Адже держава – це велика кількість людей, об'єднаних суспільними зв'язками. Держава, що ставить своєю метою задоволення тільки земних благ, позбавлена правди, є панування сили. З тих пір як держава містить у собі диявольську волю, вона стає суспільним тираном. Тільки держава Божа має щиру правду, і в ній здійснюється загальне прагнення до єдності й вічного миру.

Форми правління розрізняються Августином залежно від тих обов'язків, які покладаються на верховну владу. Головними серед них він уважав моральні й релігійні, зокрема, повагу до Бога й до людини. Якщо в державі зберігаються справедливість і повага до релігії, то всі форми правління, так само, як авторитет і повноваження влади, стають гідними того, щоб їм підкорятися.

Основна риса соціально-політичних поглядів Августина – обґрунтування та виправдання нерівності у суспільстві. Багатство одних і бідність інших він пояснював зіпсованістю природи людини внаслідок гріхопадіння перших людей. Становище людини в суспільстві, за Августином, запрограмоване на небесах. Звідси – висновок про неправомірність революційних виступів народу проти устрою «гармонійної нерівності».

Інший видатний мислитель – Фома Аквінський (1225–1274) – жив у період Пізнього Середньовіччя і був найвпливовішим бого-словом у Західній Європі тієї доби. У 1323 році він був зачислений до лику святих римо-католицької церкви, а його вчення визнано згодом офіційною ідеологією католицизму. Згідно з поглядами Ф. Аквінського, поодиноці люди не можуть задовольнити власні потреби, в них від природи закладене *прагнення об'єднатися і жити в державі*. З огляду на це, і виникає держава як політична спільнота людей. Метою державності є спільне благо, забезпечення умов для гідного життя. Здійснення цієї мети, передбачає збереження феодально-станової ієрархії, привілейованого становища можновладців і багатіїв, дотримання всіма встановленого Богом обов'язку *підкорятися правителям*, які уособлюють державу. Державна влада походить від Бога й тому повинна бути підлегла духовній. Це твердження пов'язане з прагненням середньовічних теологів обґрунтувати верховенство духовної (церковної) влади над світською. Незважаючи на божественну природу державної влади, її надбання й використання, як уважав Ф. Аквінський, залежить від людей.

Сутністю влади є такий порядок відносин панування і підкорення, за якого воля осіб із верхівки суспільної ієрархії керує нижчими верствами населення.

Отже, сутність влади божественна, але форми її реалізації визначають люди. Збурювання народу проти влади монарха визнавалося смертним гріхом, оскільки було рівносильне виступу проти Бога. Однак світська влада повинна додержуватися християнських заповідей і не гнітити власний народ. В іншому випадку Ф. Аквінський визнавав правомірним повалення тирана. Християнство намагалося тримати політику в підлеглому становищі як світський придаток релігії, нав'язувало теоретичне розуміння держави й влади як елементів божественної діяльності й підконтрольності.

В епоху *Відродження* роль людського чинника в історії, житті і політиці розглядалася зовсім в іншому контексті, що привело до нового підйому інтересу до політико-психологічних ідей. Як відомо, то був особливий період в культурному й ідейному розвитку країн Західної і Центральної Європи. Підґрунтя цієї антифеодальної епохи виявлялося в її світському, антиклерикальному характері, гуманістичному світогляді, у вивченні спадщини антич-

ності в багатьох сферах життя. Творчість діячів епохи Відродження прийнята вірою в безмежні можливості людини, її волі і розуму, запереченням релігійної схоластики і аскетизму. Утвердження ідеалу гармонійної, творчої особи, звернення до людини як до вищого початку буття – все це сприяло переосмисленню ролі людського чинника в історії і політиці. В епоху Відродження поширилися філософські ідеї неоплатонізму і пантеїзму. Ідеї Відродження сприяли руйнуванню феодал-релігійних уявлень і об'єктивно відповідали потребам розвитку політики та її наукового осмислення, включаючи політико-психологічне знання. З цим і була пов'язана поява політико-психологічних праць.

Найвиразнішим представником політичної думки епохи Відродження був *Ніколло Макіавеллі* (1469–1527), якого вважають засновником політичної науки. Цей факт є визнанням його заслуг у розвитку політичної думки. У творах «Государ», «Міркування про першу декаду Тіта Лівія», «Історія Флоренції» Н. Макіавеллі викладає основні положення нового, раціоналістичного підходу до проблем політичної науки. Трактат Н. Макіавеллі «Государ» [158] – праця першого в історії повноправного політолога і політичного психолога. Вона, безумовно, є одним із найприкметніших зразків політико-психологічного аналізу проблем лідерства і, одночасно, ефективним керівництвом із політичного мистецтва управління людьми. В цій праці описано і розкрито приховані психологічні механізми політичної поведінки монарха («тирана»), використання яких, як уважає автор, не просто виправдано, але навіть необхідно в кризові часи.

Щодо природи людей Н. Макіавеллі був невисокої думки: *«Про людей в цілому можна сказати, що вони невдячні і непостійні, схильні до лицемірства і обману, що їх відлякує небезпека і вабить нажива»*. Люди, – вважав Н. Макіавеллі, – *за своєю природою ірраціональні й егоїстичні, і тому для досягнення цілей їх, тобто суспільного, благополуччя не може бути і мови про вибір засобів: мета виправдовує будь-які засоби*. Н. Макіавеллі був вірним сином своєї епохи і гідним учнем батьків-єзуїтів. «Мета виправдовує засоби» – цей відомий девіз засновника ордена єзуїтів Ігнація Лойоли (1491–1554) став загальноновизнаним для політиків тієї епохи. Н. Макіавеллі так розвивав цей принцип: *«Зі всіх звірів хай государ уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів,*

а лисиця – вовків, отже, треба бути подібним Лисиці, щоб уміти обійти капкани, і леву, щоб відлякати вовків».

При всьому езуйтському цинізмі власних повчань, Н. Макіавеллі не забував і про простих людей – підданих володаря: «Государ повинен стежити за тим, щоб не зробити нічого, що могло б викликати ненависть або презирство підданих. Якщо в цьому він досягне успіху, то свою справу він зробив, і інші його вади не представляють для нього будь-якої загрози».

Макіавеллівські образи «лева» і «лисиці» не просто стали головними в практичній і теоретичній політичній психології. Ці живі й край образні макіавеллівські поняття не втратили актуальності дотепер. Вони широко використовуються і в практичній політиці, і в іміджології – *створенні вигідного образу політика*.

Окрім, так би мовити, «стандартних» питань, пов'язаних із людською природою, психологією і, відповідно, з політичною поведінкою певних типів людей, Н. Макіавеллі порушував і складніші питання масової психології в політиці, розглядаючи «гострі соціальні сутички» в кризовому суспільстві. Складнішими ці питання треба визнати хоча б тому, що за часів Н. Макіавеллі, як і його попередників, ще не було «мас» у сучасному розумінні. Щільність розселення людей була така, що будь-яка «маса» зрідка перевершувала декілька десятків, максимум, сотень чоловік. Проте, він прозорливо писав: *«Глибока і природна ворожнеча, ...породжена прагненням одних володарювати і небажанням інших підкорятися, є основна причина всіх безладів, що відбулися в державі»*. І пояснював: «Бо в цій відмінності у монастроїв знаходять собі їжу всі інші обставини, що викликають смуту в республіках».

Тобто Н. Макіавеллі протиставляв кризове суспільство (у якому одні прагнуть володарювати, інші не бажають підкорятися, суспільству стабільному (у якому одні володарюють, а інші підкоряються). Він шукав коріння відмінностей в психологічних станах значних мас людей, що створюють суспільство. З його погляду, історичний процес, включаючи зміну форм державності, зазвичай і відбувається під впливом «непорушних життєвих обставин», під впливом «непорушного ходу речей», в якому насамперед і виявляються дії людей, зокрема, «охоплених визначеними настроями».

Значимо, наскільки антифаталістична позиція Н. Макіавеллі на тлі своєї епохи, наскільки вона «гуманістична» в політико-

психологічному розумінні. Відділивши реальну політику від моралі і релігії, один із родоначальників усіх політичних наук серед перших почав досліджувати власне політичні процеси і, природно, не зміг оминати політичну психологію.

Зрозуміло, що внаслідок недостатнього розвитку суспільних наук того часу, Н. Макіавеллі зміг тільки описати окремі зовнішні сторони деяких політико-психологічних явищ, до кінця не пояснивши дію їх внутрішніх механізмів. Проте те, що він зробив, було свого часу проривом у політичній науці. «Государ» Н. Макіавеллі не просто актуальна понині – вона є настільною книгою для багатьох політиків, особливо початківців. Хоча треба мати на увазі й інше. Макіавеллівський «Государ» був і залишається керівництвом із практичного політико-психологічного маніпулювання людьми. Не випадково *термін «макіавеллізм» використовується для позначення всього хитрого, лукавого і нещирого в реальній політиці*. Він позначає спосіб політичної діяльності, що не нехтує будь-якими засобами заради досягнення поставленої політиком мети – володарювати над людьми.

Основа епохи Просвіти – раціональне розуміння людини. З огляду на назву цього історичного періоду, він відрізнявся розквітом наук. Політико-психологічна суть людини опинилася в центрі уваги більшості суспільствознавців. Це торкалося не тільки політичної психології окремих індивідів, лідерів, але і певних соціально-політичних спільнот – насамперед національно-етнічних. Як зазначав Джамбатіста Віко (1668–1744): «Нації проходять... через три види природи, з яких витікають три види вдач, три види природного права народів, а відповідно цим трьом видам права встановлюються три види цивільного стану, тобто держав». Тобто держава відповідає природі керованих громадян і спільнот, і не можна вивчати політику у відриві від їх психології. Про саму людську природу Віко писав, що вона «розумна, помірна, прихильна і розсудлива... І визнає як закони совість, розум і обов'язок».

Томас Гоббс (1588–1679), навпаки, був не такої гуманної думки про до себе подібних. Він уважав, що людина – це тварина з тваринними пристрастями і страхами: «Основна пристрасть людини – прагнення до влади заради досягнення основних задовольень». Головний конфлікт людської природи, за Т. Гоббсом, це конфлікт між природним для людини прагненням до пихатості

та його природним страхом. Звідси впливає багато політичних проблем.

Отже, зазвичай, переважала позитивна оцінка людини. Так, згідно з поглядами філософа-гуманіста Джона Локка (1632–1704), людина за своєю суттю є вільною істотою, незалежною і розумною. Саме тому будь-яка людина, в принципі «рівна великим і невідкладна нікому», оскільки підкоряється «тільки законам природи і в змозі побудувати справедливе суспільство». Справедливе суспільство, згідно з Дж. Локку, можна побудувати на основі якогось особливого «суспільного договору», що укладається між представниками різних людських спільнот. «Суспільний договір», за Дж. Локком, і є певною мірою віддзеркаленням розумної відповіді людства на необхідність. Нагадаємо, що теорія «суспільного договору», що користувалася популярністю того часу, так і не знайшла підтвердження в реальному житті. Фактично, тільки в ХХ ст. вона певною мірою збагатилася реальним політичним підтвердженням. Таким, можна вважати пакт Монклоа», укладений в Іспанії між представниками різних політичних сил після смерті Франко. Цей договір визначив норми соціально-політичного життя і перспективи розвитку суспільства в кризовій ситуації. Цей факт, окрім іншого, слугує непоганою ілюстрацією прогностичної ролі політичної психології.

Ще більш оптимістичний погляд на природу людини був властивий такому авторитету епохи Просвіти, як Жан-Жаку Руссо (1712–1778). Він уважав, що практично всі люди більшою чи меншою мірою володіють «внутрішнім принципом справедливості і чесноти». А така психологічна якість, як «совість є основним божественним інстинктом людини». Як відзначав Ж.-Ж. Руссо, «люди народжуються вільними, але «живуть у кайданах». Тобто люди народжуються в кайданах корумпованого суспільства, але за своєю природою незмінно прагнуть до свободи. «Як тільки людина стає соціальною і (отже) рабом, вона перетворюється на слабку, боязку і раболіпну істоту», хоча «в потенціалі природної людини були суспільні чесноти».

Психологія мас в епоху Просвіти. Ще один видний мислитель епохи, Шарль-Луї Монтеск'є (1689–1755), аналізуючи розвиток політичних інститутів і процесів у «смутий» час, зрозумів найважливішу роль масової психології та її вплив на політичні процеси. На відміну від більшості своїх попередників, він спробу-

вав не тільки описати різні масові політичні феномени, але і вказував на наявність тих або інших конкретних психологічних причин їх виникнення. Так, цікавий його опис поведінки людей в натовпі: «У важкі часи завжди виникають бродіння, яких ніхто не очолює, і коли насильницька верховна влада буває зметена, ні у кого вже не виявляється авторитету, щоб відновити її; сама свідомість безкарності натовпу зміцнює і збільшує безлад. Коли був повалений з престолу турецький султан Осман, ніхто з учасників цього заклоту і не думав скидати його..., але чийсь що назавжди залишився невідомим голос пролунав з натовпу, ім'я Мустафи було вимовлене, і Мустафа раптом став султаном».

Ш. Монтеск'є, ім'я якого зрідка пов'язується з політичною психологією, точно і вчасно зумів позначити ті особливості та конкретні політико-психологічні характеристики масової поведінки (зокрема, поведінки натовпу).

Так, епоха Просвіти серйозно просунула розуміння не тільки загальних, але і конкретних психологічних чинників у політичних процесах. Окрім того, епоха Просвіти стала родоначальницею жанру книжкових описів спостережень і роздумів в цій галузі, а також її філософське-методологічне осмислення. По суті, саме тоді були закладені філософські основи конкретних напрямів політичної психології, які надалі практично розвивалися.

1.2. Політична психологія XIX ст. – початку XXI ст.

Починаючи з Великої французької революції, коли в політичні події залучена величезна кількість людей, політична психологія стала об'єктом пильної уваги дослідників. Саме в цей період починається процес становлення самостійної науки, яка поки що не мала відповідного статусу і навіть назви. Саме від цього часу багато авторів ведуть відлік реальної історії політичної психології, незважаючи на те, що формалізація її статусу відбулася в другій половині XX ст.

Багато дослідників зверталися в своїх працях до питань психології мас, проте, з професійно-психологічного погляду,

феномен «маси» (а зокрема, поведінка натовпу) почали вивчати лише в кінці XIX ст. Це зрозуміло: потрібен час для наукового осмислення історичного досвіду і гігантських історичних потрясінь. Ці дослідження були пов'язані з трьома нині класичними іменами Жана Габрієля Тарда (1843–1904), Гюстава Лебона (1841–1931) і Сципіона Сігеле (1868–1913) [115, 199, 257].

Г. Тард [257] вивчав натовп як «щось одушевлене (звірине)» і приписував йому такі особливі риси, як «надмірна нетерпимість, відчуття своєї всемогутності і взаємозбудженість». Він розрізняв два основних типи натовпу, що зустрічаються в політиці. Перший – натовп «уважний і очікуючий», другий – натовп «діючий і виражаючий визначені вимоги». Дещо перебільшуючи, відповідно до популярних тоді психологічних теорій роль «масових інстинктів», Г. Тард ніби демонізував натовп і намагався зрозуміти роль психології в політиці, через «звірино-дemonічні» властивості людей, які визначають масову поведінку. Тобто це була редукціоністська позиція зведення складного до простого. Ось чому ім'я Г. Тарда хоча і згадується серед «батьків-засновників» політичної психології, але посилення на його праці, виклад його поглядів і позицій зменшуються. Марно: Г. Тард першим детально описав роль такого психологічного механізму, як наслідування в соціальному і, зокрема, політичній поведінці людей.

Приблизно та ж доля чекала в науці і С. Сігеле [241]. Парадоксально, але його ім'я відоме практично всім соціальним і політичним психологам, проте конкретні його роботи, фактично, невідомі нікому. Хоча він, між іншим, відрізнявся вкрай цікавими поглядами. Так, серед іншого, С. Сігеле вважав, що «інтелектуальна вульгарність і етична посередність маси можуть трансформуватися в думки і відчуття». Він стверджував, що в натовпі всі політико-психологічні процеси залежать від «впливу кількості людей, яка розбухує пристрасті і змушує індивіда наслідувати своєму сусіду». Він указав і на абсолютно конкретні речі. Наприклад, якщо «оратор спробує заспокоїти натовп, результат буде протилежним – ті, хто віддалені, не почують слів, вони побачать тільки жести, а крик, жест, дія не можуть бути інтерпретовані правильно». Отже, С. Сігеле зробив висновок, що раціонально і цілеспрямовано контролювати поведінку натовпу в принципі неможливо. У політиці, зазначав він, «з нею доводиться просто миритися».

Напівзабуті Г. Тард і С. Сігеле зробили багато відкриттів під час вивчення поведінки натовпу, описали її значно раніше, ніж відомий і популярний нині Р. Лебон. Такий майже неблаганний закон історії науки: Г. Лебон ґрунтувався на знахідках Г. Тарда і С. Сігеле так само, як пізніше на його наукових висновках ґрунтувався З. Фрейд. Він їх опрацював, подекуди процитував і використав як основу для власного аналізу психології мас і людського «я» в політиці.

Г. Лебон [145] уважав, що «з психологічної точки зору натовп формує єдиний організм, який знаходиться під впливом закону ментальної єдності натовпу; відчуття і думки складових натовпу людей орієнтовані в одному і тому ж напрямі». Він виділив відмітні ознаки особи, включеної в натовп. Наприклад основний висновок Р. Лебона: «Таким чином, як складова частина натовпу, людина опускається на декілька сходинок вниз за шкалою цивілізації». Найочевидніше, як уважав Р. Лебон, це виявляється в політиці, особливе в тій, яка вимагає «колективних дій» – тобто віддає перевагу не окремій особі, а «масовій людині» – людині в натовпі. За що він критикував «демократію» і особливо соціалізм як політичний устрій і перебіг політичної думки.

Мабуть саме цими працями Г. Лебон заслужив особливе місце в історії політичної психології. Фактично, він став основоположником самостійного жанру: політико-психологічного аналізу політичних режимів і перебігу політичної думки. На жаль, цей жанр надалі виявився майже забутим. Г. Лебон не любив соціалізм. Не любив він і натовп, політичними послугами якого користувалися соціалісти. Він відверто стояв на позиціях еліти, яку соціалісти мріяли повалити, що, зовсім не заважало йому бути прозорливим і об'єктивним дослідником. Особливо це зрозуміло тепер, після краху соціалістичного експерименту в світовому масштабі.

Г. Лебон писав: «Ненависть і заздрість у нижчих прошарках, байдужість, крайній егоїзм і винятковий культ багатства в правлячих прошарках, песимізм мислителів – такі сучасні настрої. Суспільство повинне бути дуже твердим, щоб протистояти таким причинам руйнування», яке, природно, готують соціалісти. І Г. Лебон точно знав, як це відбувається саме з політико-психологічного погляду: «Ми знаємо, який був у момент французь-

кої революції стан розуму, зворушливий гуманізм, що, почавши ідилією і мовами філософів, закінчив гільйотиною. Це такий настрій, з вигляду нешкідливий, насправді такий небезпечний, незабаром привів до розслаблення правлячих класів... Народу залишається лише слідувати за вказаному йому соціалістами шляху».

Згідно з Р. Лебону, ірраціональна заразливість соціалістичних ідей, що є швидше «розумовий настрій», ніж чітка і логічна теорія, може захопити маси на повстання проти наявного ладу. Проте соціалізм не здатний утримати людей своєю конструктивно-творчою силою.

Звідси слідує його головний парадокс, який виявився свого часу в СРСР. Повстання натовпу – це саме вибух емоцій і настроїв, що мають недовговічний характер, уважав Р. Лебон. І цілком мав рацію. Проблема полягає у тому, що пориви, які приводять до повстань натовпу, вичерпуються у міру здійснення деструктивних дій. Починає домінувати консервативно-охоронна суть психології мас. Будь-який руйнівний порив згодом обертається потягом до реставрації хоча б частини того, що було недавно зруйновано.

Аналізуючи політико-психологічну суть соціалізму, Г. Лебон пояснював його емоційну заразливість тим, що соціалізм є особливим різновидом віровчення. Будь-яке віровчення має своїх «апостолів», відповідно, Г. Лебон малює і узагальнені політико-психологічні портрети соціалістичних вождів. Із таких «вождів», у разі приходу соціалістів до влади, утворюються нові правлячі касти, що прикриваються поняттям «демократія». Г. Лебон жорстко аналізує суть і наслідки демократії. «В реальності демократичний режим створює соціальні нерівності більшою мірою, ніж який-небудь інший... Демократичні установи особливо вигідні для обранців всякого роду, і ось тому ці останні повинні захищати ці установи, віддаючи перевагу їм над всяким іншим режимом. ...Демократія створює касти точно так, як і аристократія. Єдина різниця полягає у тому, що в демократії ці касти не представляються замкнутими. Кожен може туди увійти або думати, що він може увійти. ...демократичні установи сприятливі лише для груп обранців, яким залишається лише привітати себе з тим, що ці установи з такою легкістю все забирають в свої руки». Так описує Г. Лебон природну мотивацію політичної поведінки, якщо говорити сучасною мовою, «депутатів всіх рівнів».

Ще раз наголосимо: Г. Лебон представив перший і практично єдиний досвід політико-психологічного аналізу таких феноменів, як політичний режим, спосіб організації політичного життя, і навіть виборче право. Він прогнозував: «Сумний приклад показує, яка доля чекає демократію у народів безвольних, аморальних і неенергійних. Самоправство, нетерпимість, презирство до законності, нецтво в практичних питаннях, закоренілий смак до грабежу тоді швидко розвиваються. Потім незабаром наступає і анархія, за якою неминуче слідує диктатура».

Школа «психології народів» – передвісник етнопсихології; один із перших політико-психологічних напрямів, що виник у Німеччині в середині XIX століття. Вона пов'язана з вивченням національно-етнічних виявів у соціальній і політичній сферах. Творцями школи «психологія народів» стали німецькі дослідники Моріц Лацарус (1824–1903) і Герман Штейнталь (1823–1899). Школа почала створюватися навколо редакції журналу «Психологія народів і мовознавство», який вони видавали в 1859–90-х роках. Центральна ідея «психології народів» полягала в тому, що головною силою історії є народ або «дух цілого», що виражає себе в психології, культурі, мистецтві, релігії, мовах, міфах, звичаях й ін. Індивідуальна свідомість – продукт цього цілого, ланка в загальному соціально-психологічному зв'язку. Завдання «психології народів» як окремої науки полягала в тому, щоб психологічно зрозуміти суть духу народу, відкрити закони, відповідно до яких проходить його духовне життя.

Ці ідеї були розвинені і систематизовані Вільгельмом Вундтом (1832–1920). У ранньому варіанті школа «психологія народів» відстоювала субстанціональне існування «надіндивідуальної душі», підпорядкованої «надіндивідуальній цілісності», якої є народ (нація). Теоретичні джерела таких поглядів – учення Г. Гегеля про «народний дух», ідеалістична психологія Йогана Фрідріха Гербарта (1776–1841), що синтезувала монадологію Готфріда Вільгельма Лейбніца (1646–1716) і англійський асоціанізм.

В. Вундт [49] відмовився від невизначеного поняття «дух цілого» і додав «психології народів» реалістичний вид, запропонувавши програму емпіричних досліджень мови, міфів і звичаїв – певну психологію буденної свідомості. У його варіанті, «психологія народів» була описовою наукою, що не претендує на відкриття

і створення законів, але фіксує особливості «глибинних шарів» духовного життя, які виявляються в їх історії та політиці. Питання про співвідношення індивідуальної і соціальної свідомості «психологія народів» вирішувала на користь останньої. Вважалося, що всі представники одного народу мають риси специфічної природи, яка відображається і на їх фізичних, і психічних характеристиках. Дії «тілесних впливів» на душу викликають появу загальних соціально-психологічних якостей у різних представників одного народу, внаслідок чого всі вони володіють ідентичним «народним духом» і, зокрема, схильні до однотипної політичної поведінки. Так, у ХХ столітті, в дусі цих традицій, деякі автори пов'язували звичай туго сповивати немовлят зі схильністю до тоталітаризму в росіян і китайців.

Психологічна схожість індивідів виявляється в їх національній самосвідомості. Природа її метафізична, а це розуміння складне – можливий лише опис тих або інших її виявів. Для В. Вундта національна свідомість була «творчим синтезом» індивідуальних свідомостей, який утворює нову реальність, що знаходиться в наслідках надіндивідуальної (культурної, історичної, політичної) діяльності. До заслуг школи «психології народів» відносяться постановка важливих національно-психологічних проблем і спроби їх комплексного вирішення зі залученням психології, історії, етнографії, лінгвістики. Недоліками цього напряму вважаються еклектичність і відсутність послідовного концептуального рішення піднятих проблем.

Психоаналіз Сігізмунда Шломо Фрейда (1856–1939) [271] і політична психологія. Значний вплив на розвиток політичної психології зробила психоаналітична теорія З. Фрейда. Нагадаємо, що, згідно з психоаналітичним поглядом на поведінку людини, більшість дій людей є результатом боротьби несвідомих інстинктивних мотивів (Ерос і Танатос), а також конфліктів між людськими Его (Я), Супер-Его (Сверх-Я) і Ід (Воно) – головними компонентами структури людини за З. Фрейдом. Під впливом поглядів Г. Лебона і його соратників на «масову душу», З. Фрейд підійшов до проблеми політичної поведінки особи і групи з позиції психоаналізу.

З. Фрейд розглядав феномен маси в соціальному і, зокрема, політичному житті, як «стан регресу до примітивної душевної діяльності», коли у людини раптово прокидаються психологічні

характеристики, властиві давнім людям. Людина в натовпі виявляється ніби в стані гіпнозу і саме в гіпнозі з глибин її психіки з'являється первісний Ід (Воно), що не стримується свідомим контролем Супер-Его і не утримується крихким, балансуєчим між ними Его. У цих випадках зникає свідомо відособлена особа, розвивається переорієнтація думок і відчуттів у чужий, однаковий з іншими людьми напрям, починають домінувати афективність і інші вияви несвідомої душевної сфери. У результаті це формує схильність до негайного виконання рапових намірів.

У всіх типах мас, згідно з З. Фрейдом, як головна ланка виступає «колективне лібідо», що має своєю опорою лібідо індивідуальне, в основі якого є не що інше, як сексуальна енергія людини. Наприклад, З. Фрейд розглядав дві штучні високоорганізовані маси: церкву й армію. У кожній з цих структур виразно виявляється «чинник лібідо»: любов до Христа (у першому варіанті), любов до воєначальника (у другому варіанті). «У штучних масах кожна людина лібідозно зв'язана, з одного боку, з вождем..., а з другого боку – з іншими масовими індивідами», які «зробили своїм ідеальним Я один і той же суб'єкт і внаслідок цього, в своєму Я між собою ідентифікувалися». З. Фрейд писав: «Якщо розривають зв'язок з вождем, розриваються і взаємні зв'язки між масовими індивідами, маса розсипається». Отож, загальна ідеалізація лідера приводить до однакової самоідентифікації членів маси і аналогічної ідентифікації себе з іншими індивідами. «Вождь маси – це прабатько, до якого всі сповнені страхом. Маса хоче, щоб нею управляла необмежена влада, пристрасно шукає авторитету. ...Вождь – гіпнотизер: застосовуючи свої методи, він пробуджує у суб'єкта частину його архаїчної спадщини, яка виявлялася у відношенні до батьків – відношення людини первісної орди – до прабатька».

Розглядаючи психологічну суть людини, З. Фрейд указував на те, що цілі індивіда і суспільства у принципі ніколи не збігаються, метою Ероса (одного з базових начал у людині, завдяки якому, за З. Фрейдом і розвивається цивілізація) є «об'єднання одиничних людських індивідів, а потім сім'ї, раси, народи, нації об'єднуються в одну велику єдність, єдність людства, в якому лібідозні відносини об'єднують людей». Проте в людині, за Фрейдом, є інше начало – Танатос (на ім'я грецького «бога смерті»). Це означає, що природна агресивність, деструктивність і ворожість індивідів протистоять

виникненню цивілізації, спричиняють її дезинтеграцію, оскільки «інстинктивні пристрасті сильніші за раціональні інтереси». «Людські агресивні інстинкти – похідні основного смертельного інстинкту». З Танатосом, в міру власних сил, у внутрішній структурі психіки бореться Ерос. Для прогресу цивілізації необхідно, щоб суспільство контролювало, а якщо це необхідно, то і репресувало агресивні інстинкти людини, інтерналізуючи їх у формі «Супер-Его», і спрямовувало їх на «Его». Це, зрозуміло, спричинює деяку «ломку», деструкцію в психіці людини.

Деструктивність людини і щодо інших, і щодо себе виявляється через садизм і мазохізм, оскільки й те, й інше – лише альтернативні вияви однієї і тієї ж, деструктивної мотиваційної структури. Інтерналізація зовнішніх заборон спричинює неврози (пригнічені лібідозні інстинкти) і відчуття провини (пригнічені агресивні інстинкти). Це – плата людства за цивілізацію. І платити доводиться, насамперед, у політиці. Тому батько психоаналізу свого часу і відмовив А. Ейнштейну в проханні підписати звернення учених, що протестували проти Другої світової війни, – тому що був упевнений: Танатос – у природі людини. Він веде людей до воєн і боротися проти цього, на жаль, безглуздо.

3. Фрейд зробив ще один великий внесок у політичну психологію: заснував новий жанр – психобіографію. На прикладі життя президента США Вудро Вільсона (1856–1924) учений провів детальне психоаналітичне дослідження. Спочатку З. Фрейд не приховував власної антипатії до цієї персони, вважаючи, що претензія В. Вільсона «звільнити світ від зла обернулася лише ще одним підтвердженням тієї небезпеки, яку може принести людям фанатик. Проте це дослідження виявило загальнішу політико-психологічну проблему – руйнівної дії інфантилізму і на самого носія, і на суспільство загалом. Окрім того, праця З. Фрейда відкрила нові можливості політичної психології. Гарольд Дуайт Лассуелл (1902–1978) безспідставно стверджував: «Політична наука без біографії подібна таксидермії – науці про набивання чучел».

Таким психобіографічним дослідженням піддалися всі президенти США і лідери інших країн світу. Психобіографію Адольфа Гітлера (1889–1945) 1943 року написав Уолтер Лангер (1899–1981). Один із відомих прикладів методу – психоаналітичний аналіз ленінізму. В ньому показано, що одним із провідних мотивів револю-

ційної діяльності В. І. Ульянова була помста царському режиму за страченого брата, який займав у свідомості Леніна місце «ідеального батька», тоді як його відносини з реальним батьком були не досконалыми. У психобіографії першого президента Росії Б. Єльцина показано, серед інших, виявився його «Едіпов комплекс» до батька, який виховував його в дитинстві ременем, що проявилось в подальшому авторитаризмі політика, а саме у розстрілі власного парламенту.

Психоаналіз заклав основи жанру психоісторії – напряму, що використовував психоаналітичні моделі для опису динаміки історичних процесів. Психоісторія зводиться до психоаналізу З. Фрейда, проте розвинена його послідовниками (Карл Густав Юнг (1875–1961) і пізніми неопсихоаналітиками (Еріх Фромм (1900–1980)). Будучи близькою до методу психобіографії, психоісторія є ширшим варіантом – певною мірою «психобіографія епохи». Відштовхуючись від міфів про «первісну орду» і пануючим там реаліям (кровозмішення, вбивства й інше), З. Фрейд зводив психоісторичні етюди до демонстрації політичних виявів природи людини (тяга до світу – вияви Ероса, а прагнення до війни – вияви Танатоса) і різних варіантів «Едіпова комплексу» або, в жіночому варіанті, «комплексу Електри». Надалі політична психологія відійшла від первіснообщинних аналогій З. Фрейда. Певні фрагменти психоісторії можна знайти в працях А. Манфреда, Д. Маннгейма, І. Хейзінга, Г. Кокса й ін. Ідеї психоісторії за надмірний суб'єктивізм ґрунтовно критикував Робін Джорж Коллінгвуд (1889–1943). Проте критика не заважає психоісторії зберігати свій вплив – хоча і в обмежених масштабах. Насамперед тому, що і сама історія політики, і тим більше, її опис й осмислення є суб'єктивними. З одного боку, психоаналіз виявився цілком сумісним з історичною наукою, оскільки їх загальним основним завданням є пошук унікального в кожному явищі. З іншого – вони виявилися парадоксально несумісними, оскільки психоаналіз містить, як уважають критики, «дуже сильний прескрептивний компонент», який може частково спотворити висновки історика, тоді як самоціллю історії є лише опис минулих подій. Проте і психобіографія, і психоісторія прижилися в політичній психології.

Треба мати на увазі, що, не зважаючи на безумовно позитивні спроби врахувати роль «людського чинника», ортодоксальне

психоаналітичне тлумачення історії може приводити до певного спотворення минулої реальності, до її схематизації. У подібних випадках результат виявляється однаковим: це редукціонізм, хоча виступати він може в двох різновидах. У одному варіанті, це буде зведення всіх мотивів політичної поведінки суб'єкта до однієї єдиної причини і моделі. Наприклад, «Едіпов комплекс» як універсальний пояснювальний принцип поведінки всіх політиків. Тоді це буде психоаналітичний редукціонізм усередині психоісторичної моделі. В іншому варіанті, це – перетворення всієї історії в психоісторію. Такий редукціонізм властивий деяким дослідженням із висновками типу: «Наполеон програв битву при Ватерлоо через нежить», а «різанина гугенотів у Верфоломеївську ніч відбулася внаслідок нападу шлункових колік у короля Карла» й ін.

Становлення школи Чикаго – передвісники сучасної політичної психології. Школа Чикаго – основоположний науковий напрям в історії політичної психології як науки. Вона виникла в 1920-ті роки на факультеті політичних наук університету Чикаго як група дослідників, об'єднаних загальним теоретико-методологічним підходом і спільністю наукових інтересів. В основі були ідеї засновників психоаналізу (З. Фрейд) і біхевіоризму (Дж. Б. Вотсона), а також уявлення колеги про університет соціолога Р. Е. Парка, що визначав суспільствознавство як «науку про колективну поведінку», як «точку зору і метод дослідження процесів, завдяки яким індивіди спонукають і прагнуть до співпраці в тому колективному існуванні, яке ми іменуємо суспільством».

Відомі представники школи Чикаго – Ч. Мерріам, Х. Госснелл, Г. Д. Лассуелл, Л. Уайт, Е. Фройндл й ін. Спочатку школа Чикаго активно займалася проблемами расових взаємостосунків, соціальної стратифікації, масових комунікацій, стилю життя і діяльності й ін. Школа Чикаго прагнула принципово відрізнятись від домінуючих тоді наукових течій – наприклад, «руху соціальних опитів» і «академічного теоретизування». Основні особливості школи Чикаго – це поширення теоретичної орієнтації, поєднання різних підходів і методів, серед яких не було домінуючих.

Основна заслуга школи Чикаго – розробка поведінкового підходу до розуміння політики, який і став методологічною опорою політичної психології. Цей підхід прагнув до «конструктивно-прагматичного осмислення політики» на основі поєднання полі-

тичного і психологічного знання. Обґрунтувавши положення про політичну поведінку як про центральну концепцію політичної науки, школа Чикаго запропонувала виявляти специфічні риси політичної поведінки індивіда, груп, а також масових феноменів емпірично, кількісними методами, поєднуючи прийоми емпіричної соціології і соціальної психології. Найзначніший внесок у розвиток школи Чикаго вніс Гарольд Дуайт Лассуелл (1902–1978).

Праці Г. Лассуелла [143; 144] – спроба прагматичного поєднання різних сфер знання в цілісну науку Г. Лассуелл починав як послідовник психоаналізу. У З. Фрейда було багато учнів, серед них і ті, що безпосередньо займалися реальною політикою. Зокрема один із його улюблених учнів, Адольф Адлер (1890–1937), навіть був певний час міністром праці в соціал-демократичному уряді Австрії. Як психоаналітик, А. Адлер уважав, що в політику люди йдуть для «гіперкомпенсації» якихось власних внутрішніх «комплексів». Спочатку таким він визнавав «комплекс неповноцінності», який в цій концепції забезпечував політичну енергетику, необхідну для впливу на інших людей. Потім виник «комплекс відмінностей» з іншими людьми. Відчуття відмінностей (не тільки неповноцінності, але і переваги над іншими з тих або інших причин), яке б висувало людину на політичні ролі. Щоправда, психоаналітична концепція А. Адлера практично ніяк не допомогла його особистій політичній кар'єрі.

Г. Лассуелл знав ідеї А. Адлера, пов'язані з гіперкомпенсацією. Проте саме він першим спробував із властивим американцям раціоналізмом, поєднати психоаналіз (точніше, психопатологію як напрям психологічних досліджень) і прикладну політичну науку. Основна гіпотеза нової концепції полягала в такому: політик прагне до влади як до «засобу компенсації депривації», неусвідомлено припускаючи, що «влада краща, ніж будь-яка альтернативна цінність, зможе подолати занижену самооцінку». Тобто згідно з ранніми поглядами Г. Лассуелла, саме низька самооцінка найчастіше приводить до своєрідних «захисних реакцій» індивіда, що виявляється в потребі у владі і ширше, в потребі домінувати над іншими людьми.

Індивід, що обирає політику як символ реалізації власних потреб, намагається скоректувати свої внутрішні розлади цілком неадекватними способами. Політичні символи обираються ним

як об'єкт перенесення афекту не з яких-небудь раціональних причин, а часто просто внаслідок їх широкого розповсюдження, популярності в суспільстві і, що дуже важливо, внаслідок їх невизначеної референтності. Ці погляди Г. Лассуелл детально висловлював у праці «Психопатологія і політика».

Згідно з Г. Лассуеллом, саме політика виявляється найлегшим і ефективнішим «об'єктом-заступником» для людей, що страждають від подібних внутрішніх проблем. Відповідно саме такі люди зазвичай і становлять своєрідний «політичний тип» людства. Відповідно до зазначеного, «політичним типом» Г. Лассуелл називав такий «тип розвитку, при якому владні можливості в кожній ситуації переважають всі інші». Резюмуючи власні теоретичні конструкції, він стверджував, що, «всі люди народжуються політиками, але більшість переростає цей період». Загострене прагнення людини до влади, за Г. Лассуеллом, – це своєрідне тривале дитинство.

Суть теорії людини «політичного типу» Г. Лассуелл виражав формулою:

$$P = p f d f r,$$

де P – політична людина; p – особисті мотиви; d – переміщення на суспільний об'єкт; r – раціоналізація через суспільний інтерес; f – процес трансформації.

З приведеної формули виходить простий висновок. «Політична людина» Г. Лассуелла, як і всі інші люди, володіє p (особистими мотивами) і d (здатністю направити ці мотиви на суспільний об'єкт), але відмітною якістю є r – раціоналізація власних політичних мотивів через суспільний інтерес.

Далі ми звернемося до розгляду окремих «політичних типів», виділених Р. Лассуеллом у контексті проблем політичного лідерства. Проте політична психологія лідерів – не єдиний внесок цього видного представника школи Чикаго. Значна частина його праць присвячена проблемам масової психології в політиці.

Щодо масових дій Г. Лассуелл відверто писав: «Політичні рухи життєздатні завдяки перенесенню особистих афектів на суспільство... У них відбувається реактивізація специфічних примітивних мотивів, які були закладені в людині раніше». Досліджуючи

поведінку людей в «смутні» часи, Г. Лассуелл зробив висновок: саме в ці часи в людях загострюється «регресивна тенденція, прокидаються примітивний садизм і пристрасті», тобто виявляються ірраціональні основи і суспільства, і самої людини. Згодом ці й інші ідеї Г. Лассуелла були розвинені його учнями і послідовниками.

Ось на такій складній, частково просто еклектичній, основі розвивалася політична психологія. Г. Лассуелл для неї – постать особливого масштабу. Фактично, він був першим дослідником проблем політичної психології, який цілком присвятив себе їй, – як би ця наука тоді ще не розумілася і не називалася. Г. Лассуелл – автор багатьох цікавих ідей в історії політичної психології. Варто наголосити: саме він, поступово, був визнаний основоположником усієї сучасної політичної психології як самостійного напряму досліджень.

Як же на цьому тлі оцінити розвиток політичної психології в Україні? Чи є в неї власна передісторія? І якщо так, то чи входить ця передісторія в загальну траєкторію розвитку політико-психологічної думки в світі? На наш погляд, є і входить. Хоч і з деякими відхиленнями, зигзагами та перервами, зумовленими переважно бездержавним станом України, перебуванням її протягом кількох століть у складі інших державних утворень.

Як і в Західній Європі, певні елементи ранніх форм політико-психологічного знання можна виявити в писемних пам'ятках Київської Русі, а тим більше литовсько-руської і польсько-козацької доби (XIV–XVII ст.). І знову ж таки, як і в Західній Європі, мають вони переважно дидактично-моралізаторське забарвлення. Проте приблизно з XVI ст. з'являються й оригінальніші політико-психологічні протоідеї.

Наприклад, один із найвизначніших українських мислителів цього періоду Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566) у праці «Напучення польському королю Сигізмунду Августу» (1543) стверджував, що король має не лише відповідати низці моральних вимог (прагнення до правди і справедливості, піклування про державну власність тощо), а й цілеспрямовано дбати про власний авторитет, переконуючи підданих, що він мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за них. Тобто тут, як і в творах Н. Макіавеллі, простежується тенденція до операціоналізації політико-психологічного знання.

Окрім того, в тій же праці С. Оріховський-Роксолан порушує проблему, яку в перекладі на сучасну наукову мову можна позначити як проблему *формування команди політичного лідера*. Він радить королю добирати собі в спільники «мужів найкращих» – знатних і народжених славними батьками. Однак у разі цього критерії добору не обмежує лише походження претендента, а наголошує, що значну роль мають відігравати його особисті якості. Та й сам вибір на користь шляхетного походження пояснює не аристократично-класовими догмами, а скоріше суто психологічними причинами – тим, що діти славних батьків почуваються відповідальними за честь свого роду і відпочатково користуються певним авторитетом.

На жаль, подібних прикладів звернення до політико-психологічної проблематики в тогочасній політичній думці України знаходимо порівняно небагато, оскільки після укладення 1596 року Брестської унії вона зосередилася переважно на дискусіях із релігійних питань (Христофор Філалет (друга половина XVI ст. – початок XVII ст.), Іван Вишенський (1550–1621) та ін.). Із цілком зрозумілих причин не була ця проблематика провідною і під час національно-визвольних змагань українського народу, що точилися в XVII ст.

Інтерес до неї пожвавився на рубежі XVII–XVIII ст. Ідеться насамперед про діячів Києво-Могилянської академії, серед яких вирізняються постаті Стефана Яворського (1658–1722) і Феофана Прокоповича (1681–1736). Однак у разі цього треба враховувати, що вони обіймали важливі посади у владній системі російського самодержавства, і тому їхні вчення про державу, а відтак і наявні в них елементи політико-психологічного знання мають не лише дидактично-моралізаторський, а й відверто апологетичний характер і повністю позбавлені інтенцій до національного державотворення.

У контексті передісторії вітчизняної політичної психології найбільш значущою видається десятитомна праця Ф. Прокоповича «Про риторичне мистецтво». Її правомірно розцінювали, зокрема, як внесок у розроблення психологічних механізмів політичного впливу. У цій праці формулюються вимоги до особистості оратора, організації його взаємодії зі слухачами («входження» в іншу людину), розглядаються природа почуттів і способи їх збудження.

Причому йдеться саме про публічний вплив. Мірою таланту оратора, за Прокоповичем, є низка людей, на яких він впливає.

Бездержавний стан України (після ліквідації залишків Гетьманщини, Запорозької Січі, місцевого самоврядування) зумовив, з одного боку, опозиційність до наявних порядків, а з другого – певний аполітизм українського Просвітництва XVIII ст., що суттєво відрізняло його від політизованого просвітницького руху в Західній Європі. Натомість в українському Просвітництві домінували ідеї духовного самовизначення, самовдосконалення і самотворення людини.

Найяскравішим виразником цих ідей був, безперечно, Григорій Савич Сковорода (1722–1794). Політика, а отже, і її психологічні аспекти, вочевидь перебували поза сферою його головних інтересів. Нещадно критикуючи за аморальність тогочасне суспільство, спосіб його вдосконалення він бачив у реалізації обґрунтованого ним принципу спорідненої діяльності («сродної праці»). «Український Сократ» був переконаний, що суспільство подібне до машини (тут явно відчувається вплив механістичних ідей західноєвропейських мислителів), усі частини якої ідеально пристосовані Творцем для виконання певних («сродних») функцій, – треба лише, щоб люди правильно обирали сферу власної діяльності, здібностями до якої від народження обдарував їх Бог. Проте не тільки цими утопічними міркуваннями щодо облаштування суспільного життя, які Володимир Андрійович Роменець (1926–1998) справедливо називав «психологічним ідеалізмом», визначається місце Сковороди в передісторії вітчизняної політичної психології. Набагато більше значення мав і має до сьогодні глибинний гуманістичний зміст його філософсько-психологічних поглядів, що відображають духовну самобутність українського народу.

Докорінно почала змінюватися інтелектуальна ситуація в Україні у XIX ст. Насамперед у передовій суспільній думці поступово вийшло усвідомлення права українського народу на самостійне державне існування, бодай у формі автономії. Обґрунтовуючи це право, вітчизняні мислителі зверталися до найрізноманітніших аргументів – історичних, етнографічних, політико-правових, мовознавчих тощо. Відтак формувалися відповідні галузі наукового знання, у межах яких розвивалися і політико-психологічні ідеї. Природно, ці ідеї були пов'язані передусім з обстоюванням само-

бутності українського народу, його національної вдачі. Тому їх політико-психологічна спрямованість нерозривно зливалася з етно-психологічним за змістом аналізом.

Початок цьому напрямку вітчизняної політико-психологічної думки, який перегукувався з концептуальними засадами німецької школи «психології народів», поклав Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Порівнюючи «дві руські народності» – українців і росіян, він поряд зі спільними рисами констатував їх глибокі психологічні відмінності, що тягли за собою відмінність у формах організації суспільного життя. Широковідомою є його теза, згідно з якою визначальний для українського національного характеру принцип особистості протистоїть «общинності» й нівелюванню особистості в росіян. З принципу особистої свободи, волі, осібності природно випливало специфічне розуміння українцем громади, яку М. Костомаров протиставляв російським поняття «мир», «община».

У подальшому до аналізу психологічних особливостей українців із політичного погляду тією чи іншою мірою вдавалися такі визначні вчені та громадські діячі, як В. Б. Антонович (1834–1908), П. О. Куліш (1819–1897), М. П. Драгоманов (1841–1895), М. І. Грушевський (1866–1934) та ін. Причому цей аналіз набував дедалі більшої критичності, продовжуючи традицію національної самокритики, започатковану, як уважає І. М. Дзюба, в поетичному слові Т. Г. Шевченка. Зберігалася прихильність українських учених до етнопсихологічної тематики й протягом ХХ ст. Припинені в підрадянській Україні, наукові розвідки в цьому напрямку активно здійснювалися на західноукраїнських теренах (до Другої світової війни) та в українській діаспорі за кордоном (І. Мірчук, О. Кульчицький, І. Лисяк-Рудницький, Д. Чижевський, В. Янів, Я. Ярема й ін).

Здійснюються вони й дотепер, проте їх вразливим місцем був і залишається суто умоглядний спосіб побудови уявлень про характерологічні риси українців, усталений перелік яких ніколи не піддавався ґрунтовній емпіричній перевірці. Зрозуміло, це знижує вірогідність таких уявлень, тим паче що загалом їм притаманна значна суперечливість.

До ранніх форм політико-психологічного знання, що з'явилися в Україні у ХІХ ст., можна віднести також історичні праці М. І. Костомарова про Богдана Хмельницького та Івана Мазепу,

які тяжіють до жанру політико-психологічного портретування. Визрівало це знання і в позанаукових джерелах, передусім у художній літературі. Так, Тарас Григорович Шевченко (1814–1861) в поемі «Кавказ» блискуче розкрив психологію колоніалізму, а в інших творах – психологію сервілізму, малоросійства, національного відступництва.

Пізніше певні політико-психологічні сюжети простежуються в концепції громадського соціалізму М. П. Драгоманова, мовознавчому вченні О. О. Потебні, теорії колектократії В. К. Винниченка. М. І. Грушевський значну увагу приділяв психологічним чинникам історичного процесу, розробляв близьку до політико-психологічної культурологічну та морально-етичну проблематику.

Варто зазначити, що на початку ХХ ст. в українську політичну думку проникли ідеї елітизму, які помітно психологізували її теоретико-методологічні підвалини. Питання психології політичної еліти вийшли на чільне місце передусім у консервативній (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський) та націоналістичній (М. Міхновський, Д. Донцов) течіях політичної думки. Психологізувалися й самі теорії нації, обстоювані цими течіями.

Отож у дорадянській Україні, як і на Заході, відбувалося поступове нагромадження політико-психологічного знання, що закономірно вело до виокремлення політичної психології в самостійну дисципліну. Проте цей процес був перерваний встановленням більшовицького режиму, широке практикування яким примусу і насильства не потребувало врахування психологічних закономірностей політичного життя, суб'єктивних чинників політичної поведінки людини – для них за умов жорсткої регламентації цієї поведінки просто не залишалося місця. Не постала політична психологія як окрема галузь наукового знання і в українській діаспорі за кордоном, що пояснюється багатьма причинами, зокрема й браком серед учених діаспори професійних психологів.

Тільки в часи «хрущовської відлиги» з'явилися в Радянському Союзі прецеденти звернення до проблем політики в їхньому психологічному вимірі. Це були роботи переважно російських авторів. Українські вчені в цей період ще не змогли вагомо заявити про себе. Більшою мірою долучилися вони до вивчення проблематики, яку з певними застереженнями можна віднести до політико-психологічної, у 70–80-х роках минулого століття. Ідеться про

наукові та науково-методичні розробки з питань психології політичної пропаганди, потребу в яких радянський режим відчував із огляду на все дошкульніші поразки в ідеологічній війні з країнами Заходу. В Україні цей напрям досліджень пов'язаний з іменами насамперед В. І. Войтка, А. В. Місуно, С. О. Мусатова, М. М. Слюсаревського, Т. К. Чмут, В. М. Якушева. Наближалися до політико-психологічної проблематики також праці з інших проблем, що перебували тоді в епіцентрі ідеологічної боротьби: способу життя, управління суспільними процесами, стимулювання трудової та громадської активності особи, соціального прогнозування тощо (Л. В. Сохань, О. Л. Гансова, К. К. Грищенко, В. О. Тихонович й ін.). У разі цього дослідження українських учених розгорталася в загальному напрямі радянської теоретико-методологічної традиції, яка поряд із постулатами історичного матеріалізму приховано вбирала в себе демагогічно критиковані здобутки західних колег. Жодного стосунку до джерел вітчизняної передісторії політичної психології ці дослідження, зрозуміло, не мали.

Певною мірою він почав поновлюватися лише в першій половині та в середині 90-х років, на які припадає період інституціоналізації політичної психології і в Україні. Прикметною особливістю цього періоду було те, що інституціоналізація політичної психології в Україні ґрунтувалася і на спільному досвіді відповідних досліджень, які здійснювалися в Радянському Союзі, і на безпосередньому, не спотвореному колишніми інтерпретаціями засвоєнні західних політико-психологічних концепцій, а також характеризувалася прагненням повернутися до вітчизняних (автентичних) традицій політико-психологічної думки. Найбільшою мірою це повернення зреалізувалося в царинах психології політичної еліти, політичного лідерства та етнопсихологічних проблем політики.

Фундаментальні теоретичні розробки у сфері політичної психології, відмінні від окремих політико-психологічних фрагментів більш загальних конструкцій, почалися в США 1960-х роках під впливом поведінкового руху, що різко посилювався у всій західній гуманітарній науці. Необіхевіоризм тоді був популярнішим і навіть витіснив психоаналіз. У всіх науках мало не всі феномени прагнули пояснювати через поведінку. Для розвитку політичної психології це виявилось вчасно.

Етапи конститування самостійної науки. Саме тоді поєднання слів «політична психологія» набуло окреме і цілком самостійне наукове значення. В ті роки при Американській психіатричній асоціації була створена спеціальна група з вивчення психологічних проблем міжнародної політики. В 1970 році вона перетворилася на Інститут психіатрії і зовнішньої політики при цій Асоціації. В 1968 році, в Американській асоціації політичних наук виникло самостійне відділення політичної психології, а в 1978–1979 роках на його основі організоване Міжнародне товариство політичної психології.

Воно об'єднує нині близько 1 000 провідних дослідників – психологів, соціологів, політологів, психіатрів й інших фахівців із різних країн. Із 1979 року товариство випускає спеціалізований журнал «Політична психологія». З кінця 1960-х років, спочатку в Йельському університеті, а потім в інших провідних університетах США читаються спеціалізовані курси політичної психології. У 1990-ті роки в 78 університетах США і Канади викладалося більше 100 різних курсів політичної психології.

Основні напрями розвитку. Сучасна політична психологія представляється як широка сфера досліджень зі своїм предметом, об'єктом, фахівцями, об'єднаних загальним розумінням завдань і напрямів подальших пошуків. Найважливішими проблемами цієї галузі науки є насамперед актуальні аспекти зовнішньої і внутрішньої політики.

Сьогодні це тероризм і антитерористичні дії, загальні питання політичної стабільності/нестабільності положення в суспільстві (кризи суспільних відносин), психологія розвитку субкультур протесту, питання довіри/недовіри громадян своїм урядам, виборчі технології, різноманітні етнічні конфлікти, дискримінація окремих соціальних груп, охорона навколишнього середовища й ін.

Найважливіші проблеми політичної психології групуються навколо п'яти напрямів.

По-перше, це питання, пов'язані з тим, як конкретно відбувається закріплення і розвиток політичних поглядів людей – проблеми механізмів політичної соціалізації.

По-друге, питання про те, який вплив і як саме діють політичні погляди на політичну поведінку – проблеми зв'язку політичної свідомості з політичною діяльністю.

По-третє, питання про те, як ухвалюються політичні рішення – проблеми механізмів влади і впливу на неї, зокрема, громадянського суспільства.

По-четверте, коло питань, пов'язаних із тим, як формується особа політичного діяча, – проблеми політичного лідерства.

Нарешті питання щодо того, як залежить політичний процес від культурного контексту – проблеми зв'язку конкретної політики з політичною культурою суспільства загалом. Хоча, зрозуміло, ці п'ять основних напрямів відображають не всі пріоритети сучасної політичної психології.

Політичні психологи усвідомлюють недостатність досліджень, що проводяться навіть із найважливіших політичних проблем, – таких, наприклад, як способи побудови загальної політико-психологічної теорії, в якій предметом психологічного дослідження був би політичний процес загалом, а не окремі його аспекти і компоненти. Поки що безумовно корисний і продуктивний крен у бік прикладних політико-психологічних досліджень йде за рахунок теоретичного розвитку науки. Проте така логіка прагматичного розвитку на цьому етапі – максимум того, на що претендує нині політична психологія, це створення своєрідних «карт», на які наносяться відомі «материки» і «острови знань» про політичну психологію.

Сучасний стан політико-психологічних досліджень слід визначити як стрімкий, але все ще недостатній розвиток. Молода наука знаходиться на стадії бурхливого екстенсивного розвитку. Все більше психологів-дослідників переходять до теоретичних досліджень, починають осмислювати психологічні аспекти конкретної політичної практики.

Резюме

1. Перші політико-психологічні ідеї виникли завдяки до переходу політичної психології в статус самостійної науки. Великі оратори Стародавньої Греції першими відкрили механізми дії на різні типи мас і народів. Значну роль у розвитку політико-психологічних ідей зіграв Арістотель, який серед іншого осмислив люд-

ський зміст різних форм влади і політичної організації суспільства. Мислителі Стародавнього Риму (Плутарх, Светоній і ін.) описали механізми здійснення особистої влади і боротьби за неї. Старо-китайські філософи роздумували про психологічні чинники стабільності держав. Проте все це були окремі знахідки, припущення, роздуми.

2. В епоху Відродження поява роботи Н. Макіавеллі «Государ», зіграло принципово важливу роль у розвитку всіх напрямів політичної науки і, зокрема, політичної психології. Значно розширилася сукупність політико-психологічних чинників, які усвідомлювалися як важливі в організації влади й управління. Мистецтво психологічної гри, врахування психології підданих, уміння залагоджувати конфлікти і, головне, керуватися головним принципом «мета виправдовує засоби» – якості, які Н. Макіавеллі вважав найважливішими для вдалого правителя. Нерозбірливість у засобах досягнення мети вважається найвразливішим пунктом у позиції Н. Макіавеллі. Саме тому термін «макіавеллізм» у політиці став негативно-оціночним. Проте «Государ» досі вважається кращим практичним повчанням для правителів.

Епоха Просвіти збагатила політичну психологію поглядами низки філософів: Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо і, особливо, Ш. Монтеск'є. Ця епоха серйозно розвинула розуміння загальних і психологічних чинників у політичних процесах. Епоха Просвіти стала родоначальницею жанру книжкових описів спостережень і роздумів, а також їх філософсько-методологічного осмислення.

3. У XIX ст. домінували дві основні політико-психологічні школи. По-перше, це дослідження психології мас і, зокрема, натовпу (Р. Тард, Ш. Сігеле, Р. Лебон). Г. Тард розробляв механізм наслідування як основу політичної поведінки. Г. Лебон заклав основи політико-психологічного аналізу політичних режимів і ідеологій.

По-друге, особливу роль зіграла поява школи «психологія народів», основним представником якої був В. Вундт. Основоположник експериментальної психології вважав за необхідне розвивати цілком не експериментальну того часу етнічну і політичну психологію, що до неї примикала.

4. На рубежі XIX–XX ст. у самостійну школу розвивується психоаналіз З. Фрейда, який у XX ст. завоював і політико-психологічну сферу. Крім досліджень психології мас (З. Фрейд

уважав, що поведінка людини в натовпі подібна до гіпнотичної поведінки, а ватажки натовпу виступають як гіпнотизери), психоаналіз увів в ужиток політичної психології, що зароджувалася, низка методичних прийомів, зокрема метод створення психобіографій окремих політичних лідерів, а також жанр психоісторії (певна «психобіографія» тієї або іншої епохи).

Своєрідним продовженням психоаналізу в першій третині ХХ ст. стала поява Чиказької наукової школи політичних наук. Її видний представник Г. Д. Лассуелл спробував з'єднати психоаналіз із політичною наукою, причому зробив це в межах «поведінкового руху», що приходив на зміну психоаналізу. Саме від робіт Г. Лассуелла і починається реальний відлік існування політичної психології як самостійної науки.

5. У другій половині ХХ ст. політична психологія офіційно оформила власний науковий статус: виникли відповідні корпоративні організації, університетські курси, періодичні видання, монографії і ін. Професійні політичні психологи все більше стали затребуваними, а окремі політичні діячі самі зайнялися політичною психологією. Проте разом із підвищенням статусу і престижу, перед політичною психологією виникли нові, раніше невідомі проблеми. Виникла необхідність розробки тактичних і стратегічних перспектив розвитку, з'явилися проблеми саморефлексії науки.

Сучасний стан політичної психології – це цілком динамічний стан розвитку. Особливо швидкими темпами розвивається українська політична психологія. Після періоду напіввідпільного існування вона ввійшла як складова в світову політичну психологію. Можна прогнозувати подальшу, тіснішу інтеграцію української політичної психології в світову науку.

6. У перші десятиріччя ХХ ст. в Україні, як і на Заході, поступово формувалися передумови для виокремлення політичної психології в самостійну дисципліну, однак цей процес перервано встановленням більшовицького режиму, широке практикування яким примусу і насильства не потребувало врахування психологічних закономірностей політичного життя, суб'єктивних чинників політичної поведінки людини. Тенденція повернення до автентичних традицій політико-психологічної думки намітилася в Україні у 90-х роках ХХ ст. Найбільшою мірою ця тенденція зреалізувалася в царинах психології політичної еліти, політичного лідерства й етнопсихологічних проблем політики.

Контрольні запитання

1. Окресліть внесок античної науки у розвиток політико-психологічних ідей.
2. Розкрийте доробок мислителів Стародавньої Греції щодо становлення політико-психологічних уявлень.
3. Проаналізуйте психолого-політичні ідеї мислителів Стародавнього Риму.
4. Розкрийте причини зацікавленості психолого-політичними ідеями в епоху Відродження і Просвіти.
5. Охарактеризуйте основний зміст трактату Н. Макіавеллі «Государ».
6. Що становила психологія мас кінця XIX ст.?
7. Що становила школа «психології народів»?
8. Розкрийте внесок Г. Лассуелла у розвиток психолого-політичної думки.
9. Назвіть особливості основних етапів формування політичної психології як науки у XX ст.
10. Охарактеризуйте основні напрями досліджень сучасної політичної психології.
11. Проаналізуйте становлення психолого-політичної науки в Україні.

План семінарського заняття (2 год)

1. Внесок античної науки у розвиток політико-психологічних ідей.
2. Психолого-політичні ідеї епохи Відродження і Просвіти.
3. Політична психологія у XX ст. на початку XXI ст.
4. Становлення політичної психології в Україні.

Теми рефератів

1. Психолого-політичні ідеї епохи античності.
2. Психолого-політичні ідеї Стародавньої Греції і Риму.

3. Психолого-політичні ідеї Середньовіччя і епохи Просвіти.
4. Політична психологія ХХ ст.

Рекомендована література

1. Арістотель. Політика / Арістотель; пер. з давньогрец. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи. – 2003. – 239 с.
2. Вунд В. Психологія народів / В. Вунд. – М.: Ексмо. – 2002. – 846 с.
3. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс, Т. Польська, Р. Димирець. – К.: Дух і Літера, 2000. – 600 с.
4. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / пер. з нім. А. Лой; під заг. кер. А. Богачова, М. Бойченко, В. Кебуладзе. – К.: Тандем, 2002. – 584 с.
5. Лассуелл Г. Структура и функции коммуникации в обществе / Г. Лассуелл // Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований / М. М. Назаров. – М.: УРСС, 2000. – 106 с.
6. Лассуелл Г. Психопатология и политика / Г. Лассуелл; пер. з англ. Т. Н. Самсоновой, Н. В. Коротковой. – М.: РАГС, 2005. – 352 с.
7. Лебон Г. Психология масс / Г. Лебон. – Мн.: ХАРВЕСТ; М.: АСТ, 2000. – 319 с.
8. Лебон Г. Психология социализма / Г. Лебон. – СПб.: Макет, 1995. – 544 с.
9. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли; пер. с ит. Г. Муравьевой, Р. Хлодовского. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. – 272 с.
10. Платон. Держава / Платон; пер. з давньогрец. та комент. Д. Коваль. – К.: Основи. – 2000. – 355 с.
11. Плутарх. Застольные беседы / Плутарх; пер. с древнегреч., предисл., прилож. Л. Сумм. – М.: ЭКСПО, 2008. – 640 с.
12. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд. – М.: АСТ, 2004. – 189 с.

Тести

1. Яке із зазначених положень щодо психології мас належить Демосфену?
  - а) маси схилиються перед деспотами;
  - б) маси «піддатливі емоціям»;

- в) маси творять історію;*
- г) маси управляють масами.*

2. У політичній практиці Стародавньої Греції сформувалася традиція розгляду політико-психологічної природи людини, яка передбачає?

- а) більшість населення не здатна до політичної діяльності;*
- б) населенням легко маніпулювати;*
- в) рівність можливостей реальних суб'єктів політичного процесу;*

г) більшість населення не здатна до творчих звершень.

3. Як гадає Платон, ідеальний тип володаря – це:

- а) ремісник-мудрець;*
- б) полководець-герой;*
- в) особа творчих занять;*
- г) філософ на троні.*

4. Як уважає Платон, ідеальна держава може бути реалізована у формі:

- а) монархії або аристократії;*
- б) тимократії або влади воїнів;*
- в) плутократії або панування багатих;*
- г) тиранії.*

5. Як Ви гадаєте, яке з наведених положень, не відноситься до аналізу причин масових безпорядків і заколотів, висловлених Арістотелем?

- а) потрібно знати настрій осіб, що піднімають повстання;*
- б) потрібно знати мету, до якої при цьому вони прагнуть;*
- в) потрібно знати організацію і керівників повстання;*
- г) чому починається політична і міжособна ворожнеча.*

6. Яке з указаних положень, найповніше відображає основу старокитайської політичної психології?

- а) ідея суспільної злагоди і порядку;*
- б) ідея покірності від низу до верху – покірності ритуалу, долі і правителя;*
- в) ідея, що влада належить мудрим;*
- г) ідея, що влада належить багатим.*

7. Як гадає Августин Аврелій, держава є:

- а) результатом соціального договору між людьми;*
- б) наслідком договору між людьми і Богом;*

в) результатом соціально-психологічної нерівності людей;
г) частиною універсального порядку, творцем і правителем якого є Бог;

8. Основний постулат політико-психологічної думки Середньовіччя щодо влади полягає у тому, що:

а) сутність влади божественна, а форми її реалізації визначаються людьми;

б) державна влада походить від Бога і має бути підлегла духовній;

в) обов'язок усіх підкорятися правилам, які уособлюють собою державу;

г) сутністю влади є відносини панування і підпорядкування.

9. Праця «Государ» належить:

а) Т. Гоббсу; б) Ж.-Ж. Руссо;

в) Дж. Віко; г) Н. Макіавеллі.

10. Квінтесенція розмірковувань Н. Макіавеллі щодо політичного управління представлено вираженням?

а) мета виправдовує будь-які засоби;

б) учинки людей характеризують їх суть;

в) учинки людей формують їх характер;

г) засоби мають відповідати меті.

11. Думка, що «основна пристрасть людини – прагнення до влади заради досягнення основних задоволень», – належить:

а) Ж.-Ж. Руссо; б) Дж. Віко;

в) Т. Гоббсу; г) Дж. Локку.

12. Думка, що всі люди більшою чи меншою мірою керуються «внутрішнім принципом справедливості і чесноти», – належить:

а) Т. Гоббсу;

б) Ж.-Ж. Руссо;

в) Дж. Локку;

г) Ш.-Л. Монтеस्क'є.

13. Творцями школи «психології народів» стали?

а) Т. Гоббс і Дж. Локк;

б) Ж.-Ж. Руссо і Ш.-Л. Монтеस्क'є;

в) Ж. Тард і Г. Лебон;

г) М. Лацарус і Г. Штейнталь.

14. Дослідження психології мас уперше розпочали?

- а) Т. Гоббс і Дж. Локк;*
- б) Ж.-Ж. Руссо і Ш.-Л. Монтеск'є;*
- в) Ж. Тард і Г. Лебон, С. Сігеле;*
- г) М. Лацарус і Г. Штейнталь.*

15. Психобіографію як метод дослідження політичної психології заснував?

- а) З. Фрейд;*
- б) Е. Фромм;*
- в) К. Юнг;*
- г) Р. Коллінгвуд.*

Розділ 2

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити суть і зміст політичної психології як сфери наукового знання;
- визначити поняття, об'єкт і предмет політичної психології як науки;
- пояснити основні категорії політичної психології;
- охарактеризувати завдання політичної психології;
- проаналізувати особливості і принципи політичної психології;
- охарактеризувати методи і функції політичної психології.

2.1. Поняття, об'єкт і предмет політичної психології

2.2. Основні принципи, методи та функції політичної психології

Політична психологія акумулює систематизоване знання про закономірності й особливості взаємодії людської психіки зі світом політичного буття. Це доволі молода, інтегративна наука, що виникла на стику політології, психології, соціології та інших наук. Політична психологія досліджує соціально-психологічні компоненти політичного життя суспільства, які формуються на рівні політичної свідомості націй, станів, соціальних груп, урядів, окремих особистостей.

Особливого значення набувають ці дослідження під час вивчення громадської думки, політичної соціалізації, політичних конфліктів, електоральної поведінки, психобіографії, психоісторії, мас-медіа та політичних комунікацій, етнокультурних явищ й ін.

2.1. Поняття, об'єкт і предмет політичної психології

Політична психологія як відносно молода наука сформувалася на межі психології і політології. Однак вона є не взаємодією двох методів дослідження чи механічним зближенням цих систем, а самобутньою наукою і за проблематикою, і за логікою дослідження.

Знання політичної психології є необхідним чинником функціонування політичної системи, розвитку держави, етносів, особистості, особливо нині, в процесі модернізації українського суспільства, докорінних перетворень у суспільно-політичному житті, що супроводжується різкими змінами у масовій свідомості громадян і політичній культурі, а також у світовому політичному процесі.

Політику розуміють як соціальне явище, людську діяльність, що виражається у взаємодії між соціальними спільнотами, класами, націями, народами, державами, партіями, громадянами та їх об'єднаннями на ґрунті політичної влади, реалізації певних цілей з метою поліпшення умов життя, забезпечення суспільного і світового порядку. Політика у суспільстві завжди виражає і представляє певні суспільні інтереси. Інтерес – це об'єктивно зумовлений мотив діяльності окремої людини, соціальної спільноти, суспільства загалом, спрямований на досягнення мети. Політичний інтерес має пряме або опосередковане відношення до влади і спрямований на досягнення певних цілей, а саме: задоволення матеріальних потреб, піднесення престижу, стабілізації і розвитку суспільства, забезпечення умов для безпеки і свободи особи, реалізації власних владних амбіцій, а також вирішення соціальних проблем тощо.

Тому політика є, по-перше, виявом інтересів окремих осіб, соціальних груп, їх зіткненням і протиборством, по-друге – способом певної субординації, упорядкуванням цих інтересів, підпорядкуванням їх найвищому соціальному началу, більш значущому й обов'язковому, що безпосередньо знаходиться в сфері політичної психології.

Психологія як наука виникла у стародавні часи. У найзагальнішому значенні психологія (від старогрецьк. *psyche* – душа, психіка і *logos* – слово, вчення) – це вчення про душу.

І хоча перші згадки про психологію знаходимо в працях великого Арістотеля (трактат «Про душу»), власне термін «психологія» у науці виник значно пізніше. Одним із перших у своїх працях його використав відомий чеський психолог Їржі Прохазка (1749–1820) наприкінці XVI ст., а від філософії як самостійна галузь психологія відокремилася лише у XVIII ст.

Серед усіх визначень поняття психології, що несуттєво різняться, наведемо найбільш містке: *психологія* – це наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти та явища у житті людини.

З огляду на те, що психологія містить соціальні та фізіологічні механізми відтворення почуттів й емоцій, можна стверджувати, що *політична психологія охоплює такі аспекти* [11]:

- *спеціалізовані почуття та емоції*, пов'язані з відображенням інтересів певної людини і формуванням мотивів її політичної діяльності;

- *індивідуально-психічні властивості* – пам'ять, волю, розумові здібності;

- *біохімічні та фізіологічні механізми*, що зумовлені генетичними властивостями індивіда та виявляються у темпераменті людини, її вікових, демографічних, статевих й інших характеристиках.

Виділяють такі *підходи до розуміння політичної психології* [248]:

- це наука, що виникла внаслідок взаємопроникнення, взаємовпливу, взаємодії людської психіки і світу політичного життя суспільства;

- наука, яка вивчає психологічні сторони політичного буття особи, групи, нації, суспільства;

- політична психологія – це система виявів суспільної та індивідуальної психології, які виражають ставлення людей до політичної системи, спрямовують і характеризують їхню поведінку в політичному житті суспільства;

- галузь психології, яка вивчає психологічні компоненти (настрої, думки, почуття, ціннісні орієнтації тощо) політичного життя суспільства, що формується і виявляється на рівні політичної свідомості націй, класів, соціальних груп, урядів, індивідів і реалізується в певних конкретних політичних діях.

Доцільно зазначити про політичну психологію у вузькому та широкому розумінні цього слова. В першому випадку – це наука, яка вивчає психологічні аспекти політичної діяльності, поведінки та відносин як специфічної сфери соціального життя та особливостей індивідів, що безпосередньо беруть участь у політичному процесі. У другому – наука розглядає явища суспільної та індивідуальної психології, пов'язаної із політикою у всіх її виявах.

Заразом політична психологія досліджує як політичні чинники впливають на особистість людини, її психологічні характеристики, на сприйняття людьми політики з погляду психології.

Отже, *політична психологія – наука, яка вивчає психологічні компоненти політичної життєдіяльності суспільства, що формуються і виявляються на рівні політичної свідомості соціальних суб'єктів і реалізуються в їхніх конкретних політичних діях.*

У цьому контексті вагомості набуває розгляд особистості як суб'єкта політичного життя. Як елемент групи, верстви або нації особистість є самостійним феноменом, який, залежно від конкретних обставин, включається в політичну діяльність, уособлює певний ступінь втілення політичної свободи конкретного суспільства. Потреба саме такого підходу зумовлена тим, що кожна людина в будь-якому суспільстві є не лише об'єктом, а й суб'єктом політичних відносин. Будь-яке усунення людей від участі в політичному житті може призвести до негативних наслідків її ефективності: якою б значною не була роль політичного діяча будь-якого рангу, будь-якої ланки, поведінка людей у сфері політики залишається вирішальною, особливо коли йдеться про демократичне суспільство.

Політична особистість є унікалом, зумовленим і її спадковими особливостями, і умовами соціально-політичного середовища, в якому вона формується, розвивається, реалізується, виявляється. З огляду на це, *психологічні особливості політичної суб'єктності особистості* виявляються у [120]:

– *політичній активності* як здатності особистості ініціювати зміни у процесі відносин із навколишнім соціальним середовищем і політичним процесом. Виділяють такі види політичної активності: природний перехід особистості від однієї вікової фази соціально-політичного становлення до іншої; перехід особистості від меншої повноти й багатства втілення людського буття в політичному житті до більшої повноти й багатства; розширення

людиною свого політичного простору, оволодіння новими видами політичної діяльності; перехід від менш змістовних до більш змістовних політичних цілей і завдань; досягнення творчих політичних результатів;

– *самодостатності, свободі* особистості, яка має такі ознаки: здатність людини визначатися у своїй політичній діяльності незалежно від зовнішніх чинників; можливість людини створювати принципово новий для її політичного досвіду продукт; побудова програми власної політичної поведінки і діяльності на основі набутого політичного досвіду тощо;

– *компетентності* (лат. *competens* – належний, відповідний) – виявляється у наявності спеціальної освіти, відповідних знань у певній сфері політичної діяльності, широкої загальної й політичної ерудиції, постійному підвищенні політичної науково-професійної підготовки;

– *соціально-політичній енергійності* особистості, яку характеризують: здатність впливати на людей власним ставленням до них, справами, подіями; вміння реалізовувати логічну послідовність у політичній практично-діяльній формі; впевненість у своїх силах; віра в здійсненність справи; оптимізм, бадьорість духу;

– *комунікабельності* (лат. *communiko* – з'єдную, повідомляю) – риса особистості, яка виявляється у здатності до встановлення позитивних політичних контактів, спілкування, товариськості;

– *політичній культурі особистості* – сукупності соціально-політичних норм і цінностей, якими індивід керується в процесі практичної політичної діяльності, реалізуючи власні потреби й інтереси у взаємодії зі соціально-політичним оточенням.

Важливим для розуміння специфіки і сутності політичної психології є визначення її об'єкта. *Об'єкт політичної психології* – це політика як особлива форма людської діяльності, що спрямована на здобуття, використання, підтримку і повалення політичної влади, реалізацію інтересів особи, соціальних груп на різних рівнях інститутів політичної системи.

Предмет політичної психології – вивчення усіх виявів суспільної психології в індивідуальній, груповій та масовій формах, які пов'язані з політичною діяльністю та характеризують поведінку людей у будь-яких політичних ситуаціях або умовах.

Об'єкт і предмет політичної психології охоплюють її *найважливіші сутнісні ознаки, зокрема* [28]:

- психологічні механізми регуляції політичного процесу;
- ціннісне ставлення індивіда до політичного, що дає змогу політичній психології пояснити його поведінку у конкретній політичній ситуації, діяльність у складі соціально-політичної групи, або як її представника, у політичному середовищі;
- політична поведінка і діяльність, як наслідок суб'єктивного відтворення індивідом політичного світу;
- вагомість індивідуального внеску кожної людини у реалізацію політичних цілей;
- психологічні чинники, що визначають розвиток і реалізацію політичної активності політичних суб'єктів;
- вплив різноманітних соціальних спільнот і масових явищ на людину та її політичну поведінку.

Дослідники, котрі працюють у сфері політичної психології, виокремлюють такі явища, які формують її *предмет* [1; 12]:

- особистість у політиці (психологічні портрети, психологічні біографії політиків, особливості політичної кар'єри, поведінки, самореалізації тощо);
- психологія політичної влади (психологічні концепції влади, її форми, психологія політико-владних відносин, мотиви політичної діяльності та електоральної поведінки, психологічні аспекти легітимності влади, психологія політичної опозиції тощо);
- психологія політичних гравців, а саме: політичних груп, рухів, партій, бізнес-груп, лобістських об'єднань і груп тиску, тощо;
- психологічні аспекти політичної комунікації, зокрема: політичного менеджменту; політичної реклами, агітації і пропаганди; іміджмейкінгу і паблік-релейшнз; політичної маніпуляції тощо;
- соціально-психологічний взаємовплив влади і бізнесу (ухвалення законодавчих актів, їх виконання або саботування, фінансування політичних партій, фракцій політичних сил у парламенті);
- психологічні аспекти агресивності та насильства у сфері політики (дискримінація соціальних груп, політичний тероризм, міжетнічні конфлікти);

– психологічні особливості політичних конфліктів (причини, перебіг, методи врегулювання, соціально-політичні наслідки).

Також предметом політико-психологічних досліджень є: політична діяльність, політична участь, політичне лідерство, політичні установки та цінності, мотиви, що впливають на політичну поведінку, політична соціалізація, індивідуальна, групова та масова політична свідомість тощо.

Окрім цього, *предмет політичної психології уточнюється в межах окремих психологічних напрямів* – біхевіоризму, психоаналізу, аналітичної психології, когнітивної психології, символічного інтеракціонізму, структуралізму, гуманістичної психології [5].

У межах *біхевіоризму* вивчаються особливості політичної поведінки соціальних груп, партій, організацій, політичних діячів. Досліджується, які саме *стимули* (інформаційні, економічні, правові, іміджеві тощо) зумовлюють ту чи іншу політичну поведінку (реакцію) окремої людини, соціальної групи.

Метою досліджень є розробка методів впливу на громадян, щоб добитися від них певної прогнозованої поведінки (лояльності до влади, підтримки на виборах, політичної активності під час публічних акцій, пасивної позиції під час зниження рівня соціального забезпечення, антипатії і недовіри до політичних конкурентів тощо). Групи громадян розглядаються як об'єкт впливу, маніпуляцій. Вивчається політична поведінка студентської молоді, пенсіонерів, біженців, жителів міст і села, безробітних громадян, кримінальних груп, корумпованих посадовців, представників середнього класу, національних меншин, членів політичних партій, військовозобов'язаних, держслужбовців тощо.

Психоаналіз: предмет політичної психології визначається через категорію несвідомого. Досліджуються глибинні психологічні передумови вчинків політичних суб'єктів (зокрема осіб, що займають вагомі соціальні позиції) для того, щоби передбачити їхні позиції під час ухвалення рішень.

Аналітична психологія: аналізуються впливи типових колективних уявлень й фантазій (міфології, фольклору, світогляду, ідеології, цінностей) на сприйняття та політичну активність соціальних і етнічних спільнот (етнографічної групи, верстви, етносу, партії, нації).

Когнітивна психологія: вивчаються механізми впливу когнітивних процесів на політичні процеси. У межах когнітивного підходу зосереджуються на такому:

- якою мірою громадяни ставляться до дій влади;
- чи спроможні виборці за наявного рівня їхньої політичної освіченості свідомо розібратися в політичних програмах;
- чи розуміють громадяни, яких дій від них очікують політики;
- чи здатні політичні суб'єкти за наявної поінформованості передбачати наслідки ухвалення того чи іншого рішення;
- чи пам'ятають виборці про політичні та соціально-економічні обіцянки, які їм пропонували політичні гравці, коли йшли до влади й ін.

Символічний інтеракціонізм: досліджуються психологічні особливості розподілу ролей між політичними гравцями та їх політичної взаємодії: (громадяни – влада; влада – бізнес; бізнес – кримінальні структури; партійний лідер – члени партії; партійне керівництво – спонсори; партія – виборці) та на міжнародній арені (наддержава – держави союзники; наддержава – держава аутсайдер; наддержава – наддержава як конкуренти). Політична сфера інтерпретується як арена взаємостосунків (інтеракцій) політичних суб'єктів.

Структуралізм: пов'язує соціально-політичний статус особи з її ідентичністю, яка ґрунтується на матеріальних й інтелектуально-психологічних ресурсах, знаннях, інтелекті, широті мислення, рівні домагань, самооцінці, цілеспрямованості людини; поведінковій залежності від «неписаних правил» – звичок, стереотипів, звичаїв, традицій, прихованих соціальних зв'язків.

Гуманістична психологія: дослідження політичного популізму, політичних ідеологій, доктрин, програм і державної політики на предмет маніпулювання гуманістичними цінностями. В цьому разі звертається увага на те, якою мірою політичні гравці спекулюють важливими для громадян цінностями та обіцянками, такими, як: «свобода», «захист гідності», «реалізація потенціалу кожної людини», «справедливість», «національна ідея».

Знання політичної психології є необхідним чинником функціонування політичної системи, розвитку держави, етносів, особистості, особливо нині, в процесі модернізації українського су-

спільства, докорінних перетворень у суспільно-політичному житті, що супроводжується різкими змінами у масовій свідомості громадян і політичній культурі тощо.

Розвиваючись у єдності теоретичних і практичних аспектів, політична психологія постійно поглиблює і розширює власний предмет, одночасно вирішуючи конкретні політико-психологічні проблеми, виконуючи різноманітні *теоретичні та прикладні завдання*, до яких можна віднести [12]:

- розуміння та реалізацію, передбачення місця і ролі людського чинника, його суб'єктивної сторони, її модифікації у політичних процесах;

- виявлення або уточнення разом з іншими суспільними науками специфіки і своєрідності феноменів, що становлять психологічну сутність і зміст політичної свідомості людей, малих й великих соціальних груп; співвідношення між її різними компонентами; вплив останніх на розвиток політичного життя та політичної діяльності;

- усебічне осмислення та узагальнення даних про джерела і умови виникнення, формування, функціонування та розвиток психолого-політичних явищ і процесів;

- дослідження найбільш значущих особливостей і відмінностей явищ і процесів політичної психології від інших феноменів суспільного життя;

- виявлення закономірностей виникнення, формування, розвитку і функціонування психологічних явищ і процесів у політичній сфері;

- психологічний аналіз взаємодії, міжгрупових і міжособистісних відношень, спілкування, сприйняття і пізнання людьми один одного, а також чинників, що зумовлюють специфіку й ефективність впливу цих феноменів на їх політичну діяльність і поведінку;

- вивчення особливостей політичної соціалізації індивіда, як суб'єкта і об'єкта політичної діяльності;

- виявлення психологічної ролі і значення релігії, науки, виховання, освіти та інше на політичну діяльність політичних суб'єктів;

- узагальнення уявлень про мотиваційні, інтелектуально-пізнавальні, емоційно-вольові, комунікативно-поведінкові та інші характеристики представників різних політичних партій, сил тощо;

– дослідження різноманітних масових соціально-психологічних явищ і процесів, їх значення в політичному житті, впливу на вчинки і поведінку людей у звичайних, екстремальних й інших умовах;

– прогнозування політичних процесів на основі врахування соціально-психологічних фактів і закономірностей їх формування та розвитку.

Політична психологія, розширюючи і вирішуючи свої завдання, має коректно ставитися і до досягнень вітчизняних дослідників, і теоретичних, прикладних надбань зарубіжної науки.

Можна виокремити такі *особливості політичної психології*, як науково-прикладної науки [7].

1. Формування політичної психології у процесі безпосередньої політико-психологічної діяльності, активності громадян, їх практичної взаємодії між собою, різними суб'єктами й інститутами влади.

2. Психологічне відтворення політичних подій і процесів.

3. Вагома роль чуттєвих, емоційних елементів свідомості у політичній діяльності.

4. Швидка і чутлива реакція людини на зміну політичних умов і ситуацій.

5. Суперечливий вплив ідеологій на психологію людей, на формування, існування політичної психології у процесі зіткнення, боротьби ідеологій.

6. Відображення не перспективних, майбутніх, а насамперед сьогоденних, поточних інтересів і потреб людей. Тому політичні процеси, події завжди детерміновані в часі.

Політична психологія та інші науки [1]. Політична психологія певною мірою пов'язана з іншими науками, що по-різному впливають на неї, детермінують, зумовлюють її стан, подальший розвиток і перспективи. Для того, щоб знайти спільне та виокремити особливе у психології та інших науках, треба постійно вдосконалювати наукові завдання і конкретний предмет дослідження певної науки.

Очевидно, що політична психологія має багато спільного насамперед з *психологією* і певною мірою є похідною від неї наукою. Це пояснюється тим, що предметом дослідження психологічної науки є конкретні факти психологічної діяльності, психологічні

властивості особистості (характер, темперамент, вольові якості та інше), тобто психологія вивчає факти, закономірності, механізми психіки – внутрішнього світу людини. Політичну психологію доцільно розглядати в контексті трьох основних груп психічних явищ: психічних процесів, психічних станів і психічних властивостей.

Оскільки наукою про закономірності становлення соціально-психологічної реальності, її структуру, механізм розвитку та функціонування є *соціальна психологія*, то саме вона пов'язана з політичною психологією. Ці науки багато в чому поєднують предмет і завдання, проте найважливіше, що вони обидві торкаються певним способом проблем спілкування, психології особистості, малої групи, прийняття рішень тощо. Становлення політичної психології, її категоріального апарату пов'язано насамперед із соціальним середовищем, а тому такі категорії, як ролі, цінності, норми, інтереси, лідерство, соціалізація, конформізм, політична соціалізація, реалізація, політичні чинники соціалізації, мають у політичній психології домінуюче значення.

Політична психологія має багато спільного зі соціальною психологією ще й тому, що обидві ці науки вивчають закономірності поведінки і діяльності людей. Відмінність полягає лише в тому, що політична психологія вивчає таку поведінку і діяльність у процесі політичної діяльності, а соціальна переймається проблемами поведінки і діяльності людей, що зумовлюється їх включенням у соціальні групи, а також досліджує психологічні характеристики цих груп. До того ж соціальна психологія як наука виникла з поєднання двох наук – соціології та психології і фактично зберігає межований статус. Звісно, різняться й проблеми, які становлять структуру обох наук і які вони відповідно вивчають. Позаяк об'єктом політичної психології є взаємовідносини суб'єктів політики, природа влади, механізми і відповідні умови досягнення політичних цілей, то зрозуміло, чому політико-психологічні знання впродовж тисячоліть формувалися в межах філософії.

Філософія відіграє велику методологічну роль щодо політичної психології, позаяк в її межах розкриваються структура політичної свідомості, її зв'язки з іншими формами свідомості (релігійною, науковою та ін.) і реальними політичними феноменами.

Для становлення та розвитку політичної психології суттєве значення має *політична антропологія*. Саме складовими цієї науки

є такі явища, як природа «людини політичної», аналіз політичних відносин із позицій буття людини.

Завдяки *політології* політична психологія має можливість досліджувати психологічні особливості функціонування основних категорій, суб'єктів політичної системи, політичну участь, конфлікти і консенсуси, гегемонію, політичний плюралізм, демократію та інші феномени політичного буття. У політичній психології такі феномени набувають психологічного змісту і особливостей існування. Ефективність політики залежить безпосередньо від характеру використання філософського знання.

Отже, політична психологія не може розвиватись як наукова дисципліна без урахування особливостей розвитку такої філософської науки, як *філософія політики*, до того ж предметом цієї науки є не що інше, як політична влада в усіх її формах. Оскільки остання має на меті розкрити загальні закономірності політики, визначити внутрішню логіку її розвитку, зв'язки з іншими сферами суспільної життєдіяльності (економічної, духовної, соціальної), можна вважати, що філософія політики вивчає загальне, тоді як політична психологія – особливе, а саме психологічні особливості політичних явищ, процесів тощо.

Політична психологія функціонує і як певна складова *соціальної філософії*, позаяк охоплює дослідження суспільства, соціальних спільнот і верств, соціальних дій і взаємозв'язків у суспільстві.

Проблематика політичної психології пов'язана з питаннями, які досліджує *соціологія* – наука про суспільство. Із соціологією політичну психологію єднає вивчення закономірностей, які спостерігаються в суспільних явищах, а також поведінки окремих суб'єктів соціально-політичних процесів. Розвиток політичної психології неможливий без взаємодії із соціологією. Найважливіший чинник такої взаємодії полягає в тому, що обидві науки поряд з іншими проблемами вивчають громадянське суспільство, явища та процеси, які спостерігаються в ньому. І не тільки спостерігаються, а й пов'язані з діяльністю людини, її психологією та поведінкою.

Ще тісніший зв'язок політичної психології з *політичною соціологією*, позаяк предметом останньої є закони взаємодії всіх структур і сфер життєдіяльності суспільства з політичними, соціально-політичними потребами, інтересами, діяльністю особис-

тостей, соціальних груп, етносів (народів), їх організацій, рухів й інститутів. Політична соціологія досліджує соціальні засади політики, специфіку масової свідомості, ціннісної системи суспільства, особливості й характер впливу соціально-економічних, демографічних, соціально-професійних чинників на динаміку соціальних установок людини щодо політично значущих об'єктів.

Певною мірою можна вважати, що політична психологія багато в чому пов'язана з *конфліктологією*, яка, як вважають окремі фахівці, як спеціальна і фактично окрема наука утворилася з поєднання соціології, психології та інших наук. Якщо зважати навіть на певну умовність самостійності конфліктології як науки, необхідно пам'ятати, що вона розглядає сутність, характер, причини зародження та способи вирішення політичних конфліктів; ефективно використовує дані, теоретичні моделі та прийоми крім інших наук і ті, що є в політології, політичній психології. Зрештою політику, політичні процеси, політичну життєдіяльність цілком неможливо уявити без конфліктів, які є обов'язковою умовою, атрибутом їх існування.

З іншими науками політичну психологію зближує певна подібність понятійних апаратів. Так, понятійний апарат політичної психології доволі близький до понятійного апарату психології, філософії, політології, соціальної психології та інших наукових дисциплін.

2.2. Основні принципи, методи та функції політичної психології

Політико-психологічні дослідження, послуговуючись і загальною, і спеціальною методологією, повинні дотримуватися відповідних *принципів – загальних вихідних положень, які зумовлюють взаємодію дослідника з політико-психологічними реаліями, до них відносяться:*

– *принцип історизму*, забезпечує вивчення політико-психологічної реальності з погляду її виникнення, етапів і механізмів розвитку, становлення та формування, сучасного й майбутнього станів;

– *принцип об'єктивності*, означає вивчення об'єктивних закономірностей розвитку політико-психологічних явищ у сукупності фактів і подій, забезпечує взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного;

– *принцип системності*, передбачає виокремлення системної властивості, яка об'єднує елементи системи в єдине ціле, систему зв'язків, структуру, враховуючи в разі цього зв'язки і відносини зі середовищем;

– *принцип розвитку*, налаштовує на дослідження політико-психологічних явищ у їх становленні, функціонуванні, розвитку, можливого занепаду;

– *принцип гуманізму*, є етичним аспектом політико-психологічного відображення, визначає і характеризує людину, групового суб'єкта політичної діяльності як найвищу цінність;

– *принцип активності і творчої діяльності*, вказує на активний взаємозв'язок людей у процесі спільної політичної діяльності, обумовлений виявленням творчості у діяльності кожного з них;

– *принцип зворотнього зв'язку* у сфері взаємодії та групових процесів. Означає, що соціально-нормативна регуляція може існувати лише тоді, коли партнери отримують інформацію про ефект міжособистісних відносин, що дає змогу оцінити їх дії та вчинки.

Як гадає В. Д. Ольшанський сучасна політична психологія як наука виходить із таких науково-дослідницьких, етичних *принципів діяльності* [7]:

– *наукової об'єктивності*, епіцентром політико-психологічного дослідження має бути «зона взаємодії політичних і психологічних явищ»;

– *гласності, публічності* передбачає, що основне місце у психолого-політичних дослідженнях мають займати найважливіші й актуальніші проблеми;

– *врахування соціально-політичного контексту* політико-психологічного дослідження;

– *уваги до підсумкового результату*, полягає в тому, що необхідно досліджувати не тільки конкретні результати впливу психологічних чинників на політику, а й процес формування політичних явищ і процесів, тенденції їх розвитку й ін.;

– *нейтралізму*, наголошує на тому, що політична психологія політично і ідеологічно нейтральна наука, її результатів не можуть використовуватися у соціально-егоїстичних, антигромадських або кримінальних цілях.

Дослідницька діяльність у політичній психології неможлива без використання певних методів. *Метод* (з грец. *methodos* – букв. «шлях до чогось», у широкому розумінні – шлях, спосіб дослідження) – це спосіб, сукупність прийомів і процедур практичного і теоретичного пізнання дійсності, технологічний принцип вивчення об'єкта.

Методи – це правила, за якими здійснюється дослідницька діяльність. Вони мають бути стандартними й однозначними; якщо немає стандартизації й однозначності – немає правил, а немає правил – немає методу; немає методу – немає логіки.

Методи дослідження поділяють на: а) загальнонаукові; б) методи дослідження політичної психології.

До загальнонаукових методів відносяться [150].

Аналіз (з грец. *analysis* – метод дослідження, в разі якого предмет вивчення політичної психології в думках практично розділено на складові елементи (частини об'єкта або його ознаки, властивості, відносини), і кожна з частин досліджується окремо. Застосовується і в реальній (практика), і в розумовій діяльності. Види аналізу: механічне розчленування, визначення динамічного складу, виявлення форм взаємодії елементів цілого, знаходження причин явищ, виявлення рівнів знання і його структура тощо.

Синтез (з грец. *synthesis* – з'єднання) – цей метод дослідження дає змогу здійснювати поєднання елементів (частин) об'єкта політичної психології, розчленованого в процесі аналізу, встановлювати зв'язки між ними і пізнавати об'єкти дослідження як єдине ціле.

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) – це такий метод пізнання у політичній психології, в разі якого за окремими чинниками та явищами виводяться загальні принципи і закони. Це висновок від фактів до деякої гіпотези (загального твердження). Загальний висновок про ознаки сукупності елементів робиться на основі дослідження частини елементів цієї сукупності.

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – це метод пізнання, в разі якого окремі положення виводяться зі загальних. Висновок

про окремих елемент деякої сукупності роблять на основі знань про ознаки всієї сукупності, тобто він є методом переходу від загальних уявлень до часткових.

Аналогія (від грец. *analogia* – відповідність, схожість) – метод політичної психології, за допомогою якого досягаються знання про одні предмети або явища на основі їх подібності з іншими, коли знання про який-небудь об'єкт переноситься на інший менш вивчений об'єкт, але схожий із першим за суттєвими властивостями, якостями.

Моделювання (від лат. *modulus* – міра, зразок) – цей метод полягає в заміні об'єкта його спеціально створеним аналогом або моделлю, за якими визначаються або уточнюються характеристики аналогу. Модель повинна містити суттєві риси реального об'єкта. На моделюванні ґрунтується практично будь-який метод наукового дослідження – і теоретичного, і експериментального, що використовує наочні (матеріальні) моделі. До абстрактних моделей відносять логічні, уявні (логічно-математичні) і математичні моделі.

Абстрагування – процес уявного відвернення від низки властивостей і відносин явища, яке вивчається, з одночасним виділенням тих, що цікавлять суб'єкта; результат абстрагуючої діяльності мислення. Цей метод політичної психології охоплює три способи застосування: 1) абстрагування за допомогою відволікання (розгляд окремих рис або властивостей об'єкта без зв'язку з іншими і з об'єктом загалом); 2) абстрагування за допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на основі обмеженого набору його ознак); 3) абстрагування за допомогою ідеалізації (уявне конструювання ідеальних об'єктів).

Узагальнення – процес встановлення загальних властивостей і ознак предметів. Основою узагальнення є категорії загального і одиничного. Загальне – це категорія, яка відображає схожі риси і ознаки, які належать декільком одиничним явищам або всім предметам певного класу, що повторюються. Одиничне – категорія, яка виражає специфіку, своєрідність саме цього явища (або групи явищ однієї і тієї ж якості), його відмінність від інших. Розрізняють такі види узагальнень: виділення будь-яких ознак (абстрактне-загальне), виділення суттєвих ознак (конкретно-загальне), узагальнення від окремих фактів, подій до їх вираження в думках

(індуктивне узагальнення), від однієї думки до іншої, більш загальної (логічне узагальнення).

Системно-структурний метод – розгляд об'єкта пізнання як системи, що складається зі структурних елементів із визначеними функціями. Кожне політичне явище є складною системою, яка одночасно є структурним елементом іншої, ширшої системи і складається з елементів, що, своєю чергою, є системами з іншими структурними елементами.

У політичній психології використовують такі *конкретно-емпіричні методи досліджень*, як спостереження, соціологічні опитування, тестування, моделювання політичних ситуацій, психосемантичний аналіз, експертне оцінювання, створення психологічних портретів, аналіз біографій політичних діячів.

Розглянемо найпоширеніші *методи дослідження політичної психології*.

Спостереження – один із основних емпіричних методів психологічних досліджень. У політичній психології – це спеціальне, систематичне і цілеспрямоване спостереження за політичною поведінкою, діями, процесами з метою з'ясування їх змісту, мети і спрямованості.

Опитування – це метод, який часто використовують для збирання первинної вербальної інформації про явища індивідуальної і суспільної свідомості, об'єктивні чинники та процеси. Цей метод широко використовують також у соціологічних, психологічних, економічних, демографічних, політологічних, педагогічних й інших дослідженнях. Позаяк у політичних процесах часто задіяно багато особистостей, за допомогою цього методу визначають психолого-політичні стани, орієнтації, прогнозують поведінку значної кількості людей, окремих соціальних, демографічних груп, класів тощо.

У політичній психології велике значення мають багаторазові опитування (панельні), за допомогою яких простежують динаміку політичних явищ і процесів. Для оперативного вивчення громадської думки застосовують так звані зондажні опитування (опитування-блискавки, опитування-голосування). Найпоширеніші анкетні опитування: поштові, друкування анкет у засобах масової інформації, інтернет-мережі. Технологію опитувань політична психологія загалом запозичила у соціології.

Тестування – це метод психологічної діагностики за допомогою наперед заготовлених стандартизованих запитань і завдань (тестів). У політичній психології тестуванням можна виявити відмінності у політичних поглядах окремих політиків, різних явищ, визначити рівень політичної культури, освіченості людини, наявність у неї певних навичок, знань, особистісних характеристик. Сучасна політична психологія використовує такі основні види тестів:

- *тести інтелекту* (задачі на логічні відношення, узагальнення, кмітливість);
- *тести досягнень* (йдеться про виявлення ступеня конкретних знань);
- *особистісні тести* (з метою вивчення характеристик особистості, її психологічних якостей);
- *проективні тести* (застосовують у процесі дослідження властивостей і характеристик, в існуванні яких людина загалом не впевнена, не усвідомлює або не хоче визнавати у себе);
- *тести креативності* (за їх допомогою досліджують розвиток творчих здібностей).

За формою тести поділяють на вербальні, невербальні та змішані. Ефективність їх залежить від правильного використання, дотримання умов психологічного тестування.

Моделювання політичних ситуацій – це дослідження політико-психологічних процесів і станів за допомогою їх реальних (фізичних) або ідеальних (насамперед математичних) моделей. Під моделлю тут розуміють систему об'єктів і знаків, які відтворюють окремі суттєві властивості системи-оригіналу. У такий спосіб можна змоделювати, наприклад, прогнозований мітинг, дискусію, партійні збори, виборчу кампанію.

Психосемантичний аналіз ґрунтується на галузі психології, що вивчає генезу, будову і функціонування індивідуальної системи значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, символічні дії). Переважно, що складніші політична дія, процес, явище, то більше методів їх дослідження (у поєднанні) використовує політична психологія як теоретична і прикладна наука.

Експертне (лат. *expertus* – досвідчений) оцінювання (експертиза) – метод отримання узагальненої інформації способом оцінювання ситуації, події чи явища групою незалежних експертів.

Психологічний портрет особистості – комплексна психологічна характеристика людини, яка містить опис її внутрішнього складу та можливих вчинків у певних значущих обставинах. До компонентів психологічного портрету відносяться: характер, темперамент, здібності, спрямованість, емоційність, волюві якості, вміння спілкуватися, самооцінка, рівень самоконтролю та ін.

Аналіз біографій політичних діячів – сукупність технік збору й аналізу особистих документів, які містять повідомлення про участь людей у різних подіях і процесах. Передбачає: вивчення історії життя особистості (життєвого шляху), автобіографічних й ініційованих автобіографічних описів, анкет, інтерв'ю, опитувальників й інше; методів вивчення біографічних продуктів діяльності людини – контент-аналіз листів, щоденників, графіків життя, побудова кривих продуктивності діяльності й ін.; вивчення спогадів, свідoctв ближнього оточення та свідків про життя і діяльність людини.

Функції політичної психології. Місце і роль політичної психології у політичній сфері суспільства реалізується через функції, які вона виконує щодо суб'єктів політичної діяльності та політичних процесів, які творять ці суб'єкти. Головними *функціями* (лат. *functio* – виконання, призначення) політичної психології є пізнавальна, практично-адаптаційна, теоретична, мотиваційна, прогностична, управлінська, ідеологічна.

Пізнавальна – спрямована на дослідження політичного життя, психологічний аналіз політичних дій суб'єктів політики та вироблення власних моделей політичних процесів.

Практично-адаптаційна – характеризується місцем політичної психології у розробці практичних рекомендацій щодо оцінки політичних явищ і сприяння суб'єкта політики до оточуючого середовища.

Теоретична – полягає у розробці нового теоретичного знання, пояснення політичних явищ із позицій психоаналізу.

Мотиваційна – дає змогу на основі формування мотиваційної готовності суб'єктів політики втілити наміри в політичні процеси.

Прогностична – полягає у підготовці суб'єктів політики до підготовки осмислення та врахування політичних прогнозів. Прогнози політична психологія повинна давати, бо ця функція закладена у кожній науці.

Управлінська функція пов'язана з використанням знань для моделювання і створення ефективних моделей управління соціально-політичними процесами та відповідними інститутами.

Гуманістична функція полягає у формуванні соціально-політичних ідеалів і цінностей адекватних розвитку політико-психологічного життя суспільства.

Реалізація цих функцій зумовлює реалізацію соціального призначення політичної психології як сфери діяльності, її розвиток як галузі наукового знання, посилення ефективності і вагомості політико-психологічних досліджень.

Резюме

1. Політична психологія – міждисциплінарна наука, що створена на межі політології і соціальної психології. Її основне завдання полягає в аналізі психологічних механізмів політики та виробленні практичних рекомендацій щодо оптимального здійснення політичної діяльності на всіх рівнях.

2. Політична психологія це галузь психології, яка вивчає психологічні компоненти (настрої, думки, почуття, ціннісні орієнтації тощо) політичної життєдіяльності суспільства, що формуються і виявляються на рівні політичної свідомості націй, класів, соціальних груп, урядів, індивідів і реалізуються в їхніх конкретних політичних діях.

3. Об'єкт політичної психології – це політика як особлива форма людської діяльності, що володіє власною структурою, суб'єктом і спонукальними силами. Як особлива людська діяльність, із психологічного погляду, політика піддається аналізу в межах концепції соціальної предметної діяльності.

4. Предметом політико-психологічних досліджень є: політична діяльність, політична участь, політичне лідерство, політичні цінності та установки, мотиви, що впливають на політичну поведінку, політична соціалізація, індивідуальна, групова та масова політична свідомість тощо.

5. Принципами політичної психології виступають: наукова об'єктивність, гласність, врахування соціально-політичного контексту, увага до підсумкового результату, нейтралізму.

6. Методи політичної психології – це правила, за якими проводиться дослідницька діяльність, а саме: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, узагальнення, системно-структурний, спостереження, соціологічні опитування, тестування, моделювання політичних ситуацій, психосемантичний аналіз, експертне оцінювання, створення психологічних портретів, аналіз біографій політичних діячів.

7. Місце і роль політичної психології в суспільстві реалізується через її функції: пізнавальну, практично-адаптаційну, теоретичну, мотиваційну, прогностичну управлінську, гуманістичну.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «політична психологія».
2. Дайте визначення об'єкта і предмета політичної психології. В чому полягає їх відмінність?
3. Що досліджує політична психологія?
4. Розкрийте основні завдання політичної психології.
5. Як Ви розумієте предмет політичної психології у різних галузях психологічної науки?
6. Розкрийте основні принципи політичної психології.
7. Чому вважається в науці, що політико-психологічне дослідження становить багатогранний процес?
8. Розкрийте основні методи політичної психології?
9. Якими основними категоріями оперує політична психологія?
10. Які функції політичної психології як науки в суспільстві?
11. Проаналізуйте зв'язок політичної психології з іншими науками?

План семінарського заняття (2 год)

1. Поняття, об'єкт і предмет політичної психології.
2. Завдання політичної психології.

3. Особливості і форми вияву політичної психології.
4. Методи і функції політичної психології

Теми рефератів

1. Історія становлення і розвитку політико-психологічних знань.
2. Основні підходи до визначення політичної психології.
3. Структура політичної психології.
4. Основні наукові школи політичної психології.
5. Політична психологія в сучасній Україні.

Рекомендована література

1. Головатий М. Ф. Політична психологія / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2006. – 399 с.
2. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2002. – 175 с.
3. Гуревич П. С. Политическая психология: учебник для бакалавров / П. С. Гуревич. – 2 изд. – М.: Юрайт, 2013. – 565 с.
4. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
7. Лозинський О. М. Політична психологія: навч. посібник / О. М. Лозинський. – 4-те вид., доп. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 251 с.
8. Ольшанский Д. В. Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.
9. Поведінковий підхід у політичній психології: термінологічний тезаурус, основні напрями і проблеми / М. Слюсаревський // Соціальна психологія. – 2009. – № 6. – С. 3–21.
10. Політична психологія як наука: предмет і проблематика / М. Слюсаревський // Соц. психологія. – 2009. – № 5. – С. 3–20.
11. Пірен М. І. Основи політичної психології: навч. посібник / М. І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.
12. Скуловатова О. В. Політична психологія: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Скуловатова. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. – 280 с.

Тести

1. Напрямок психології, що розглядає предмет політичної психології в контексті стимулів, що зумовлюють політичну поведінку особистості?

- а) психоаналіз;*
- б) біхевіоризм;*
- в) символічний інтеракціонізм;*
- г) структуралізм.*

2. Напрямок психології, що розглядає предмет політичної психології в контексті маніпулювання гуманістичними цінностями, що зумовлюють політичну поведінку особистості?

- а) психоаналіз;*
- б) біхевіоризм;*
- в) гуманістична психологія;*
- г) структуралізм.*

3. Яке з указаних положень не відноситься до особливостей політичної психології як науки?

- а) формування політичної психології у процесі суспільно-політичної діяльності;*
- б) психологічне відтворення, осмислення та прогнозування політичних подій і процесів;*
- в) переважання емоційних елементів свідомості щодо раціональних;*
- г) політична соціалізація особистості.*

4. Яке із зазначених положень не відноситься до форм вияву політичної психології як науки?

- а) громадська думка;*
- б) політичне нав'ювання, переконання;*
- в) політичні відчуття, емоції, настрої;*
- г) політичні звички, навички, традиції.*

5. На ваш погляд, політичні цінності – це:

- а) все, що визначає політичну діяльність;*
- б) правила політичної діяльності;*
- в) уявлення про суспільство, її політичну сферу;*
- г) ідеї, норми, символи, що мотивують і спрямовують дії суб'єктів політики.*

6. Розробка нового теоретичного знання, пояснення політичних явищ із психологічних позицій – це призначення:

- а) пізнавальної функції;*
- б) теоретичної функції;*
- в) практичної функції;*
- г) мотиваційної функції.*

7. Метод політико-психологічного дослідження, при якому предмет вивчення у думках поділяється на складові елементи – це:

- а) індукція;*
- б) дедукція;*
- в) синтез;*
- г) аналіз.*

8. Наявне хибне уявлення про політичну діяльність – це:

- а) політичні чутки;*
- б) політичні міфи;*
- в) політичні традиції;*
- г) політичні уявлення.*

9. Напрямок психології, що розглядає предмет політичної психології через категорію несвідомого, відноситься до:

- а) гуманістичної психології;*
- б) символічного інтеракціонізму;*
- в) структуралізму; г) психоаналізу.*

10. Яке із зазначених визначень найповніше відображає визначення політичної психології як науки?

а) наука, що вивчає психологічні компоненти політичної діяльності, формується і виявляється на рівні політичної свідомості соціальних суб'єктів і реалізується в їхній політичній діяльності;

б) наука, що вивчає психологічні сторони політичного буття особистості, групи, суспільства;

в) це система виявів суспільної й індивідуальної психології, яка виражає ставлення людей до політичної системи, спрямовує їх поведінку в політичному житті суспільства;

г) наука, що розглядає явища суспільної й індивідуальної психології, які пов'язані з психологією у всіх її виявах.

11. Яке з указаних визначень не відноситься до психологічних особливостей політичної суб'єктності особистості?

- а) політична активність;*

- б) компетентність;*
- в) інтуїтивність;*
- г) самодостатність.*

12. Яке із зазначених визначень найповніше відображає об'єкт політичної психології як науки?

а) особливості і відмінності явищ і процесів політичної психології від інших феноменів суспільного життя;

б) політика як особлива форма людської діяльності, спрямованої на здобуття, використання, підтримку і повалення політичної влади, реалізацію інтересів особи, соціальних груп на різних рівнях інститутів політичної системи;

в) виявлення та осмислення психологічних компонентів у політиці;

г) соціально-психологічні компоненти політичного життя суспільства, які формуються на рівні політичної свідомості націй, станів, соціальних груп, урядів, окремих особистостей.

13. Яке із зазначених положень не відображає особливості політичної психології?

а) формування у процесі безпосередньої політико-психологічної діяльності;

б) психологічного відтворення політичних подій і процесів;

в) вагома роль чуттєво-емоційних елементів свідомості у політичній діяльності;

г) політичні цінності й інтереси соціальних суб'єктів.

14. Яке з указаних положень не відноситься до принципів політичної психології за В. Д. Ольшанським?

а) волюнтаризму;

б) наукової об'єктивності;

в) публічності;

г) уваги до підсумку.

15. На ваш погляд, наявне хибне уявлення про політичні відносини та дії, свідомо чи несвідомо доповнені різними абстрактними вигадками, висновками, фантазіями або й легендами – це:

а) політичний забобон;

б) політична чутка;

в) політичний міф;

г) політичне уявлення.

Розділ 3

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ

- У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:
- визначити поняття, основні риси політичної свідомості;
  - розкрити структурні елементи, умови і способи формування політичної свідомості;
  - охарактеризувати протополітичну свідомість;
  - визначити поняття і розкрити структуру самосвідомості;
  - проаналізувати складові політичної самосвідомості;
  - прокласифікувати політичну свідомість;
  - охарактеризувати основні політичні ідеології;
  - розкрити роль ідеології в процесі державотворення.

3.1. Поняття і зміст політичної свідомості

3.2. Структура і класифікація політичної свідомості

3.3. Політична ідеологія як форма політичної свідомості

Політична свідомість є необхідним елементом політичного життя суспільства. Будучи відповідним різновидом суспільної свідомості, що має власний предмет і механізм формування, вона характеризує духовну здатність людини до спеціалізованої політичної діяльності. За допомогою політичної свідомості індивід спроможний адаптуватися у політичному просторі та виконувати у ньому специфічні функції соціальної взаємодії, політичної участі й управління.

3.1. Поняття і зміст політичної свідомості

Свідомість – притаманна людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому,

власних дій, у попередньому мисленневому накресленні їх й передбаченні наслідків, у регулюванні взаємовідносин людини з природою та соціальною дійсністю. Свідомість є наслідком людської діяльності, вищою формою відображення дійсності, результатом спілкування, соціальної взаємодії.

Методологічні положення щодо визначення політичної свідомості [133]:

- цілісність політичної свідомості та політичної діяльності як владного регулятора суспільних відносин;
- детермінація політичної свідомості політичними відносинами, свідоме відображення й спрямування політичного розвитку суспільного життя;
- активність політичної свідомості;
- вплив політичної свідомості і на теоретичну сферу, пов'язану з науково-методологічним рівнем політичного відображення суспільного життя, і на його повсякденний розвиток;
- усвідомлення суб'єктом політичної діяльності власної відповідальності за стан, динаміку і тенденції розвитку суспільства.

Політична свідомість пов'язана з розвитком продуктивних сил, особливостями політичної системи, суспільно-політичними відносинами, станом освіти, культури суспільства й ін.

Політична свідомість – засіб відображення людиною, групою, суспільством процесу саморегуляції суспільного життя, який матеріалізується в політичній системі завдяки феномену влади і владно-політичним відносинам.

Сутність політичної свідомості – це результат і процес завоювання політичної реальності з урахуванням соціальних потреб людей і суспільства.

Зміст політичної свідомості охоплює політичні ідеї, теорії, концепції, погляди, інтереси, настрої, почуття.

Специфіка політичної свідомості виявляється у:

- високому ступені відображення соціально-класових інтересів;
- активному впливі на інші форми суспільної свідомості.

До рис політичної свідомості, що визначають її природу, особливості та вияви у практичній політичній діяльності можна віднести [114]:

- *історичне явище*, що розвивається й змінюється незалежно від бажання та волі окремих індивідів;

– *зумовленість об'єктивних процесів* в економічному, політичному й духовному житті суспільства;

– *прогнозування* перебігу політичного життя, а через нього – вплив на його економічні, духовні, культурні процеси;

– *обумовленість політичної діяльності* соціальних груп, політичних партій і громадських організацій, політичних лідерів й особистостей;

– *врахування стану політичної свідомості* в разі управління суспільними процесами, проведення внутрішньої і зовнішньої політики держави;

– *нерівномірність розвитку політичної свідомості*, що виявляється у двох аспектах: а) розквіт і занепад політичної свідомості не збігається з розквітом і занепадом інших сфер суспільної свідомості; б) самі форми і види політичної свідомості також розвиваються нерівномірно;

– *витоки і матеріальна основа політичної свідомості* знаходяться у *сфері політичних відносин* щодо використання політичної, державної влади в суспільстві;

– *визначальна роль політичних інтересів* як спонукальних мотивів політичної діяльності;

– *відображення суспільних відносин* індивідів, соціальних груп, націй, суспільства в їхньому ставленні до державної влади. За своїм змістом вона охоплює всі уявлення людей, які опосередковують об'єктивні зв'язки і з інститутами влади, і між собою через участь в управлінні державою і суспільством.

Розуміння політичної свідомості як сукупності духовних явищ, що відображають внутрішні і зовнішні процеси функціонування держави та інших політичних інститутів й структур суспільства, дає змогу охарактеризувати її *структурні елементи*, до яких відносяться [1]:

– *політико-психологічний* – представлений настроями, почуттями, намірами, установками, мотивами, переконаннями, політичною волею тощо політичних суб'єктів;

– *політико-ідеологічний* – реалізується в політичних цінностях, ідеалах, ідеях, доктринах, поглядах, концепціях, теоріях, що відображають ґрунтовні інтереси соціальних суб'єктів;

– *політико-діяльнісний* – зумовлений вчинками, діями, політичною діяльністю загалом, що ґрунтується на політико-психологічному та політико-ідеологічному елементах.

Як важлива характеристика політичного життя суспільства, *політична свідомість має певні особливості, умови виникнення та шляхи формування*. Так до умов формування політичної свідомості індивіда можна віднести:

- усвідомлення людиною власної ідентичності, належності до певної соціальної групи, що має свої політичні потреби й інтереси;

- розуміння неможливості реалізації власних групових політичних інтересів без вступу в певні відносини з політичною владою;

- з'ясування належності до певних політичних позицій, усвідомлення власного громадянського (соціального) статусу як суб'єкта наділеного правами, свободою, можливостями впливати на владу.

Виділяють такі *способи формування політичної свідомості* [161]:

- критичне осмислення соціально-політичної дійсності;

- раціоналізація чуттєвих уявлень про політичну дійсність;

- осмислення, узагальнення та критичне ставлення до політичної інформації;

- усвідомлення суті, спрямованості, адекватності відображення соціальної, політичної реальності партійною, політичною силою, політичним режимом;

- приєднання та інтеріоризація громадянської позиції референтної групи щодо оцінки політичної ситуації, політичних гравців;

- ставлення до політичних ідеалів, політичних програм політичних сил щодо їхньої відповідності нагальним потребам суспільного та політичного розвитку держави і суспільства.

Необхідно зазначити, що якби не відбувалося формування політичної свідомості, жодний із цих способів не гарантує того, що в людини сформується суто політичні погляди. Навіть будучи активним суб'єктом політичних відносин, індивід може ґрунтуватися не на політичній, а на так званій потестарній або протополітичній свідомості.

Для протополітичної свідомості властиві такі риси [208]:

- соціальна залежність від найближчого оточення, громади, працедавців, програм держави й ін.;

- інтелектуальна нерозвиненість, неспроможність індивіда осягнути сферу політичної діяльності;

- відсутність особистої гідності, нездатність особи відстоювати власні політичні переконання і погляди;
- спрощені уявлення про сутність політичних процесів, їх перебіг і наслідки, тенденції розвитку;
- нездатність оцінити значення особистих прав і свобод, можливостей їх реалізації у соціально-політичній діяльності.

Можна зауважити, що особи з потестарною свідомістю є найкращим ґрунтом для утвердження недемократичних політичних режимів і соціальним баластом для ініціювання та здійснення на-зрілих соціально-політичних проблем у суспільстві.

Найважливішими ознаками протополітичної свідомості є [208]:

- ірраціональність політичної поведінки, яка зумовлена перевагою емоцій і почуттів над логічною, раціональною її складовою;
- постійне звертання до суто емоційного сприйняття політичного життя;
- ставлення до власних політичних прав як до обов'язку перед спільнотою, політичним режимом, політичною силою, що зумовлює поверхове до них ставлення, зневіру у власні можливості політичної самореалізації, особистого впливу на політичні події;
- нетерпимість до урізноманітнення політичного життя, плюралізму політичних поглядів й оцінок, несприйняття різних стратегій, способів суспільного розвитку;
- відсутність політичної солідарності, яка виявляється у низькому рівні засвоєння політичних норм і цінностей, таких психологічних показників, як довіра, співчуття, доброзичливість, зацікавленість тощо до учасників політичного процесу;
- нездатність до політичної самоорганізації, яка виражається у невмінні артикулювати політичні інтереси та небажанні створювати відповідні об'єднання щодо їх вираження та захисту.

Тому для формування політичної свідомості вкрай необхідно аналітико- критичне ставлення до навколишнього середовища, дійсності, наявності у людини конкретних норм, цінностей, ідеалів, чітке усвідомлення власної мети та мети політичної сили, з якою себе ідентифікує або до якої належить. Важливу роль у цьому процесі мають відігравати владні структури, які повинні аналізувати стан політичної свідомості суспільства та формувати таку свідомість, яка б підтримувала соціально-політичну рівновагу та сприяла соціальному прогресові.

Місце і роль політичної свідомості, її соціально-політична значущість у політичному процесі зумовлені низкою *функцій*:

- *пізнавальною* – формування системи знань про політичну дійсність суспільства;
- *оцінювальною* – сприяє орієнтації у політичному житті, оцінці політичних подій;
- *регулятивною* – формує норми, правила щодо участі в політичному житті;
- *інтегруючою* – сприяє об'єднанню індивідів, соціальних груп на основі спільних цінностей, ідей, настанов;
- *прогностичною* – створює основу для передбачення змісту та характеру розвитку політичного процесу;
- *нормативною* – створює загальноприйнятий образ майбутнього суспільства.

Входження людини в соціум, у політичну діяльність передбачає усвідомлення себе в них, засвоєння та розвиток політичних відносин, спричинених політичним середовищем. Предметом усвідомлення є інтелектуальна, емоційна діяльність, спрямована на пізнання себе, яка дає змогу людині зрозуміти чому вона обирає певний спосіб політичної поведінки. Йдеться про самосвідомість, що забезпечує вибір діяльності, лінії поведінки, формування політичного стилю життя.

Самосвідомість – усвідомлення людиною себе як особистості: власної діяльності як члена суспільства, стосунків з іншими людьми, рис характеру, власних дій та вчинків, їх мотивів, цілей, розумових, моральних, фізичних якостей тощо.

Самосвідомість становить єдність трьох *складових* [150]:

- *пізнавальної (самопізнання)* – процесу пізнання суб'єктом себе, власної діяльності, внутрішнього психічного змісту;
- *емоційно-ціннісної (самоставлення)* – оцінки особистістю самої себе, власних якостей, життєвих можливостей, ставлення інших до себе і свого місця серед них;
- *дієво-вольової чи регулятивної (саморегуляція)* – усвідомлене, вольове управління власним психічним життям і поведінкою відповідно з «Я-характеристиками, ментальністю, ціннісно-сисловою, потребово-мотиваційною та когнітивними сферами.

Самосвідомість пов'язана зі здатністю до *рефлексії* (лат. *reflexio* – звернення назад, самопізнання) – усвідомлення індивідом

того, як його сприймають і оцінюють інші індивіди або спільноти; вид пізнання, у процесі якого суб'єкт стає об'єктом власного спостереження; роздуми про себе, аналіз власного психічного стану.

Самосвідомість – це складний психічний процес, суть якого полягає у сприйнятті особистістю багатьох образів себе в різних ситуаціях політичної діяльності і поведінки, у різних формах політичної взаємодії з іншими людьми та в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – в уявлення, а потім у поняття свого власного «Я» як політичного суб'єкта, що відрізняється від інших. У результаті розгорнутих актів самосвідомості, яка стає все складнішою, в міру збільшення кількості образів, що інтегруються в уявлення і поняття про себе, формується більш реальний, глибокий та адекватний образ власного політичного «Я».

Особливе місце у відображенні політичних процесів і явищ займає *політична самосвідомість* [192; 200]. Політична самосвідомість як осмислення політичного життя *характеризується специфічною активністю завдяки активності індивідуальної свідомості*. Політична самосвідомість – це реалізація власного «Я» в сфері політики як спосіб дійсного ставлення людини до світу.

Тому політичну самосвідомість особистості варто розглядати з погляду її *суб'єктності*, а саме:

- усвідомлення політичної свідомості суспільства, її ідеологічних засобів, відповідності демократичним цінностям;
- усвідомлення політичної свідомості владних суб'єктів політичної діяльності, її відповідності актуальним завданням політичної діяльності;
- усвідомлення рівня, розвиненості, адекватності власної політичної свідомості стану та завданням суспільного розвитку;
- усвідомлення та оцінка власної життєдіяльності в межах суспільної та особистісної необхідності.

Політична самосвідомість – це й національна самосвідомість, яка є передумовою, основою бачення того, що оточує націю. Нація, що володіє знанням про інші спільноти, водночас володіє знанням і про саму себе, оскільки спосіб бачення певного об'єкта (інших спільнот) характеризує і сам суб'єкт бачення. Можна наголосити, що в ній зафіксовані унікальність нації як етносу, приналежність до всього людського роду, а також відповідь на питання, якою мірою вона може визначити на теоретичному рівні власну національну ідентичність і оригінальність, за допомогою яких

самоінтерпретацій вона може захистити себе від повного «розчинення» в іншому середовищі.

Активність й дієвість політичної самосвідомості виявляється у політичному саморозвитку людини в процесі політичної діяльності, у межах якої відбувається формування специфічних видів суб'єктної політичної активності.

Основними психологічними складовими політичного саморозвитку виступають: політична спрямованість, політичне самовизначення, політична ідентифікація, політична зрілість, надійність політичної діяльності, політична професійна готовність, політичне самоставлення, розвиток інтелектуального потенціалу й ін. [150].

Політична спрямованість – це процес, спрямований на оволодіння політичними цінностями, ідеями, нормами, культурою та інше, необхідними в політичному, соціальному й особистісному аспектах.

Політичне самовизначення – це вибір людиною напряму і змісту свого подальшого політичного розвитку, сфери та засобів реалізації індивідуальних якостей й здібностей у політичній сфері, політичного середовища для втілення власної життєвої мети та моральних цінностей; це – цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні політичні цінності людини і конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного самовизначення.

Політична ідентифікація є невід'ємною частиною політичної самосвідомості особистості, що передбачає прийняття провідних політичних ролей, цінностей та норм, наявність мотиваційних структур, які спонукають особистість до ефективної політичної діяльності. Досягнення політичної ідентичності знижує тривожність, невпевненість, авторитарність, підвищує особистісний потенціал.

Надійність політичної діяльності розуміють як безпомилкове виконання людиною покладених на неї професійних обов'язків (функцій) протягом необхідного часу при заданих умовах політичної діяльності. Досягнення безпомилкового та своєчасного виконання дій і діяльності загалом є наслідком надійного функціонування різних підсистем організму, психіки людини, її професійної підготовки та досвіду.

Ефективність політичної діяльності виступає як здатність людини вирішувати покладені на неї завдання своєчасно і точно

протягом певного часу з мінімальними витратами сил, засобів, енергії та ресурсів. Критеріями її ефективності виступають: своєчасність – виконання поставленого перед людиною завдання у відведений для цього час; точність (безпомилковість) – здатність вирішувати поставлене завдання без помилок, оптимально чи в межах установлених відхилень; надійність – збереження здатності вирішувати поставлене завдання точно і своєчасно протягом певного часу; витрата ресурсів – кількість енергії (фізичної, інтелектуальної, психічної), що витрачається людиною в процесі політичної діяльності, а також швидкість відновлення її вихідного рівня працездатності.

Політичне самовдосконалення – це свідомий, цілеспрямований процес підвищення рівня своєї компетентності у сфері політичної діяльності та розвитку особистісних якостей відповідно до її вимог, умов й особистої програми розвитку.

Політична зрілість, як гадає автор, є найважливішим етапом політичного становлення особистості. Її можна визначити як властивість суб'єкта, який характеризується вищим рівнем особистісного та політичного розвитку і виявляється у високій кваліфікації та компетентності, у гармонійному розвитку політичних, моральних, етичних, культурних, соціальних і професійно значущих якостей і рис особистості.

Політична готовність є виявом усіх сторін особистості в їх цілісності, що забезпечує можливість ефективного виконання політичних функцій. Це складне особистісне утворення, яке становить систему значущих якостей і психічних станів, які сукупно зумовлюють швидку адаптацію людини до мінливого політичного середовища, успішність провадження політичної діяльності і визначають спрямованість її політичного особистісного зростання.

Політичне самоставлення реалізується через афективну складову самосвідомості. Яка нерозривно пов'язана з когнітивним компонентом, оскільки саме на основі знань про себе в людини виникає ставлення до власної особистості, яке може бути позитивним або негативним, адекватним або ні. На цій основі формується модель учинків і дій, яка і утворює поведінковий компонент політичного самоставлення.

Для успішного політичного становлення особистості важливим є наявність творчого потенціалу. Творчий потенціал – це особливий динамізм усіх якостей і властивостей особи, здатних реалі-

зуватися у конкретному творчому акті. Мить реалізації творчого потенціалу, залучення особистості до творчої діяльності пов'язана з механізмом внутрішньої активності суб'єкта, його творчою активністю, яка є основою вияву всіх потенційних сил людини. Вона ґрунтується на спроможності здійснювати внутрішні можливості (цілі, наміри, задуми), тобто здатності самореалізуватися. Діяльність є соціальною формою вияву творчої активності людини.

3.2. Структура і класифікація політичної свідомості

Увесь різноманітний спектр ідейно-політичних установок, переконань і позицій суб'єктів політичної діяльності можна систематизувати за різними підставами, які дають змогу виділити найхарактерніші типи їхньої політичної свідомості [160; 161].

Класифікація політичної свідомості:

1. Залежно від способу освоєння політичної дійсності людською свідомістю виділяють:

– *теоретичну* політичну свідомість, яка існує у двох різновидах: *ідеології* як системи поглядів, уявлень, ідей, що виражають інтереси того або іншого суспільства або соціальної спільності; *науки* – представленої концепціями, ідеями, доктринами тощо, що мають політичний характер.

Усвідомлення політики на теоретичному рівні дає змогу:

а) обґрунтовувати та ставити її найважливішу мету та завдання – і фундаментальні (стратегічні), і поточні (тактичні);

б) визначати засоби і методи їх досягнення;

в) реалізовувати напрями і способи організаційно-політичного вирішення назрілих проблем;

г) виробляти концептуальні підходи соціального контролю за виконанням політичних рішень і цільових програм;

ґ) коректувати політику з урахуванням політичного досвіду.

Ідеологія пов'язана з політикою, однак це самостійні суспільні явища. Утвердження в політиці однієї ідеології означає заперечення різноманітності політичних й інших інтересів у суспільстві, що не може не призвести до посилення політичного напружен-

ня, нестабільності, неспроможності певних політичних сил до нормальної діяльності у правовому полі суспільства.

– *емпіричний рівень* відображає політичну дійсність у формі спостережень, уявлень, ілюзій, переживань. З емпіричним рівнем пов'язана буденна політична свідомість. Буденна свідомість не є емпіричною, бо містить ідеологічні та теоретичні елементи. *Буденна політична свідомість* – сукупність ідей, уявлень, поглядів, які виникають безпосередньо з буденної практики. Це надає їй особливої динамічності, гнучкості, здатності чуттєво реагувати на зміну політичних умов. Унаслідок цього буденна свідомість має помітний, а інколи й вирішальний вплив на політичне життя суспільства.

2. Залежно від суб'єкта політичної діяльності виділяють: *індивідуальну, групову, спеціалізовану та масову політичну свідомість.*

а) *індивідуальна політична свідомість* [75] формується в процесі політичної соціалізації та виражає здатність особи оцінювати політику і діяти в ній. На процес формування політичної свідомості окремого індивіда впливають такі чинники:

- життєвий досвід людини;
- міжособистісні комунікації;
- референтні групи;
- суспільні інститути;
- засоби масової інформації і комунікації й ін.

Структуру індивідуальної політичної свідомості можна представити як єдність таких *елементів*:

– у процесі відображення різних політичних явищ індивід набуває (з власного досвіду або через засвоєння політичних знань) певних відомостей про політичну сферу суспільства чи її окремі елементи. Загалом ці відомості й становлять *політичні знання* особистості;

– людина не лише засвоює та репродукує певні знання у процесі діяльності, а й критично їх переосмислює, зіставляючи з власним практичним досвідом, поглядами, переконаннями. Завдяки цим процесам і виробляються *політичні оцінки* як складова ставлення людини до політичного оточення;

– *політичні настанови* відображають не лише суб'єктивну готовність до реалізації певної моделі знань і оцінок, а й схильність до вироблення певних уявлень про політику, оцінки тих чи інших явищ політичного життя;

б) *групова політична свідомість* відображає неоднорідність соціальних, національних й інших великих спільнот. Кожна соціальна група намагається подати власні політичні інтереси як, такі, що відповідають загальним інтересам. Вплив на характер політичної свідомості тієї чи іншої соціальної групи чинять економічно домінуючі соціальні сили, які мають максимальні можливості для духовного виробництва і, відповідно, для впливу на всіх громадян. Носіями групової свідомості виступають соціальні, національні, релігійні, професійні, демографічні тощо організації та об'єднання;

в) *спеціалізована політична свідомість* ідеологічно однорідна. Найчастіше її носіями виступають політичні партії, організації. Вони фіксують необхідність цілеспрямованого формування та розвитку масової свідомості у відповідному напрямі. Головне для спеціалізованої свідомості – це вироблення, розвиток і впровадження у свідомість громадян, соціальної групи (чи груп) соціального прошарку відповідної ідеології;

г) *масова політична свідомість* [132] опосередковано виражає рівень і зміст потреб людей, а також характер їх знань про суспільно-політичну дійсність – як тих, що вироблені різними ідеологіями й закріплені в політичній культурі, так і тих, що здобуті практикою масових соціальних груп. До основних її рис можна віднести:

- загальний і актуальний розумовий потенціал масової свідомості (обсяг можливих позитивних знань, які мають у своєму розпорядженні маси і використовують у життєдіяльності);
- просторова поширеність (формат захопленої нею маси);
- темпоральність (стійкість або нестійкість у часі);
- ступінь упорядкованості змісту політичної свідомості;
- керованість і податливість (співвідношення стихійних й інституційних форм);
- рівень розвитку (високий – низький, розвинений – нерозвинений та ін.);
- характер вираження (сильний, середній, слабкий);
- особливості мовних засобів, що використовуються (більш менш експресивних, що включають суто літературні або не літературні компоненти).

Основними властивостями масової політичної свідомості є:

- усвідомлення потреб і соціальних очікувань та інституалізація;

- прийняття соціальних ролей, актуалізація потреб під їх впливом;
- формування ціннісних орієнтацій, що відповідає ієрархії потреб і прийнятим соціальним ролям;
- ідентифікація зі «своєю» соціальною групою відповідно до прийнятих ролей і ціннісних орієнтацій;
- усвідомлення власних інтересів у соціально-політичній сфері;
- оцінка наявних можливостей впливати на політичну діяльність у напрямі, що відповідає усвідомленим інтересам у конкретній соціальній ситуації;
- прийняття системи соціально-політичних цінностей і установок, що формують політичну орієнтацію.

Масову політичну свідомість потрібно розглядати як важливу форму вияву реальної свідомості суспільства, яка зумовлює мотиви дійсності й поведінки людей. За станом масової політичної свідомості (пануючою в суспільстві атмосферою, настроями, громадською думкою) можна робити висновки про політичну свідомість у певний історичний період розвитку суспільства.

Специфічним виявом суспільної і насамперед масової політичної свідомості є *громадська думка*. Вона відображає ставлення народу або певної його частини до суспільних справ, тобто це своєрідна сукупна, надособистісна позиція, погляд конкретної спільноти щодо тих чи інших явищ, подій, суспільно-політичних ситуацій. Вплив громадської думки на політику залежить від політичного режиму. Громадська думка існує тоді, коли різні думки можуть бути виражені публічно, а узгоджують їх зіставленням різних позицій. Важливу роль у цьому процесі відіграють незаангажовані засоби масової інформації.

Складові масової політичної свідомості:

- масова політична свідомість виявляється у *політичних настроениях*. Реальний зміст політичних настроїв, емоційно забарвлених ставлень та оцінок громадян є радше відображенням духовної консолідації класу, нації, держави як суб'єктів політики, їх спроможності виконувати ті чи інші політичні функції, ніж наслідком ідеологічних впливів;
- неабияк на масову політичну свідомість суспільства впливає його архетип. *Архетип* – це первинний глибокий пласт

колективно-підсвідомого, який через символи, образи та міфи відображає попередні образи історичних нашарувань. Архетип часто як неусвідомлена сила визначає людські почуття, думки, дії у політичній сфері, особливо в кризових ситуаціях. Як гадають учені О. Донченко та Ю. Романенко [82], навіть в умовах сучасної України присутній постійний вплив архетипу переваги уречевленого над процесуальним (минулого над майбутнім), що виявляється в некритичному традиціоналізмі, консерватизмі вчинків, пасивності; архетип анігілятивної рівності – байдужість, нехтування стратегічними інтересами, конформізм; архетип «героїзованого злочинця» – авантюризм, зрадливість, етичний «хамелеонізм» (стрибок-подібна зміна ціннісних орієнтацій та поведінки, навіть у зрілому віці); архетип долі, що насамперед виявляється у виразній аполітичності;

– доволі часто в політичній діяльності для впливу на масову свідомість вдаються до використання міфів. *Політичний міф* – це форма колективної психіки, яка пояснює політичну реальність цілісними чуттєво-образними засобами. У політичні міфи люди вірять, оскільки це дає змогу зрозуміти невідоме або віддалене минуле, не вдаючись до детального його аналізу, а ґрунтуючись на ірраціональних засобах віри [282].

3. Відповідно до *політичних ідеалів і цінностей* політична свідомість може бути:

– *ліберальною*, для якої пріоритетами в політиці є принципи свободи індивіда;

– *консервативною*, яка спрямована на збереження традиційних суспільних ідеалів, цінностей, моралі, релігії, сім'ї тощо;

– *соціалістичною*, яка спирається на пріоритет у політиці принципів колективізму, соціальної рівності й справедливості.

4. Від характеру *ставлення суб'єкта політичної дії до держави як політичного інституту* виділяють:

– *етатистський* (від франц. *etat* – держава) тип політичної свідомості, який спирається на розуміння активної ролі держави в суспільних процесах, особливо в економічних сферах;

– *анархістський* (від грец. *anarchia* – безвладдя) тип політичної свідомості, для якого характерна орієнтація на бездержавне

регулювання суспільних процесів, і насамперед у сфері матеріального виробництва.

5. Залежно від *прихильності суб'єктів політики до тих чи тих форм політичного устрою суспільства, а отже, і до способів організації політичного життя*, виокремлюють: *демократичний, авторитарний і тоталітарний* типи політичної свідомості. Перший орієнтується на принципи й норми демократичних форм політичного життя, другий – на необмежену владу однієї особи, третій – не тільки на необмежене панування, але й на повний контроль з боку суб'єкта володарювання (окремої особи або групи) за всіма сферами життя суспільства.

6. За *орієнтацією на характер соціальної діяльності суб'єкта*, політична свідомість є:

- *консервативною* (орієнтується на збереження традиційних суспільних устоїв, цінностей, образу життя й ін.);

- *радикальною* (спрямована на докорінні, рішучі перетворення);

- *реформістською* (здійснення соціальних змін через реформи);

- *революційною* (наполягає на здійсненні різкого стрибкоподібного переходу від однієї соціально-політичної системи до іншої).

7. За *орієнтацією людей на регулятивні механізми в межах політичної системи виділяють*:

- *ринкову політичну свідомість* розглядає політичні процеси й явища крізь призму відносин «купівлі – продажу», досягнення користі, що виступає метою політичної діяльності.

- *бюрократичну свідомість*, яка ґрунтується на корпоративні інтереси групи осіб або апарату управління певних державних чи господарських структур. Політична свідомість бюрократичного типу сприймає раціональність як організованість (або порядок) і бюрократичне управління.

Певний тип політичної свідомості у чистому виді зустрічається зрідка. В реальному житті окремої людини може одночасно виявлятися декілька типових рис політичної свідомості.

Сучасні реалії політичного життя українського суспільства дають можливість для узагальнення типологічних ознак політичної

свідомості. Грунтуючись на матеріалах різних соціологічних досліджень, моніторингів, аналітичних розробках, можна назвати такі *домінуючі типи української політичної свідомості*:

1. *Патерналістсько-егалітарна політична свідомість*. Для неї властиві характерні очікування вирішення суспільних проблем завдяки політиці держави, місцевої влади, керівництва підприємств. Носії такої політичної свідомості відверто бажають «сильної руки», яка б навела порядок у державі.

2. *Індивідуалістично-ліберальна політична свідомість*. Для носіїв цієї свідомості характерна орієнтація на власні сили, переконаність у тому, що вони здатні вирішити проблеми, подолати труднощі, досягти успіху і тим самим визначати свою долю.

Політична свідомість відображає всю багатоманітність політичних відносин, характерні для тієї чи іншої соціальної спільноти, типові, укорінені ідеї, погляди, уявлення про різні аспекти політичного життя. Насамперед, це стосується ціннісних орієнтацій, які є визначальними щодо світоглядних позицій і політичної діяльності.

3.3. Політична ідеологія як форма політичної свідомості

Ідеологія – сукупність суспільних уявлень, ідей, цінностей, теорій, поглядів, які відображають дійсність з погляду інтересів окремих суспільних груп і спрямовані на утвердження або зміну наявних суспільних відносин.

Поняття «ідеологія» (як вчення про ідеї) увів до наукового обігу французький вчений Дестют де Трасі (1754–1836), він розглядав ідеологію як науку про закони походження людських ідей з почуттєвого досвіду, на головних принципах якої повинні ґрунтуватися політика, етика тощо.

Політична ідеологія виникає із суспільної потреби в узгодженні суттєвих інтересів кожного класу і соціальної групи з інтересами інших класів і соціальних груп з погляду їх боротьби за державну владу або інших форм участі у справах держави.

Політична ідеологія – це сукупність систематизованих уявлень тієї чи іншої групи громадян, яка визначає їх інтереси і цілі та має захищати їх за допомогою політичної влади або впливу на неї [160].

У політичній ідеології виділяють три рівні функціонування:

1) *концептуально-теоретичний*, який характеризує найбільш узагальнене уявлення групи про власні інтереси та цілі;

2) *програмно-політичний*, який поєднує загальні політичні погляди з поточними потребами, виявленими у програмних документах і конкретних діях політичної влади;

3) *поведінковий*, який свідчить про реально засвоєні масовою політичною свідомістю ідеали і цілі певної ідеології.

Будь-яка ідеологія має політичний характер, але поняття «політична ідеологія» застосовується у специфічному контексті – як сукупність поглядів соціальних груп на політичну організацію суспільства, на місце політики в суспільному житті. Політична ідеологія обґрунтовує прагнення суспільних груп до влади або її використання і відповідно передбачає певну стратегію дій. Вона конкретизується в програмних документах, у заявах різних політичних сил, отримуючи чіткість, спрямованість на конкретні ситуації, владні механізми.

Політична ідеологія виконує низку функцій:

– легітимації влади правлячих сил або права на владу опозиції;

– артикуляції інтересів груп і верств суспільства, виявлення наявних у суспільстві інтересів і формулювання відповідних вимог;

– мобілізації та інтеграції громадян навколо ідеалів суспільного розвитку;

– вираження і захисту інтересів окремої соціальної групи – полягає в тому, що політичні ідеології можуть виникати на основі інтересів будь-якої соціальної групи і мають на меті протиставити цей інтерес іншим групам.

Природними є відносини політики та ідеології, їх безпосереднє об'єднання в політико-ідеологічний комплекс. Якщо мораль, культура, наукові знання, релігія, незважаючи на весь їх вплив на політику, зрідка здатні визначати політику, і цей вплив надто умовний, то ідеологія поєднана з політикою нерозривно. Політика як прагнення управляти, спрямовувати, контролювати в ім'я певної

ідеї, задумів тих чи інших інтересів і цілей є ідеологічною за своєю сутністю.

Характеристика ідейно-політичних сил [98; 181]. У разі характеристики ідейно-політичних течій (як і політичних партій, суспільних рухів, політичних переконань індивідів тощо) застосовуються терміни «праві» та «ліві».

Донедавна у нашій політичній літературі поділ на правих і лівих здійснювався за класовими ознаками за простою схемою: всі буржуазні ідейно-політичні течії, партії, соціальні групи тощо – праві, весь робочий клас, працююче селянство – ліві. Такий розподіл виходив із сформульованої марксизмом головної суперечності – між працею і капіталом.

Суттєві зміни в соціальній структурі капіталістичного суспільства, рівні благополуччя його населення, у процесі розвитку демократії тощо визначили необхідність виокремлення інших характеристик політичних сил. Сьогодні такими рисами є не жорсткий класовий розподіл суспільства, а ставлення до свободи, влади, демократії, власності.

Нині у західних державах «ліва буржуазія» не менш багата, ніж «права», середні верстви, селяни, поділяються на правих і лівих. Нині не рідкість, що деякі ліві поділяють погляди та голосують за партії представників буржуазії і середніх верств, а частина робітничого класу підтримує консерваторів – прибічників правих поглядів.

Проте крайні зони у спектрі політичних сил виділяються й сьогодні: це крайні ліві та праві.

До лівих належать течії (партії, організації тощо) переважної радикальної орієнтації, що поділяють ідеї класової солідарності, рівності, колективізму, соціальної справедливості, розширення особистих свобод.

До крайніх правих – течії консервативно-оберігаючої орієнтації, що підтримують авторитаризм, націоналізм, расизм.

Окрім крайніх зон, у політичному спектрі виділяють «центр»; «центристи» – помірні політичні сили, схильні до компромісів, характеризуються негативним ставленням до радикальних рішень і дій.

Сильний «центр» у парламенті – запорука політичної стабільності. За цими загальними рисами політологи складають схематичні типології політичних сил.

Ось одна з найпоширеніших:

Ліві		Центр		Праві	
крайні ліві	ліві	лівий центр	правий центр	праві	крайні праві
Ліві екстремісти	Радикали-революціонери	Ліберали, які виступають за свободу та гідність індивіда	Демократи (схожі з лібералами, але акцент на рівність), помірні консерватори	Консерватори-реакціонери (за збереження віджитого суспільного ладу)	Праві екстремісти

З цієї таблиці бачимо, що два крайні елементи знаходяться в рівновіддалених протилежних від центру точках (крайні ліві та крайні праві). Однак спільною, характерною для обох, з першого погляду, взаємовиключних політичних сил є схильність у політиці до крайніх поглядів та ідей. У боротьбі за владу і ті, й інші користуються методами терору і залякування. Ліві екстремісти апелюють до марксизму-ленінізму та інших лівих поглядів (анархізм, лівий радикалізм), проголошують себе борцями за справу «робітничих мас», критикують капіталізм за соціальну нерівність, експлуатацію. Ліві екстремісти виступають за революцію, праві – контрреволюціонери; проте на практиці нерідко одні перетворюються на інших. Діяльність і тих, й інших екстремістів призводить до тоталітаризму – системи управління, за якої відбувається цілковите підпорядкування суспільства й особи державі. Це загалом відповідає ідеологічним системам неонацизму і неокомунізму.

Інша пара симетрично контрастна – це радикали-революціонери на лівому фланзі і консерватори-реакціонери на правому. Радикали схиляються до рішучих методів і дій у політиці, особливо коли йдеться про глибокі реформи, що спрямовані на вирішення назрілих проблем суспільного розвитку. До радикалів належать революціонери, які виступають за докорінне оновлення суспільства. Консерватори-реакціонери ставлять рішучий опір реформам, суспільному прогресу, виступають за непорушність віджилих суспільних порядків.

Нарешті, третя пара – «центр» – представлена лібералами і демократами. Прибічники лібералізму визнають таку організацію суспільного життя, що ґрунтується на визнанні політичних й економічних прав і свобод індивіда у межах правових законів. Ліберали виступають за ринкове господарство, вільну конкуренцію в разі мінімального регулювального втручання держави. У центрі уваги ідеології і політики демократів – суспільні інтереси: державне регулювання економічного життя, участь працівників в ухваленні рішень на рівні компаній та підприємств, забезпечення державою рівноправ'я громадян у сфері освіти, охорони здоров'я, культури тощо.

Сучасні політичні ідеології. Світова практика розробила безліч ідеологічних систем, основою яких є різні світоглядні позиції, методи пізнання світу, різне ставлення до прогресу і технологій його здійснення. Проте є основні політичні ідеології, що підтримуються більшою частиною населення планети, – лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, комунізм і фашизм.

Лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний) є історично першою політичною ідеологією, основоположниками якої були Дж. Локк, Т. Гоббс й ін. Виник лібералізм у період боротьби проти феодального способу виробництва, політичної системи абсолютизму, духовного правління церкви. Лібералізм ідеологічно обґрунтував відокремлення і становлення самостійного індивіда в особі буржуа, що зароджувався. *Ядро класичного лібералізму становлять такі положення:*

- автономія індивідуальної волі;
- наявність невід'ємних прав людини (на життя, свободу, власність);
- договірний характер відносин між індивідом і державою;
- обмеження сфери впливу держави;
- захист від державного втручання, насамперед особистого життя людини і свободи його дій у межах закону в усіх сферах суспільного життя.

Основними принципами лібералізму є:

- абсолютна цінність особистості та її прагнення до свободи як соціальної користі, тобто користі для всього суспільства;
- закон як сфера реалізації свободи, що зрівнює права окремої людини та інших людей, як гарантія безпеки;

- панування закону, а не людей, зведення питань влади до питань права;
- розподіл влади як умова панування закону, незалежність судової влади, підкорення політичної влади судовій;
- верховенство закону як інструменту соціального контролю;
- пріоритет прав людини над правами держави.

Головною цінністю лібералізму є свобода. Свобода проголошується цінністю в усіх ідеологічних доктринах, але її конкретні трактування суттєво різняться. Свобода в лібералізмі – це свобода індивіда від середньовічної залежності, від держави і цехів. У політиці вимоги свободи означали право діяти за власною волею і перш за все право повною мірою користуватися невід’ємними правами людини, обмеженої лише свободою інших. Свобода в лібералізмі трактується як зовнішня свобода (свобода вчинку, дії); негативна свобода – як свобода людини взагалі, будь-якої людини – свобода підприємництва.

Як і інші ідейно-політичні течії, лібералізм еволюціонував, змінював власні політичні акценти і концептуальні положення. Сучасна стадія розвитку лібералізму визначається як неолібералізм, що ґрунтується на низці нових ідей і принципів, які сформувалися з розвитком цивілізації на сучасному етапі.

Різниця між неолібералізмом і класичним лібералізмом полягає в різному розумінні ними суспільної ролі держави. Якщо в минулому ліберали виступали проти будь-якого втручання держави в економічне і соціальне життя, то неоліберали віддають державі значну роль у вирішенні суспільних проблем.

Сутність неолібералізму зводиться до такого:

1) приватна власність має чесну суспільну природу, оскільки в її створенні, примноженні, охороні беруть участь не тільки власники;

2) держава вправі регулювати приватновласницькі відносини. З огляду на це, важливе місце в неолібералізмі посідає проблема маніпулювання виробничо-ринковим механізмом попиту і пропозиції в концепції планування;

3) неолібералізм створює та реалізує теорію співучасті працівників в управлінні (на виробництві створюються спостережні ради за діяльністю адміністрації за участю працівників);

4) проголошена неолібералами концепція «держава добробуту» передбачає: кожному члену суспільства встановлюється життєвий мінімум; державна політика має сприяти економічній стабільності і відвертати соціальні потрясіння; з найвищих цілей суспільної політики – це повна зайнятість;

5) проголошена концепція соціальної справедливості, яка ґрунтується на принципах винагороди індивіда за завзятість, талант і водночас враховує необхідність перерозподілу суспільного багатства в інтересах незахищених груп. Неоліберали виступають із вимогами соціальної відповідальності бізнесу; перерозподілу матеріальних благ (через систему податків, державних соціальних програм) на користь нижчих верств суспільства; розширення фондів суспільного споживання (безкоштовного розподілу – школи, лікарні тощо). За неолібералізмом, обов'язок держави – обмежувати особистість від зловживань й інших негативних наслідків функціонування ринкової системи. На зміну «державі – нічному вартовому» приходять ідеї «держави – всезагального добродія».

Термін «консерватизм» (від лат. *conservat* – зберігати) має два основні значення: 1) збереження і підтримка того, що є для людини цінним; 2) своєкорислива апологетика минулого, спрямована на збереження привілеїв, які мали місце в минулому. Тривалий час термін «консерватизм» вживався в нашому суспільстві з негативним відтінком зазвичай ним позначалася рутинна прихильність до всього незмінного, застарілого в суспільному житті; консерватизм визначався як реакційний напрям у політиці. Однак віднедавна виник стійкий інтерес до цієї політичної течії, прагнення до переосмислення його ідейних настанов.

Представники класичного консерватизму насамперед протиставляють стійкі традиції, соціальні інститути, що існували протягом століть, суспільні порядки ідеям глибоких потрясінь, революційного падіння всього того, що накопичувалося віками. Крім того, *основними ідеями консерватизму є:*

– заперечення договірної природи держави, яка розглядається як створення природного руху речей, що не контролюються розумом;

– переконання, що держава не може звертати уваги на всі соціальні проблеми і відносини і не може бути природним й ефективним органом управління. Тому бажаним є послідовне обмежен-

ня її втручання в регуляцію суспільних відносин, заміна держави у реалізації цієї функції релігією, мораллю, традиціями, здатними до повнішого відображення соціального різноманіття;

– схильність до соціальної стабільності, оскільки немає реальних гарантій, що нові соціальні порядки можуть бути кращими за старі. Доказом тому є досвід соціальних революцій.

З огляду на ці основні положення, консерватори проголошують і захищають принципи, основними з яких є: історія, життя, закон, порядок, дисципліна, суспільна стабільність, традиції, сім'я, держава, нація, влада, релігія, ієрархія.

Неоконсерватизм. У період історичного розвитку консерватизм, як і лібералізм, зазнав значних змін. Із затвердженням буржуазних відносин консерватори стали на їх захист. Як і ліберали, консерватори виступали проти свободи ринку, конкуренції, вимог обмежити державне втручання в економіку. Протягом багатьох років консерватори обстоювали інтереси крупного капіталу.

Неоконсерватизм відобразив такі глибинні суспільні процеси, як потреба економіки в послабленні державного регулювання й заохоченні підприємницької ініціативи, в розширенні сфери дії конкурентних ринкових відносин. Як ідеологія і, особливо, як політична течія він синтезував принципи лібералізму (ринок, конкуренція тощо) із традиційними цінностями консерватизму (сім'я, культура, мораль тощо).

Аналізуючи різні форми сучасного неоконсерватизму, виділяють три його основні різновиди:

1) *ліберально-консервативний*, ця форма неоконсерватизму стверджує максимально зв'язки між ринковою економікою, індивідуальною свободою і владою закону;

2) *християнсько-демократичний*, в якому акцентується цінність християнського морального порядку. На відміну від ліберального консерватизму, християнська демократія схвалює державне регулювання поведінки людей, підтримує концепцію організованого суспільства;

3) *авторитарний консерватизм*, який обстоює могутню державу, необхідну для захисту консервативних цінностей. За державою визнається право втручання і в економіку, і в діяльність окремих інститутів, оскільки ринок і особистість вважаються ви-

раженням анархічного начала. Націоналізм і популізм значною мірою властиві саме цьому різновиду.

Соціал-демократія. Відрізняючись від марксизму, соціал-демократична ідеологія виходить із пріоритету поступовості історичної еволюції суспільства до соціалізму, зберігаючи в разі цього соціальний і міждержавний мир. Соціалісти не бажають захоплювати владу насильно і будуть вдаватися лише до законних засобів її отримання. Соціал-демократія відмовляється і від тези диктатури пролетаріату, бо класова диктатура притаманна нижчій культурі.

Важливою рисою на шляху розвитку соціал-демократії став XVIII конгрес Соцінтерну 1989 р., який прийняв «Декларацію принципів», по суті – нову програму. У цьому документі соціалізм був охарактеризований як рух за свободу, справедливість і солідарність. Соціал-демократи виступали за політичну та економічну демократію в глобальному масштабі. В економічній концепції соціал-демократії наголошено на плюралізмі форм власності. Приватна власність цілком може співіснувати з державною. Форма власності має відповідати характеру виробництва. Важливе місце в ідеології соціал-демократії посідають проблеми екології. Віднедавна соціал-демократи висунули концепцію «екологічного соціалізму», в якій обстоюється екологічно збалансований розвиток: тільки те має право на існування, що не завдає шкоди людству і природі. Економічне зростання заради тільки економічного зростання не потрібне; необхідно враховувати комплекс вирішення екологічних і соціальних проблем.

Анархізм. Виник майже два століття тому. Для нього характерні два провідні напрями: анархо-індивідуалізм; анархо-комунізм. Основні ідеї анархо-індивідуалізму сформульовані в XIX ст. французьким філософом П. Ж. Прудоном. Вони зводилися до того, що майбутнє суспільство має ґрунтуватися на пріоритеті особистості, на егоїзмі. Анархо-індивідуалізм виступив проти держави, централізованої влади. Майбутнє суспільство уявлялося як суспільство антагонізму класів і насилля, а досягнуто «взаємної угоди» (за П. Ж. Прудоном – це «теорія взаємності»).

Анархо-комунізм. Теоретиками його були М. А. Бакунін, П. А. Кропоткін. Головна мета – звільнення людини від насилля, відмирання держави, побудова бездержавною соціалізму. В ньому народ позбавлений примусу з боку будь-якої влади – політичної,

економічної, духовної. Критикували ідею К. Маркса про диктатуру пролетаріату. Нездійсненність марксової ідеї він пояснював тим, що весь робітничий клас одночасно бути диктатором не зможе. Диктатура поступово зосередиться в руках керуючої меншості, яка відстоюватиме не народні, а власні інтереси, захищатиме своє привілейоване становище. Відтак неминуче станеться переродження пролетарської держави, зміцниться економічне підґрунтя держави «червоної бюрократії», сформується політична система, яку М. А. Бакунін назвав «авторитарним комунізмом», або «державним соціалізмом».

Екстремізм – це схильність у політиці та ідеології до крайніх поглядів і дій. Як свідчить суспільна практика, екстремізм можуть спричинювати різноманітні чинники: соціально-економічні кризи, різкий спад життєвого рівня основної маси населення, тоталітарний та авторитарний характер наявних режимів, жорстоке придушення владою опозиції, переслідування інакомислячих, національний гніт. Буває екстремізм правий і лівий.

Варто зазначити, що з політичного погляду екстремізм намагається підірвати дієвість суспільних структур й інститутів, що функціонують, за допомогою силових методів. Із цією метою організовують заворушення, провокують страйки, вдаються до терористичних актів. Вони культивують лише свою систему поглядів – політичних, релігійних. Екстремізм невіддільний від ідеології тоталітаризму, культу вождів, які проголошуються носіями вищої мудрості, ідеї яких маси мусять сприймати на віру та неухильно виконувати.

Найбільш послідовним правоекстремістським політичним рухом є фашизм.

Фашизм, неофашизм (від італ. *fascis* – зв'язка, пучок, об'єднання) – крайнє реакційний, антидемократичний, правоекстремістський ідейно-політичний рух, спрямований на встановлення відкритої терористичної диктатури, жорстке придушення демократичних прав і свобод опозиції та прогресивних рухів.

Фашизм виник 1919 р. в Італії, а потім у Німеччині, Португалії, Іспанії, Болгарії та інших країнах Центральної і Східної Європи. Фашистська ідеологія була своєрідною реакцією на всезагальну кризу, яка охопила західне суспільство після Першої світової війни. Дегуманізація праці, масове переселення людей із сіл до міста,

політична криза внаслідок неприйняття нових демократичних режимів, зловживання і корупція в демократичних державах, інтелектуальна і духовна кризи – все це сприяло поширенню ідеології фашизму.

До головних рис ідеології фашизму, поєднаних із принципами їх практичного здійснення, які також характеризують і неофашизм, можна віднести [229]:

– безумовна домінанта національного інтересу над інтернаціональними та загальнолюдськими;

– утвердження особливої місії певного народу в створенні справедливого порядку або у всьому світі, або як мінімум у зоні «геополітичних інтересів» цього народу. Звідси – принцип розподілу світу на сфери впливу, що становило важливий елемент відомого пакту країн фашистської «осі»;

– відмова від демократичної системи як форми державного устрою на користь сильнішої диктаторської влади, яка в інтересах усієї нації забезпечує справедливий порядок і гарантує благополуччя всіх верств населення, включаючи малозабезпечених і непрацевдатних (звідси – «соціалізм»);

– встановлення особливого національного кодексу моральних принципів, рішуче заперечення будь-яких загальнолюдських моральних норм;

– затвердження принципу використання сили (військової сили, репресивного режиму в країні та в зоні геополітичних інтересів цієї нації) для придушення інакомислення та опору встановленому порядку;

– демагогія як стиль пропаганди, тобто звернення до повсякденних інтересів простих людей, і визначення, залежно від ситуації, національного противника (люди іншої раси, інших політичних поглядів, іншого віросповідання тощо). Постійне зосередження на певному небезпечному противникові має сприяти згуртуванню нації;

– культ харизматичного лідера, вождя, який наділяється рисами наданої зверху прозорливості, безумовної відданості національним інтересам, почуттям безумовної справедливості в межах національного кодексу моральних принципів¹.

Фашизм приходять до влади і зникає не лише з огляду на певні умови, що виникають у суспільстві, але і нерідко разом із особою політичного лідера, який проповідує фашистську ідеологію. І сьогодні в багатьох країнах збереглися або знову виникають різні групи, організації фашистського типу. Різновидами сучасного фашизму є неофашизм, неонацизм тощо. Рішуча і послідовна боротьба з фашизмом – необхідна умова і збереження миру кожної країни, і міжнародної безпеки.

Світовий досвід переконує, що країна може досягти успіхів у своєму економічному, соціально-політичному, духовному розвитку за умови, якщо вона має відповідну ідеологію, засновану на цінностях, що поділяються більшістю суспільства. Стимулюючи позитивні зміни в суспільній свідомості, ідеологія роз'яснює сенс процесів, що відбуваються в суспільстві, допомагає усвідомити цілі та завдання розвитку держави.

Значення національно-державницької ідеології можна сформулювати так [163].

По-перше, вона дає нації уявлення про напрям поступу, передбачає формування спільних принципів існування нації і держави, державної політики, яку поділяє більшість певного суспільства. Для суспільства ідеологія стає рушієм суспільного розвитку, виступає як засіб політичної мобілізації суспільства, національної консолідації. В цьому її головний прикладний аспект.

По-друге, національно-державницька ідеологія пов'язана з легітимністю влади. Ідеї, які підтримуються суспільством, посилюють державну владу, і, відповідно, збільшують ефективність суспільних і державних перетворень. Державницька ідеологія формує принципи, на яких побудована держава, які цілі вона визначає та якими засобами планує їх досягати і, так, є потужним об'єднуючим засобом, без якого суспільство втрачає свою монолітність.

По-третє, національно-державницька ідеологія потрібна не тільки державі, але й громадянам країни. Ідеологія є не просто сукупністю певних ідей, це – система поглядів на світ, суспільство й людину, державу і людину, система, що визначає ті чи інші ціннісні орієнтації і лінію поведінки. Її відсутність спричинює втрату координат, які дають змогу людині орієнтуватися в суспільстві,

внаслідок чого соціальна реальність втрачає сенс, а майбутнє залишається невизначеним.

Характерними рисами діяльності української влади протягом усіх років незалежності є [180]: відсутність позитивної і гуманної філософії реформ; системності і послідовності, рішучості в їх проведенні; певної схваленої й підтриманої суспільством ідеї-мети, недвозначних соціальних орієнтирів розвитку суспільства і держави; бачення віддаленої історичної перспективи; чіткої довгострокової програми дій, вибору соціально-допустимих засобів і методів її впровадження, серйозного урахування об'єктивних законів розвитку і специфічних особливостей українського суспільства; глибокого наукового аналізу його сучасного становища та реального стану справ у державі.

У сучасних умовах розвитку України, коли політична нація тільки формується, а сам процес державотворення постійно стикається з проблемами ідейно-ціннісної дезорієнтованості суспільства й конфліктогенними ментально-культурними чинниками, потрібна загальнонаціональна ідеологія, яка була б здатна консолідувати націю, активізувати інтелект, волю і сили суспільства для виведення країни зі стану затяжної кризи.

Як уважають дослідники, *загальнонаціональна ідеологія в Україні має охоплювати культурно-історичну, політичну, економічну і соціогуманітарну складові [114].* В разі цього культурно-історична складова охоплює сукупність стійких ідей, уявлень про походження і формування нації, особливості розвитку її самосвідомості, становлення як самобутньої спільноти, а також уявлення про місце і роль у світовому історичному процесі, становлення її національно-культурних особливостей у контексті розвитку цивілізації загалом.

Політична складова – це комплекс ідей і уявлень суспільства про умови становлення й особливості інститутів державної влади, про сутність політичної системи країни, про способи її подальшого розвитку. Сюди відносять уявлення про характер соціально-політичного ладу країни, цілі і шляхи суспільної модернізації, місце і роль різних соціальних сил, політичних партій і рухів, громадських об'єднань у соціально-політичному процесі. Вона охоплює і зовнішньополітичні аспекти життя нації, сукупність ідей про її місце і роль у світовому політичному процесі.

Економічна складова – комплекс ідей та здійснюваних суспільством заходів щодо розвитку національної економіки. Це уявлення народу про особливості організації економічного життя країни, його ставлення до різних видів власності, форм господарювання, розподілу національного багатства. Це також ідеї і уявлення про місце та роль національної економіки у світовому господарстві.

Соціогуманітарна складова охоплює систему здійснюваних державою ідей через взаємовідносини суспільства і людини. Це пріоритети політики держави в галузі реалізації прав і свобод людини, у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я тощо.

Вирішення проблеми ідеологічного самовизначення сучасного українського суспільства потребує значних зусиль провідних учених, експертів, незаангажованих політичних і громадських діячів, представників інтелігенції, запровадження широкого діалогу між суспільними групами, політичними силами, різними сегментами інтелектуальної та економічної еліти.

Резюме

1. Політична свідомість – засіб специфічного відображення людиною, групою, суспільством всезагального процесу саморегулювання суспільного життя, який матеріалізується в політичній системі завдяки феномену влади і владно-політичних відносин.

2. Структура політичної свідомості охоплює такі елементи: політико-психологічний – настрої, почуття, наміри, установки, мотиви, переконання, воля та інше; політико-ідеологічний – цінності, ідеали, ідеї, доктрини, погляди, концепції, теорії; політико-діяльнісний – дії, вчинки, діяльність суб'єктів політичного процесу тощо.

3. Місце і роль політичної свідомості, її соціально-політична значущість зумовлена низкою функцій: пізнавальною, оцінювальною, регулятивною, інтегруючою, прогностичною, нормативною.

4. Самосвідомість це рефлексорна (відображувана) свідомість, за допомогою якої особа конкретно усвідомлює себе у власних розумових діях і станах; самоусвідомлення. Самосвідомість

є усвідомленням особою себе на відміну від інших суб'єктів і соціального середовища.

5. Активність й дієвість політичної самосвідомості виявляється у політичному саморозвитку людини в процесі політичної діяльності, у межах якої відбувається формування специфічних видів суб'єктної політичної активності, а саме: політична спрямованість, політичне самовизначення, політична ідентифікація, політична зрілість, надійність політичної діяльності, політична професійна готовність, політичне самоствердження та самоствалення, розвиток інтелектуального потенціалу й ін.

6. Увесь різноманітний спектр ідейно-політичних установок, переконань і позицій людей можна систематизувати за різними підставами: залежно від способу освоєння політичної дійсності; суб'єкта політичної діяльності, відповідно до політичних ідеалів і цінностей політика; характеру ставлення суб'єкта політичної дії до держави як політичного інституту; прихильності суб'єктів політики до тих чи інших форм політичного устрою суспільства, а отже, і до способів організації політичного життя, за орієнтацією на характер соціальної діяльності суб'єкта, за орієнтацією людей на регулятивні механізми в межах політичної системи.

7. Можна виділити домінуючі типи української політичної свідомості: патерналістсько-егалітарну й індивідуалістично-ліберальну політичну свідомість.

8. Ідеологія – сукупність суспільних уявлень, ідей, цінностей, теорій, поглядів, які відображають дійсність з погляду інтересів окремих суспільних груп і спрямовані на утвердження або зміну наявних суспільних відносин. Виділяють такі основні політичні ідеології: консерватизм, лібералізм, соціал-демократію, соціалізм, анархізм, фашизм й ін.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст поняття «політична свідомість».
2. Проаналізуйте структуру політичної свідомості.
3. Охарактеризуйте функції політичної свідомості.
4. Проаналізуйте рівні політичної свідомості.
5. Розкрийте форми політичної свідомості.

6. Розкрийте суть і зміст поняття «політична ментальність».
7. Охарактеризуйте основні складові політичної самосвідомості.
8. Яка роль ідеології в сучасному світі?
9. Назвіть характерні риси лібералізму, неолібералізму, консерватизму і неоконсерватизму як політичних доктрин.
10. У чому різниця між доктринами соціалізму і соціал-демократії?
11. Які ідеологічні доктрини найпоширеніші в сучасному світі?
12. Яка ідеологічна ситуація виникає в сучасній Україні?

План семінарського заняття (2 год)

1. Поняття політичної свідомості, умови і способи її формування.
2. Структура політичної свідомості.
3. Самосвідомість у системі політичної свідомості.
4. Політичні доктрини сучасного світу.

Теми рефератів

1. Політична свідомість як предмет політико-психологічного дослідження.
2. Класифікація політичної свідомості.
3. Актуальні аспекти формування політичної свідомості українського суспільства.
4. Роль національно-державницької ідеології у розвитку українського суспільства.

Рекомендована література

1. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

2. Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовт. 2011 р.: матер. доп. і вист. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 223 с.

3. Карлова В. Проблеми формування загальнонаціональної ідеології в Україні / В. Карлова // Демократичне врядування: Науковий вісник. – Львів, 2010. – Вип. 6. – С. 17–24.

4. Краснокутський О. В. Генеза проблеми формування ідеології державотворення у період Нового часу / О. В. Краснокутський // Гілея. – 2013. – № 5. – С. 390–395.

5. Колодій А. Так звані нові партії практично нічим не відрізняються від старих / А. Колодій // Національна безпека і оборона. – 2015. – № 6–7. – С. 79–81.

6. Лещенко В. Особливості становлення української багатопартійності в умовах суспільної трансформації / В. Лещенко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 22–28.

7. Марчук В. П. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Марчук. – К.: Персонал, 2009. – 480 с.

8. Миклашук І. Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України / І. Миклашук // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5. – С. 63–71.

9. Ситник П. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні: монографія / П. Ситник, А. Дербак. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2004. – 224 с.

10. Отрешко В. Ідеологія як складова державотворення / В. Отрешко // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2013. – № 1. – С. 99–107.

11. Півнева Л. М. Трансформація політичної свідомості в контексті модернізації політичної системи й українські реалії / Л. М. Півнева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>

12. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Косміна, В. Харченко. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.

13. Постол О. Посткласичні ідеологічні трансформації: монографія / О. Постол. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – 288 с.

Тести

1. Яке із зазначених положень найзмістовніше виражає поняття «політична свідомість»?

а) характеризує фундаментальні ознаки політичного як регулятора суспільних відносин;

б) є компонентом культурно-духовної сфери суспільства;

в) відображає процес саморегулювання суспільного життя через політичну систему завдяки владі і владно-політичним відносинам;

г) свідоме відображення і спрямування політичного розвитку суспільства.

2. Яке з указаних положень не відноситься до структурних елементів політичної свідомості?

а) політико-психологічний;

б) політичної соціалізації;

в) політико-ідеологічний;

г) політико-діяльнісний.

3. Яке із зазначених положень не відноситься до засад потесторної або протополітичної психології?

а) висока особиста гідність і шляхетність стосовно політичного життя;

б) інтелектуальна незвиненість;

в) спрощені уявлення про політичні процеси;

г) недооцінка значущості особистих прав і свобод.

4. Яке із положень не відноситься до способів формування політичної свідомості?

а) критичне осмислення соціально-політичної діяльності;

б) раціоналізація чуттєвих уявлень про політичну діяльність;

в) політична депривація;

г) усвідомлення мети і завдань діяльності політичних партій, рухів й ін.

5. Яке з указаних положень не відноситься до ознак протополітичної свідомості?

а) ірраціональність політичної поведінки;

б) суто емоційне сприйняття політичного життя;

в) різноманітність політичного життя;

г) здатність до політичної самоорганізації.

6. Яке із положень не відноситься до складових елементів політичної свідомості?

а) пізнавальний, або самопізнання;

б) політичний процес як незалежна від особистості система діяльності;

в) емоційно-ціннісний, або самоставлення;

г) дієво-рольовий або саморегуляція.

7. Яке із наведених положень не відноситься до складових елементів політичного саморозвитку особистості?

- а) політична діяльність;
- б) політична ідентифікація;
- в) політичне самовизначення;
- г) політична спрямованість.

8. Залежно від способу освоєння політичної діяльності виділяють:

- а) радикальну політичну свідомість;
- б) демократичну політичну свідомість;
- в) спеціалізовану політичну свідомість;
- г) теоретичну політичну свідомість.

9. Яке з положень не відноситься до типів політичного мислення за Ш. Розенбергом?

- а) систематизоване;
- б) індивідуально-ліберальне;
- в) послідовно-ситуаційне;
- г) лінійне.

10. Яке із зазначених визначень не відноситься до індивідуальних особливостей політичного мислення?

- а) критичність; б) гнучкість;
- в) абстрагування; г) самостійність.

11. Яке з наведених визначень не відноситься до основних рис політичної свідомості?

- а) це історичне явище;
- б) властива інтеріоризація політичних, норм, цінностей тощо;
- в) визначається об'єктивними процесами суспільного життя;
- г) нерівномірність розвитку.

12. Яке з положень не відноситься до способів формування політичної свідомості?

- а) відчуженість до політичних процесів і подій;
- б) критичне осмислення соціально-політичної дійсності;
- в) осмислене, адекватне ставлення до політичної інформації;
- г) емоційне ставлення до політичних ідеалів, програм й ін.

13. Яке з указаних положень не відноситься до суб'єктності політичної свідомості особистості?

а) усвідомлення стану, рівня, змістовності політичної свідомості суспільства;

б) усвідомлення політичної свідомості владних суб'єктів політичної діяльності;

в) усвідомлення рівня, розвиненості, адекватності власної політичної свідомості стану та завданням суспільного розвитку.

г) здатність до опанування політичної ідеології.

14. Яке із наведених положень не відноситься до класифікації політичної свідомості залежно від її суб'єкта?

а) індивідуальна;

б) групова;

в) харизматична;

г) масова.

15. Яке із зазначених положень не відноситься до класифікації політичної свідомості відповідно до політичних ідеалів і цінностей?

а) ліберальна;

б) консервативна;

в) соціалістична;

г) спеціалізована.

**Розділ
4**

**ПСИХОЛОГІЧНІ
АСПЕКТИ
ПОЛІТИЧНОЇ
КУЛЬТУРИ**

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття та охарактеризувати основні компоненти політичної культури;
- розкрити структурні елементи і рівні політичної культури;
- охарактеризувати функції політичної культури;
- здійснити типологізацію політичної культури;
- охарактеризувати вплив ментальності української нації на формування її політичної культури;
- визначити основні чинники формування демократичної політичної культури сучасної України.

4.1. Поняття, структура та функції політичної культури

4.2. Типологія політичних культур

4.3. Політична культура сучасної України

Розбудова демократичної, правової, соціальної держави та формування громадянського суспільства відбувалася не так швидко і якісно, як би цього хотіли громадяни України. Наша країна переживає дуже складний етап, пов'язаний зі затвердженням ідеалів демократії, толерантності, забезпечення прав і свобод людини, верховенства закону в повсякденному житті всіх інституцій держави, входження демократичних цінностей до внутрішнього світу українського громадянина. Це зумовлено проблемами формування демократичної політичної культури. Тому дуже важливо розглянути феномен політичної культури в політичному житті українського суспільства.

4.1. Поняття, структура та функції політичної культури

Поняття «політична культура» вперше ввів у науковий обіг відомий німецький мислитель Йоганн Готфрід Гердер (1744–1803). В українській політичній думці проблема сутності політичної культури вперше чітко сформульована фундатором консервативної школи у вітчизняній політичній науці В'ячеславом Казимировичем Липинським (1882–1931) у праці «Листи до братів-хліборобів». До речі, було це ще за 30 років до того, як американський політолог Габріел Алмонд 1956 р. висунув версію цього феномену, якій судилося стати класичною: «Кожна політична система включена в конкретну модель орієнтацій на політичні дії. Я вирішив це явище назвати політичною культурою».

Саме з 50-х років ХХ ст. розпочалися предметне дослідження і концептуальне осмислення цього поняття. У західній політології ґрунтовна розробка і поняття, і концепції політичної культури пов'язана з іменами американських політологів Г. Алмонда та Сіднея Верби. Сформульоване ними визначення вважається класичним: політична культура є сукупністю індивідуальних позицій і орієнтацій учасників даної системи, суб'єктивною сферою, що є в основі політичних дій та надає їм певного значення.

Згодом розробляються інші аналітичні підходи до визначення сутності політичної культури, характерною стає тенденція до ширшого її тлумачення. Тракткування політичної культури в сучасній науці відрізняється широким спектром думок, різних визначень. Виникло декілька *підходів до її розуміння* [11].

Психологічний підхід (школа Г. Алмонда): політична культура розглядається як сукупність психологічних орієнтацій щодо соціально-політичних об'єктів і процесів.

Комплексний, узагальнений підхід (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Дітмер): вважається, що до політичної культури відноситься все, що відбувається у політиці. Вона ідентифікується або з політичною системою, як у Д. Мервіка, або зводиться до політичних відносин, як у Р. Такера.

Нормативне трактування (Л. Пай, Д. Поль): політична культура визначається як сукупність прийнятих політичною системою норм і зразків політичної поведінки.

Евристична концепція (С. Хантінгтон): політична культура розуміється як гіпотетична нормативна модель бажаної політичної поведінки.

Соціопсихологічний підхід (Р. Карр, Д. Гарднер, Ю. Тихоміров): політична культура визначається як установча поведінкова матриця, у межах якої розташована і функціонує політична система.

Аксіологічне трактування: політична культура представляє сукупність цінностей певного порядку. «Бінарний» варіант цього трактування включає в політичну культуру і позитивні, і негативні цінності. «Прогресистський» варіант характеризує політичну культуру як сукупність позитивних політичних цінностей.

Г. Алмонд і С. Верба у праці «Громадянська культура: політичні установки і демократія у п'ятих країнах» започаткували підхід до *розуміння політичної культури як сукупності орієнтацій індивідів щодо реальної політичної системи та власної політичної поведінки* [18]. Ці орієнтації представляють таку структуру:

– *пізнавальні орієнтації*, правдиві чи неправдиві знання про події, об'єкти та ідеї, загалом про політичну систему та її функціонування. Когнітивна складова характеризує інтерес до політики, політичну компетентність;

– *емоційні орієнтації*, які виражають почуття щодо політичної системи та учасників політичного процесу, відчуття належності до нього. Деякі дослідники другий компонент визначають як емотивний та інтерпретують його як національну гордість, рівень довіри до влади;

– *оцінні орієнтації*, які виражають особисте ставлення до політичної системи, її учасників і їхніх дій (критерії та міркування щодо політичних об'єктів, які ґрунтуються на ціннісних стандартах і критеріях у поєднанні з інформацією та емоціями). Цей рівень деякі дослідники називають біхевіоральним (поведінковим) і визначають його як політичну активність.

Г. Алмонд згодом застосовує поняття «установка» (*attitude*), завдяки чому політична культура постає у виді суб'єктивних установок й орієнтацій щодо політики. Політична культура постає в розумінні психологічної орієнтації на соціальні об'єкти. Тому його прихильники часто тлумачать політичну культуру як культуру політичної свідомості та політичної психології.

Отже, можна зробити таке визначення політичної культури – *це сукупність цінностей, знань, ставлень, орієнтації соціального суб'єкта, що відображає рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності і поведінки.*

До найпоширеніших змістовних компонентів політичної культури відносять політичну свідомість, світогляд, уявлення, переконання, цінності, традиції, установки, орієнтації, культуру політичної поведінки, політичну участь, політичну поведінку, політичну діяльність [122].

Політична свідомість становить типовий для тієї або іншої соціальної спільноти комплекс політичних уявлень, цінностей, переконань, традицій, установок та орієнтацій, які включені в політичну діяльність.

Політичний світогляд є складовою загального світогляду людини, кругозір якого сягає гранично широких уявлень й оцінок належного та наявного у політиці, адекватного очікуванням людей політичного режиму, здійснення політичної влади у суспільстві. Дає можливість належно представити об'єктивні складнощі політики та встановити роль суб'єктивної сторони діяльності у перетворенні суспільного життя.

Політичні уявлення – образи політичних об'єктів, які формуються свідомістю людини і безпосередньо на підставі індивідуального досвіду, і за допомогою соціального спілкування і виховання. Вони можуть ґрунтуватися на об'єктивному політичному знанні або існувати у виді політичних почуттів і настроїв, можуть відповідати політичній реальності або бути помилковими.

Політичні переконання за своєю сутністю є усвідомленими потребами особи, що спонукають її до певних дій у царині політики.

Важливу роль у формуванні політичних переконань відіграють *політичні цінності* – моральні принципи, норми й ідеали політичного життя, що мають значення для окремих індивідів та соціальних груп.

Стійкість політичної свідомості надають *політичні традиції* – нормативні зразки політичної поведінки, які історично виникли, передаються від покоління до покоління та зберігаються протягом тривалого часу. Політичні традиції можуть бути старими і новими, національними і світовими, динамічними і статичними, з високою та слабкою стійкістю. Кожен тип традицій має свої сильні і слабкі

ознаки та властивості. Перевага старих традицій у їх спроможності стримувати швидкі зміни, слабкість у перебільшенні переваг минулого досвіду, запереченні нових підходів. Нові традиції в одних випадках відображають високий динамізм культури, а в інших дають можливість відмови від них під тягарем обставин.

Переведення політичних уявлень, переконань, цінностей та традицій у сферу їх практичної реалізації здійснюється завдяки політичним установкам і орієнтаціям.

Політичні установки характеризують здатність індивіда до певних форм політичної активності. Це внутрішня, не завжди усвідомлена готовність суб'єкта робити саме ті дії, які адекватні певній соціально-політичній ситуації. Є чинником, що регулює поведінку індивіда або співтовариства й моделює позитивне або негативне їхнє сприйняття влади, уряду, держави й політики загалом.

Політичні орієнтації ґрунтуються на системному уявленні людини про цілі, план і засоби здійснення політичних дій, які вона має виконати або виконує.

Культуру політичної поведінки можна визначити як сукупність типових дій для тієї або іншої соціальної спільноти форм, зразків і норм політичної участі та політичної діяльності.

Політична участь визначається як дії суб'єктів щодо впливу на функціонування політичної системи.

Політична поведінка виявляється у ступені, формах і способах участі громадян у електоральному процесі, в масових політичних акціях, у діяльності політичних партій та політизованих громадських організацій, у роботі представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Вона залежить від рівня освіти особи, статі, віку, належності до певної верстви населення, професії, рівня доходів, релігійних переконань тощо.

Політична діяльність характеризує активність політичних інститутів, соціальних груп, індивідів тощо. Культура політичної діяльності виявляється у традиціях і стереотипах ухвалення та реалізації політичних рішень, політичного управління та адміністрування, сприйняття та вирішення соціально-політичних конфліктів.

Політична культура охоплює такі *елементи* [202]:

Ціннісно-нормативний – політичні почуття, цінності, ідеали, переконання, норми, правила.

Пізнавальний – політичні знання, способи політичного мислення, уміння, навички, досвід.

Оцінювальний – відношення до політичного режиму, політичних явищ, подій, лідерів та ін.

Настановний – стійкі особисті орієнтири політичної поведінки, орієнтація на певні дії в тих чи інших умовах.

Поведінковий – готовність до дій в певних політичних ситуаціях, а коли знадобиться участь у відповідних діях.

Розрізняють такі *рівні політичної культури*:

Світоглядний – представлений уявленнями, знаннями тощо громадян про політику в різних її аспектах.

Громадянський – характеризується визначенням індивідом свого політичного статусу, політичних ролей відповідно до наявних можливостей політичної самореалізації.

Політичний – зумовлений позитивним, негативним або байдужим ставленням особистості до політичного режиму, своїх союзників і опонентів.

Діяльнісний – виявляється у функціональності, інтенсивності, систематичності та ефективності політичної діяльності, її типологічних способах.

У процесі розвитку політичної культури сформувалися і здійснюються її функції. Вони є тими напрямками, за якими політична культура входить у життєдіяльність людей. Саме за допомогою функцій вона стає реально відчутною, зрозумілою, а, отже, практично значущою і досяжною.

Політична культура виконує такі основні *функції*:

– *пізнавальну* – спрямована на засвоєння громадянами необхідних суспільно-політичних знань і формування у них компетентних політичних поглядів і переконань;

– *комунікативну*, полягає у переданні політичних знань, цінностей, навичок, наступним поколінням як суб'єктам політичного процесу;

– *нормативно-ціннісну* – задає суб'єктам політичної діяльності певні норми, стандарти, цінності, установки політичного мислення і поведінки; фіксує ієрархію політичних цінностей;

– *виховну* – формує у громадян політичну свідомість і навички політичної діяльності, що відповідні певній політичній системі та відповідають її вимогам;

– *мобілізаційну*, організовує та спрямовує інтелектуальні та практичні зусилля громадян на вирішення актуальних політичних і соціальних завдань;

– *інтеграційну*, формує широку, стабільну та стійку соціальну основу певного політичного устрою, об'єднує політичні сили;

– *регулятивну* – забезпечує ефективний взаємовплив громадянського суспільства і політичної системи, вироблення, впровадження та корекцію політичного процесу, а отже внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Розглянуті функції політичної психології не вичерпують усіх можливостей їх класифікації. Їх сукупність і результативність залежить від функціонування політичної системи, соціально-політичних умов, організації політичної діяльності, зв'язків політичної психології з політичним життям суспільства, професійної підготовки політичних кадрів.

4.2. Типологія політичних культур

Різноманітність політичних культур, що виникли за декілька тисячоліть існування політичних систем, держав, політичних відносин, багатоаспектність змісту цих понять, їх формування під впливом численних чинників, різні методологічні підходи до аналізу визначають і багатоманітність типів політичної культури.

Одні з перших класичну класифікацію зробили Г. Алмонд і С. Верба, котрі *виділили три «чисті» типи політичної культури* [18].

1. *Патріархальний (прихідський)* тип, для якого характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін з боку політичної системи, тим більше не виявляють власної ініціативи, аби ці зміни мали місце. Аполітичність, зосередженість на місцевій або етнічній солідарності характерні для цього типу політичної культури.

2. *Підданський* тип, для нього властива орієнтація на політичні інститути, поєднана з низькою індивідуальною активністю громадян. Підданська культура ґрунтується на пасивному ставленні

суб'єктів до політичної системи. Людсьми керує побоювання покарання або очікування благ.

3. *Активістський* тип, або «партиципаторна політична культура», тобто політична культура участі, для якої характерна зацікавленість громадян у політичній участі і вияв на практиці такої активності.

Вони наголошують, що ці типи політичної культури взаємодіють між собою, утворюють змішані форми з перевагою тих або інших компонентів, а саме:

– *патріархально-підданський* тип політичної культури, характерний для переходу від провінціалізму до централізованої влади, характеризується лояльністю до центрального уряду, відходом від орієнтації на місцеві центри влади;

– *піддансько-партиципаторний (учасницький)*, поєднує активну політичну самоорієнтацію значної частини населення і політичну пасивність іншої;

– *патріархально-партиципаторний*, характерний для політичної культури країн, що розвиваються, знаходяться на етапі переходу до буржуазної демократії.

Окрім того, ці вчені виокремлюють *основні типи новочасних соціально-політичних культур*:

– *англо-американська* культура становить прагматичну систему, суб'єкти якої здебільшого визнають за найвищу мету сукупність таких цінностей, як свобода, загальний добробут і безпека. Громадяни цієї суспільної системи орієнтовані насамперед на відтворення, культивування, охорону та збереження цих національних цінностей;

– *континентально-європейська* культура, притаманна таким країнам, як Німеччина, Франція та Італія. Цей тип не є однорідно цілісним, а становить не зовсім органічне фрагментарне об'єднання різних субкультур та культурних компонентів. Насамперед таких, як католицький компонент, феномен середнього класу, індустріальне суспільство. Прихильники цього типу культури переважно орієнтуються на цінності віри, ніж на раціональні чинники чи цінності доцільної діяльності;

– *передіндустріальна чи частково індустріальна*, культура за своєю сутністю є еkleктичною і функціонує як суміш субкультур (племінних, релігійних, етнічних) й елементів модерних куль-

тур. У країнах такого типу культури можуть мати місце інституції, створені за нормами демократичної системи, але справжню владу в них мають не державні установи, а певні клани, традиційні корпорації, племінні об'єднання тощо;

– *тоталітарна*, для політичної культури тоталітарних систем властивими є відсутність у влади волі до консенсусу з суспільством, повна апатія народних мас, панування олігархів, які монополізують контроль над усіма засобами масової інформації і комунікації.

Категорія «політична культура» не вичерпує всіх можливих культурних взаємовідносин у сучасному суспільстві. Так, відносини усередині громадянського суспільства за самим визначенням (як сукупність неполітичних відносин) не можуть бути об'єктом власне політичної культури. З огляду на це, оптимальною є позиція Г. Алмонда і С. Верби щодо використання терміну «*громадянська культура*», який вони сформулювали на підставі порівняльного дослідження політичних культур США, Великої Британії, Західної Німеччини, Італії, Мексики. Предметом дослідження стали політичні орієнтації індивідів: на політичну систему загалом, уряд, загальнонаціональні вибори і особистість.

До основних рис громадянської культури належать [32]:

– переконаність громадян у тому, що вони мають брати участь у політиці, віра у здатність впливати на уряд і наявність достатньої для цього компетентності;

– потенційна політична активність громадян, готовність у разі потреби брати участь у політиці, яка поєднується з відносною політичною пасивністю і не пріоритетністю політичної сфери в їх житті;

– віра політичних еліт, які ухвалюють політичні рішення, через впливовість громадської думки, прихильне ставлення громадян до наявної політичної системи (культура підтримки);

– панування відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості і здатності йти на компроміс і кооперацію.

Залежно від *типу політичної системи* Г. Алмонд і С. Верба виділяють *тоталітарну*, *авторитарну* і *демократичну* культуру.

У *тоталітарній* культурі домінують такі ознаки:

– дихотомічне сприйняття світу, яке виявляється у протиставленні «своїх» і «чужих». Як «чужі» виступають інші класи,

нації, раси й ідеологічні противники. «Чужі» сприймаються як вороги;

- відсутність терпеливості (толерантності) до іншої думки, способу життя;

- заперечення компромісу і ставка на силове вирішення конфліктів;

- сакралізація вождів, створення їх культів. У масовій свідомості вожді втрачають властивості живих людей і набувають символічних рис, стають носіями харизми;

- домінування у суспільній свідомості міфів, наприклад, про комуністичний або расовий рай;

- фанатичне слугування ідеям, відчуття єдності з владою.

Для *авторитарної* культури характерна відсутність активної підтримки влади, остання втрачає сакральність. В основі авторитарної культури є або патріархальні, або підданські орієнтації населення.

Характерні ознаки демократичної культури:

- толерантність до інакодумства, визнання за інакодумцями права відстоювати власний погляд;

- схильність до пошуку компромісу як головного засобу вирішення конфліктів;

- згода (консенсус) стосовно головних ліберальних цінностей: автономність особистості, невідчуженість її прав.

Демократична політична культура як частина більш загальної політичної культури *охоплює:*

- 1) усвідомлення певної суспільної проблеми та необхідності її вирішення;

- 2) окреслення морально-правових вимірів реалізації такого прагнення;

- 3) інституціоналізацію демократичних способів реалізації;

- 4) реалізацію суспільно-політичної проблеми інституційними засобами;

- 5) зворотний процес впливу практики вирішення суспільних потреб на суспільну життєдіяльність.

Також доволі відомою є типологія політичної культури, яку дав польський вчений Єжи Йозеф Вятр (1931). Він запропонував таку модель [50]:

- 1) *традиційна політична культура*, яка властива докапіталістичним суспільствам, має такі риси: визнання святості влади, регу-

лювання прав і взаємин підданого та влади на основі традиційних норм, непорушність політичної системи, її усталених норм. Основні види: племінна, теократична, деспотична:

– для традиційної племінної культури характерним є значна влада зібрання визначних осіб племені та суттєві обмеження прав й обов'язків вождя, який має вищий статус, але не є безумовним правителем для членів племені;

– для традиційної теократичної культури володар вважається богом або намісником бога, його влада обмежується лише тим, як розуміється воля бога;

– для традиційної деспотичної культури ставлення підданих до володаря засноване на визнанні його цілковитої, нічим необмеженої влади над ними, володар – власник усіх підданих;

2) політична культура станової демократії, в разі якої більшість народу повністю усунена від участі у політичній системі, а наявні інститути та норми гарантують право політичної діяльності лише привілейованій меншості, що представлена патриціями і дворянством як соціальними станами;

3) демократична й автократична культури, характерні для епохи капіталізму;

4) політична культура соціалістичної демократії, що утверджується в суспільствах переходу до соціалізму.

За ступенем узгодженості у взаємодії політичних субкультур виділяють: інтегровану (однорідну) і фрагментарну (різномірну).

Інтегрована політична культура характеризується: єдністю громадян щодо функціонування і можливостей політичної системи країни; низьким рівнем конфліктності і політичного насильства; перевагами громадських процедур у вирішенні конфліктів; лояльністю стосовно наявного політичного режиму. Інтегрована політична культура ґрунтується на політичній стабільності суспільства, що підтримується високим рівнем матеріального добробуту, розвинутою системою соціального захисту населення, численним середнім класом, який виступає соціальною основою політичної стабільності.

Прикладом такого типу політичної культури може слугувати Великобританія. Основними цінностями громадян цієї країни є: уявлення про уряд як, такий, що діє на загальне благо, добробут і стабільність, значна участь громадян у політичному процесі,

представництво органів влади, традиції. Велике значення для громадян Великобританії мають уявлення про свою країну як про імперію, світову державу, соціальну державу. Англіїці пишуться тим, що їхня країна має високий ступінь економічного розвитку, високий прибуток на душу населення, практично повну письменність. Не останню роль у досягненні такого рівня розвитку суспільства зіграла національна політична культура. Цей приклад чітко показує характер взаємовпливу економічних і політико-культурних чинників.

Фрагментарна політична культура характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою суспільства, розбіжностями в питаннях розуміння влади, соціальною роз'єднаністю, відсутністю довіри між окремими групами, лояльності до державних структур. Цьому типу політичної культури властиві такі риси, як високий ступінь конфліктності, застосування насильства, відсутність загально визнаних ефективних процедур улагодження конфліктів, нестабільність урядів. Наприклад, політична культура Італії. На її фрагментарність вплинули два основних чинники: сепаратизм Католицької церкви в довоєнний і повоєнний час, разюча відмінність регіональних політичних субкультур північних і південних областей.

За базовими цінностями, на які орієнтується та або інша спільнота у політичній діяльності або в політичному процесі. Відповідно до цього критерію можна виділити такі три типи політичної культури:

– *громадянська політична культура*. Головною цінністю в цьому типі політичної культури є людина з її потребами й інтересами. Політична система загалом й усі її структурні елементи мають демократичний характер. Людям властиве почуття відповідальності за все, що відбувається, а тому доволі висока політична активність учасників політичного процесу;

– *елітарна політична культура*. Для неї характерно те, що як головна політична цінність сприймається влада або владні структури суспільства (держава, еліти). Людина виступає як засіб для досягнення цілі, що ставить політична еліта. Основна частина суспільства усунена від рішення політичних проблем, рівень політичної активності низький;

– *архаїчна політична культура*. Головна цінність носіїв цього типу культури – інтереси етносу, до якого вони належать

(рід, плем'я, нація). Індивід не усвідомлює себе як особистість і не відокремлює себе від етнічної спільності.

За орієнтацією суспільства на відповідні регулятивні механізми в межах політичної системи. Історія суспільства знає два основних регулятивних механізми – ринок і держава. Пріоритетне використання того або іншого механізму в політичному житті створює відповідні типи політичної культури – ринкової або бюрократичної:

– *ринкова політична культура* є такою, що розглядає політичні процеси крізь призму відношень купівлі–продажу, досягнення вигоди як вищої цілі політичної діяльності. Політика є різновидом бізнесу, самий політик – або «товар», або «бізнесмен». Політичні рішення – наслідок «торгової угоди». Ця культура орієнтована на конкурентну боротьбу як універсальний принцип функціонування політичної системи. Це культура індивідуалізму, для якого вищою ціллю є приватні (рідше групові) інтереси. Держава й інші політичні структури розглядаються й оцінюються як засіб реалізації інтересів;

– *бюрократична (етатистська) політична культура* – це культура, що пов'язує рішення політичних проблем із дією механізмів державного регулювання і контролю за політичним процесом. Вона орієнтована на обмеження і заборону конкурентної боротьби. Інтереси держави признаються переважними над приватними інтересами. Раціональність сприймається як організованість (або «порядок») і бюрократизоване керування.

Унаслідок розгляду різноманітних типів культур необхідно зазначити, що вказані типи трапляються зрідка. Можна говорити лише про переваження того або іншого типу в змішаній політичній культурі.

Можливі й інші типології політичної культури. Так, за національно-територіальною ознакою виокремлюють європейський (західний) та азійський (східний) типи. За характером взаємозв'язків між людьми – конфронтаційний і консенсусний типи, за ідеологічною ознакою розрізняють ліберальний, консервативний, комуністичний і соціал-демократичний типи політичної культури.

За психологічними властивостями соціумів виділяють такі властивості політичної культури: екстраверсивність–інтроверсивність, раціональність–іраціональність, сенсорність–інтуїтив-

ність, екстернальність– інтернальність, інтенціональність–екзекутивність [53].

Екстраверсивність означає відкритість політичної культури, прагнення її носіїв до діалогу, інтенсивних контактів з іншими культурами, любов до слави і самовираження, спокійне ставлення до драматичних подій всередині країни, ініціативність, схильність до ризику, сміливість, високу комунікабельність.

Інтроверсивність характеризує закритість політичної культури, що виявляється у прагненні її носіїв навчатися на власному досвіді, нехтувати чужим передовим досвідом для збереження власної самобутності, орієнтуватися не на зовнішні, а на внутрішні тенденції і традиції розвитку, ідеалізувати внутрішнє духовне життя. Суб'єкти з такою політичною культурою характеризуються терплячістю, покірністю та потребою уникати конфліктів, прагнуть змінити себе, а не навколишні обставини.

Раціональність політичної культури характеризує здатність соціумів до аналітичного сприйняття політичної реальності, неухильного виконання соціальних норм. Основними критеріями в разі ухвалення рішень для суб'єктів політичної культури є: логічно – нелогічно, правильно – неправильно, розумно – нерозумно, економно – неекономно. Така культура передбачає настанову на конкретні справи, а не розмови про них.

Ірраціональна риса політичної культури показує перевагу емоцій і почуттів у діях індивідів над логічними обґрунтуваннями, міфів над раціональними теоріями. Критерії оцінок таких соціумів мають етичний характер: добре–погано, чесно–нечесно, потрібно–непотрібно, гуманно–негуманно. Етичний компонент ірраціональності і змушує людей бути такими як «треба», як «заведено».

Сенсорність політичної культури зосереджує на схильності соціумів більше довіряти власному досвіду, ніж цивілізованим принципам організації праці та управління, уникати новизни, нестандартних способів вирішення політичних проблем і задовольнятися примітивними, але апробованими технологіями. Тут часто копітка рутинна праця над розбудовою суспільної організації і технології політичного життя замінює творчість.

Інтуїтивність політичної культури спрямована на інтуїтивне сприйняття суб'єктами політичної реальності, прагнення радикально змінити її без доволі продуманої технології цих змін.

Творчий та вольовий компоненти значніші, ніж у культурі з сенсорною ознакою, але механізм реалізації може бути навіть слабшим.

Екстернальність політичної культури виявляється в тому, що її носії шукають причини невдач не в собі, а в інших. Їм притаманне бажання звільнитися від відповідальності будь-якими засобами, нетерпимість у міжнаціональних відносинах, а в критичних ситуаціях – очікування «чого Бог пошле».

Інтернальна риса політичної культури розкриває активність, послідовність і відповідальність соціумів, високий соціальний інтелект, задоволення працею і життям загалом. Соціуми з такою рисою шукають причини невдач у собі й усувають негативні наслідки власних дій самостійно.

Інтенціональна риса політичної культури визначає її носіїв як сильних, вольових особистостей, здатних до чіткості, порядку, суворого дотримання соціальних норм.

Екзекутивність як риса політичної культури характеризує її носіїв поміркованістю дій, ліричністю, непередбачуваністю, аполітичністю, наївністю, потребою у сильному партнері.

Якщо ґрунтуватися на *класифікації соціальної дії* М. Вебера, то політичну культуру, можна назвати традиційною, афективною, вартісно-раціональною і раціональною.

Традиційна політична культура зумовлена традицією. Наприклад, в Англії згідно з традицією уряд формує парламентська більшість, лідер правлячої партії стає прем'єр-міністром.

Афективна політична культура визначається певним емоційним станом суб'єкта політики.

В основі *вартісно-раціональної* політичної культури суб'єкт політичної дії керується не раціональною доцільністю, а вартісними орієнтаціями.

Раціональна політична культура передбачає логічне осмислення мети і засобів відповідних політичній ситуації. Суб'єкт політичної культури обирає найоптимальніший варіант реалізації політичного рішення.

Окрім того, у психології виділяють такі типи поведінки, відповідно і політичної культури [53]:

1) *ідентифікація* (проста і складна) як найпоширеніший процес виживання в соціумі («Я» з більшістю; тип поведінки поступливо-компромісний);

2) *індивідуалізація* як форма вияву зрілого і нонконформного «Я» – суб'єкта, його самостійності («Я» сам по собі; тип поведінки – відгорожування);

3) *інвестиція* як форма найкориснішого для суспільства і людини вирішення соціальних конфліктів («Я» з тим, у кого здоровий глузд; тип поведінки – колаборативний);

4) *маргіналізація* як спосіб протистояння тотальній ідентифікації («Я» з тими, хто проти більшості; тип поведінки – нонконформний, негативістський);

5) *девіація* як результат деструктивного виходу з внутрішнього конфлікту, який супроводжується максимумом емоцій і агресивно-руйнівною дією («Я» проти всіх; тип поведінки – агресивно-руйнівний).

Отже, *найпоширенішими підходами для характеристики політичної культури є:*

– *суб'єктивний*, що трактує політичну культуру як явище виключно психологічне, тобто як оцінки, цінності, знання суб'єктів політичного процесу;

– *суб'єктивний і біхевіористський*, в яких політична культура розглядається на ментальному і поведінкових рівнях;

– *культурологічний*, що передбачає розуміння політичної культури як сукупності цінностей і символів.

Політичні субкультури. Соціальна неоднорідність соціуму обумовлює специфіку сприйняття політичних явищ, ідеологічні уподобання, підтримку або неприйняття тих або інших політичних інститутів. Політичні субкультури зумовлені соціально-економічними, етнічними, расовими, релігійними, освітніми тощо відмінностями, які властиві індивідам і соціальним групам.

У сучасному суспільстві виділяють такі субкультури [204]:

– *регіональні*, обумовлені економічними, історичними, політичними, культурними, етнічними, екологічними тощо чинниками, що відрізняють один регіон від іншого;

– *соціоекономічні*, зумовлені відмінностями соціальних груп і верст за багатством, доходами, способом життя, освітою, політичними, соціальними можливостями тощо;

– *етнічні* субкультури пов'язані з національними особливостями, мовою, самобутністю певних етнічних груп. Політичні цінності, переваги і настанови поступаються етнічній самосвідомості та національному характеру певного етносу;

– *релігійно-політичні* субкультури виникають у тому разі, якщо релігія є основним елементом загальної культури певної групи людей (ісламський фундаменталізм).

Виділяють також субкультури лідерів і еліт, маси, молодіжну, людей старшого віку, жінок і чоловіків й ін.

Як наслідок взаємодії різноманітних політичних культур і субкультур виникає якісна нова субстанція – загальна політична культура, яка охоплює найголовніші ознаки і певний рівень політичної свідомості та поведінки в суспільстві.

4.3. Політична культура сучасної України

Як відомо, політична культура формується впродовж десятиліть і століть, а не є піднесенням окремих років. На це звертає увагу Б. Цимбалістий: «політична культура – це продукт історичного розвитку та досвіду народу. У випадку України цей досвід був гірким. Для того, щоб зрозуміти політичну культуру українців, треба звернути увагу на джерела впливу, які протягом історії стимулювали чи спіяли розвиток української політичної культури» [277].

Нині специфіка розвитку українського суспільства, полягає у «залишках старого радянського світогляду; націонал-романтичної ідеї; патерналізмі; регіональному партикуляризмі; особистому інтересі» [113]. За прогнозами аналітиків, цей трансформаційний період є значно тривалішим, ніж передбачалося і, відбуватиметься поетапно.

Усе це, безумовно, впливає на стан політичної культури громадян України. Заразом можна погодитися зі загальним поглядом стосовно того, що сучасне українське суспільство знаходиться в стані перехідного періоду від підданської до активістської культури, і тому в ньому паралельно співіснують старі й нові норми та принципи, що спричинюють певну невідповідність у політичній свідомості громадян. Можна *виокремити традиції, що посилюють суперечності становлення демократичної політичної культури в Україні* [260].

1. *Консервативно-етатична традиція*, що завжди зумовлювала підтримку українцями сильної державної влади. У масовій свідомості держава ототожнювалася з інтересами всього суспільства, тоді як політичні партії, рухи – з його приватними інтересами. Відповідно, в суспільстві історично переважала орієнтація на такі цінності, як слухняність, обов'язок, а не властиві демократизму: свободу, права особистості, опозиційність.

2. *Традиція політичної інертності* – обмеженість можливостей публічної політики сформували у населення політичну апатію. Така традиція виявляється й у, вихованій жорстокими обставинами життя, звичці «не висовуватись», яка зумовлює чимало негативних наслідків, заважає організації нормального політичного процесу в Україні. Звикнувши до державного патерналізму, людина не бажає брати на себе відповідальність, уникає ситуацій, що потребують вияву ініціативи.

3. *Традиція «політичного ідеалізму»* відображається у такому стилі політичного мислення, коли політичні, економічні і соціальні процеси вимірюються деякими ідеальними схемами, без урахування їхнього реального змісту, результату. Недостатність суспільних інтегруючих основ, слабка здатність населення до самоорганізації, самодіяльності, самоаналізу призвели до того, що в умовах сучасної кризи народ України демонструє власну безпорадність.

4. *Традиція безконфліктності* в радянському менталітеті займала доволі міцні позиції, традиція однозначно негативної оцінки суперечностей і конфліктів, що суперечить поширеному в демократичних суспільствах погляду на необхідність локальних і регульованих конфліктів, як засобу виявлення та узгодження різних інтересів у суспільстві. Гармонія в політиці уявляється ідеалом, а наявність розбіжностей, суперечностей і конфліктів – ознакою слабкості. В разі цього, основою гармонії, скоріш за все, вважається одноманітність, а не компроміс.

5. *Традиція маргінальності, фрагментарності* в політико-культурному житті України, яка характеризується відсутністю основоположного консенсусу стосовно головних цінностей, ідеалів і цілей суспільного розвитку, між основними соціально-політичними силами, є кілька політичних субкультур.

Як уважає Б. Цимбалістий, політична культура українців глибоко фрагментована, бо поділяється на схід і захід, релігійні

віросповідання (католики і православні) та значну кількість політичних партій. Він зазначає, що «якщо проводи цих підкультур будуть взаємно толерантні, здатні співпрацювати, йти на потрібні компроміси, ... стабільність створеної демократичної системи не буде загрожена» [277].

Фрагментарність політичної культури пояснюється тривалою бездержавністю української нації, існуванням у різних цивілізаційних полях. Постійне відчуття національної образи з боку сильних сусідів і власні національні слабкості – притаманна українству розчуленість і схильність до анархії – не могли бути підґрунтям політичної культури.

Щоб зрозуміти політичну культуру українців, треба звернути увагу на джерела впливу, які протягом історичного шляху стримували розвиток української політичної культури. Йдеться про *ментальність українського народу, якій притаманні такі системотворчі ознаки* [52; 113; 260]:

– *інтровертивність* вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

– *кордоцентричність*, що виявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості й естетизмі народного життя;

– *перевага емоційно-чуттєвого над волею та інтелектом*, морального буття над інтелектуальним відносно екзистенціального значення;

– *анархічний індивідуалізм*, що виявляється в різних формах – від центрального, партикулярного прагнення до особистісної свободи;

– *меншовартість* – певний тип самооцінювання, пов'язаний з визначенням недостатності своїх національних особливостей порівняно з іншими народами та націями, скажімо, внаслідок браку внутрішніх національних якостей, що виникли внаслідок зовнішніх обставин.

Комплекс меншовартості спричинює комплекс образи, що може, своєю чергою, зумовити міжнаціональні конфлікти; притаманні політичній культурі українців риси несталості, недостачі виразної мети, рвучкості руху, прямування до вибору нового, перевага особистості над громадянством.

Тобто українська ментальність має суперечливий характер. Це означає, що в політичній культурі нації одночасно виявляються протилежні якості: героїзм і пасивність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість. Кожна з них має власні причини та умови виникнення та відіграє свою роль в історичному процесі і впливає на політичну культуру нації. І головним засобом подолання негативних рис і деформації української ментальності та політичної культури повинна стати реалізація спільної мети нації – побудова суверенної, соборної, демократичної Української держави.

Ментальні особливості не тільки безпосередньо пов'язані зі специфічними умовами розвитку історії, а й мають на неї визначальний вплив. Очевидно, що, будучи підґрунтям політичної культури, зазначені архетипи української ментальності визначають повсякденне життя суспільства в політичному просторі. Однак треба подолати ті негаразди, що впливають на сучасну українську політичну культуру, і трансформувати її в демократичну політичну культуру.

Для визначення основного типу політичної культури українського суспільства дослідницький колектив відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України впровадив спеціальну тестову методику, що робить можливим вимірювання за такими шкалами: 1) тоталітарна–демократична; 2) активна–пасивна. Перша шкала визначає напрям політичного розвитку суспільства, його декларовану мету, друга – ступінь готовності брати участь у реалізації цієї мети, активно протидіяти тенденціям розвитку суспільства в іншому напрямі.

Унаслідок виділено чотири основних типи політичної культури, що характеризують минуле, дійсне і деклароване майбутнє політичної системи суспільства [95]:

1) *активна тоталітарна* – є характерною для епохи «сталінізму», коли масова політична свідомість орієнтована на тоталітарну систему і готова активно підтримувати її існування;

2) *пасивна тоталітарна* – характерна для періоду так званого «застою», коли тоталітарна система залишається основним орієнтиром політичної свідомості, але брати активну участь у її відтворенні та захищати від ворожих посягань «мовчазна більшість» не має наміру;

3) *пасивна демократична* – сучасна політична культура, у межах якої зазвичай приймаються декларовані демократичні

принципи, але для їхнього практичного втілення немає критичної маси політично активних суб'єктів;

4) *активна демократична* – тип політичної культури в розвинутих демократичних державах, де більшість громадян готові активно захищати відповідну йому політичну систему та протидіяти різним формам деградації демократичних інститутів.

Основними чинниками, що сприяють формуванню демократичної політичної культури на сучасному етапі розвитку суспільства, є такі [113]:

- формування політичної еліти, професійної, патріотичної, моральної, здатної трансформувати країну відповідно до умов сьогодення;

- лібералізація і демократизація суспільних відносин, унаслідок чого створюються умови для політичної творчості еліти і широких верств населення;

- пропаганда знань про історичний досвід українського та інших народів і сучасні досягнення світового співтовариства;

- підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення і поширення вітчизняного політичного досвіду;

- залучення науковців до розроблення політичних технологій і програм;

- поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури і створення умов для вияву позитивних тенденцій у політичному житті;

- законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розроблення системи заходів їх повсюдного використання.

- утвердження плюралізму думок і політичних дій;

- становлення плюралізму політичних дій, політичної діяльності; формування інститутів громадянського суспільства;

- реальний, а не декларативний поділ політичної влади на горизонтальному і вертикальному рівнях, між гілками та суб'єктами державної влади;

- фактична участь громадян у політичних процесах із сподіванням на виховну, формуючу роль політичного середовища.

Отож для ефективного та успішного соціально-економічного, політичного і культурного розвитку необхідним є втілення принципу самовизначення особистості, здійснення громадських обо-

в'язків через суспільні зв'язки та демократичні цінності (пріоритет прав і безпечної життєдіяльності людини). Радикальна зміна стратегій соціального розвитку передбачає формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної політичної поведінки, подолання наявної фрагментарності історичної пам'яті і становлення на цій основі демократичної політичної культури набувають першорядного значення на шляху політичного розвитку України.

Отже, демократичну політичну культуру можна сформувати лише способом перетворення суспільства на справді демократичне, яке надає можливість кожному громадянину вільно брати участь у політичному житті, створює належні умови для розвитку культури та освіти, дбає про духовний і моральний стан населення. Сучасна Україна як незалежна держава в черговий раз стала перед потребою реалізації принципу політичного і культурного плюралізму. Тому політична культура нового суспільства, яка формується в незалежній Україні, мусить бути культурою злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини.

Резюме

1. Політична культура – сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою.

2. До структури політичної культури входять: політична свідомість, політичні переконання, політичні традиції, політичні установки і орієнтації, культура політичної поведінки, політична діяльність.

3. Політична культура включає такі елементи: ціннісно-нормативний, пізнавальний, оціночний, настановний, поведінковий. До основних рівнів політичної культури відносяться: світоглядний, громадянський, політичний, діяльнісний.

4. Політична культура виконує такі функції: пізнавальну, комунікативну, нормативно-ціннісну, виховну, мобілізаційну, інтеграційну, регулятивну.

5. Типологія політичної культури здійснюється за пізнавальними, емоційними, оцінними орієнтаціями. Г. Алмонд і С. Верба патріархальну, підданську, активістську, які взаємодіють між

собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів. Вони також виділяють новочасні соціально-політичні культури: англо-американську, континентально-європейську, перед-індустріальну, тоталітарну. Залежно від типу політичної системи: тоталітарну, авторитарну і демократичну культуру.

Є. Й. Вятр запропонував модель – традиційна політична культура, (основні види: плеємінна, теократична, деспотична); політична культура станової демократії, демократична та автократична культури, політична культура соціалістичної демократії. Крім того, класифікацію політичної культури здійснюють: за ступенем узгодженості у взаємодії політичних субкультур, за базовими цінностями, за орієнтацією суспільства на відповідні регулятивні механізми в межах політичної системи, за національно-територіальною ознакою, характером взаємозв'язків між людьми, за ідеологічною ознакою, за психологічними властивостями соціумів.

6. До політичних субкультур відносяться: регіональні, соціо-економічні, етнічні, релігійно-політичні. Виділяють також субкультури лідерів і еліт, маси, молодіжну, людей старшого віку, жінок і чоловіків й ін.

7. До основних чинників, що сприяють формуванню демократичної політичної культури України відносяться такі: формування політичної еліти; лібералізація і демократизація суспільних відносин; пропаганда знань про історичний досвід українського й інших народів і сучасні досягнення світового співтовариства; підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення і поширення вітчизняного політичного досвіду; поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури і створення умов для вияву позитивних тенденцій у політичному житті; законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій; утвердження плюралізму думок і політичних дій; реальний, а не декларативний поділ політичної влади на горизонтальному і вертикальному рівнях, між гілками та суб'єктами державної влади; фактична участь громадян у політичних процесах.

Контрольні запитання

1. Дайте одне з визначень політичної культури на основі діалектики загального (культури) та особливого (політичної культури).

2. Розкрийте структуру політичної культури та визначте цінність кожного елемента: свідомості, діяльності, політичних норм, цінностей, ідеалів.

3. Як Ви ставитеся до низької політичної активності громадян на виборах у контексті певних типів політичних культур?

4. Які чинники визначають особливості вияву політичної культури керівника?

5. Розкрийте зміст основних типів політичної культури сучасності.

6. Які напрями можна визначити для перетворення підданського типу політичної культури у активно-громадянський тип культури?

7. З'ясуйте тенденції та суперечності формування політичної культури сучасного українського суспільства.

8. Які способи подолання різких розбіжностей у політичній культурі різних регіонів України?

9. Проаналізуйте співвідношення змісту політичної культури керівників і пересічних громадян у демократичній державі.

План семінарського заняття *(2 год)*

1. Теоретичні підходи до розуміння поняття політична культура.

2. Основні складові, рівні, чинники політичної культури.

3. Типологія політичної культури.

4. Менталітет української нації і формування політичної культури.

Теми рефератів

1. Політична культура як політико-психологічне явище.

2. Внесок Г. Алмонда і С. Верби в розроблення проблематики політичної культури.

3. Погляди В. Липинського і Д. Донцова на формування політичної культури української нації.

4. Особливості формування політичної культури української нації.

Рекомендована література

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд; С. Верба; пер. с англ. Е. Генделя. – М.: Мысль, 2014. – 500 с.

2. Бурмака М. П. Громадянська культура як детермінанта становлення демократії в українському суспільстві / М. П. Бурмака // Політол. вісн. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 261–278.

3. Вільчинська І. Ю. Політична культура як ціннісно-нормативна основа політичної мотивації / І. Ю. Вільчинська // Політол. вісн. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 279–289.

4. Вятр Е. Й. Социология политических отношений / Е. Й. Вятр; пер. В. Скляр, А. Николаев. – М.: Прогресс, 1979. – 464 с.

5. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882–942.

6. Зубро Т. Інтерпретаційний підхід в концепціях політичної культури / Т. Зубро // Політ. менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 100–105.

7. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: монографія / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 160 с.

8. Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? (Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка «Де вихід?») / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1954. – 114 с.

9. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. – К.: Парламент. вид., 2011. – 808 с.

10. Политическая психология, культура и коммуникация / редкол.: Е. Б. Шестопал и др. – М.: РАПН; РОССПЭН, 2008. – 320 с.

11. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства / О. О. Проскуріна; Держ. закл. «Луганськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 352 с.

12. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід: монографія / О. М. Рудакевич. – Тернопіль: ТНЕУ, вид-во «Екон. думка», 2010. – 456 с.

13. Рябий Ю. О. Фактори впливу на системні зміни українського суспільства та його політичної культури / Ю. О. Рябий // Політол. вісн. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 325–339.

14. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави / М. П. Требін // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць / за ред. Л. Л. Товажнянського, О. Г. Романовського. – Х.: НТУ «ХП», 2010. – Вип. 26 (30). – С. 110–118.

Тести

1. Як Ви вважаєте, хто з цих учених, увів у науковий обіг поняття «політична психологія»?

- а) Г. Алмонд;*
- б) Т. Гоббс;*
- в) І. Гердер;*
- г) Г. Моска.*

2. Розуміння політичної культури як системи політичних орієнтацій належить:

- а) соціопсихологічному трактуванню;*
- б) аксіологічному трактуванню;*
- в) комплексному підходу;*
- г) психологічному підходу.*

3. Яке із зазначених понять найповніше розкриває поняття «політична культура»?

а) це сукупність цінностей, знань, ставлень, орієнтацій соціальних суб'єктів, що визначають їхню політичну свідомість, політичну діяльність і поведінку;

б) охоплює знання та уявлення про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивують політичну поведінку громадян;

в) сукупність соціально-політичних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних суб'єктів, що стосується їхньої взаємодії з політичною владою;

г) сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій, суб'єктивна сфера, що є в основі політичних дій і надає їм певного значення.

4. З вашого погляду, – принципи, норми, ідеали, символи, що мають значення для особистості і соціальної групи – це:

- а) політична свідомість;*
- б) політичні установки;*

в) політичні переконання;

г) політичні орієнтації.

5. Як Ви вважаєте, уявлення громадян про політику відображає:

а) світоглядний рівень політичної культури;

б) політичний рівень політичної культури;

в) діяльнісний рівень політичної культури;

г) громадянський рівень політичної культури.

6. Як Ви гадаєте, функція політичної культури, яка полягає у формуванні політичної свідомості і досвіду політичної діяльності – це:

а) пізнавальна;

б) комунікативна;

в) нормативно-ціннісна;

г) виховна.

7. Яке з указаних положень не відноситься до класичних класифікацій політичної культури за Г. Алмондом і С. Вербою?

а) патріархальна;

б) підданська;

в) демократична;

г) активістська.

8. Яке із зазначених положень не відноситься до класифікації політичної культури відповідно до типу політичної системи?

а) громадянська;

б) тоталітарна;

в) авторитарна;

г) демократична.

9. З вашого погляду, схильність соціальних суб'єктів більше довіряти власному досвіду, уникати новизни, нестандартних способів вирішення політичних проблем є психологічною ознакою:

а) екстраверсії політичної культури;

б) раціональності політичної культури;

в) інтернальності політичної культури;

г) сенсорності політичної культури.

10. Яке з указаних положень не є системотворчою ознакою ментальності українського народу?

а) кордоцентричність;

б) анархічний індивідуалізм;

в) послідовність і системність дій;

г) меншовартісність.

11. Як Ви гадаєте, що таке політична субкультура?

- а) заборонені державою політичні традиції та символи;*
- б) культура певної суспільної групи, яка істотно відрізняється від домінуючої політичної культури;*
- в) культура різних історичних епох;*
- г) політична культура, яка має цінності та орієнтації протилежні до офіційно санкціонованих державою.*

12. З вашого погляду, чи варто відносити до компонентів політичної культури моделі, стереотипи політичної поведінки?

- а) так;*
- б) ні;*
- в) частково (тільки ті, що мають демократичний характер);*
- г) частково (тільки ті, що передбачені законом).*

13. Як Ви вважаєте, у чому сенс амбівалентності як характерної риси політичної культури сучасного українського суспільства?

- а) спостерігається конфлікт гілок влади;*
- б) існують протилежні думки щодо розбудови в Україні соціальної держави;*
- в) поєднання різних за змістом і спрямуванням суспільних цінностей;*
- г) запозичені політико-культурні елементи не відповідають українським традиціям і менталітету.*

14. На ваш погляд, які ідеальні типи політичної культури запропонували Г. Алмонд і С. Верба?

- а) патріархальний, підданський, активістський;*
- б) зорієнтований на інтереси громадян, корпорацій, держави;*
- в) цілісний, фрагментований;*
- г) індустріальний, постіндустріальний.*

15. Які із зазначених політичних явищ є елементом політичної культури особи?

- а) політичні інтереси;*
- б) політичні переконання та ідеали;*
- в) політична соціалізація;*
- г) політичні обов'язки.*

Розділ 5

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття та охарактеризувати основні форми політичної соціалізації;
- розкрити основні види і рівні політичної соціалізації;
- охарактеризувати завершеність політичної соціалізації особистості;
- розкрити психологічні механізми політичної соціалізації;
- проаналізувати моделі і теорії політичної соціалізації;
- охарактеризувати стадії політичної соціалізації;
- розкрити психологічні механізми сприйняття дітьми влади;
- дослідити основні сфери політичної соціалізації.

5.1. Політична соціалізація як соціально-психологічний феномен

5.2. Моделі та концепції політичної соціалізації

Політична соціалізація – це процес входження людини в політику, сукупність процесів становлення політичної свідомості і поведінки, політичної культури, прийняття й виконання певних політичних ролей, вияв політичної та електоральної активності.

Політична соціалізація є процесом, за допомогою якого людина залучається до певних політичних цінностей, включає їх у свій внутрішній світ, формує політичну свідомість і культуру, об'єктивно і суб'єктивно готується до політичної діяльності.

5.1. Політична соціалізація як соціально-психологічний феномен

Сучасна теорія політичної соціалізації пройшла в своєму розвитку *три основних етапи* [201]:

Перший етап (1950–60-ті рр.). У межах біхевіористської парадигми, що переважала в політичній науці в 50–60-х рр., процес політичної соціалізації інтерпретувався як вплив політичного середовища на особистість способом передачі визначених моделей поведінки через систему організованих суспільних інститутів і цінностей. Розробляється концепція «стійкості дитячих і юнацьких уявлень про політику», в межах якої сформульовані такі теоретичні припущення: по-перше, уявлення про політику засвоєні в дитячий період, згодом залишаються незмінними, і, по-друге, уявлення, настанови, засвоєні у дитячому віці, мають суттєвіший вплив порівняно з пізнішими орієнтаціями.

Другий етап (1970–початок 80-х рр.). У цей період процес політичної соціалізації розглядається як «вертикальна» передача системи цінностей і моделей сприйняття політичної реальності від політичного режиму до особистості. Крім цього, положення про визначальну роль сім'ї в процесі соціалізації піддається критиці і переосмисленню. Так, учені Р. Найемі і Б. Собешек у порівняльному дослідженні впливу на соціалізацію родини, школи, однолітків, медіа і політичних подій з'ясували, що вплив родини є не настільки вирішальним, а зв'язок між політичними орієнтаціями батьків і дітей дуже слабкий.

Третій етап (з середини 1980-х рр.) – пов'язується з процесами політико-економічної та соціокультурної трансформації в країнах колишнього соціалістичного табору, громадяни яких із середини 80-х років намагаються з тим чи іншим ступенем успішності впровадити зовсім нову для них, ліберально-демократичну систему цінностей. Це змусило дослідників переглянути тезу про незмінність і стійкість дитячих і юнацьких уявлень про політику.

Тому в останні десятиріччя у теоретичних концепціях політичної соціалізації відбулися зміни і перегляд багатьох положень, що стосуються механізмів, агентів і результатів процесу політичної соціалізації.

Поняття «соціалізація» запровадив у науковий обіг наприкінці XIX ст. французький вчений Габріель Тард. Він уживав його в значенні процесу розвитку соціальної природи людини і формування особи під впливом соціального середовища. Термін політична соціалізація вперше введений у науковий обіг Г. Хайменом у праці «Політична соціалізація» (1959).

Політична соціалізація – це процес засвоєння особистістю політичних знань, цінностей і норм, набуття політичного досвіду, що дають змогу їй орієнтуватися у складних суспільно-політичних процесах, робити свідомий політичний вибір, ставати повноправним учасником політичного життя.

Політична соціалізація особи охоплює розвиток її: політичної свідомості та культури (здобуття знань про політику; засвоєння наявних правил, норм і цінностей; формування ціннісних орієнтацій, які впливають на прагнення і домагання, визначають політичний вибір); політичного досвіду (формування необхідних якостей, навичок й умінь для виконання політичних ролей та обов'язків).

Політична соціалізації особи має дві форми: *політичну адаптацію* та *інтеріоризацію*. Поняття *адаптація* (лат. *adapto* – пристосування) введене в біології для визначення пристосування структури та функції організмів до умов існування і звикання до них. Адаптація – обов'язковий етап включення людини в систему політичних відносин.

Психологія політичної адаптації полягає у взаємодії особи із політичним середовищем, у ході якого відбувається погодження вимог і сподівань обох взаємодіючих сторін. Адаптація означає пристосування індивіда до рольових політичних функцій, політичних норм, до соціально-політичних спільнот, верств, інститутів, організацій, до умов функціонування політичної сфери суспільства. В процесі адаптації індивід погоджує самооцінку і власні претензії зі своїми можливостями та реаліями соціального та політичного середовища.

Інтеріоризація (лат. *interior* – внутрішній). Поняття *інтеріоризація* введене в науковий обіг психологами П. Жане, Ж. Піаже, А. Віллоном. *Інтеріоризація* – процес формування внутрішньої структури людської психіки завдяки засвоєнню політичних норм, цінностей та інших компонентів політичного середо-

вища внаслідок політичної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я». Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості, неповторність її політичного світу, специфіка політичної активності, що виявляється через поєднання вроджених особливостей темпераменту, інтелекту, уявлень і політичних умов.

Політична соціалізація може набувати різних видів [120].

Політична соціалізація первинна (або початкова) – етап соціалізації, який відбувається в дитинстві, у сім'ї та групах ровесників, сусідстві. Завдяки цій соціалізації, людина стає членом суспільства, засвоює зразки поведінки та елементарні соціальні і політичні ролі. Ця соціалізація є найважливішою для людини, відбувається в емоційних умовах міжособистісних стосунків зі значущими іншими особами (мати, батько й ін.).

Політична соціалізація вторинна – етап, який проходить особистість після соціалізації первинної. Це етап, коли людина пізнає багато явищ політичного життя, ухвалює рішення, хто і що для неї буде найважливішим. Особа під час соціалізації вчиться осмислено оцінювати політичні рішення, дії політичних органів держави, приймати участь у політичних процесах.

Політична соціалізація перманентна (від лат. *permanens* – постійний, неперервний) – процес засвоєння щоразу нових політичних взірців, з якими людина стикається упродовж усього життя.

Політична соціалізація зворотна – ситуація, яка трапляється в умовах швидких соціополітичних змін, коли молоде покоління намагається долучити старше покоління до нових віянь у політичному процесі, політичній культурі, освіті тощо.

Персоналізація – процес зміни політичних установок особистості під впливом інтеріоризації системи нових норм, які ґрунтуються на відмінних моральних і політичних принципах й ідеалах. У процесі соціалізації особистість змінює переконання у справедливості певних політичних принципів.

Асоціалізація політична – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричинюють деформацію суспільних і політичних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і суспільства.

Десоціалізація політична – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від політич-

ного процесу суспільства. Це втрата людиною частково або повністю окремих нормативних критеріїв політичної взаємодії з іншими суб'єктами.

Ресоціалізація політична – процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства, тобто повернення до раніше інтеріоризованих політичних установок після деякого періоду десоціалізації. Ресоціалізація виражає відновлення раніше інтеріоризованої системи моральних і політичних норм. Ресоціалізація особливо виявляється в умовах принципово іншої ситуації для людини (наприклад, переїзд на постійне проживання в іншу країну). Але найчастіше вона пов'язана зі зміною статусу особистості, її професії чи службової посади.

Вплив політичних інститутів, цінностей, культури, традицій та інше суспільства на політичну соціалізацію особистості – це тривалий процес сходження людини від індивідуального до соціально-політичного під прямим чи опосередкованим впливом таких чинників соціально-політичного середовища, як [166]:

- сукупність політичних статусів і ролей, яке суспільство пропонує людині;

- соціально-політичні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні політичні ролі і набути конкретного політичного статусу;

- система політичних цінностей і норм, які домінують у суспільстві та успадковуються майбутніми поколіннями від старших;

- політичні інститути, які забезпечують виробництво й відтворення політичних зразків, норм і цінностей та сприяють їхній передачі й засвоєнню;

- загальна політична ситуація в країні, яка може коливатися від жорсткого запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважаючої стихійності суспільних впливів на індивіда.

Виділяють *міжособистісний, соціальний, надсоціальний* рівні політичної соціалізації особистості [105].

1. *Міжособистісний рівень соціалізації*. Найближчий для людини міжособистісний рівень політичної соціалізації, на якому індивід зазнає впливу з боку людей, які формують безпосереднє коло його спілкування: члени сім'ї, друзі, однолітки тощо.

2. *Соціальний рівень соціалізації.* На політичну соціалізацію людини впливають:

- держава, уряд, політичні партії;
- система освіти, ЗМІ, Церква, військові і громадські організації;
- соціально-економічні умови (кризи, безробіття, корупція, рівень злочинності в країні);
- художня література, телебачення, кінематограф, інтернет-мережі, спосіб життя людини, національні традиції;
- важливі для політичного становлення індивіда життєві події (участь у демонстраціях, акціях протесту).

3. *Надсоціальний рівень соціалізації.* Найширшим є надсоціальний рівень, що охоплює явища наддержавного життя, зокрема війни та кризи між державами, міжнародні правові угоди, міжнародні співтовариства й організації. На особу впливають прийняті міжнародним співтовариством закони, угоди, цінності, норми та конкретні заходи міжнародного співтовариства.

Особистість формується у процесі соціалізації і є продуктом групового, індивідуального досвіду та соціальної взаємодії. Груповий досвід у формуванні особистості робить її об'єктом політичних відносин. У дошкільному віці дитина набуває соціального досвіду, засвоюючи образи різних особистостей, формує образ власного «Я». А все подальше формування людини як особистості – це побудова власного «Я» на основі порівняння себе з іншими особистостями. Відбувається постійне формування особистості з унікальними внутрішніми особливостями й одночасно зі спільними для її соціального оточення рисами, які набуваються через групове спілкування і груповий досвід.

У процесі соціалізації велике значення має й унікальний індивідуальний досвід. Унікальність полягає в тому, що нікому іншому не вдається його повторити. Навіть близнюки з однаковою спадковістю завжди матимуть власний індивідуальний досвід, оскільки вони не можуть постійно зустрічатися з одними і тими самими людьми, слухати одні й ті самі слова від батьків, відчувати одні й ті самі почуття протягом дня, місяця, року. Індивідуальний досвід ускладнюється тим, що згодом він не тільки накопичується, а також здійснюється його інтеграція. Кожна людина переосмислює значення подій, які сталися, через власний минулий досвід, досвід батьків, близьких.

Соціалізація – це двосторонній процес, який охоплює, з одного боку, засвоєння індивідом політичного досвіду способом входження в політичне середовище, систему політичних зв'язків на основі його активної діяльності, активного входження в політичне середовище. Перша сторона соціалізації – це характеристика того, як середовище впливає на людину, інша – це момент впливу людини на політичне середовище завдяки діяльності.

Політична соціалізація за своїм змістом – це процес становлення особистості, який починається практично з перших хвилин життя людини. Виділяють *три сфери*, в яких здійснюється насамперед політичне становлення особистості: *політична діяльність, спілкування у політичному контексті, політична самосвідомість*. Спільною характеристикою цих сфер є процес розширення, поглиблення політичних зв'язків із зовнішнім світом [85].

Щодо *політичної діяльності*, то під час усього процесу політичної соціалізації індивід має справу з розширенням «каталогу» політичних діяльностей, тобто засвоєнням усе нових видів діяльності. В разі цього відбуваються надзвичайно важливі процеси. По-перше, це орієнтування в системі зв'язків, які наявні в кожному виді політичної діяльності і між її різними видами. Воно означає виявлення для кожної особистості особливо значущих аспектів діяльності. Другий процес – центрування навколо головного, обраного виду політичної діяльності, зосередження на цьому і підкорення йому усіх інших діяльностей. Третій процес – це осмислення особистістю під час реалізації діяльності нових політичних ролей і осмислення їхньої значущості.

Друга сфера – *спілкування у політичному контексті*. Його розглядають у контексті політичної соціалізації з боку її розширення і поглиблення. Широту спілкування можна розуміти як збільшення контактів політичного спілкування. Поглиблення спілкування – це передусім перехід від монологічного до діалогічного політичного спілкування, його децентралізація, вміння орієнтуватися на партнера політичної взаємодії, володіти вербальним і невербальним спілкуванням, уміти чути й слухати, долати комунікативні перешкоди політичної комунікації тощо.

Третя сфера соціалізації – *розвиток політичної самосвідомості* особистості як здатності людини безпосередньо відтворювати себе, сприймати себе збоку, рефлексувати з приводу влас-

них можливостей. Самосвідомість розглядається як процес, що поступово розгортається у часі і передбачає формування когнітивного (знання про свої індивідуальні особливості як учасника політичного процесу), емоційно-ціннісного (формування потреб, мотивів, інтересів), регулятивного (діяльності, поведінки) компонентів.

Отже, процес політичної соціалізації може бути зрозумілий тільки як єдність змін усіх трьох визначених сфер. Вони, разом узяті, створюють для індивіда політичну дійсність, що розширюється», в якій він діє, пізнає і спілкується, засвоює всю систему політичних відносин.

Можна говорити про досягнення певної міри *завершеності політичної соціалізації*, коли особистість набуває певної політичної зрілості, що виявляється в досягненні інтегральної політичної суб'єктності. Лише за умови достатнього вираження його *ознак* можна казати про зрілу політичну особистість [120]:

- *автономність* виявляється в існуванні власної, незалежної від оточення, системи політичних цінностей та політичної діяльності відповідно до неї;

- *контактність* як уміння швидко встановлювати глибокі контакти з суб'єктами політичного процесу;

- *самосприйняття*, яке виражається в адекватному ставленні до себе як об'єкта і суб'єкта політичної діяльності;

- *креативність* – здатність до загостреного сприйняття дисгармонії у політичному житті, створення чогось нового, творча спрямованість;

- *толерантність* – терпеливість до різних політичних думок, неупереджене ставлення до людей і подій;

- *синергічність* – здатність цілісно сприймати світ політичної реальності і людей в неї, розуміти взаємопов'язаність суперечностей політичного життя;

- *відповідальність* – визнання себе автором певного політичного вчинку і прийняття його наслідків;

- *глибинність переживань* – відчуття гармонії з соціальним і політичним світом, здатність до вершинних переживань, які породжують нове ставлення до світу;

- *децентрація* – уміння бачити явища з різних боків; розуміння і прийняття того, що інші можуть сприймати інакше, уміння відтворювати погляд іншого;

– *життєва філософія* – усвідомлення людиною власної реальності у контексті політичного світу в пошуках сенсу політичної життєдіяльності. Існування індивідуальної формули політичного самовдосконалення.

Процес поєднання в політико-психологічному відображенні людини політичних умов соціуму з особливостями особистості пов'язаний із психологічними механізмами політичної соціалізації особистості.

Психологічні механізми політичної соціалізації – впливи або засоби, за допомогою яких здійснюється політико-психологічне відображення людиною реалій соціально-політичного життя, перехід зовнішніх впливів соціально-політичного оточення у внутрішні регулятори її політичної поведінки. До них відносяться [90]:

– *імітація* – (від лат. *imitation*) – копіювання індивідом політичної поведінки інших людей або груп;

– *ідентифікація* – (лат. *identicus* – тотожній) – збереження і підтримання особистістю власної цілісності, тотожності, неперервності історії свого політичного життя;

– *наслідування* – процес орієнтації на певний політичний приклад, взірць, повторення і відтворення людиною політичних дій, вчинків, копіювання рис характеру та стилю життя політично-го «значущого іншого»;

– *навіювання*, або сугестія (лат. *suggestion* – навіювання) процес впливу на психічну сферу людини, пов'язаний зі суттєвим зниження її критичності до інформації, що надходить, відсутністю прагнення перевірити її достовірність, необмеженою довірою до її джерел;

– *переконання* – процес, завдяки якому без примусу чиниться словесний вплив на політичні погляди і поведінку людини;

– *зараження* – психологічний вплив на особистість у процесі спілкування і взаємодії, який передає певні настрої, спонуки не через свідомість й інтелект, а через емоційну сферу;

– *фасилітація* (анг. *facilitate* – полегшувати) – підвищення ефективності політичної діяльності індивіда в умовах її функціонування в присутності інших людей;

– почуття *сорому і провини* як соціально-моральні та емоційно-психологічні явища характеризуються усвідомленням індивідом невідповідності свого вчинку з прийнятими в суспільстві

нормами, засудженням непристойного вчинку громадською думкою, емоційною реакцією на нього. Ці почуття як емоції є в основі моральних почуттів і є основою політичної відповідальності, їх переживання сприяє політичному зростанню особистості, її політичної зрілості;

– *конформізм* – схильність індивіда піддаватися думці групової більшості, реальному чи уявному тиску групи. Для людини, якій характерна конформна поведінка, властиво дотримання соціальних норм (політичних, правових і моральних); засвоєння стандартів поведінки; прийняття групових норм, що орієнтовано на сприйняття вчинків іншими людьми; самоконтроль; соціальний обмін.

Окрім цього, С. О. Матвеев виділяє такі психологічні механізми політичної соціалізації особистості [6]:

– *механізм формування «ми»* як першопричина для виникнення, з одного боку, різноспрямованих ідеологій, партій, політичних рухів; з іншого – інтегруючий чинник формування та здійснення певних соціально-політичних процесів. Його сутність полягає в тому, що в разі завершеності політичної соціалізації індивід чітко ідентифікує себе з конкретним політичним «ми». Цей механізм виявляє при виникненні діалогу між суб'єктами політики: якщо ними встановлено спільний психологічний простір, із яким можуть себе ототожнювати (наприклад: ми – однаково бачимо майбуття нашої країни), то надалі можливий політичний консенсус і співробітництво; якщо ж такий простір не знайдено, навряд чи можливий політичний діалог взагалі;

– *механізм соціального замовлення* у політичній соціалізації виявляє себе, як поширення та відтворення пануючої ідеології національною елітою завдяки: по-перше, наявності каналів психологічної пропаганди, реклами та маніпулювання; по-друге, наявності у руках еліти необхідних для управління соціумом відповідних форм і методів примусу. На сформованих суб'єктів політики цей механізм впливає способом зведення до максимальної однозначності і варіативності політичного майбутнього країни й демократичних цінностей;

– *механізм винагород і покарання*, який передбачає не тільки крайні форми примусу, що межують із фізичним знищенням, але й більш «м'які» та непомітні для свідомості методи коригування світогляду і поведінки людей.

До особливостей політичної соціалізації, пов'язаних зі становленням інформаційного суспільства в Україні, відносять наступні [276]:

- забезпечується постійний доступ до різноманітної політичної інформації за допомогою інформаційно-комунікативних технологій та уможливорюється безпосередня участь у державотворчих процесах;

- зменшується вплив сім'ї як інституту політичної соціалізації при тенденції до віртуалізації та збереження опосередкованого впливу інших традиційних джерел політичної соціалізації;

- небезпека політичного та правового нігілізму в разі широкого доступу до інформаційних мереж за відсутності сформованої політичної культури;

- особливості подачі інформації в інтернет-мережі (вся інформація тут і зараз, її мозаїчність, фрагментарність, нечіткість часово-просторових меж) призводять до релятивізму відносно важливих суспільно-політичних проблем;

- переважна стихійність політичної соціалізації у віртуальному просторі, її слабка контрольованість;

- процес політичної соціалізації супроводжується значними психоемоційними навантаженнями, пов'язаними з величезними обсягами інформації.

Політична соціалізація є складним процесом взаємовпливу суспільного середовища на особу, та особи на навколишніх людей. Тому треба вказати на такі *функції* політичної соціалізації:

- *комунікаційна* – передача традицій політичної культури з покоління у покоління;

- *ціннісно-орієнтаційна* – створення визначеного типу політичної культури, політичної свідомості, орієнтацій тощо;

- *нормативна* – формування основних норм, правил, стереотипів політичної поведінки на виклики політичного середовища;

- *мотиваційна* – формування мотивів і потреб щодо політичній участі.

Функції політичної соціалізації особистості вирішують завдання її входження, залучення до політичної сфери суспільства, опанування політичною культурою та здійснення політичної діяльності відповідно до сформованого рівня політичної активності й участі.

5.2. Моделі та концепції політичної соціалізації

Політична соціалізація здійснюється під час взаємодії особи з іншими людьми, соціальним середовищем, політичною сферою суспільства. Ця взаємодія зумовлена домаганнями людини, залежністю її життя від економічних і політичних процесів у суспільстві, державі, міжнародних обставин. Різне накладання інтересів громадянина, суспільства, держави та міжнародних обставин визначає конкретно існуючі *моделі політичної соціалізації* [222; 283].

На перші уявлення про політичну соціалізацію вплинули ідеї мислителів Нового часу. Ці ідеї «вростання» людини в політичні стосунки суспільства можна звести до двох моделей.

Перша *модель* – «*підпорядкування*» – отримала первинний розвиток у концепції Т. Гоббса. Він стверджував, що окрема людина нерозумна, егоїстична і не здатна упоратися зі своїми пристрастями, тому її підпорядкування владі є єдиною альтернативою анархії, «війні всіх проти всіх». Більшість маси, позбавлена елементарних знань і управлінських навиків, повинна підкоритися еліті.

Інший погляд на проблему взаємовідносин влади й індивіда відображає *модель «інтересу»*, в якій потреби й інтереси особистості ставляться вище за інтереси держави. Прагнення до реалізації власних інтересів змушує індивідів усвідомлювати вигоду від об'єднання своїх зусиль у задоволенні особистих потреб. Держава є необхідною лише як соціальний інститут, що реалізує переваги кооперації індивідуальних інтересів і забезпечує порядок у разі їх здійснення.

Ці ідеї були покладені в основу сучасних концепцій політичної соціалізації, в яких по-різному трактується і сутність процесу політичної соціалізації, і її психологічна складова [283].

1. *Гармонійна модель* політичної соціалізації передбачає, що є двостороннє схвалення: з одного боку, індивід підтримує наявний стан справ (політичний порядок і владу), з іншого – люди, суспільство, держава шанобливо ставляться до інтересів громадянина. Людина сприймається як свідомий, добровільний та активний учасник політичного життя, спостерігається гармонія між владою і особою. Цей ідеалізований тип соціалізації можливий лише

в умовах правової держави та соціальної однорідності суспільства (чого в принципі неможливо досягнути).

2. *Плюралістична модель* політичної соціалізації передбачає, що держава та суспільство толерантно ставляться до різних цінностей і переконань людей. Держава не грає роль «опікуна» для громадян, вона створює суспільні механізми для того, щоб громадяни могли реалізувати свої здібності, здобути освіту, захистити правопорядок, забезпечити власні економічні інтереси. Особа в разі цього повинна самостійно відстоювати власні інтереси, права і свободи в конкурентних умовах співжиття. Ця модель політичної соціалізації переважає в ліберальних країнах, заснованих на принципах приватної власності, правах людини і демократичному формуванні влади.

3. *Авторитарна модель* політичної соціалізації характерна для «закритих», недемократичних суспільств, де владні інститути намагаються максимально контролювати поведінку громадян, використовувати людей для власних цілей. За цих умов людина, щоб отримати можливість виявити себе як суб'єкт політики, забезпечити себе соціальними благами вимушена приєднуватися до якоїсь групи, верстви, касти, клану. Іншого способу в неї немає.

4. *Ігрова модель політичної соціалізації*. Ігрові форми набуття людиною соціальної статусу досліджував нідерландський культуролог Йоган Гейзінга (1872–1945). Він зазначав, що людина може існувати в двох ізольованих вимірах – «здобутому» (задовольняючи власні первинні потреби) та грі. Саме завдяки грі індивід виходить за межі своєї біологічної природи. Ігрову діяльність складно пояснити без таких категорій, як «дух», «воля», «самовиявлення», «самоствердження».

Люди завдяки грі витворюють «символічні форми реальності» – міфологію, ритуали, релігію, етику, естетику, мистецтво, театр, право, науку, торгівлю, спорт, навчання, працю, сім'ю, мову, спілкування, політику, війну. У подібних видах ігрової реальності людина здобуває «символічну ідентичність», перевтілюється у того, хто є більш значущим для неї. Гра «втягує» людину в свій «неписаний» сценарій. Завдяки грі індивід набуває символічну ідентичність («роль», «соціальне положення», «посаду»), що піднімає її самооцінку та утворює відповідний статус серед учасників.

Перебіг гри випробовує гравців на сміливість, витривалість, кмітливість, винахідливість, а також на чесність у дотриманні «правил». Гравці бажають досягти успіху, отримати винагороду (першість, славу переможця тощо), яку не вдається отримати без гри. Вони прагнуть перемогти суперників і завдяки цьому виокремитись із «маси» претендентів. Переможці стають членами «обраного» товариства. Окремим видом ігор є *політичні ігри* (вибори, бунти, тероризм, війни), які є формами змагання гравців за престижні соціально-політичні ролі в суспільній ієрархії.

5. Прибічники *теорії «системного аналізу політики»*, що має витоки в соціології Т. Парсонса, розглядали особистість як один із засобів підтримки рівноваги у політичній системі. Політична система стає чинником політичної соціалізації індивіда через необхідність забезпечити собі стабільне функціонування. Основними вимогами до політичності індивіда в межах цієї концепції є формування реалістичних вимог громадян до влади, лояльність щодо неї, добровільне дотримання правил і норм. Представники цієї концепції розглядають політичну соціалізацію як одну з функцій політичної системи, яка полягає в тім, щоб формувати в індивідів позитивні установки до влади.

6. У *теорії конфлікту* політична соціалізація розуміється як процес привнесення лояльності в групу. Основні агенти соціалізації органи пропаганди (газети, телебачення), централізовані поселення, організації, які представляють груповий інтерес.

Окрім цього, проблеми *політичної соціалізації* здійснюються в напрямі таких психологічних підходів [5].

Психоаналітичний підхід ґрунтується на ідеї про те, що політична свідомість і діяльність людей є наслідком трансформованої дії несвідомих інстинктів, що опосередковуються різними захисними механізмами. Детальний розвиток ці ідеї отримали в класичній для західної психології роботі Г. Лассуелла «Психопатологія і політика» (1980).

Біхевіористський підхід, розглядаючи особистість з боку поведінкових навичок, зміст і спрямованість політичної поведінки розуміє як результат дії чинників заохочення та покарання або «комплексів підкріплення». Лідер сучасного біхевіористського напрямку Б. Ф. Скіннер висунув ідею про необхідність формувати, направляти і контролювати все політичне життя суспільства

за допомогою спеціально розробленої системи комплексів підкріплення.

Гуманістичний підхід розробки теорії політичної соціалізації ґрунтується на концепції ієрархії потреб і теорії самоактуалізації А. Маслоу. У напрямі цього підходу політична соціалізація розглядається як, такий процес, що підпорядковується загальним закономірностям процесу самоактуалізації, який розвивається під дією «внутрішньої природи» людини, яка полягає в тому, що потреби участі в політичному житті суспільства можуть виникати лише після задоволення нижчих потреб, тобто на вищому етапі процесу самоактуалізації.

Когнітивний підхід розглядає процес політичної соціалізації з боку аналізу таких когнітивних чинників, як інтелектуальний розвиток, уявлення, емоційна сфера й ін.

Підхід, який розглядає цей процес політичної соціалізації з огляду на політичну культуру суспільства. Політична соціалізація розглядається як процес засвоєння політичної культури, яка розуміється як сукупність зразків індивідуальних позицій і орієнтацій стосовно політичних предметів і подій.

У вітчизняній науці в дослідженні політичної соціалізації найпоширенішим є *культурно-діяльнісний підхід*. З погляду цього підходу політична соціалізація визначається як процес активного засвоєння індивідом ідеологічних, політичних цінностей і норм суспільства та формування їх в усвідомлену систему соціально-політичних установок, які визначають позиції та поведінку індивіда в політичній системі суспільства. В разі цього наголошується на значенні активно-діяльнісного чинника в процесі засвоєння індивідом політичної культури. Індивід, який виступає як об'єкт політичної соціалізації, є водночас її суб'єктом, а тому цей процес здійснюватиметься тим успішніше, чим активнішою буде участь індивіда в політичній діяльності.

Стадії процесу політичної соціалізації та його агенти [90].

Як і загальний процес соціалізації, політична соціалізація здійснюється поетапно і продовжується протягом усього свідомого життя людини. В ньому виділяються різні стадії, що обумовлено віковими змінами особистості. Більшість дослідників виділяють три вікових стадії політичної соціалізації.

Перша стадія може бути визначена віковим відрізком від 4 до 12 років. Для неї характерним є переважаючий розвиток емо-

ційних компонентів майбутніх політичних установок і визначальний вплив на дитину батьків.

Друга стадія 12–18 років. Визначається швидкою інтеграцією емоційних компонентів із когнітивним змістом і формуванням переважно закінчених політичних установок. Розширюється коло соціальних чинників, які впливають на політичний розвиток індивіда.

Третя стадія охоплює весь подальший період життя людини. Відбувається або стабілізація політичних установок на тому когнітивному рівні, який досягнуто, або подальший розвиток і поглиблення їх когнітивного змісту, або їх трансформація під впливом життєвого досвіду індивіда. Кожна стадія пов'язана з попереднім розвитком, інтегрує все те, що накопичено раніше.

Дослідження, які проведено в США в 60-х рр. XX ст. Е. Лоусоном показали, що діти дошкільного віку (4–6 років) мають політичні симпатії і антипатії, які виникають на основі неусвідомленого сприйняття реакцій дорослих на ті чи інші політичні символи (наприклад, прапор). У 3–4 роки дитина набуває перших відомостей про політику через сім'ю. Вона знайомиться з конфігурацією владних відносин в сім'ї, що надалі відображається на сприйнятті влади в державі.

В 9–10 років формується своєрідний «патріотичний фільтр», який підсилює уявлення типу «ми – вони» і відсіює із уявлення все негативне, що стосується їх власної картини. Виявилось, що у віці 11–13 років відбувається швидкий розвиток політичних уявлень. Мислення 11-річних конкретне, персоніфіковане й егоцентричне. Порівняно з цим періодом прогрес у 16–18 років значно скромніший.

Політичні психологи традиційно наголошують на важливості ранніх вікових періодів політичної соціалізації для становлення політичного профілю особистості. Досвід, здобутий в дитинстві, має визначальний вплив на формування особистості взагалі і політичної орієнтації зокрема. Базові дитячі почуття складно витісняються і змінюються, ніж ті, що були набуті пізніше, і що в «кризові моменти імовірно повернення особистості до своїх базових уявлень» у разі дисфункції політичної системи, що утруднюють передачу політичних цінностей новим поколінням і дезорганізують сформованих громадян.

Вони виділили *психологічні механізми сприйняття дітьми влади, а саме: політизація, персоналізація, ідеалізація й інституціоналізація* [148].

Політизація означає усвідомлення дітьми в ранньому дитинстві того факту, що крім батьківської влади є інша влада, яка знаходиться поза сім'єю і над нею. Першими носіями такої влади зазвичай у свідомості дітей виявляються представники органів безпеки, яким, як це усвідомлюють діти, повинні підпорядковуватися навіть батьки. Тут починають закладатися всі перші елементи законслухняності і поваги до влади.

Персоналізація це така особливість сприйняття у дітей, завдяки якій політична влада для них виступає спочатку не як система політичних інституцій, а у виді конкретних індивідів. Якщо дітям говорять про освіту, то вони мають на увазі вчителя, учня, директора школи, коли говорять про закон то поліцейського, суд, а коли про владу то міністра, мера, урядовців.

Ідеалізація це тенденція дітей ідеалізувати політичну владу, яка пов'язується у них тільки з позитивними оцінками й емоціями. Набуте в ранньому дитинстві позитивне ставлення до влади може зберігатись і в дорослому віці. З приводу цього американський політолог Р. Найемі зауважував: «ідеалізація політичної влади дитиною допомагає нам зрозуміти несвідому підтримку уряду з боку багатьох дорослих» [167].

Інституціоналізація означає перехід у процесі розвитку від персоналізованого сприйняття політичної реальності до усвідомлення існування політичних інститутів, цінностей, процесу й ін. Це перехідний етап розуміння влади як політичної системи.

Отже, основною особливістю ранньої стадії політичної соціалізації дитини є *переважання емоційного відношення до політичних об'єктів і відсутність когнітивних уявлень* про ці об'єкти. Відсутність або слабкість когнітивного компонента обумовлює таку особливість ранніх дитячих уявлень, як їх *некритичність*. Із некритичністю пов'язана й інша особливість як *ригідність і відносна стійкість*. Справа в тому, що неусвідомлене, некритичне і постійно підкріплене відношення згодом стає елементом несвідомого і завдяки цьому набуває специфічної стійкості.

На другій стадії політичної соціалізації, яка пов'язується зі шкільним віком, у когнітивному розвитку спостерігається важлива

зміна політичного мислення і воно *стає абстрактним*. У 15-річній дитини *з'являються такі поняття*, як «влада», «індивідуальне право», «свобода», «демократія» й ін. Надалі йде розширення часової перспективи політичного мислення. Підліток, на відміну від дитини, починає *усвідомлювати найближчі і більш віддалені впливи політичних подій на сучасне і майбутнє*. Політичні події оцінюються залежно від їхніх наслідків для окремих людей, бо він ще не здатен бачити їх значення для груп і суспільства загалом. У середньому підлітковому віці досягається деяке розуміння дій організації і інститутів, що направлені на колективні цілі.

У багатьох дослідженнях наголошується на значенні юнацького періоду соціалізації як етапу політичного самовизначення, яке відбувається не як пасивне інтеріоризація сімейних цінностей, а як *самостійний вибір* позиції. Це свідчить про певну політичну зрілість, яка пов'язана з формуванням свідомості громадянина. *Результатом політичної соціалізації стає зрілий громадянин, стрижнем особистості якого стають головні переконання і принципи, які вироблені в процесі первинної політичної соціалізації*. Ці переконання дають змогу зберігати особистісну стійкість, завдяки якій особистість може сама оцінювати зовнішні впливи, робити власний вибір. На відміну від дитини, доросла людина відповідає за власну поведінку, зокрема і в сфері політики, керується власними уявленнями про обов'язки і права як людини та громадянина.

Політична соціалізація не завершується періодом дорослості, а продовжується все життя. Етапи і стадії подальшого політичного розвитку визначаються не тільки власне віковими змінами, а засвоєнням нових політичних ролей, досвідом особистісної участі. Взаємодія політики і людини має конкретно-історичний характер. Кожна політична система розробляє власні специфічні механізми залучення особистості до політики. Що вища політична культура суспільства, то більше уваги воно приділяє політичній соціалізації молодого покоління. Політична культура суспільства є змістовим компонентом політичної соціалізації особи. Внаслідок політичної соціалізації суб'єкт пристосовується до політичної культури і спроможний розвивати її.

Значення політичної культури суспільства щодо процесу політичної соціалізації індивіда виявляється у таких формах [231]:

- *соціальній*, спрямована на визначення основних умінь, характеристик і рис особистості, необхідних для реалізації її інтересів, громадянських прав і функцій у політичній взаємодії;
- *ідентифікаційній*, полягає у забезпеченні умов для реалізації потреби індивіда в груповій належності, прийнятті й захисті політичних ідеалів своєї групи;
- *адаптаційній* – вироблення механізмів пристосування до мінливої політичної реальності);
- *регуляторній*, визначає вибір моделі соціалізації, визначення процесуальних аспектів взаємодії на основі прийнятих у межах політичної культури норм і правил;
- *комунікаційній*, забезпечує взаємодію суб'єктів соціалізації на основі загальноприйнятих уявлень, символів, стереотипів тощо;
- *ціннісно-смісловій*, детермінує політичну взаємодію і окреслення простору конструювання політичної картини світу ідеалами та цінностями політичної культури [6].

Політична соціалізація є складним процесом, детермінованим багатьма чинниками і макросередовищем, і найближчим соціальним оточенням [166]. Чинники політичної соціалізації організуються в складну систему, в яку входять: характер і тип державного устрою, режим, політичні інститути, партії і організації. За допомогою соціальних механізмів ці чинники регулюють і контролюють політичну поведінку індивідів. На особистість впливають не тільки власне політичні чинники, хоча вони мають першочергове значення, але й неполітичні умови, в яких відбувається життєдіяльність людини. Вирішальну роль, особливо на етапі первинної соціалізації, відіграє сім'я. До неполітичних агентів, які відіграють помітну роль у переданні політичних ідей, поглядів і цінностей, відносяться групи однолітків, друзі. До агентів політичної соціалізації належать також громадські об'єднання, релігійні організації, Церква. Державним інститутом, на який покладено вирішальну роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління, є збройні сили країни.

Сучасне суспільство потребує масової участі громадян у політичному житті, а тому цілеспрямоване політичне виховання набуває особливої актуальності. Невтручання в процес політичної соціалізації з боку суспільства може спричинити такі негативні явища, як відсутність політичної культури, низький рівень політичної освіченості, відсутність інтересу до політичного життя

країни, небажання в ній жити, які є небезпечними і для країни, і для самої особистості. Людині, щоб сформуватись як громадянину, необхідно отримати систему політичних знань і ідей, які дають можливість орієнтуватися в політичному середовищі та дозволяють їй активно долучатися до суспільної діяльності. Проблема політичної орієнтованості особистості набуває особливого значення в умовах динамізму й різноманітності соціальних зв'язків, плюралізму ідеологій, багатоманітності, невизначеності, амбівалентності й протистоянь.

Політичність особистості це система особистісних якостей, що забезпечують здатність особистості включитися в політичний процес суспільства як його суб'єкт. Виявами політичності є, по-перше, політична поінформованість, яка виявляється в системі знань особистості про основні принципи сучасної політики; по-друге, політична позиція особистості, яка виявляється у визначенні нею свого місця в соціально-політичному просторі своєї країни; по-третє, володіння навичками і способами відстоювати інтереси, які пов'язані зі своєю політичною позицією. Отже, актуальним стає питання політичного виховання молоді.

Форми політичної соціалізації.

Політична соціалізація існує у цілеспрямованій і стихійній формах [166; 201; 276].

Цілеспрямована, організована форма політичної соціалізації особистості це не що інше, як політичне виховання. Поняття «політичне виховання» відрізняється від поняття «політична соціалізація» за своїм об'ємом. Політичне виховання це цілеспрямована форма політичної соціалізації. Остання охоплює не тільки цілеспрямовані, але й стихійні форми впливу на особистість.

У понятті «політичне виховання» акцентується на зазначених ознаках процесу соціалізації. По-перше, на тому, що воно означає процес цілеспрямованого впливу на становлення політичності особистості на відміну від цілісного процесу «політичної соціалізації», яка охоплює не тільки контрольовані, цілеспрямовані впливи, але й стихійні чинники, такі, як умови соціального оточення, взаємостосунки і взаємодія з іншими людьми. По-друге, ознакою поняття «політичне виховання» є також його зовнішній характер впливу щодо особистості, те, що в цьому процесі вона є не суб'єктом самоформування, а об'єктом. Отже, політичне виховання є однією

з форм політичної соціалізації, яка пов'язана з цілеспрямованим опікуванням суспільства процесом забезпечення і засвоєння індивідом політичних норм й ідеалів, завдяки чому забезпечується цілісність політичної системи, життя суспільства загалом, безперервність історії.

Стихійні форми політичної соціалізації це ті умови соціального оточення, які впливають на політичну позицію і політичну поведінку індивіда, несистемно, без конкретної мети і результату й ін.

Політична соціалізація особистості це не тільки політичне виховання, а й набуття політичності в процесі стихійних впливів. На відміну від традиційного суспільства, яке покладалося переважно на стихійні форми політичної соціалізації, сучасне суспільство, яке, як зазначалося, потребує масової участі громадян у політичному житті, не може існувати без організації цілеспрямованих політичних впливів на громадян. Необхідність застосування форм цілеспрямованого впливу на особистість потрібна для збереження політичної системи. Ця необхідність диктується також появою у соціально-політичному просторі суспільства нових поколінь. Проте необхідність рекрутувати нових учасників політичних подій, забезпечити їх офіційними цінностями виникає також і в межах одного покоління, з огляду на зміну політичного ландшафту.

Кожне суспільство розробляє відповідну стратегію політичного виховання громадян. Як стратегію політичну соціалізацію застосовують у внутрішній і зовнішній політиці держави через спеціальні проекти і програми, метою яких є формування у індивідів системи соціально-політичних установок, що визначає їх позиції і поведінку в політичній системі суспільства.

У процесі різних форм політичної соціалізації відбувається саморозвиток політичності особистості, який охоплює, з одного боку, засвоєння індивідом політичного досвіду через входження індивіда в політичний процес, у політичну культуру суспільства, а з іншого – як активне відтворення цієї системи індивідом через активний вибір, який відображається в політичній свідомості і політичній діяльності індивіда. Політичність особистості формується разом із формуванням досвіду її політичної діяльності, в процесі розширення соціально-політичних зв'язків, із досягненням зрілості політичної ідентичності особистості.

Результатом політичної соціалізації є громадянська ідентичність особистості, яка формується на основі її ідентифікації з соціально-політичним простором країни.

Політична ідентичність як усвідомлення політичного «Я» відбувається через відносини індивіда з політичним оточенням, через пошук відповіді на питання «Хто я?». Ця відповідь стає можливою лише через порівняння «Я» з «Ти», через пізнання інших, через включення людини в соціальні зв'язки. Політична ідентичність відбувається на різних рівнях: міжособистісному, міжгруповому, інституціональному. Тому *політична ідентичність формується і функціонує як складова соціальних систем трьох вертикальних рівнів: особистісного, соціального і соціетального* [231].

Грунтовний рівень становить *особистісна ідентичність* як усвідомлення себе автономним «Я» на основі самокатегоризації, що базується на відокремленні унікального індивіда від інших членів групи. В основі механізму цієї ідентичності є міжособистісне порівняння себе з іншими.

Проміжний рівень ідентичності становить система *соціальних (групових) ідентичностей*. Через ідентифікацію з соціальною групою, яка позитивно оцінюється в суспільстві, індивіди прагнуть до позитивного « образу». Оскільки соціальні групи можуть бути пов'язаними з позитивною чи негативною оцінкою, що супроводжує їх у суспільстві, то соціальна ідентичність може бути позитивною або негативною.

Соціетальний рівень ідентичності передбачає ідентифікацію особистості з інституційними цінностями соціуму. На цьому рівні особистість включається в глобальну систему соціального простору через категоризацію, що охоплює великий обсяг значень і є вищим рівнем абстрагування. Політична ідентичність на цьому рівні відбувається через категоризацію себе як громадянина, що має спільні риси з усіма представниками соціально-політичного простору країни. Цей рівень визначає громадянську ідентичність особистості. Громадянська ідентичність, яка формується через громадянську самоідентифікацію, через ототожнення, уподібнення особистості зі спільностями на рівні вищих (соціетальних) диспозицій є результатом і ціллю політичної соціалізації особистості.

Політична соціалізація це процес включення індивіда в політичну систему суспільства, внаслідок чого у нього формуються особистісні якості, завдяки яким він стає суб'єктом цієї системи.

Резюме

1. Політична соціалізація представляє процес засвоєння особистістю політичних знань, цінностей і норм, набуття політичного досвіду, що дають змогу їй орієнтуватися в складних суспільних процесах, робити свідомий вибір, ставати повноправним учасником політичного життя.

2. Виділяють три сфери, в яких здійснюється політичне становлення особистості: політична діяльність, спілкування у політичному контексті, політична самосвідомість. Спільною характеристикою цих сфер є процес розширення, поглиблення політичних зв'язків індивіда зі зовнішнім світом.

3. Політична соціалізація здійснюється поетапно і продовжується протягом всього свідомого життя. Вона представлена різними стадіями, які зумовлені віковими змінами, політичним і життєвим досвідом людини.

4. Політична соціалізація може набувати різних видів, серед яких основними є первинна і вторинна соціалізація, ресоціалізація, асоціалізація, де соціалізація тощо.

5. До основних моделей політичної соціалізації відносяться – гармонійна, плюралістична, авторитарна, ігрова, конфліктна.

6. Сучасні теорії політичної соціалізації здійснюються в напрямі біхевіористського, гуманістичного, когнітивного культурно-діяльнісного підходів.

7. У процесі різних форм політичної соціалізації відбувається саморозвиток політичності особистості, який охоплює, з одного боку, засвоєння індивідом політичного досвіду через входження індивіда в політичний процес, у політичну культуру суспільства, а з іншого – як активне відтворення цієї системи індивідом через активний вибір, який відображається в політичній свідомості і політичній діяльності індивіда.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «політична соціалізація».
2. Охарактеризуйте стадії процесу політичної соціалізації?

3. Дайте характеристику агентам і інститутам політичної соціалізації.
4. Окресліть моделі політичної соціалізації.
5. Розкрийте теорії політичної соціалізації.
6. Як Ви розумієте поняття « політична зріла особистість»?
7. Як Ви розумієте ідентифікацію особистості з соціально-політичним простором країни?
8. Чи може високий рівень політичності особистості не збігатися з її громадянськістю? Аргументуйте свою відповідь.
9. До якого компонента політичної соціалізації можна віднести політичні інтереси?
10. Визначіть політичну поведінку особистості з огляду на політичні мотиви.
11. Як пов'язані політичні потреби особистості з її політичними мотивами?
12. Що таке політичність і аполітичність? Розкрийте зміст цих понять.

План семінарського заняття (2 год)

1. Поняття і види політичної соціалізації.
2. Психологічні механізми і сфери політичної соціалізації.
3. Теоретичні моделі політичної соціалізації.
4. Психологічні механізми сприйняття влади в процесі соціалізації.

Теми рефератів

1. Теоретичні підходи до розуміння психології політичної соціалізації.
2. Психологічні проблеми політичної соціалізації у сучасному суспільстві.
3. Роль ЗМІ в політичній соціалізації особистості.
4. Основні сфери політичної соціалізації особистості.

Рекомендована література

1. Арабчук Я. Роль політичних партій в соціалізації особистості / Я. Арабчук // Гілея: науковий вісник. – Вип. 74. – К., 2013. – С. 209–213.
2. Жадан І. В. Механізми політичної соціалізації молоді в умовах модернізації освіти / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Nsspp/2011_28/Zhadan.htm
3. Жадан І. В. Методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/ppp/2011_12/Zhadan.htm
4. Ісхакова Н. Г. Особливості процесу політичної соціалізації в умовах трансформації політичної системи України / Н. Г. Ісхакова // Нова парадигма. – Вип. 53. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С. 83–95.
5. Лещенко С. В. Роль ціннісно-нормативної системи у політичній соціалізації суспільства / С. В. Лещенко // Нова парадигма. – Вип. 72. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 89–98.
6. Пірен М. І. Політична психологія / М. І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 412 с.
7. Політична психологія: навч. посібник / за ред. С. О. Матвеева. – К.: ЦУЛ, 2003. – 215 с.
8. Поснова Т. П. Політична соціалізація студентської молоді: психологічний дискурс / Т. П. Поснова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/21_NNP_2010/Psihologia/70699.doc.htm
9. Пробийголова Н. Особливості розвитку теорії політичної соціалізації / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 88–95.
10. Царенко О. О. Роль засобів масової комунікації в політичній соціалізації особистості / О. О. Царенко // Гілея: науковий вісник. – Вип. 52. – К., 2012. – С. 463–469.
11. Швалб Ю. М. Психологічні моделі соціалізації особистості / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології. – 2015. – Т. 7. – Вип. 38. – С. 503–517.

Тести

1. Серед зазначених варіантів відповідей визначте найвищепнішу і правильнішу. Політична соціалізація – це процес:

а) засвоєння особистістю політичних знань, цінностей і норм, набуття політичного досвіду, що дають змогу їй орієнтуватися

у складних суспільно-політичних процесах, робити свідомий вибір, ставати повноправним учасником політичного життя;

б) формування політичної свідомості та культури: здобуття знань про політику; засвоєння наявних правил, норм і цінностей; формування ціннісних орієнтацій, які впливають на прагнення і домагання, визначають політичний вибір;

в) становлення політичного досвіду: формування необхідних якостей, навичок і умінь для виконання політичних ролей та обов'язків;

г) пристосування індивіда до рольових політичних функцій, політичних норм, до соціально-політичних спільнот, верств, інститутів, організацій, до умов функціонування політичної сфери суспільства.

2. Як Ви вважаєте, процес засвоєння щоразу нових політичних норм, цінностей, взірців політичної діяльності, з якими людина стикається упродовж життя – це?

а) соціалізація первинна;

б) соціалізація перманентна;

в) ресоціалізація політична;

г) асоціалізація.

3. На ваш погляд, який із зазначених чинників не впливає на політичну соціалізацію особистості?

а) сукупність політичних статусів і ролей, яке пропонує суспільство;

б) система політичних цінностей і норм, що домінують у суспільстві;

в) загальна політична ситуація у суспільстві;

г) соціально-демографічний стан.

4. На ваш погляд, яке з указаних положень не відноситься до відповідних рівнів політичної соціалізації особистості?

а) внутрішньоособистісний;

б) міжособистісний;

в) соціальний;

г) надсоціальний.

5. Як Ви вважаєте, яке із зазначених положень не відноситься до основних сфер політичної соціалізації особистості?

а) політична діяльність;

б) виконання обов'язків партійного функціонера;

в) спілкування у політичному контексті;

г) розвиток політичної самосвідомості.

6. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень не відноситься до ознак завершеності політичної соціалізації особистості?

а) автономність;

б) креативність;

в) відповідальність;

г) імпульсивність.

7. Який психологічний напрям відображає розробку теоретичних положень соціалізації, що ґрунтується на концепції ієрархії потреб і теорії самоактуалізації?

а) когнітивний;

б) культурно-діяльнісний;

в) гуманістичний;

г) психоаналітичний.

8. На ваш погляд, яке із положень не відноситься до основних моделей політичної соціалізації особистості?

а) ігрова;

б) змішана;

в) гармонійна;

г) плюралістична.

9. Як Ви вважаєте, яке із зазначених положень не відноситься до психологічних механізмів сприйняття дітьми влади?

а) ідеалізація;

б) ідентифікація;

в) персоналізація;

г) політизація.

10. На ваш погляд, яка з указаних функцій політичної соціалізації спрямована на формування основних норм, правил, стереотипів політичної поведінки?

а) ціннісно-орієнтаційна;

б) комунікативна;

в) мотиваційна;

г) нормативна.

11. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень, відображає основні форми політичної соціалізації?

а) індивідуалізм, колективізм;

б) адаптація, інтеріоризація;

в) лібералізація, демократизація;

г) ідеологізація, плюралізація.

12. Як Ви вважаєте, хто з учених вперше запровадив у науковий обіг поняття «соціалізація»?

а) М. Вебер;

б) П. Жане;

в) Г. Тард;

г) Г. Алмонд.

13. На ваш погляд, яке із положень не відноситься до психологічних механізмів політичної соціалізації індивіда?

а) сумісність;

б) переконання;

в) ідентифікація;

г) навіювання.

14. Процес засвоєння ідеологічних, політичних норм і цінностей суспільства та формування їх в усвідомлену систему соціально-політичних установок є призначенням якого підходу політичної соціалізації індивіда?

а) культурно-діяльного;

б) психоаналітичного;

в) гуманістичного;

г) біхевіористського.

15. Як Ви вважаєте, толерантне ставлення суспільства і держави до різних цінностей та переконань людини є суттю?

а) гармонійної моделі політичної соціалізації;

б) плюралістичної моделі політичної соціалізації;

в) авторитарної моделі політичної соціалізації;

г) ігрової моделі політичної соціалізації.

Розділ 6

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття та охарактеризувати об'єктивні і суб'єктивні чинники політичної діяльності громадян;
- розкрити психологічні властивості особистості, що впливають на політичну поведінку;
- охарактеризувати мотиви і типологізацію політичної діяльності;
- розкрити структуру політичної діяльності;
- окреслити політичну участь;
- проаналізувати моделі і теорії електоральної поведінки;
- розкрити психологічні ролі громадян в електоральній поведінці;
- дослідити психологічні типи політичної поведінки.

6.1. Політична діяльність як соціально-психологічний феномен

6.2. Психологічні аспекти електоральної поведінки

Політика розуміється як причинно-зумовлена, ситуативно змінна за формою та орієнтацією діяльність, яка спрямована на позитивне та динамічне функціонування і розвиток суспільства. Політика визначає внутрішню і зовнішню діяльність держави, утворює закони й правила, сприяє формуванню соціальних цінностей, змінює суспільну ситуацію та дає змогу людині реалізуватися в умовах, що трансформуються у часі й просторі. У своєму повсякденному реальному вираженні політика – послідовність різних дій, акцій та взаємодій. Політична діяльність відіграє визначальну роль стосовно сталого і динамічного розвитку суспільства, вирішення назрілих соціальних проблем, збереження конкурентоспроможності на міжнародній арені.

6.1. Політична діяльність як соціально-психологічний феномен

Як невід’ємна складова загальної людської діяльності, політична діяльність відтворює сукупність дій окремих індивідів і великих соціальних груп (класів, партій, суспільних організацій тощо), спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання та використання влади. Політична діяльність представляє сукупність дій політичних суб’єктів, що обумовлена їх політичною позицією та реалізацією власних владних інтересів.

Політична діяльність – діяльність суб’єктів політики (політичних структур, груп, особистостей), спрямована на реалізацію, збалансування та узгодження їх політичних інтересів.

Політична діяльність у *широкому розумінні* – це діяльність політичної сили як важливого елемента політичної системи (легальної влади), що спрямовує життя соціуму.

Політична діяльність у *вужькому значенні* – це активність суб’єктів, пов’язана з реалізацією їхніх інтересів (у суперництві з іншими суб’єктами), зокрема, бути представленими в органах управління [186].

Політична діяльність характеризується свідомими діями, цілеспрямованістю, задоволенням політичних інтересів і виступає однією з найважливіших умов існування суспільства.

До *об’єктивних чинників*, що впливають на політичну діяльність відносяться: економічні, політичні, соціальні (мікросередовище – родина, друзі, макросередовище – місце проживання, територіальні громади тощо), соціально-психологічні, політична культура суспільства, гендерно-вікові й ін.

До *суб’єктивних*:

– мотиваційно-ціннісні (мотиви політичної участі, ставлення до політичних рухів);

– конативні (вольові якості та навички політичної взаємодії);

– когнітивно-рефлексивні (ідеологічні настанови, стереотипи, чинники ухвалення рішень стосовно політичної поведінки) й ін.

У разі врахування умов, за яких громадяни беруть участь у політичній діяльності, важливо зважати на індивідуальні якості громадян та їхнє соціальне оточення як на чинники, що полегшують або ускладнюють політичну участь [38; 39; 119].

До психологічних властивостей особистості, що здійснюють стимулюючий вплив на інтенсивність її політичної діяльності можна віднести [119]:

- інтерес до політики;
- самовідчуття особистісного залучення до політичного процесу;
- суб'єктивна впевненість в ефективності власної політичної діяльності;
- відчуття громадянської відповідальності, розуміння важливості активної громадянської позиції щодо життєздатності суспільного організму;
- довіра, яку громадяни відчувають один до одного, а також до інститутів державного і місцевого управління;
- членства в соціально-політичних організаціях, що мають функції акумулювання та презентації соціальних інтересів.

Психологічними чинниками, що пригнічують інтенсивність політичної діяльності є [119]:

а) відчуття безсилля та особливості самосвідомості, які спричиняють фрустрацію;

б) відчуття безсилля, що пов'язане з певною культурною традицією, недооцінкою індивідуальних можливостей, скептичним ставленням до зусиль однієї людини;

в) особливості самосвідомості, які фруструють вияв політичної активності. Виокремлюють такі параметри цього чинника:

– *деіндивідуалізація* (недостатнє відчуття власної індивідуальності, відмінності себе від інших), що є наслідком особливостей виховання й соціалізації;

– *розмитість групової належності* (недостатнє відчуття власної належності до нації, певного соціального класу, жителів свого міста, регіону, держави тощо) внаслідок недосконалості політичних структур, що перешкоджають реальній залученості в життя спільнот, до яких людина формально належить;

– *деперсоналізація* (приписування здійснення деяких дій не собі, а якійсь автономній частині себе, за яку суб'єкт не несе відповідальності);

– відчуття залежності від зовнішніх обставин.

Важливу роль у процесі політичної діяльності індивіда виконують *мотиви політичної діяльності*. Американські вчені Д. Макклелланд і Дж. Аткинсон виокремили *три ключові мотиви діяльності* [159]: мотив досягнення (прагнення до успіху, бажання якнайкращого вирішення проблемних завдань); мотив афіліації (потреба соціальних відносин, контактів з іншими людьми, необхідність у приналежності); мотив влади (прагнення до контролю ситуації та впливу на поведінку інших людей). Ці мотиви дають змогу встановити причини політичної діяльності загалом і політичного впливу зокрема.

Мотиви досягнень і влади в політичній системі будуть виявлятися як елементи політичного функціонування, а мотив афіліації – переважно в ході політичної участі. Дж. Аткинсон стверджував, що прагнення досягнень визначається силою мотиву, вірогідністю успіху та цінністю винагороди від успіху. При цьому цінність успіху прямо пропорційна складності й обернено пропорційна вірогідності успіху.

Мотив афіліації передбачає схильність до встановлення дружніх відносин з іншими людьми. Для пересічної особи цей мотив формує потребу в громадській активності, участі в мітингах, демонстраціях, колективних зборах, активне членство в громадських організаціях тощо. Для політика цей мотив допомагає отримувати згоду під час переговорів, встановлювати тривалі ділові зв'язки, знаходити контакти з політичними опонентами та виборцями.

Потреба влади є ключовим мотиваційним фактором політичного впливу, оскільки являє собою необхідність здійснювати вплив на інших осіб та ситуацію загалом. Як зазначає Д. Макклелланд, якщо в одній особі поєднуються значне прагнення до влади, високий самоконтроль і низька потреба афіліації, то вона володіє чітко вираженими лідерськими якостями.

Є два джерела мотивів: внутрішні особистісні риси та зовнішні об'єктивні чинники ситуації, які в поєднанні формують складний процес мотивації. Один із варіантів його структури, що враховує внутрішні та зовнішні чинники запропонував Є. П. Ільїн. Він розглядає *структуру мотивів як сукупність потреб, «внутрішніх фільтрів» та вихідних цілей* [101]:

– до *внутрішніх фільтрів належать*: переваги за зовнішніми ознаками; переваги внутрішні (інтереси, схильності); моральний

контроль (переконання, цінності, ідеали, установки, відношення); оцінка власних можливостей (знань, умінь, якостей); оцінка стану в певний момент; врахування умов досягнення цілі; передбачення наслідків учинку;

– *завданням процесів-фільтрів* є визначення вихідних цілей, механізмів і засобів їх досягнення;

– *структуру вихідних цілей становлять*: образ предмета, що може задовольнити потребу; опредметнена дія; сформована на основі потреби ціль; уявлення процесу задоволення потреби.

Метою політичного впливу є зміна поведінки особи в інтересах суб'єкта впливу. Відповідно до запропонованої структури мотивів поведінка належить до блоку вихідних цілей. Тому її стимулювання можливе за рахунок регулювання/ продукування потреб й обов'язків особи або маніпулювання її свідомістю (інтересами, переконаннями, цінностями тощо).

Мотивів, що зумовлюють політичну діяльність, багато. Їх взаємопов'язаність і взаємозумовленість створює різні конфігурації мотиваційної системи політичної поведінки. На основі певної конфігурації елементів цієї системи визначають різні *моделі системи мотивації*, а саме [97]:

– *модель мотивації створення особистих анклавів*. Ця модель заснована на зацікавленості у встановленні контролю над тим, що відбувається навколо особистості, а також на культивуванні дружніх стосунків із тими, кого індивід контролює і над ким має владу;

– *модель імперської мотивації*. Згідно з цією моделлю збільшення особистої влади суб'єкта відбувається внаслідок зміцнення влади групи, яка стає владою суб'єкта;

– *«модель мотивації конкістадора»*. Влада суб'єкта, його контроль за ситуацією встановлюється через грубу силу і агресію. Має місце за високої потреби у владі і низької потреби в афіліації, причетності до певної політичної сили, групи.

Є. Вятр [39], розглядаючи мотиви політичної поведінки виділяє два основних типи мотивів, що спонукають людину домагатися влади або брати участь в її здійсненні: егоцентричні та соціоцентричні. До *егоцентричних* належать ті, що концентруються на власній особі того, хто діє. До *соціоцентричних* ті, що концентруються на інтересах групи.

Окремо Є. Вятр описує *мотиви уникнення влади* і, відповідно, відмови від участі в політичному процесі. Серед цих мотивів виділяються такі:

– *структурні*, які випливають із реалістичної оцінки власних шансів у політичній діяльності. Ця оцінка ґрунтується на оцінці політичної системи суспільства, її структурі, політичного процесу, яка фактично не дає можливості індивіду брати участь у політичному житті;

– *психологічні*, які зумовлені особливими рисами особистості. Виділяють такі особистісні риси: невпевненість у собі, відчуття власної некомпетентності, відсутність віри у власні сили і можливості. Крім того: особиста залученість до різних життєвих ситуацій або уникнення їх; аномія як відчуження індивіда від суспільної групи, мотив уникнення життєвих невдач, слабкість мотиву досягнення успіху, схильність до інтелектуального бачення світу, інтравертні схильності, сильна психічна напруга і агресивність.

Мотивація формується в певних історичних, соціально-економічних умовах. Так, в умовах міжіндивідуального суперництва, представницької демократії у людини переважає почуття самоцінності, власної індивідуальної гідності. В умовах традиційних суспільств, для яких характерний інструментальний тип залучення індивіда до політики, домінують потреби у захисті, порядку, інтеграції в соціум, що звільняє від особистої відповідальності та труднощів особистого вибору. Наведені групи мотивів взаємопов'язані і можуть становити різну ієрархію.

Політична діяльність знаходиться під впливом різних чинників, що мають об'єктивний та суб'єктивний характер, історичну передісторію, стан суспільної політичної свідомості і культури, спрямованість й ефективність діяльності наявного політичного режиму тощо.

Політична діяльність як явище суспільного життя може набувати різноманітних форм і виявів, що зумовлені взаємовпливом різноманітних чинників і показників розвитку суспільства.

Типологізація політичної діяльності [1; 186]:

– за *суб'єктами* – індивідуальна, групова, класова, національна, партійна, масова, у натовпі тощо;

– за *схильностями і психічним станом* – імпульсивна, інстинктивна, емоційно-почуттєва, за настроєм, випадкова, законодавча, стихійна, неминуха, раптова;

- за *ситуаційним контекстом* – стабільна, кризова, революційна, воєнна, конфліктна;
- за *організаційними формами і нормами* – інституціональна, організаційна, партиципаторна, статусна, апаратно-номенклатурна, субординаційна, легітимна (нелегітимна), неформальна;
- за *тривалістю* – одинична акція, подія, феномен чи динамічний пролонгований процес;
- за *гостротою виявів* – незгода, протест, гнів, ненависть, бунт, війна;
- за *ступенем доцільності й успіху* – функціональна і дисфункціональна, ефективна і неефективна, конструктивна і деструктивна, консолідує й дезінтегрує;
- політична діяльність відіграє визначальну роль стосовно сталого і динамічного розвитку суспільства, вирішення назрілих соціальних проблем, збереження конкурентоспроможності на міжнародній арені. Відповідно до соціальних змін політична діяльність може бути:
  - а) *інноваційною* (орієнтована на впровадження нових інститутів й оновлення політичних курсів);
  - б) *стабілізуючою* (збереження наявного, бачення нового та недопущення руїни);
  - в) *консервуючою* (без жодних змін);
  - г) *реставраційною* (відновлення віджилого – старих інститутів і форм суспільного життя).

Політична діяльність охоплює низку дій, а саме:

- формулювання й обґрунтування цілей політики;
- вибір засобів їх досягнення;
- процес використання вибраних засобів;
- результати діяльності в широкому розумінні (державна політична діяльність і діяльність громадських організацій – публічна політична діяльність).

Форми політичної діяльності визначають за:

- напрямками здійснення – державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна;
- суб'єктами політики – класова, національна, соціально-групова, міжнародна, індивідуальна;
- специфікою реалізації – теоретична, практична;
- політичним простором – зовнішньополітична, внутрішньополітична;

– специфікою сфер впливу – військова, культурна, освітня, фінансова й ін.

Політична діяльність здійснюється на двох рівнях. Перший (нижчий) рівень – це *політична участь*. Основними формами цього рівня є: вибори, мітинги, маніфестації, збори, страйки тощо. Другий рівень (вищий) – це *професійна політична діяльність* у законодавчих, виконавчих і судових органах, у політичних партіях, рухах, громадських об'єднаннях тощо.

Політичній діяльності властиві такі ознаки [186]:

– використання в процесі її здійснення політичної влади й різноманітних ресурсів;

– спрямованість на зміну або розвиток території загалом – село, місто, область, держава;

– асиметричний характер диспозицій політичних гравців, що вказує на розбіжність підходів політиків до оцінювання соціальних процесів, їхніх ресурсів, до визначення способів вирішення соціальних проблем і суперечностей;

– конкурентний тип взаємодії суб'єктів політичної дії;

– багаторівневість міжгрупової політичної взаємодії, ризикованість, негарантованість результатів;

– здійснення на професійній або громадській основі та використання як провідної технології політичного рішення.

Типи і форми політичної діяльності суб'єктів політики пов'язані з перетвореннями в суспільстві й державі. *Політична діяльність охоплює всі сфери політики і має свою внутрішню структуру [186]:*

– політичне керівництво державою і суспільством;

– політичне функціонування;

– участь громадян у політичному житті суспільства;

– політичний маркетинг.

Кожен із напрямів політичної діяльності має власні характерні риси й особливості.

І. Так, *політичне керівництво* можна характеризувати як діяльність, спрямовану на визначення системи цілей і завдань, формування політичної стратегії та політичної тактики на основі аналізу реальних політичних процесів і прогнозування політичного розвитку, що охоплює такі компоненти:

- вироблення й обґрунтування стратегічних цілей і завдань (і перспективних, і поточних), які ставлять перед собою суб'єкти політики;

- визначення основних тактичних методів, форм і засобів політичної діяльності, за допомогою яких можна більш ефективно досягти поставлених цілей і завдань;

- визначення кадрової політики.

Політичне керівництво здійснюється переважно через такі його основні форми, як державна і партійна діяльність. Важливу роль у цьому відіграють представницькі органи. Державні представницькі органи і представницькі органи партій (різною мірою, залежно від політичного охоплення мас і впливу на них, рівня розвитку й ін.) формують політичну платформу, а вона – це основні принципи теоретичні та ідейні положення, практична програма, вимоги, лозунги, які висувають і якими керуються у своїй діяльності держава, політична партія, політичні рухи та громадські об'єднання. У політичній платформі визначаються політична стратегія і політична тактика, а також політичний курс.

II. *Політичне функціонування* становить діяльність політичних інституцій (державних структур, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань), яка пов'язана з політичним управлінням суспільством, підтримкою його в заданому стані. Політичне функціонування пов'язане зі створенням і діяльністю апарату управління. Апарат політичного управління складається з державного, партійного апаратів й апарату громадських об'єднань (тією мірою, якою він стосується проблем політики або впливу на неї) [68].

Політичне функціонування здійснюється постійно і виступає головним видом зайнятості для її суб'єктів. Суб'єктами політичного функціонування є особи, для яких політика стала професією і задовольняє потребу в самореалізації. Політика як професія починається:

- за М. Вебером: тоді, коли людина завдяки їй заробляє гроші;

- за Арістотелем: тоді, коли людина починає дбати про загальне благо;

- за Платоном: коли людина починає дбати про державу та її громадян;

- за Адлером: тоді, коли у політиці людина самореалізується;

– тоді, коли особа здобуває політичну владу.

У демократичному суспільстві є декілька основних *видів професійної політики*, що акумулюють у собі всі підходи: це діяльність члена представницького органу, консультант (експерт) або ж політичного чиновника та робота в органах державної влади. Крім цього, Л. Мілбрайт, американський дослідник, визначає так звану *гладіаторську діяльність*, до якої належать участь у політичній кампанії, роль активіста в політичній партії, роль члена ядра партії, участь у розробці її стратегії, акумулювання грошових ресурсів, роль кандидата, керівні посади в органах влади або партії.

Політичне функціонування *як професійна праця у політиці* має низку психологічних особливостей [68]:

- суб'єкт володіє політичною владою;
- результативність його діяльності зумовлена наявністю необхідних ресурсів, найважливішим серед яких є влада;
- людина займає високу позицію у політичній ієрархії, керівні посади у політичних структурах, має вплив на ухвалення політичних рішень або бере участь у підготовці проектів політичних рішень;
- обізнаний з вимогами й очікуваннями суспільства, здатний їх акумулювати та реалізувати через прийняття рішень;
- спроможний до узгодження інтересів різних соціальних груп суспільства;
- прогнозує та передбачає реакції тих чи інших груп на політичні рішення.

III. *Політична участь* – це залучення громадян до політико-владних відносин, їх вплив на перебіг суспільно-політичних процесів; формування владних структур й ін. [119; 249].

Політична участь представляє усвідомлене виконання соціальної ролі членом суспільства, спрямованої на досягнення суспільно значущих цілей та впливу на політичні процеси.

Підґрунтям політичної участі є рівень розвитку громадянської відповідальності, провідним стимулом – мотивація, яка опосередковує формовияви соціально-політичної активності та типи політичної участі. Спосіб реалізації політичної активності може здійснюватися переважно у сфері комунікацій (агітація, пропаганда тощо), сфері інформації та її аналізу (наукові дослідження, аналіз політичної інформації й інше) або на рівні конкретних дій (участь у політичних акціях, виборчих кампаніях тощо).

Політична участь як явище суспільного життя може набувати різноманітних форм і виявів, що зумовлені взаємовпливом *різноманітних чинників і показників розвитку суспільства. До них можна віднести:*

- тип політичного режиму;
- історичні традиції суспільної та індивідуальної громадянської участі;
- соціокультурні та географічні характеристики середовища;
- масштаб території;
- рівень розвитку системи масових комунікацій;
- нормативно-правове забезпечення політичної участі;
- рівень освіченості і ступінь доступу населення до інформації;
- тип і рівень розвитку політичної культури;
- ментальні особливості;
- матеріальні можливості суб'єктів політичної участі.

До перелічених чинників варто додати психологічні фактори, а саме головні потреби громадян, настанови, орієнтації, цінності та цілі, а також особливості індивідуального сприйняття суб'єктами власної участі та відчуття власної причетності до політики.

Класифікація форм політичної участі:

За владними характеристиками, вона буває:

- активно–пасивною;
- індивідуальною–колективною;
- добровільною–примусовою;
- традиційною–новаторською;
- легітимною–нелегітимною.

За *масштабами* політичну участь поділяють на місцеву, суб-регіональну, регіональну та загальнодержавну.

За *ступенем інтенсивності* розрізняють постійну, епізодичну, системну політичну участь. Інтенсивність участі є основним параметром, що визначає в аспекті легальної політичної активності варіативність поведінкових виявів суб'єкта по осі «політична неучасть – формальна інституціональна участь – реальна інституціональна участь».

Стосовно діючих у державі законів зазвичай розрізняють конвенційні (легальні, законні) і неконвенційні форми політичної

участі. Л. Мілбрайт визначає чотири основні види конвенційної участі (голосування; участь у роботі партій та інших політичних організацій і проведенні ними кампаній; участь у політичному житті громади – збори, грошові пожертвування й інше; контакти з офіційними особами на різних рівнях) і наводить приклади неконвенційної участі (участь у публічних вуличних демонстраціях, мітингах й інших формах протесту з порушенням закону; протест проти «аморальних дій влади» у виді голодувань, спалень і інше; відмова підкорятися несправедливим законам).

Конвенційна політична участь визначається відповідністю до норм права або традицій, які регулюють участь людей у політиці за правлячого режиму. Її визначення не викликає заперечень. *Неконвенційна* політична участь трактується по-різному. Часто висловлюється твердження, що конвенційна і неконвенційна поведінка співвідносяться як *законні* та *незаконні* дії.

Західні дослідники тлумачать згадані форми участі так. Традиційна (конвенційна) (*conventional participation*) участь: доволі рутинна поведінка, яка використовує інституційні канали і є прийнятною для домінуючої політичної системи. Нетрадиційна (неконвенційна) (*inconventional participation*) участь: відносно незвична політична поведінка, яка кидає виклик установленим інститутам і домінуючим нормам або відкидає їх.

Сучасні демократичні режими прагнуть зробити політичну участь громадян традиційною, щоб без зайвого ризику, звичними засобами впливати на політику, прислухатися до прагнень людей, їхніх інтересів і потреб. До *конвенційних форм* участі відносять такі:

- участь у голосуванні на президентських виборах;
- участь у місцевих виборах;
- активна участь у діяльності організацій, що опікуються проблемами спільноти;
- активна діяльність із вирішення окремих проблем громади;
- спроби переконати інших у доцільності участі в голосуванні;
- активна робота, принаймні іноді, на користь тих чи інших партій або кандидатів на виборах;
- контактування із представниками місцевого керівництва задля вирішення конкретних проблем;

- присутність хоча б на одних політичних зборах або з'їзді за останні три роки;
- контактування з представниками керівництва регіону або країни для вирішення конкретного питання;
- участь у створенні групи або організації для вирішення певних проблем місцевого значення;
- грошова підтримка партії чи кандидата під час виборчої кампанії;
- членство у політичному клубі чи організації;
- підписання петицій.

Неконвенційні форми участі, як уважають деякі дослідники, включають:

- 1) участь у недозволених демонстраціях;
- 2) участь у бойкотах;
- 3) відмова від сплати податків;
- 4) участь у захопленні приміщень, підприємств і сидячих страйках біля їхніх стін;
- 5) блокування дорожнього руху;
- 6) участь у стихійних страйках.

Виходячи з критерію *легітимності дій та ставлення суб'єктів до політичної системи*, англійський учений А. Марш розрізняв два основні типи політичної участі: *ортодоксальну й неортодоксальну* [106]. До ортодоксальної належить участь, що забезпечує стійкість функціонування політичної системи, а вимоги, які висуваються до неї, виражені в законних формах. До неортодоксальної – несанкціоновані дії, пов'язані з вираженням вимог або спрямовані проти політичної системи (протестна поведінка).

Окремий тип становлять політичні злочини, тобто політична діяльність із використанням нелегітимного насильства.

Дослідники виокремлюють також дві основні форми політичної поведінки за критерієм *відкритості: закритої і відкритої*. Для *закритого* типу політичної поведінки характерна політична бездіяльність, або так звана нульова політична активність. Її причиною є те, що окремі люди реально не можуть займатися політичною діяльністю, не мають для цього відповідних можливостей. Зрештою, перешкоджати політичній діяльності можуть апатія (відсутність інтересу до політичної діяльності), аномія, тобто такий стан психіки людини, коли вона відчуває, що

фактично політичне життя проходить поза нею. Політична бездіяльність – складне і неоднозначне явище, значною мірою зумовлене особистісними рисами і характеристиками людини. Для другого типу політичної поведінки – *відкритого* – властива здебільшого мотивована, цілеспрямована, раціональна, відповідно психологічно й емоційно зумовлена політична діяльність.

Однією з форм політичної участі є відмова від участі – *відхід* (*неучасть*). Деякі індивіди можуть не виявляти ніякої активності в політиці. Для визначення такого типу політичної поведінки існує поняття абсентеїзм (від лат. *absentia* – відсутність). Серед тих, хто не бере участь у політиці, є дві групи – непохитно аполітичні та ті, хто тимчасово з різних причин відсторонився від участі, тобто залежно від ситуації: або бере участь, або не бере.

За ознакою *представництва* політична участь виражається у двох основних формах: *прямій* (безпосередній) та *опосередкованій* (представницькій). Пряма участь має місце в межах невеликих політичних громад, де маси ухвалюють рішення на зборах більшістю голосів. За опосередкованої участі маси вибирають своїх представників для здійснення політичної влади, що притаманне переважно великим суспільствам. Але опосередкована участь дає більше можливостей для спотворення волі мас, оскільки вибрані представники можуть обстоювати власні інтереси, що не збігаються з інтересами тих, кого вони представляють. Маси можуть втрачати контроль над своїми представниками, і ступінь їхньої політичної участі знижується. Проте представницька участь у великих політичних системах є єдиною можливою.

Г. Алмонд і С. Верба запропонували тривимірну модель участі громадян у політичному процесі [18]:

– «учасники» реально або потенційно включені у політичний процес. Вони інформовані про політичне життя, висувають вимоги до політичної системи і залежно від виконання цих вимог надають свою підтримку політичним лідерам;

– «піддані» пасивно підкоряються державним чиновникам і законам, але не голосують і активно не втягнуті у політичне життя;

– «прихожани» мають вельми туманні уявлення про уряд і політику. Це можуть бути малограмотні сільські мешканці, які проживають у віддалених селах, або люди, які ігнорують політику та її вплив на життя.

На основі визначення *особливостей форм політичної участі* виокремлюють групи індивідів, які беруть участь у політиці переважно тою чи іншою мірою. Однією із «класичних» типологій є класифікація М. Каазе і А. Марша. Вона формується з урахуванням рівня активності, а також конвенційності і неконвенційності участі. Автори вирізняють п'ять груп відповідно до переважаючих форм участі [106]:

1. *Неактивні*. Більшість представників цієї категорії або зовсім не беруть участі в політиці, або, у крайньому разі, читають газети і можуть підписати петицію, якщо їх про це попросять, деякі можуть брати участь у виборах.

2. *Конформісти*. Більш активні у конвенційних формах політичної участі. Деякі з них можуть навіть брати участь у політичних кампаніях. Однак загалом вони уникають безпосередньої політичної участі.

3. *Реформісти*. Так само, як і конформісти, беруть участь переважно в конвенційних формах, однак активніше. Крім того, вони можуть використовувати законні форми політичного протесту, зокрема демонстрації або навіть бойкоти.

4. *Активісти*. Найактивніше беруть участь у політичному житті. Форми участі – переважно конвенційні, однак використовують інколи і неконвенційні.

5. *Учасники акцій протесту*. За рівнем активності близькі до реформістів і активістів, однак відрізняються від них тим, що практично не беруть участі в політичному процесі у конвенційних формах.

У суспільстві є соціальні групи, ставлення яких до влади не можна визначити ані участю, ані антиучастю. Це – *спостерігачі*. На відміну від звичайних неучасників, спостерігачі цікавляться політикою, відрізняються розвинутими потребами в політичній поінформованості.

Досвід вивчення масової політичної свідомості українських громадян дає підстави В. Васютинському для виокремлення найтипівіших соціальних груп за *змістом і спрямованістю емоційно-оцінних ставлень* громадян до політичних й ідеологічних проблем [45]:

– «*заангажовані*», які активно цікавляться політико-ідеологічними процесами, намагаються брати участь у відповідних

заходах і видах діяльності та впливати на погляди й настрої інших людей. До цієї групи належать свідомі прихильники лівих і правих ідеологій;

– «амбівалентні», які намагаються займати якусь політико-ідеологічну позицію, але вона буває нестійкою, визначається різними випадковими впливами і, залежно від обставин, коливається то вліво, то вправо;

– «невизначені», які інтуїтивно відчують потребу долучення до громадсько-політичного життя, але з різних причин (найчастіше через нерозуміння або побоювання) нездатні зайняти певну чітку позицію. Такі громадяни порівняно частіше тяжіють до центристських ідеологій;

– «незадоволені», позиції яких визначаються насамперед негативною оцінкою становища, наявністю більш або менш виражених претензій до «можновладців» і політиків загалом, схильністю до протестних форм поведінки та відносною байдужістю до власне ідеологічних мотивів;

– «аполітичні». У цій групі розрізняють три підгрупи, аполітичність яких має свої особливі причини. Перша – це «принципово аполітичні», які свою політико-ідеологічну незаангажованість вважають певною «непорушною» засадою (за дотриманням якої часто-густо криються ті чи ті індивідуальні комплекси). Друга – це «байдужі», яких справді ніяк не цікавлять і не турбують політико-ідеологічні питання, а простір для самореалізації вони шукають винятково у вельми віддалених від політики сферах. Третя – це «розчаровані», які свого часу захопилися політичними проблемами, але згодом, переживши розчарування й знеохочення, відійшли від них і всіляко намагаються їх уникати (нерідко в такий спосіб виявляючи невротичні реакції).

Увесь спектр реалізації *активності людини в політичному житті суспільства* має чотири рівні з урахуванням сфери та інтенсивності її вияву:

- політично-апатичний;
- ситуативно-споглядальний (пізнавально-когнітивна складова), ситуативно-діалогічний (вербально-комунікативна складова), побутово-підтримувальний (поведінково-вольова складова);
- пошуково-інформативний, дискусійно-регулятивний, нормативно-організаційний;

– творчо-аналітичний, переконувально-впливовий, лідерський активізуючий.

Рівні політичної участі корелюють із показниками мотивації (нігілістично-відторгуючий, індивідуально-егоїстичний, раціонально-прагматичний, соціально-альтруїстичний) та рівнями громадянської відповідальності: безвідповідального, вибірково-ситуативного, статусно-прагматичного, усвідомлено-вчинкового).

З огляду на *бажаність масштабів* політичної участі існує два основних підходи до їх оцінок. Прихильники *партиципаторної демократії* (Б. Барбер, К. Пейтмен), що розвивають ідеї Ж.-Ж. Руссо і Дж. Міля, пропонують розширення можливостей участі пересічних громадян в ухваленні політичних рішень. Прибічники концепції *демократичного елітизму* (Е. Берк, Й. Шумпетер), навпаки, у розширенні політичної участі вбачають загрозу демократичним інститутам і висловлюються за її обмеження, щоб залишити прийняття політичних рішень за тими, хто краще інформований та ефективніше підтримує демократичні цінності.

Загальна вирішальна активна політична участь у виді повного самоврядування суб'єктів на практиці не може бути реалізована через невиконання двох умов, необхідних для створення повністю самоврядної системи.

По-перше, інститути безпосередньої демократії можуть успішно виконувати свої функції лише в тому разі, якщо забезпечується політична компетентність значної більшості суб'єктів участі.

По-друге, для розширення справді компетентної участі рядових громадян у керуванні необхідні відповідні соціальні умови: наявність у людей часу для громадської діяльності, а також розвиток політичної освіти, політичної культури населення, навичок конструктивної політичної участі й ефективної соціальної взаємодії.

IV. Засобом організації політичної діяльності і водночас формою здійснення політичного управління є *політичний маркетинг* (від англ. *market* – «ринок»), який можна визначити як сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних

настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади. Організована *відповідно до вимог політичного маркетингу політична діяльність передбачає* [205]:

- *дослідження суспільної свідомості з метою виявлення соціальних і соціопсихологічних настанов електорату, політичної та правлячої еліт;*

- *аналіз соціально-економічної ситуації і таких показників, як національний дохід, промислова продукція, рівень життя різних верств населення, споживчий кошик, мінімальний дохід, прожитковий мінімум тощо;*

- *аналіз політичної ситуації для здійснення політичного консенсусу і розробки політичної стратегії, інформації про електорат, можливих кандидатів, їх популярність і фінансові можливості й ін.;*

- *розробку політичної та економічної програм, покликаних поліпшити стан економіки і соціальної сфери;*

- *розробку інституційних і процесуальних технологій, методів ухвалення політичних рішень;*

- *підготовку і використання комунікативних зв'язків і каналів як засобів впливу на електорат (створення іміджу політичних лідерів, формування ціннісних орієнтацій, формулювання політичних ідеологем, аналіз реакції різних верств населення, складання регіональних, демографічних і професійних карт).*

Маркетингова свідомість спонукає розглядати політику крізь призму суб'єктів політичного ринку (політики, державні органи, політичні партії тощо), об'єктів політичного ринку (населення, різні групи громадськості, громадська думка, читачі друкованих ЗМІ, телеглядачі, радіослухачі), товарів і послуг, що функціонують на політичному ринку (політичні програми, гасла, ідеї, ідеології, радіо- і телепередачі, друкована продукція).

Об'єктом політичного маркетингу є політичні явища та комунікації, що є у суспільстві; предметом – відносини щодо привласнення і розподілу влади у процесі виробництва, просування, розподілу й обміну політичної продукції; суб'єктами – політичні інститути (державні організації, політичні партії, суспільно-політичні об'єднання), етнічні і соціальні спільноти, фізичні особи, які беруть участь у процесі виробництва, просування, розподілу й обміну політичної продукції.

Система політичного маркетингу охоплює:

- вивчення уявлення людей про політика, організацію чи ідею;
- з'ясування характеристик ідеального образу, що існує в масовій свідомості;
- планування і втілення у життя конкурентоспроможної програми дій, розрахованої на розуміння й активну підтримку громадськістю політика, партії, ідеї.

На основі специфічних особливостей політичної діяльності виокремлюють такі *функції політичного маркетингу* [205]:

а) *формування інформаційного банку* (даних статистики, різноманітної урядової та неурядової звітності, результатів досліджень економіки, політики, психології, демографії тощо);

б) *вироблення методів аналізу й оброблення даних інформаційного банку*, виокремлення ключових показників, що найповніше характеризують об'єкти та суб'єкти політики;

в) *оцінювання й аналіз умов політичного ринку*, маркетингового середовища (мікро і макро). Мікросередовище – сукупність сил, які діють під безпосереднім контролем або керовані певною партією, соціальною групою, лідером тощо. Макросередовище – глобальні чинники (економічні, соціальні, політичні, психологічні, демографічні й ін.);

г) *аналіз ринкових можливостей* партій, суспільних інституцій, ідей, особистостей;

г) *вироблення оцінних і прогнозних моделей політичного попиту*, життєвого циклу об'єктів і суб'єктів політики (партій, програм, ідей), а також політичної поведінки суб'єктів політики.

Основними видами політичного маркетингу є:

1) *державний політичний маркетинг* – створення і просування державних програм (економічних, соціальних, оборонних й ін.); відтворення і розподіл адміністративно-кадрового ресурсу державної влади; розроблення і просування нормативно-правових актів; виробництво і просування інформаційної продукції державних ЗМІ; реклама державних установ і державних діячів, створення державного бренду; формування загальнонаціональної ідеології; задоволення потреби в державній кар'єрі і статусності в обмін на політичну лояльність тощо;

2) *партійно-політичний маркетинг* – галузь політичного маркетингу, теорія і практика діяльності політичних партій, блоків, союзів, рухів у сфері виробництва, просування, розподілу й обміну політичної продукції. Основними напрямками цієї діяльності є створення і просування партійних програм; просування і розподіл партійних кадрів; лобіювання партійних інтересів в органах державної влади; реклама партій і партійних лідерів;

3) *міжнародний (зовнішньополітичний) маркетинг* – відносини між державами, міжнародними політичними союзами, блоками, альянсами щодо встановлення і розподілу зон політичного впливу, легітимації сфер геополітичних інтересів;

4) *виборчий маркетинг* – сфера, де продаються і купуються послуги політконсультантів, фахівців у сфері зв'язків із громадськістю, політичної реклами, іміджмейкерства, які спеціалізуються на проведенні виборчих кампаній. Нині маркетингові відносини пронизують усі сфери суспільного життя, разом сферу політичної влади, яка завжди була об'єктом великих прагнень, купівлі, продажу, обміну.

Політична діяльність за будь-яких умов, суспільно-політичних систем і форм державного устрою спрямована на завоювання та утримання контролю над ринком. Але над ринком специфічним – ринком влади. А через нього – над політичною та іншими сферами суспільства.

6.2. Психологічні аспекти електоральної поведінки

У традиційній теорії демократії участь у політичному процесі, зокрема електоральна, трактується як громадянський обов'язок, як ознака політичного здоров'я, як кращий метод забезпечення, врахування індивідуальних інтересів у політичному процесі.

Розглянемо основні соціально-психологічні концепції електоральної поведінки [120].

Соціологічна теорія. Формується на початку ХХ ст. і пов'язана з іменами Пола Лазерсфельда й ін. Представники цієї теорії

наголошували на ролі соціальної групи, з якою ідентифікував себе виборець. Вони пояснювали групові особливості голосування положенням груп у суспільстві і впливом його на зв'язок соціальних груп із політичними партіями. Провідним чинником електорального самовизначення визначають формування групової ідентичності виборця з референтною для нього соціальною групою (релігійною, соціальною, професійною, територіальною тощо). Саме групова ідентичність зумовлює остаточний політичний вибір громадян.

Важливим положенням цієї теорії є обґрунтування впливу соціально-групових конфліктів на ідеологічну і партійну диференціацію виборців. Відмінності між соціальними групами забезпечують потенційну основу для політичних конфліктів, створюючи проблемний простір для політики і соціальну базу партій.

Різновидом соціологічної теорії є *«радикальна»* модель британського дослідника *Патріка Данліві* (1926–2014) та його колег. Вони наголошують, що політичний вибір, голосування відображають насамперед соціальне становище, соціальний статус особистості в соціальній ієрархії певної спільноти. Але не применшували й роль *«суб'єктивних»* чинників, зокрема вплив ЗМІ і боротьбу політичних партій на сприйняття виборцями свого положення в суспільстві. Тобто виборці голосують за ту чи іншу політичну силу залежно від того, як ЗМІ та політичні організації інтерпретують їх групові інтереси.

У межах соціологічної моделі, одним із головних чинників, що впливає на електоральну поведінку, визнано тиск на особистість з боку ЗМІ та референтних груп (родини, друзів, колег тощо) і прагнення індивіда до психологічного приєднання до більшості. Цей механізм тлумачився як *«ефект переможця»* або *«ефект вагона з оркестром»* і виявився одним з універсальних регуляторів політичної свідомості виборців.

Соціально-психологічна теорія. В основі цієї теорії – концепція партійної ідентифікації. Електоральний вибір пояснюється як емоційна прихильність виборця до певної політичної партії, яка і визначає його позиції стосовно різних політичних об'єктів. Громадяни голосують переважно тому, що відчувають потребу виразити симпатію та ставлення до відповідної політичної партії, які сформувалися в процесі політичної соціалізації. Крім того,

з позицій соціально-психологічної теорії, людина голосує за ту саму партію, за яку голосували її батьки, дідусі, бабусі й інші предки. Партія розглядається як важлива індивідуальна цінність, яка більш значуща для виборця, ніж наслідки, спричинені приходом до влади «його» політичної партії.

Грунтуючись на схожості соціологічної та соціально-психологічної теорій, політологи та соціологи неодноразово вдавалися до спроб їх синтезування. Так, британські дослідники *Девід Батлер* (1894–1979) і *Дональд Стокс* (1819–1903) розробили теорію «*партійного образу себе*». Вони зазначали, що, завдяки участі в голосуванні, виборець одержує подвійну користь: по-перше, психологічне задоволення від можливості надання підтримки партії, який він симпатизує, а, по-друге, моральне схвалення від свого соціального оточення за здійснений вибір. Отже, завдяки виборам, виборець підвищує самооцінку та відчуває внутрішній комфорт.

«*Теорія схем*» *Девіда Кіндера* (1920–1987) й інші пояснює особливість мислення виборця, яку П. Лазарсфельд і його колеги визначали як політичну неосвіченість. Вони вважали, що у свідомості виборця немає цілісної партійної ідеології. Різні зрізи життя суспільства відображаються свідомістю у вигляді певних схем, що характеризують прийнятні способи вирішення проблем, які засновані на світоглядних установах виборця. Ці схеми логічно впорядковані і не вступають у суперечності між собою. Так, маючи мінімальну інформацію про політичні партії, виборець співвідносить її з найважливішими для нього «схемами» і на основі порівнянь робить власний вибір, не вдаючись до вивчення програмних положень партій.

Теорія раціонального вибору. Початок цієї теорії поклав *Ентоні Даунс* (1930). У 1957 р. він опублікував «Економічну теорію демократії», яка описує виборця, що діє раціонально, свідомо, виходячи зі своїх інтересів, попри соціальне оточення. Людина уважно стежить за виборчою кампанією та оцінює програмні положення партій, щоби вибрати ту, яка в разі перемоги принесе йому найбільшу користь. Вона здатна визначити, наскільки один результат виборів для нього вигідніший за інший. Але, щоби все це прорахувати, виборцеві необхідно занадто багато часу та сил.

Тому раціональний виборець чинить по-іншому – використовує для цього спеціальний засіб – ідеологію. У кожного виборця є своя ідеологія – уявлення про найкращий суспільний устрій. Щоби визначитися з вибором, раціональному виборцеві досить порівняти свої ідеологічні установки з основними програмними положеннями партій. А далі є два варіанти, як чинитиме виборець. Е. Даунс висунув *«теорію близькості»*, тобто виборець вибирає ту партію, яка найбільш близька до його власної ідеології. Другий варіант представлений *«теорією напрямків»*. Дотримуючись цієї теорії, виборець відзначає для себе партії, які дають змогу йому реалізувати власні інтереси. А вибір конкретної партії вже залежить від переконливості, з якою партія доводить вигідні для виборця положення з актуальних для нього проблем. Ґрунтуючись на цьому положенні, в соціально-політичні науки навіть увійшов термін *«проблемне голосування»*, тобто голосування, засноване на виборі варіанту рішення найважливіших для виборця проблем.

Теорія «колективних дій». Її автори – американські вчені П. Рікер і П. Ордещук стверджували, що політичні партії намагаються контролювати органи влади для того, щоб максимально задовольняти власні інтереси і розподіляти отриманий здобуток між мінімальною кількістю партнерів, а саме керівництвом і членами політичної партії.

Теорія *«ретроспективного голосування»* виявляє залежність електорального вибору від стану економіки. Прихильники цієї теорії зробили низку висновків: 1) економічні зрушення пояснюють приблизно третину змін в електоральній поведінці; 2) виборець реагує на невелику кількість макроекономічних показників (найчастіше – на рівень безробіття й інфляції); 3) виборці *«короткозорі»*, тобто їх горизонти не відрізняються широтою з погляду часового виміру; 4) виборець більшою мірою реагує на минуле (ретроспективне голосування), ніж очікує певних подій в майбутньому; 5) соціотропне голосування виявляється значніше, ніж егоцентричне, хоча є деякі національні винятки; 6) виборці більшою мірою реагують на негативні зміни, ніж на позитивні.

Привернула увагу дослідників і така *особливість електоральної поведінки, як оцінка минулих подій*. Люди схильні оцінювати роботу чинного уряду і, з огляду на це, ухвалювати

рішення щодо того, голосувати за владу, чи за опозицію. Емпіричні дослідження в країнах Західної Європи і США підтверджують наявність безпосередньої залежності між підсумками виборів й економічним станом. Причому виборці найчастіше оцінювали економічний стан не своєї родини, а економічну ситуацію в країні загалом.

З кінця ХХ століття все більшу популярність здобувають *маніпулятивні теорії електоральної поведінки*, згідно з якими популярність ЗМІ і особливо – телебачення сприяють тому, що виборець діє усе менш раціонально. Він вірить у політичні спектаклі, які постійно розігруються на телеекранах, піддається найрізноманітнішим маніпулятивним технологіям та у результаті обирає того кандидата, імідж якого є найбільш привабливим. На відміну від традиційних експресивних теорій і теорій раціонального вибору, всі маніпулятивні теорії не просто пояснюють мотиви поведінки виборця, а й припускають можливість корекції або навіть радикальної зміни електоральної поведінки за допомогою впливу спеціально розроблених технологій.

Маніпулятивні теорії є в основі маркетингового підходу до політики, в якому вся політична сфера життя суспільства представлена як політичний ринок, на якому взаємодіють продавці та покупці. Тому виробники політичних товарів і послуг вивчають політичні запити на певному ринку і задовольняють їх, використовуючи спеціально розроблені методики й технології.

Сьогодні формується новий теоретико-методологічний підхід, в основі якого – принцип інтеграції інформаційного впливу навколишнього середовища і когнітивних особливостей індивіда. Його можна визначити як *когнітивний*. Ця модель зосереджує на власній роботі людини з політичною інформацією. Когнітивна модель електоральної поведінки ґрунтується на трьох положеннях: 1) людина може робити електоральний вибір тільки в інформаційному середовищі; 2) людина повинна володіти певною «внутрішньою інформацією» – знання і уявлення, що виникли під час політичної соціалізації і дозволяють розпізнавати інформацію, розрізняти представлених на політичній арені кандидатів; 3) наявні особливі когнітивні механізми узгодження зовнішньої і внутрішньої інформації, які забезпечують сприйняття, розуміння, оцінювання інформації, що надходить.

Отже, когнітивна модель дає змогу розглядати електоральний вибір як наслідок певних послідовних актів мислення індивіда, що забезпечують сприйняття соціальної інформації, її розуміння, усвідомлення і прийняття на цій основі певних рішень. Тобто, щоб зрозуміти і передбачити електоральний вибір, необхідно знати, в якому інформаційному середовищі перебуває індивід, які у нього виникли когнітивні структури (знання, уявлення, установки, стереотипи тощо), який спосіб опрацювання інформації, що надходить, він обере.

Згідно з теоретичними підходами до вивчення чинників, що зумовлюють електоральну поведінку населення, у сучасних дослідженнях традиційним для прогнозування поведінки виборців є використання так званих «моделей електоральної поведінки», за Л. А. Локтіоновим [156]. Зазначені моделі електоральної поведінки за своєю суттю зорієнтовані на розкриття образу виборця, на якого можна апелювати та цілеспрямовано впливати, щоби досягти успіху в передвиборчих перегонях політичним партіям та їх лідерам.

Адресна модель – ситуативна для кожної виборчої кампанії, передбачає відсутність чіткого стабільного поділу електорату на групи за демографічними або соціально-економічними чи іншими ознаками.

Модель *стереотипу, що домінує* – з умовним поділом виборців на три групи: «особистісно орієнтованих», «ідеологічно орієнтованих» і «рухливих». Перші дві групи передбачають наявність підгруп, які мають схильність голосувати за певний позитивний образ кандидата. Представники третьої групи не мають чітких ідеологічних тощо уподобань. Їх електоральний вибір ситуативний.

Модель *ідентифікації* – передбачає усвідомлене або несвідоме прагнення виборців асоціюватися з кандидатом (лідером) й іншими його прибічниками. Таке прагнення виникає не лише через відповідність програми кандидата уявленням виборців про «належний державний устрій», а, наприклад, його приємну зовнішність. За такої моделі, схожість психологічних особливостей виборців (цінностей, установок тощо), що обрали певного кандидата, може бути вища, ніж схожість цінностей виборців й істинних цінностей лідера.

Ідеологічна модель – ґрунтується на поділі за шкалою «ліві–праві» та передбачає відносно стабільний поділ електорату за ідеологічними переконаннями.

Іміджева модель – передбачає, що виборці віддають свої голоси за певну сукупність типажів («професіонал», «свій хлопець» тощо). Може виступати складовою моделі стереотипу, що домінує.

Класова модель – ґрунтується на модифікованому марксистському підході та наближена до соціально-економічної моделі, але є абстрактнішою. Для сучасного суспільства показовими є такі її варіанти: націонал-патріотичний, соціал-комуністичний, соціал-демократичний, ліберально-буржуазний, адміністративно-буржуазний, націонал-буржуазний.

Адміністративна модель – передбачає, що виборець голосує, з огляду на сподівання, отримати заохочення або уникнути покарання (насамперед на робочому місці). Значущість голосів адміністративного ресурсу залежить від регіону та явки виборців на дільниці регіону (зі збільшенням явки значущість зменшується).

Проблемна модель – передбачає звернення кандидатів до найважливіших проблем регіону або великої групи виборців. Недоліком такої моделі є те, що актуальність тієї чи іншої проблеми є параметром суспільної думки, який частково формується і має варіативне значення для різних верств респондентів (виборців).

Програмна модель – передбачає, що виборці вибирають за програмами кандидатів. Однак така модель не враховує схожості та малої конкретності програм сучасних українських політичних партій та громадських об'єднань (особливо так званих «технічних» кандидатів), низького інтересу виборців до програм і недостатньої компетентності більшості виборців для того, щоби ґрунтовно проаналізувати серйозну програму.

Модель *профілю рис* – передбачає «побудову» образу ідеального кандидата через об'єднання рис, за кожною з яких будь-хто готовий віддати свій голос. Застосування такої моделі обмежене ефектом розбіжності ідеального та реального.

Модель *референтної групи* – базується на конформістських тенденціях і передбачає, що голосування виборців визначається домінуючою тенденцією в їхньому оточенні.

Соціально-економічна модель – передбачає, що виборці віддають голоси, з огляду на мету задоволення власних потреб,

передусім – економічних. Наближена до класової моделі, моделі референтної групи та соціологічної моделі.

Традиційна модель – передбачає, що виборці голосують «за звичкою» – завжди за одні й ті самі партії (кандидатів). Обмеженням такої моделі в умовах сучасного українського суспільства є нестабільність існування більшості партій та недостатня електоральна культура виборців загалом (зокрема несформованість звички брати участь у голосуванні).

Соціологічна модель – передбачає вирішальне значення для прогнозування електоральної поведінки соціально-демографічних характеристик (вік, стать, місце робота та проживання, рівень освіти, рівень доходів тощо).

Патрональна модель передбачає головним чинником вибору партії чи кандидата їх «заступництво» щодо громадян. Такий підхід до ухвалення рішення є архаїчним за суттю, експресивним, нерациональним і суб'єктивним, ґрунтується на симпатіях і міжособистісних відносинах виборців і кандидатів.

Одним із найважливіших досягнень України за роки незалежності стало утвердження формальних ознак демократії як політичного режиму. Заразом перманентна криза легітимності наявної влади, затягування фундаментальних структурних реформ в усіх сферах громадського життя, фактичний соціальний розкол між політичним класом, який формується, й іншими соціальними групами щодо можливості впливати на ухвалення важливих для суспільства рішень, нарешті, періодичні політичні кризи, що супроводжують країну, свідчать про слабкість позицій демократії.

Встановлення формального «процедурного мінімуму» демократичного режиму та розвиток громадянського суспільства, що втілює прагнення громадян брати на себе відповідальність за вираження і реалізацію публічних інтересів, – це несинхронні процеси, що аж ніяк не означають того, що демократичні зміни в політичній свідомості та поведінці, розвиток громадянського суспільства автоматично йдуть за встановленням демократичних форм. Участь у виборах до представницьких органів влади є найважливішою формою «входження» громадянина до політичної системи, до сфери організації публічних інтересів і вираження свого відношення до неї.

Загалом можна зазначити, що *на електоральну участь громадян впливають такі чинники*: досвід «входження» громадян

у політичну систему; стан «політичного Я», чи громадянської самосвідомості; зацікавленість громадянина в наявному політичному режимі; ціннісного схвалення політичної системи; відкритого або латентного примусу до підтримки режиму; цілеспрямованого або стихійного впливу з боку соціального оточення; випадкових чинників системи, середовища, особистості.

Участь громадян у політичних виборах може бути розглянута і більш широко, порівняно з «демократичним ідеалом» політичної участі, а саме, як *функція* [196]:

- *громадянськості* як стану особистості, її інтенції включення в суспільство;
- *міри свободи людини* в державі, зумовленої характером політичного режиму;
- *політики*, здатні більшою чи меншою мірою бути публічною трибуною для трансформації приватних інтересів у спільні.

Участь у політиці представляють дії громадян відповідно до їхнього громадянського права брати участь у виборах і встановлювати правила суспільного життя, розподілу влади і ресурсів, у визначенні політичного напрямку. Найважливішим чинником політичної участі громадян і, більше того, вияву «людини політичної» як суб'єкта політичної сфери є ефективність політичного режиму, його здатність сформувати у громадян віру в можливість впливати на політику, ситуацію в суспільстві чи в громаді (відчуття ефективності). Традиційно, починаючи з робіт *Сеймура Лінсета* (1922–2006), *Девіда Істона* (1917–2014), *Габріеля Алмонда* (1911–2002), в психології політичної поведінки *відчуття ефективності політичного режиму вимірюється за допомогою таких показників* [119]:

1. Відчуття (не-)задоволеності комплексом інтеріоризованих особистістю об'єктивних ситуацій політичного процесу, тобто політичний досвід;
  - наявною політичною системою, її функціонуванням в інтересах широких мас населення;
  - економічним зростанням суспільства, матеріального добробуту громадян;
  - рівнем соціальної нерівності, який визначається прийнятими в суспільстві принципами соціальної справедливості;

– інституціональним устроєм суспільства.

2. Суб'єктивні уявлення про ідеальний і реальний зв'язок між громадянином і політичною системою:

– уявлення про роль громадян у політиці держави;

– уявлення про власну роль у політиці.

Формування віри в ефективність політичного режиму має бути важливим цільовим компонентом політичного процесу. Підтвердженням цього є теза про те, що проблема «посттоталітарних пасток» демократії в сучасній Україні пов'язана не так з якістю «людини політичної», як із неефективністю сформованої системи (форм, правил і процедур) електоральної участі.

Проте варто зазначити, що за винятком типу особистості, для якої політика, влада є пристрасною або вираженням актуалізованих особистісних потреб, участь у політиці нерідко стає вторинною, інструментальною подією. Участь у політиці здатна додавати людині відчуття власної сили, значущість і у власних очах, і з погляду соціального оточення.

Визначення позицій електоральної участі громадян – це ще одна традиційна тема для політичної психології. Розрізняють два основні типи електоральної участі: *відкрита* (політична дія) і *закрита* (політична бездіяльність).

У межах відкритої політичної поведінки особа може виконувати такі *політичні ролі* [249]:

1) *звичайний член суспільства*, громадянин із незначним політичним впливом, незначною активністю та інтересом до політики;

2) громадянин – *член громадської організації*, суспільного руху або кількох організацій;

3) індивід – *член суто політичної організації* (політичної партії або подібної), який цілеспрямовано і з власної волі бере участь у політичному житті;

4) *громадський, особливо політичний, діяч*;

5) *професійний політик*, для якого політична діяльність є не лише єдиним чи основним заняттям, засобом існування, а й сенсом життя;

6) *політичний лідер* – загально визнаний політичний діяч, керівник політичної партії, громадсько-політичної організації чи суспільно-політичного руху.

Закрита політична поведінка (політична імобільність) також може виявлятися у різних формах, а саме:

1) *виключеність із політичних відносин*, зумовлена низьким рівнем свідомості особи або суспільного розвитку взагалі;

2) *політична виключеність як результат заорганізованості політичної системи*, розчарування в політичних інститутах і лідерах і байдужості до їхньої діяльності;

3) *політична апатія* як форма неприйняття політичної системи, відмова від будь-яких форм співробітництва з нею. Може бути наслідком розвитку політичної системи насильницьким способом – зупинення масових і політичних рухів, окупацією тощо;

4) *політичний бойкот* як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

Ці форми закритої політичної поведінки є виявом політичної відчуженості, яка полягає в зосередженості зусиль індивіда на вирішення проблем особистого життя та їх відрив і протиставлення життю суспільному й політичному зокрема.

У політичній поведінці як колективній дії залежно від ступеня активності її учасників можна виокремити такі основні групи:

– *лідери*, очолюють політичні партії і рухи, власними діями й авторитетом сприяють їх згуртуванню й досягненню визначених цілей;

– *послідовники*, підтримують висунуті лідерами цілі як такі, що відповідають їхнім інтересам; їхня політична поведінка характеризується різним ступенем активності та участі в організаціях і рухах;

– *активісти*, є посередниками між лідерами й послідовниками, організують учасників політичного руху, постачають лідерам інформацію про його розвиток;

– *лідери думок*, на політичну організацію чи рух, суспільне життя загалом не організаційно, а інтелектуально впливають.

За С. Вербою (1932), в основі вибору психологічної позиції електоральної участі є сукупність трьох домінантних чинників:

– *психологічне включення до політики*, яка виявляється в інтересі й увазі до суспільних справ;

– *власна участь*, що виявляється в інтенсивності політичної діяльності та партійній ідентифікації;

– *відчуття політичної причетності*, а саме – переконання у важливості та необхідності власного внеску в суспільну справу.

За результатами емпіричного дослідження, проведеного серед громадян США з використанням зазначеного підходу, автори виділили такі *психологічні типи електоральної участі*, які слабо перехрещуються і є лише частково ієрархізованими, а саме [159]:

1. «*Активісти*», які спрямовують власну енергію на постійну участь у різноманітних актах і формах політичної участі, що виходять за межі власне електоральної поведінки;

2. «*Учасники кампаній*», активність яких пов'язана винятково з електоральними формами, участь є інтенсивною і різноманітною;

3. «*Провінціали*», які беруть участь тільки в тих політичних формах, що дозволяють вирішити місцеві, локальні проблеми (міста, району, села, вулиці, будинку, організації);

4. «*Егоїсти*», для яких стають значущими тільки ті політичні форми, які дають змогу вирішити деякі особисті чи сімейні проблеми;

5. «*Голосуючі*», участь яких виявляється тільки в акті голосування у день виборів;

6. *Цілком пасивні*, чи відчужені громадяни, які не беруть участі в будь-яких політичних формах активності. Найвиразніше виявляється в *абсентеїзмі* (від лат. *absens, absentis* – відсутній) – ухилення від участі в голосуванні на виборах різного рівня.

У структурі політичної участі певне місце посідають *протестні форми поведінки*. Політичний протест – це вияв негативного ставлення до політичної системи держави загалом, її окремих елементів, норм, цінностей та політичних рішень у відкрито демонстративній формі: *митингів, демонстрацій, страйків, пікетування, масових і групових акцій насильства і погромів*. Спричинюється це багатьма чинниками, серед яких є один визначальний, що має комплексний характер – депривація: стан соціального (індивідуального) незадоволення, що спричинений реальною та болісною розбіжністю між дійсним й очікуваним станом, до якого прагне суб'єкт політики. Тобто депривація є розбіжністю між бажаннями, сподіваннями, очікуваннями людей і реальними можливостями їх задовольнити. Якщо така розбіжність стає значною, а незадоволення набуває масового характеру, виникає мотивація щодо участі в протестних діях. Чинниками, що посилюють депривацію, можуть стати економічні (занепад, різке зростання податків і цін, корупція), руйнування

переконань і соціальних норм, втрата соціального статусу, невинуваті очікування тощо. В преамбулі Загальної декларації прав людини, прийнятої резолюцією 217 (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., про це наголошено так: «...щоб людина не була в якості останнього засобу йти до повстання проти тиранії і гноблення».

Однією з найвпливовіших у соціологічних дослідженнях стала «радикальна модель» політичної участі громадян, яка є певним критичним синтезом накопиченого соціологією теоретичного та емпіричного знання про численні чинники, які впливають на участь громадян у політиці, роблять таку участь значною мірою ситуативною та визначають особливі позиції участі.

Найвні типології політичної участі поки не отримали достатньої емпіричної перевірки в політичній сфері українського суспільства. З метою успішнішого прогнозування політичної поведінки громадян також потребує кількісної оцінки й динаміка розподілу позицій участі громадян. Усе це повинно стати важливими завданнями систематичних соціологічних моніторинрів у регіонах і в країні загалом.

Резюме

1. Політична діяльність – діяльність суб'єктів політики (політичних структур, груп, особистостей), спрямована на реалізацію, збалансування та узгодження їх політичних інтересів.

2. Структура політичної діяльності охоплює: політичне керівництво державою і суспільством, політичне функціонування, участь громадян у політичному житті, політичний маркетинг.

3. Політична участь це усвідомлене виконання соціальної ролі членом суспільства, спрямованої на досягнення суспільно значущих цілей та вплив на політичні процеси.

4. Електоральна участь займається вивченням соціально-психологічних механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов й особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

5. Основними теоретичними концепціями, що пояснюють сутність, особливості та чинники впливу на електоральну по-

ведінку виборців, є: соціологічна (класова, статусна), соціально-психологічна, теорії «раціонального вибору» й ін.

6. Політична участь громадян стає зазвичай функцією таких чинників: результату досвіду «входження» громадян у політичну систему; стану їх «політичного Я» чи громадянської самосвідомості; зацікавленості громадянина чинним політичним режимом; ціннісної згоди або незгоди зі системою; відкритого або латентного примушування до підтримки режиму; цілеспрямованого або стихійного впливу з боку соціального оточення; випадкових чинників системи, середовища, особистості.

7. Основні психологічні типи електоральної участі громадян: «активісти», які спрямовують власну енергію на різноманітні форми політичної участі, що виходять за межі власне електоральних форм; «учасники кампаній», активність яких пов'язана електоральними формами, участь є інтенсивною і різноманітною; «провінціали», беруть участь тільки в політичних формах, що вирішують місцеві, локальні проблеми (міста, району, села, вулиці, будинку, організації); «егоїсти», для яких мають значення ті політичні форми, які дають змогу вирішити особисті чи сімейні проблеми; «голосуючі», участь яких виявляється в акті голосування в день виборів; нарешті, цілком пасивні, чи відчужені громадяни, які не беруть участі у жодних політичних формах активності.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте зміст політичної діяльності як соціально-психологічного явища.

2. Розкрийте структуру та форми вияву політичної діяльності.

3. Охарактеризуйте чинники політичної діяльності й участі.

4. Окресліть мотиви політичної діяльності.

5. Прокласифікуйте політичну діяльність.

6. Охарактеризуйте функції політичної діяльності.

7. Окресліть основні теорії електоральної поведінки.

8. Проаналізуйте основні чинники участі громадян у політичному процесі.

9. Охарактеризуйте основні типи електоральної поведінки громадян.

План семінарського заняття (2 год)

1. Політична діяльність як соціально-психологічний феномен.
2. Психологічні чинники політичної діяльності.
3. Мотиви досягнення політичної влади.
4. Основні концепції і моделі електоральної поведінки.

Теми рефератів

1. Політична діяльність: поняття, структура, рівні, форми вияву.
2. Політична активність у системі політичної діяльності.
3. Сучасні теорії електоральної поведінки.
4. Психологічні аспекти електоральної поведінки в сучасній Україні.
5. Соціально-психологічні дослідження електоральної поведінки.

Рекомендована література

1. Білоус І. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації / І. Білоус // Соціальна психологія. – 2007. – Вип. 2. – С. 101–112.
2. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / І. В. Бортніков. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. – 524 с.
3. Бортніков В. І. Деякі проблеми політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту / В. І. Бортніков, В. Троценко // Політичний менеджмент. – 2009. – №1. – С. 3–15.
4. Дащаківська О. Політичне функціонування як вид політичної діяльності / О. Дащаківська // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2009. – № 3. – С. 133–139.
5. Іллін Є. П. Мотивація і мотиви / Є. П. Іллін; переклад з рос. мови, передм. та прим. Т. В. Тадеєвої. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2013. – 512 с.
6. Кааза М. О политическом действии и не только / М. Кааза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/308/>
7. Канівець Т. М. Психологія маркетингу та реклами: навч. посібник / Т. М. Канівець, Г. С. Фесун, А. В. Гальчинська. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – 112 с.

8. Клюєнко Є. Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосування методу шкалограмування за Гурманом / Є. Клюєнко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46–72.

9. Локтіонова Л. А. Моделі електоральної поведінки / Л. А. Локтіонова // Наукові праці: наук.-метод. журнал; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили комплексу «Києво-Могилян. Акад.». – Миколаїв: МДГУ, 2001. – Т. 93. – Вип. 80. – 2008. – С. 135–141.

10. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д. Макклелланд. – СПб.: Питер, 2007. – 672 с.

11. Пірен М. І. Публічна політична діяльність: навч. посібник / М. І. Пірен. – К.: НАДУ, 2009. – 288 с.

12. Семенченко Ф. Г. Політична діяльність: аксіологічний вимір: монографія / Ф. Г. Семенченко. – К.: «Формат», 2011. – 304 с.

13. Семенченко Ф. Г. Критерії ефективності політичної діяльності / Ф. Г. Семенченко // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. – 2013. – 31. – С. 41–62.

14. Слюсаревський М. М. Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки / М. М. Слюсаревський // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5 (38). – С. 8–18.

Тести

1. Серед зазначених варіантів відповідей визначте найбільш вичерпну і правильну. Політична діяльність – це:

а) діяльність суб'єктів політики, що спрямована на реалізацію, збалансування та узгодження їх політичних інтересів;

б) сукупність дій політичних суб'єктів, що обумовлено їх політичною позицією та реалізацією власних владних інтересів;

в) діяльність політичної сили як важливого елемента політичної системи, що спрямовує життя суспільства;

г) активність суб'єктів, що пов'язана з реалізацією їхніх інтересів у суперництві з іншими суб'єктами, зокрема, бути представленими в органах управління.

2. Яке з указаних положень не відноситься до психологічних чинників, що здійснюють стимулюючий вплив на політичну діяльність особистості?

а) відчуття громадської відповідальності;

б) соціально-економічний стан;

в) суб'єктивна впевненість в ефективності власної політичної діяльності;

г) самовідчуття особистої замученості до політики.

3. Як Ви гадаєте, яке з наведених положень не відноситься до чинників, що негативно впливають на політичну діяльність особистості?

- а) деіндивідуалізація;*
- б) розмитість групової належності;*
- в) деперсоналізація;*
- г) емоційно-вольова стійкість.*

4. На ваш погляд, яке із зазначених положень не відноситься до мотивів влади за Д. Макклеландом і Дж. Аткинсоном?

- а) мотив уникнення влади;*
- б) мотив влади та контролю;*
- в) мотив досягнень;*
- г) мотив аффіліації.*

5. Як ви вважаєте, яке із наведених положень не відноситься до моделей мотивів політичної діяльності?

- а) модель мотивації створення особистого анклава;*
- б) модель імперської мотивації;*
- в) модель мотивації конкістадора;*
- г) структурна модель.*

6. На ваш погляд, яке з положень, не відноситься до ознак класифікації політичної діяльності відповідно до соціальних змін?

- а) іноваційна;*
- б) стабілізаційна;*
- в) консервуюча;*
- г) байдужа.*

7. Як ви гадаєте, яке з положень, не характеризує політичну діяльність за інтенсивністю її вияву?

- а) ситуативно-споглядальний;*
- б) пошуково-інформаційний;*
- в) особистісний;*
- г) творчо-аналітичний.*

8. На ваш погляд, яка із наведених теорій електоральної поведінки відображає емоційну прихильність виборців до політичної сили?

- а) геодемографічна;*
- б) соціально-психологічна;*
- в) соціологічна;*
- г) теорія «партійного образу себе».*

9. Як ви гадаєте, яка з теорій електоральної поведінки, відображає політичний вибір стереотипними уявленнями про політичне життя?

- а) теорія раціонального вибору;*
- б) теорія схем;*
- в) теорія «ретроспективного голосування»;*
- г) маніпулятивні концепції.*

10. Як ви вважаєте, яка із зазначених моделей електоральної поведінки відображає домінуючу оцінку політичних сил в оточенні виборця?

- а) адміністративна модель; б) програмна модель;*
- в) соціально-економічна модель;*
- г) модель референтної групи.*

11. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до суб'єктивних чинників що впливають на політичну діяльність?

- а) мотиваційно-ціннісні (мотиви політичної участі, ставлення до політичних сил);*
- б) конативні (вольові якості та навички політичної взаємодії);*
- в) соціально-економічна модель суспільства;*
- г) когнітивно-рефлекторні (ідеологічні настанови, уявлення, стереотипи).*

12. Як ви вважаєте, яке з наведених положень не відноситься до об'єктивних чинників що впливають на політичну діяльність?

- а) соціально-політичні;*
- б) суспільно-політичні;*
- в) когнітивно-рефлекторні;*
- г) гендерно-вікові.*

13. На ваш погляд, яке з зазначених положень відображає потребу особистості в належності до політичної групи, партії, сили, схвалення з їх боку?

- а) мотив влади;*
- б) мотив досягнень;*
- в) мотив афіліації;*
- г) мотив пошани.*

14. Як Ви гадаєте, яке з указаних положень не відноситься до чинників впливу на політичну владу?

- а) діяльність опозиції;*

- б) лобіювання;*
- в) афіліація;*
- г) громадянська непоко́ра.*

15. На ваш погляд, яке із зазначених положень відображає типологізацію політичної діяльності за схильністю і психічним станом суб'єкта?

а) індивідуальна, групова, класова, національна, партійна, масова, у натовпі тощо;

б) стабільна, кризова, революційна, воєнна, конфліктна;

в) імпульсивна, інстинктивна, емоційно-почуттєва, за настроєм, випадкова, закономірна, стихійна, немінуча, раптова;

г) інституціональна, організаційна, партиципаторна, статусна, апаратно-номенклатурна, субординаційна, легітимна (нелегітимна), неформальна.

Розділ 7

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП У ПОЛІТИЦІ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття та охарактеризувати психологічні ознаки групи в політиці;
- здійснити класифікацію політичних груп;
- охарактеризувати етапи формування груп в політиці;
- розкрити принципи формування лідером політичної групи;
- охарактеризувати психологію великих соціальних груп у політиці;
- проаналізувати основні варіанти «команд» і «парадокси» політичного лідера;
- визначити поняття і здійснити класифікацію груп інтересів політиці;
- охарактеризувати концепції, мотиви, функції, засоби впливу груп інтересів на політичну владу.

7.1. Психологія групи як суб'єкта політичної діяльності

7.2. Психологія команди та груп інтересів у політиці

Проблематика груп – найбільш поширена та розроблена сфера політико-психологічних досліджень. Це безпосереднє середовище, в якому особистість провадить діяльність і розвивається. Пояснити політичну поведінку людини поза аналізом політичного та психологічного контексту неможливо. Питання організації та управління людьми, ролі групових чинників у діяльності, регуляції міжособистісних стосунків є дуже важливим із політико-психологічного погляду. Вагому роль у політичних процесах відіграють групи інтересів (або зацікавлені групи, громадські). Вони є найпоширенішими засобами акумуляції соціальної та громадянської активності людей. Виступають потужним чинником відображення та реалізації актуальних потреб різних соціальних груп у діяльності політичної влади.

7.1. Психологія групи як суб'єкта політичної діяльності

Соціальні групи посідають особливе місце у структурі політико-психологічного знання. Розрізняють малі і великі групи. Розглянемо малу групу. Для визначення поняття малої групи, треба розглядати її як елементарну ланку структури соціальних відносин, функціональну одиницю у системі суспільного поділу праці. Малу групу розглядають як утворення, в якому суспільні відносини виступають як безпосередні особисті контакти. Це реально наявна «контактна» група, де реалізуються певні суспільні зв'язки, що опосередковані спільною діяльністю.

Мала група – це сукупність людей, які поєднані спільними цілями, безпосередніми контактами, усвідомлюють себе членами певної спільноти, мають розподілені функції й ролі, що спричинює виникнення групових процесів, норм й інших регулятивних механізмів. Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія).

Основними *психологічними ознаками групи* в політиці є наявність [26]:

- *спільності соціально-політичних інтересів, потреб, очікувань, мотивів і стимулів*, які зумовлюють політичну поведінку соціальної спільноти й забезпечують взаємозв'язок із її членом;

- *групової взаємодії* – і внутрішніх, і міжгрупових зв'язків і відносин;

- *психологічних моделей групової діяльності*, стилю життя групи, оформлених у політичний гештальт (образ групової свідомості), за яким можна визначити належність людини до політичної групи;

- *політичного життя* групи як сукупності форм і видів спільної діяльності, спрямованих на реалізацію потреб, інтересів, цінностей її представників у процесі політичної діяльності;

- *психологічної ідентифікації*, ототожнення індивідом себе з групою через протиставлення «ми – інші» з визначенням політичних меж і фільтрів на «вході – виході»; освоєння соціальної позиції групи, формування відповідних політичних установок і стереотипів»;

– психолого-політичних *закономірностей* становлення, функціонування й розвитку групи в політиці, принципів і вимог політичної діяльності, умов і гарантій її дотримання;

– *політичної культури, власних політичних цінностей* як сукупності ідей, уявлень, настанов, що зумовлюють цілепокладання, вибір засобів і методів політичної діяльності її представників, їх взаємодію;

– *духовних регуляторів взаємодії* (норм, принципів, стандартів поведінки, колективної думки), системи взаємних прав і зобов'язань, групових форм соціального контролю щодо їх дотримання, виконанням соціальних ролей та функцій (зокрема через неформальні соціальні санкції);

– *загальної групової мети політичної діяльності*, виникнення у членів групи намірів, ідей, очікувань, безпосередньо не пов'язаних із їхніми особистими потребами, що забезпечує ефективніше політичне функціонування її як цілісності;

– *вираженого почуття єдності, взаємодопомоги, солідарності*, як винагороду за зусилля та готовність індивідів жертвувати особистими інтересами, що забезпечує політичну сталість спільноти, стійкість її політичних зв'язків.

Із урахуванням зазначених ознак можна стверджувати, що *мала група в політиці виконує певні важливі функції*: політичного самовизначення, політичної підтримки, контролю, організації й оптимізації політичної діяльності, а стан групи відповідно зумовлює стан політичного процесу в суспільстві – гармонійний і прогресивний чи розбалансований та деструктивний.

Класифікація політичних груп здійснюється за такими критеріями [1; 6; 12]:

1. Найбільший поділ у класифікації – на *номінальні* («віртуальні») і *реальні* групи. *Номінальні або умовні групи* виділяються в межах узагальненого політичного аналізу і тоді виникають такі «групи», як «демократична спільнота». Зрозуміло, що йдеться про групи, які реально не можна дослідити. На відміну від них, реальні групи можна конкретно дослідити, як і їхній політичний вплив. Групи «членів політбюро», «сенаторів США», «страйкуючих гірників Донбасу» непорівнянні між собою, однак їх споріднює головне – це реально діючі в політиці групи.

2. *Спрямованістю основних дій*. За цим критерієм групи поділяються на *екстравертовані* й *інтровертовані*. Діяльність екст-

равертованих груп спрямована на поширення сфер власної діяльності, впливу, приходу до влади тощо. Відповідно діяльність інтравертованих груп полягає у покращенні партійної дисципліни, згуртованості, єдності дій політичної спільноти тощо.

3. *Рівнем групової інтеграції*, яка розкриває міру одноставності й узгодженості дій та поведінки людей й виявляється у:

а) *спрацьованості* як процесу і наслідку взаємодії, яка характеризується максимально можливим успіхом спільної діяльності за умов незвичних емоційно-енергетичних витрат на взаємодію та узгодження позицій;

б) *згуртованості*, як системи впорядкованих, стійких внутрішньогрупових міжособистісних зв'язків, що забезпечують стабільність життєдіяльності групи;

в) *сумісності*, яка передбачає взаємне сприйняття і відповідальність партнерів з діяльності та спілкування, виникнення взаємної симпатії, поваги, впевненості у сприятливих наслідках майбутніх контактів.

4. *Ступенем відкритості для нових членів*, групи поділяються на *відкриті* (різні суспільно-політичні рухи), *напіввідкриті* (політичні партії – мінімальні умови для вступу) і *закриті* (групи змовників).

5. *Цілями діяльності*:

а) *інструментальні* – орієнтовані на досягнення реальних політичних цілей);

б) *експресивні* – спрямовані на формування сприятливого внутрішнього психологічного клімату. Це невеликі опозиційні угруповання, члени яких не ставлять за мету оволодіння владою, але одержують задоволення від періодичного вираження власних політичних поглядів у тих або інших емоційних формах;

в) *функціональні* – зосереджені на впровадження нового в політичну систему, наприклад, різні рухи за цивільні права громадян;

г) *дисфункціональні* – орієнтовані на ліквідацію чогось усталеного в суспільно-політичному устрої.

6. *Особливостями групової свідомості* власних членів, групи поділяються на «*групи – ми*» і «*групи – вони*». Ідентифікація себе і «своїх» відбувається через протиставлення з іншими групами, з «чужими», «вони». «Вони» – це ті, у кого інші ідейно-політичні

погляди та переконання, вірування, емоції, програми або гасла. Навпаки, виділення групи – «ми» супроводжується ідеалізацією й атрибуцією, наділенням своєї групи найкращими, соціально прийнятними та бажаними рисами і відмовою у таких рисах групам-опонентам. Група – «вони» наділяється негативними властивостями та характеристиками, на відміну від «нас», позитивних особистостей та спільнот.

7. *Внутрішньою структурою* на:

– *формальні* – жорстко заданий статус усіх її членів і відповідно, статусні розходження. Права й обов'язки членів такої групи жорстко формалізовані та виражені в явній або неявній формах;

– *неформальні* – статус членів і характер взаємин між ними задані особистісними якостями і чеснотами.

8. *Формою зв'язку* між членами, групи поділяються на первинні і вторинні. Вторинні (опосередковані) складаються із первинних. Так будь-яка партійна структура охоплює первинні партгрупи та складні партійні організаційні структури, які неможливі без первинних.

9. *Значущістю учасників*, групи поділяються на:

– *групи присутності* – та конкретна група, членом якої є індивід. Однак, будучи членом групи присутності, людина не завжди цим задоволена – у власних мріях вона може бачити себе членом іншої групи. Багато хто, наприклад, мріє належати до політичної еліти, але не всім це вдається;

– *референтні групи* – це групи, за законами яких хоче жити людина, навіть не належачи до них. Це психологічно привабливі, бажані для людини групи, норми і стандарти яким вона хоче відповідати.

10. *Тривалістю існування* групи поділяються на:

– *короткострокові* – виникають для досягнення певного конкретного результату – наприклад, це може бути передвиборний штаб або команда прихильників кандидата в депутати парламенту в ході конкретної виборчої компанії;

– *довгострокові* – орієнтовані на довгострокові цілі, досягнення яких потребує тривалого часу.

11. *Способом ухвалення рішень*:

– *авторитарні*;

– *демократичні*;

– *ліберальні*.

12. *Соціально-політичною спрямованістю групової діяльності:*

- орієнтовані на досягнення конкретних групових цілей;
- спрямовані на підтримку групової життєздатності;
- скеровані на задоволення інтересів своїх членів;
- що прагнуть особистісних змін у членів групи під впливом групи;
- що діють у суспільних інтересах, з огляду на очікування нації і необхідності модернізаційного розвитку суспільства.

Малі групи в політиці розрізняються рівнем власного розвитку. Однак практика показує, що в доволі однорідному партійно-політичному середовищі, в одній і тій самій політичній сфері, діють приблизно ідентичні людські, психологічні механізми політичної поведінки. Як тільки виникає якась група як суб'єкт політичної дії, починають діяти аналогічні механізми політичної поведінки людей.

Низка досліджень процесів формування політичних груп дають змогу виділити *п'ять основних етапів*:

1. *Етап «номінальної групи»*. Зазвичай це випадкове зібрання людей, що бажають займатися політичною діяльністю. Основна функція цього етапу – знайомство, з'ясування того, «хто є хто».

2. *Етап «асоціативної групи»*. Це етап, на якому уже виникають первинні зв'язки, асоціації між членами групи і тією діяльністю, якою вони збираються займатися. Тут виявляються перші ознаки організації (переважно, винятково формальні). Так виникає формально організована група, члени якої мають начебто ідентичні цілі, хоча звичайно погано представляють собі їх у реальності.

3. *Етап «кооперативної групи»*. Він характеризується виникненням визначеної єдності цілей, інтересів і дій, а також первинного досвіду спільної діяльності і первинних загальних групових переживань. На цьому етапі разом із формальними зв'язками і розподілом ролей, у процесі спільної політичної діяльності, розвиваються неформальні взаємини між членами групи.

4. *Етап «корпоративної групи»*. Наявність стійкої спільності інтересів, цілей, дій, психологічної цілісності групи. Такі групи можуть протиставляти себе іншим групам, навіть усередині, начебто загальної політичної структури. Вони мають самодостатній характер. Прикладів таких груп чимало: від легальних опозиційних партійних або парламентських фракцій до політичних терористів.

5. *Етап «колективу»*. Відрізняється вищим рівнем усвідомленості всіх моментів загальногрупової діяльності і максимальною консолідованістю дій членів групи. Тут домінують просоціальні цілі. Колектив не може бути самодостатнім, його члени розглядають себе і власну групу як засіб суспільного розвитку. Саме це розходження спрямованості – на досягнення власних, групових, або суспільних цілей – і є єдине суттєве політико-психологічне розходження між «корпоративною групою» і «колективом».

Колективу, на відміну від інших малих груп, притаманні такі ознаки:

по-перше, *соціально значуща мета*, що усвідомлена й прийнята всіма членами групи, які докладають максимум зусиль для її досягнення, що забезпечує оптимальну ефективність їх діяльності;

по-друге, наявність таких типів міжособистісних відносин між членами колективу, як: *довіра, взаємодопомога, взаєморозуміння, згуртованість*, що забезпечує позитивний психологічний клімат, високу працездатність і стійкість групи;

по-третє, *авторитетність і професіоналізм керівника* – лідера, що поєднує в собі ознаки досвідченого організатора, високого професіонала, який користується повагою членів колективу і є водночас емоційно привабливою людиною.

З огляду на такі якості, терміном «колектив» на побутовому рівні називають будь-яку групу людей, яка характеризується позитивною соціальною спрямованістю.

Окрім цих етапів становлення групи як суб'єкта політичної дії, велике значення мають внутрішні, власне психологічні процеси взаємодії людей, що і спричинюють до розвитку групи або перешкоджають йому. Політична група неможлива без лідера. Вона висуває лідера, і він формує групу.

Взаємини між лідером і групою залежать насамперед від *принципів*, на основі яких люди долучаються до групи [7].

1. *Принцип єдності поглядів і переконань*. У разі його домінування ми маємо справу з доволі згуртованою, часто ефективною, але не завжди високопрофесійною групою. У політиці такі групи дуже часто стають заручниками власної ідеології.

2. *Принцип компетентності*. При його переважанні ми бачимо згуртовані, ефективні, високопрофесійні групи, що відрізняються серйозними результатами. Ліпший приклад – команди

американських президентів останніх десятиліть, починаючи від «команди Джона Кеннеді» – «мозкового тресту», що зумів багато в чому змінити і країну, і всю міжнародну ситуацію.

3. *Принцип особистої відданості лідерові* – здійснюється зазвичай в групах вождистського типу. Можуть спостерігатися процеси зниження професіоналізму, наявність конфліктів за близькість до лідера і, як наслідок, – зниження ефективності.

Важливість вибору принципів формування групи в політиці полягає в тому, що після приходу її до влади, вони ніби автоматично переносяться в управлінську діяльність щодо держави і суспільства.

Функціонування малої групи в політиці зумовлено її ознами [1].

1. *Розміри*. Виділяють нижню та верхню кількісні межі групи. Здебільшого дослідники вважають, що мала група починається з двох осіб, хоча наголошується на певній обмеженості в такій групі внутрішніх стосунків, що мають переважно емоційний характер. Наявність у групі третьої особи створює нову позицію – спостерігача. Цей факт спонукає до формування нової системи стосунків, що має опосередкований характер. Що ж до верхньої кількісної межі малої групи, то тут теж існують різні погляди. Деякі автори подають її через поширене в загальній психології число 7 ± 2 , яким визначається безпосередній обсяг пам'яті, уваги й інше (в цьому разі ним позначається гранична кількість осіб, з якими можна безпосередньо спілкуватися). Якщо група є у певній кількості і вона достатня для виконання конкретної діяльності, то цю кількість можна вважати достатньою (оптимальною).

2. Важливим показником виконання групою певної діяльності є *ефективність*. Дослідження ефективності індивідуальної та групової діяльності виявило феномен *соціальної фацілітації*. Його сутність полягає в тому, що діяльність людини у присутності інших людей підвищує її ефективність. Але цей феномен обмежений у своєму вияві. В окремих випадках простежується *ефект соціальної інгібіції* – утримання, пригнічування активності, гальмування поведінки і діяльності під впливом інших людей. Так виконання людиною нескладних сенсорно-моторних і перцептивно-мнемічних завдань у присутності інших людей сприяє збільшенню швидкості в роботі, але в разі цього допускається більша кількість помилок, ніж при індивідуальній роботі.

Однозначнішим є вплив на ефективність групової діяльності феномену взаємодії. Саме взаємодія людей у групі, а не пасивна присутність інших забезпечує більшу продуктивність. В умовах спільної діяльності група робить менше помилок, швидше вирішує завдання (особливо на ранніх стадіях).

3. Наступний чинник, від якого залежить успішність функціонування групи, – *система комунікацій*, що виникає між учасниками групи. У політичній групі стосунки індивідів між собою за допомогою інформаційних зв'язків формують її комунікативну структуру. В основі цієї структури – *комунікативні мережі*, або зв'язки, які пронизують групу у вертикальних і горизонтальних площинах, забезпечуючи інформацію від одного індивіда до іншого. Комунікативні мережі можуть набути дві основні форми: *централізовану і децентралізовану* [120].

Централізована мережа має такі види, як *фронтальна, радіальна та ієрархічна*:

- *фронтальна* мережа передбачає контакт між членами групи, які перебувають поряд, бачать один одного, що дає їм змогу враховувати реакції і поведінку учасників комунікаційного процесу;

- *радіальна* забезпечує передання інформації від особи, яка займає центральну позицію в групі, усім іншим учасникам групового процесу;

- *ієрархічна* – має два і більше рівнів підпорядкованості членів групи, одні з яких можуть перебувати у процесі взаємодії, інші – ні.

У *децентралізованій* мережі всі учасники взаємодії мають рівні можливості в комунікації, можуть вступати у безпосереднє спілкування, однаково приймати, передавати й опрацьовувати інформацію. Найпоширенішими є такі: *ланцюг, кругова і повна мережі*:

- *ланцюгова* мережа передбачає послідовну реалізацію інформації від одного учасника до іншого, як, наприклад, при конвеєрній організації праці;

- *кругова* мережа – інформація рухається по колу, причому кожен учасник займає автономну позицію і має змогу без перешкод самостійно її зважувати, опрацьовувати, інтерпретувати;

- *повна* мережа передбачає відсутність перешкод у міжособистісному спілкуванні, створення умов для повного залучення членів групи в комунікативний процес.

4. *Групові норми* – взірці поведінки, які визнають більшість членів прийнятними способами вирішення типових ситуацій. Дотримання групових норм важливе для нормального самопочуття членів групи. Група застосовує *негативні стимули* щодо осіб, які порушують групові норми.

Формальні групові норми оберігаються уповноваженими людьми (офіційний керівник, суд, правоохоронні органи). Порушення людиною формальних (офіційних) норм тягне за собою покарання (позбавлення певних благ – право голосу, штраф, ізоляція, вигнання тощо).

Неформальні групові норми опираються не на зовнішній примус, а на внутрішній самоконтроль – моральні, етичні або естетичні почуття людей. Порушення особою неформальних групових норм робить її в очах інших членів непопулярною, небажаною для спілкування чи взаємодії. Групові цілі є бажаними (благами), які, як уважають члени групи, заслуговують на те, щоб заради їх здійснення (досягнення) докладати зусиль.

5. Якщо група сформулювала зрозумілі для більшості членів групи цілі (та методи їх реалізації), то учасники з більшим бажанням працюють щодо їх досягнення, конструктивніше вирішують суперечності. Успішне досягнення мети згуртовує групу, формує позитивну самооцінку. Досягнення групових цілей є одним із засобів пізнати мотиви, вміння, характер, зацікавлення людей. Від внеску члена групи в реалізацію спільної мети залежить її статус, повага серед колег.

Коли йдеться про групові цілі, то розрізняють *завдання*, визначені керівництвом (наприклад урядом, керівництвом партії), а також *цілі*, які є наслідком узгодження колективних цілей з індивідуальними *мотивами* учасників групи. В соціальній психології розрізняють орієнтації групової активності особистості: на егоцентричні мотиви, на реалізацію завдань, на альтруїстичні цілі.

6. *Конформізм і нонконформізм*. Між груповими й індивідуальними цілями учасників групи нерідко виникають неузгодженості, конфлікти, виходом з яких є врахування групою інтересів окремих учасників, або підпорядкування особи вимогам групи (конформізм).

Конформізм – це підпорядкування особою власної поведінки та поглядів до загальноприйнятих у групі внаслідок реального або

уявного тиску на неї ззовні. Схильність до конформізму зростає у разі заниження самооцінки людини, як особи чи фахівця. Що нижчий статус особи в групі, то більша ймовірність, що вона погодиться на конформістську позицію. З огляду на це, за авторитарного стилю управління, керівники свідомо принижують підлеглих, змушуючи їх до покорі.

Явище конформізму має низку різновидів: *схвалення, поступливість, підпорядкування*:

– *схвалення* – особа погоджується з вимогами групи, вона не відчуває тиску ззовні, оскільки в неї з цього приводу немає власної позиції, чи обґрунтованих переконань. Коли особа ухвалила рішення, то вона мимоволі «завищує» цінність власного вибору, а також «занижує» цінність альтернативних варіантів поведінки;

– *поступливість* – особа робить вчинки згідно з вимогами групи, щоб заслужити її підтримку, схвалення, уникнути покарання. Заразом люди нерідко чинять (виявляють «зовнішню» поступливість), не погоджуючись із вимогами оточення;

– *підпорядкування* – особа йде на поступки, оскільки їй висловлено *ультиматум* (погрозу, недвозначний наказ). Владні суб'єкти можуть змусити підлеглих виконати наказ, публічно вчинити певні дії, однак це відбувається незважаючи на їхнє внутрішнє несприйняття такого ставлення з боку керівництва.

Альтернативною поведінковою стратегією є *нонконформізм* особи, що виявляється в опорі соціальному тиску. *Агресивні нонконформісти* протистоять стандартам групи внаслідок зверхності (чи меншовартості) або ворожості.

Конструктивна нонконформістська позиція є наслідком більшої компетентності особи, її творчого підходу до справи, глибшого розуміння цілей та цінностей групи на цьому етапі, опозицією до формалізму та зловживань керівництва. Нонконформістськи настроєна особа нерідко стає неформальним лідером групи і конкурентом для офіційного керівника.

Якою б не була роль малих соціальних груп і міжособистісного спілкування у становленні й розвитку особистості, самі по собі вони не створюють історично конкретних політичних норм, цінностей та інших сутнісних елементів політичної психології. Формуються ці елементи на основі узагальненого

політичними, культурними та ідеологічними системами історичного досвіду *великих соціальних груп*, який передається індивіду через малу групу.

До великих соціальних груп належать: суспільні класи, етнічні об'єднання (нації, народності), професійні, вікові, релігійні тощо спільноти, які характеризуються: тривалістю існування, закономірністю виникнення, складними процесами формування та функціонування тощо.

Класифікація великих соціальних груп. Як і будь-які соціальні суб'єкти, великі соціальні групи класифікують за різними ознаками.

1. *За характером зв'язку розрізняють два види великих спільнот людей* [12; 33]:

– *соціальні класи, етноси* тощо. Основою їх є об'єктивні соціальні зв'язки. Належність людей до цих груп не зумовлюється їх волею, свідомістю, а є наслідком дії об'єктивних чинників;

– *партії, громадські, професійні об'єднання* та ін. Людина вступає до них внаслідок свідомого прагнення до об'єднання на основі певних цілей і цінностей.

2. *За тривалістю існування виокремлюють*:

– більш тривалі (класи, нації);

– менш тривалі (мітинги, натовп тощо) великі соціальні групи.

3. *За характером організованості великі соціальні групи поділяють*:

– що виникли стихійно (натовп, публіка, соціальні кола тощо);

– що були організовані свідомо (асоціації, партії тощо).

4. Соціальна психологія виокремлює також *умовні* (статеві, вікові, професійні) і *реальні* великі групи.

5. Важливою ознакою класифікації є контактність і взаємодія. Так до реальних великих груп із контактами відносять передусім мітинги і збори.

6. Великі групи можуть бути закритими і відкритими.

Загальні ознаки великих соціальних груп [6]:

– великі соціальні групи перебувають у сфері впливу специфічних регуляторів соціальної поведінки – *звичаїв, традицій, моралі й ін.* Сформовані ці регулятори суспільною практикою, з якою пов'язана група;

– важливою характеристикою великих соціальних груп є мова. Етнічні групи без неї не можуть існувати. Ознакою інших груп (професійних, вікових тощо) є жаргон як різновид мови;

– особливості життєвої позиції великих соціальних груп разом із регуляторами поведінки формують їх спосіб життя. *Спосіб життя великої соціальної групи – сукупність стійких типових форм життєдіяльності спільності.*

Типові форми життєдіяльності народів, класів, інших соціальних груп, окремих індивідів виявляються в матеріальному і духовному виробництві, в суспільно-політичній і сімейно-побутовій сферах. На основі способу життя можна визначити, як люди живуть, якими інтересами керуються, яким є їх мислення. Предметом аналізу в разі цього можуть бути й особливі форми спілкування, тип контактів і відносин, інтереси, цінності і потреби. Спосіб життя спільності свідчить про її ставлення до суспільства, її політичної сфери, до праці, інших спільнот й індивідів. Оскільки кожен тип великих соціальних груп наділений притаманними тільки йому властивостями, суттєво відрізняється від інших (етнічна група відрізняється від професійної), то їх загальні характеристики повинні мати специфічний зміст. До вивчення великих соціальних груп залучають етнографію та етнопсихологію, порівняльні дослідження, соціологію, статистичний аналіз, психолінгвістику й ін.

У психології великих груп можна виділити два аспекти [223]:

1) найбільш стале утворення – *психічний склад*, до якого належать соціальний або етнічний характер, темперамент, традиції, звички;

2) *емоційна сфера*, як більш динамічна характеристика, до якої входять потреби, інтереси, настрої, національні та етнічні почуття.

3) психічний склад у таких великих групах, як класи та соціальні верстви, виявляється в *соціальному характері*. Останній розглядається як сукупність історичних форм організації діяльності, властивих представникам певної групи. Тобто соціальний характер – це типовий спосіб дій у різних ситуаціях життєдіяльності групи, що відрізняє її від інших груп.

Основними рисами психології великих груп є [40]:

– особливості свідомості і поведінки, які становлять відображення умов життя, провідної діяльності та особливостей

спілкування великої групи людей. Основу соціально-групової психології, яка так чи інакше впливає на всі інші її сторони і вияви, формують основні загальні потреби людей, які утворюють певну велику соціальну групу;

– це історично обумовлений рівень усвідомлення членами великої соціальної групи власного положення в системі наявних соціально-політичних взаємодій, своїх специфічних соціально-групових інтересів;

– феномен свідомості великих груп характеризується переплетінням політико-психологічних й ідеологічних елементів;

– наслідок довготривалого соціально-історичного розвитку людей, які належать до однієї великої соціальної групи.

Розвиток психології великих груп, під яким розуміється безпосереднє усвідомлення індивідами – представниками певної групи власного безпосереднього відношення, приналежності і повсякденної включеності до неї, *включає три рівні*, які виділяються умовно, але доволі чітко спостерігаються в реальному житті.

Перший рівень – зовнішньо-типологічний, пов'язаний із можливістю зовнішньої фіксації того чи іншого типу ознак, спільних для представників певної великої соціальної групи.

Другий рівень – внутрішньо-ідентифікаційний. На цьому рівні виникає первинний психологічний зв'язок людини зі своєю великою соціальною групою, виникає певна спільність у поведінці, усвідомлюється деяка єдність інтересів, з'являються спільні погляди, думки, оцінки.

Третій рівень – солідарно-дієвий. Для нього характерна політико-психологічна готовність членів групи до спільних дій задля досягнення і збереження результатів й інтересів власних великих соціальних груп.

Політико-психологічний розвиток великих соціальних груп пов'язаний з дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників. До них зазвичай відноситься взаємодія: між окремими індивідами, в межах спільної соціальної структури, різних великих і малих груп, членом яких є людина, інтенсивність внутрішньогрупових, особливо міжособистісних комунікацій та ін. Крім того, потужними чинниками є розвинутість групової політичної організації (наявність і ступінь інституалізації політичних партій, рухів, профсоюзів), рівень розвитку масової політичної ідеології та ін.

7.2. Психологія команди та груп інтересів у політиці

Феномен «команди» в політиці вперше зафіксував М. Вебер під час вивчення західних демократій. Проаналізувавши великий фактичний матеріал, він зазначив властиву схильність цих демократій розглядати державу як постачальник посад для соратників президента або функціонерів, що перемогли на виборах. Прихід до влади нового лідера прибирав не тільки одну, безпосередню команду, що оточувала попереднього лідера, а багато інших. Тому, що кожний із команди лідера мав власну малу групу, «клієнтелу». Так, із сукупності малих груп виникала велика група – правлячий клас, або «еліта».

Основні варіанти «команд» в історії і сучасності представив Д. В. Ольшанський [7].

«Команда», що функціонує на основі родоплемінного принципу. Історичні приклади таких команд: династія Валуа у Франції, Тюдори в Англії, клан С. Хусейна в Іраці, Х. Асада в Сирії й ін. Головна особливість таких команд – відносна рівність лідера з іншими членами, він визнається першим серед рівних, внутрішня гомогенність.

«Команда», що формується на ґрунті опричнини. Класичний приклад такої «команди» – опричнина Івана Грозного. Фактично, це були перші варіанти команд найманців, що протистояли лідерам офіційних виконавчих і дорадчих структур. Це ніби особиста рада лідера, яка всім йому зобов'язана і готова виконувати будь-який наказ. Зазвичай подібні команди виникають у періоди реформування держави і суспільства, коли «зверху» вводяться нові ієрархічні принципи, що ґрунтуються на становому перемішуванні, необхідному для руйнування сталої гомогенності держави і суспільства.

«Команда», що створюється на основі «компанії». Класичний приклад такої «компанії» – команда Петра I, що функціонувала на началах станового і національного змішування кадрів, усуненні їхніх соціальних відмінностей, оцінці за результатами діяльності. Переважно це група людей, захоплених і зацікавлених спільними ідеями і цілями, що створює особливу

спільноту, для якої при неподоланній відстані між лідером і відомими, допускаються ззовні доволі приязні відношення та товариське спілкування.

«Команда», що будується на основі фаворитизму. Наприклад, оточення російської імператриці Катерини II, команда фаворитів-«мінйонів» Карла IX у Франції.

«Команда» на основі принципово неформальних відношень. Приклад був створений Олександром I, він так і називався «Негласний комітет». Така команда представляє групу друзів, які виконують консультативні функції при лідері. Це навіть не «тіньовий» уряд, а партнери з мозкового штурму, з обговорювання певних проблем. Подібні команди не завжди мають функціональний характер – іноді вони виконують лише психотерапевтичну роль, допомагаючи лідеру «виговоритися».

«Команда» як «міністерство талантів». Однією з найкращих таких команд вважається команда французького імператора Наполеона Бонапарта. Цей термін виник раніше, в Англії у IX ст. для позначення низки тодішніх кабінетів міністрів.

«Команда», що будується та функціонує як таємна спільнота як «кузня кадрів». Такою командою вважали Тимчасовий уряд, за яким ніби стояли масонські ложі. Кампучія – Пол Пота та його соратників тривалий час ніхто не знав, їх не могли ідентифікувати – всі розпорядження йшли за підписом «Організація».

«Команда» як політичний і мозковий трест при лідері. Формування таких команд пов'язують із Дж. Ф. Кеннеді. Йому належить першість в усвідомленому розподілі команди як мінімум на три групи: 1) команду – кадрову основу управління державою; 2) команду особистої політичної і інтелектуальної обслуги; 3) команду своїх друзів. До Кеннеді зазвичай ці три функції (управління країною, особисте обслуговування, психотерапія разом із релаксацією) об'єднували в межах однієї команди.

При зовнішній різноманітності, в основі створення команд є три основних критерії відбору лідером членів своєї організації:

– особистісна відданість певній ідеї – від домінування конкретного родоводу до духовних ідеалів й ідейно-політичних поглядів;

– професійна компетентність або особистісні якості, що забезпечують ефективність діяльності;

– особиста відданість конкретному своєму лідеру-вождю. В політиці як відомо постійними є тільки політичні інтереси, які іноді потребують і зміни принципів формування команди.

Аналіз політичної діяльності свідчить, що на практиці політичний лідер не обмежується однією командою. Він послідовно може використовувати декілька команд. Команда, яка виконала своє завдання поступається іншій. У хронологічному вимірі можна виявити три основних типи команд: 1) команда приходу лідера до влади; 2) зіркова команда перебування лідера на вершині досягнень і електоральної підтримки; 3) команда завершення лідером своїх владних повноважень. Вони виконують різні функції, формуються за різними критеріями і принципами, мають різну роль для лідера.

Особливим політико-психологічним феноменом у взаємовідносинах «лідер – група» є *«парадокс лідера»* [7]. Його сутність – не буває вічних лідерів. Людина, яка стала лідером групи, набуваючи лідерських навиків і авторитету через власну діяльність наближає кінець власному лідерству. Парадокс зазвичай *виявляється у двох варіантах*:

– перший полягає в тому, що поширюючи масштаби лідерства, виступаючи лідером на рівні суспільства, людина змушена діяти відповідно до суспільних очікувань і завдань, тим самим нехтуючи інтересами групи, що привела його до влади. Внаслідок цього, група починає відмовляти своєму лідеру в підтримці та шукати більш керованого наступника;

– другий виражається у тому, що завдяки зростанню політичної активності й діловитості лідера, ускладнюються міжособистісні відносини в групі, внаслідок чого відбувається зміщення політичної вагомості та ролі членів групи, що викликає їх незадоволення лідером. Отже, що меншою є ділова активність лідера, то більш неформальним і товариським він є, і менше в нього вимог до соратників і відповідно, нижча ефективність діяльності його команди. Це призводить до невисоких результатів діяльності груп, у разі збереження позитивного психологічного клімату, однак також спричиняє зростання незадоволеності лідером.

Тобто, так чи інакше, група починає відмовляти лідеру в довірі. Позитивним аспектом цих ситуацій є те, що завдяки даним психологічним механізмам здійснюється психологічна саморегуляція владних відносин на рівні правлячої групи.

Групи інтересів. Групи інтересів представляють інтереси соціальних, національних, конфесійних, регіональних й інших людських спільнот, є формою колективної діяльності, чинником політичної злагоди і стабільності суспільства. Для політичної системи наявність різноманітних груп інтересів є можливістю зміцнення прямих і зворотних зв'язків із громадянським суспільством, ефективною системою врахування, аналізу і представництва їх вимог і потреб у процесі здійснення політичної влади.

У сучасній політичній психології групами інтересів вважають лише такі об'єднання, які перебувають поза владою і суто політичною організацією та намагаються впливати на систему політичної влади з метою відображення своїх вимог у публічній політиці [228].

У «Політологічному енциклопедичному словнику» подано таке визначення: «групи інтересів – об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей. Деякі групи інтересів мають організаційний характер, чітку формальну структуру, спеціальний адміністративний апарат, інші – складаються і діють на неформальних засадах» [199, с. 123].

У складі груп інтересів виділяють *групи тиску* – це створювані організованими групами інтересів невеликі управлінські структури для представлення та захисту їх інтересів в органах державної влади. Віднедавна ці групи все частіше називають «лобістськими групами», з огляду на те, що сам процес тиску іменують «лобіюванням».

У науковій літературі виділяють такі *концепції походження груп інтересів* [28].

Згідно з *теорією соціального порядку і конфлікту*, генеза груп інтересів пояснюється як наслідок солідарності людей з подібними поглядами і переконаннями. В разі їх неспівпадіння або кардинальних відмінностей, взаємодіючи один з одним, зазначені групи звертаються до інститутів влади для вирішення конфліктів, що виникають.

Теорія непередбачуваних наслідків групових інтересів розглядає як основу зацікавлених груп індивідів, які усвідомили, що досягнення економічних, соціальних і політичних результатів

є неможливим без організації колективних зусиль і дій. Діяльність груп, яка спрямована на задоволення їх потреб іноді може викликати широкий суспільно-політичний резонанс і зумовлювати неочікувану для політичних структур політичну активність.

Теорія обміну пояснює виникнення груп інтересів діяльністю окремих організаторів, які намагаються за свої витрати й активність отримати посаду в адміністративному апараті створюваної організації.

Прихильники *теорії ангажованості* трактують групи інтересів як наслідок діяльності егоїстичних індивідів, які пов'язують досягнення власних цілей з досягненням політичних цілей групи. Об'єднання в групи – кооперативна діяльність – визначальною причиною для людей, мотиви об'єднання і ступінь їх реалізації знаходяться в діапазоні від задоволення потреб одного індивіда до задоволення особливих інтересів спільноти та потреб великої маси людей.

Можна виділити *такі типи мотивації діяльності груп інтересів* [228]:

- *мотивація досягнення і самоствердження*, найпоширеніші мотиви конкуренції, самодостатності, психологічної переваги тощо;
- *мотивація політико-психологічної, соціальної ідентифікації* ототожнення з певною соціальною групою або спільнотою;
- *мотивація винагороди*, орієнтована на будь-які форми матеріальної, соціальної та моральної винагороди;
- *мотивація запобігання невдач і поразок*, зумовлена впевненістю у справедливості вимог, доведенням власної правоти, забезпечення сприятливих позицій для майбутньої діяльності тощо.

Групи інтересів виконують низку важливих для суспільства функцій [281].

1. *Артикуляція різноманітних суспільних інтересів*, що полягає в перетворюванні соціальних емоцій і очікувань, почуттів незадоволеності або солідарності громадян у певні політичні вимоги. Так, незадоволеність громадян власним рівнем життя може бути трансформованою в заклики до підвищення зарплатні, надання пільг для пенсіонерів, усунення окремих міністрів чи уряду загалом тощо. Ці вимоги, що оформлюються відповідно до прийнятих у суспільстві «правил гри», свідчать про соціально-політичну

вагомість різних соціальних спільнот, їх залученість до політичного процесу як рівноправних носіїв владних повноважень і суб'єктів політики.

2. *Агрегування інтересів, узгодження різних потреб і вимог*, встановленням між ними певної ієрархії та виробленні на цій основі загальногрупових цілей. Передбачає відбір не лише найбільш політично значущих вимог, але й тих, що мають найкращі шанси для практичного втілення.

3. *Інформування органів влади*. Ця функція полягає у донесенні повідомлень про стан тієї чи іншої проблеми громадського життя до органів влади. Тобто групи інтересів здійснюють доведення, трансляцію до них громадської думки, тим самим надають державним органам можливість проводити ефективніший політичний курс, який відповідає реальним потребам громадян й змінювати його відповідно до ситуації в суспільстві.

4. *Формування політичних еліт* розкривається в тому, що групи інтересів виступають як об'єднання, які надають експертну оцінку стану тих чи інших проблем і мають можливості пропонувати своїх представників до державних органів, підтримувати певних діячів в урядових й інших структурах, впливати на відбір кадрів, які беруть участь у підготовці та ухваленні політичних рішень.

5. Здійснення тиску на суб'єктів ухвалення політичних рішень.

6. Інтеграція, згуртування соціальних груп стосовно важливих для них проблем.

7. Політична соціалізація громадян, набуття знань й умінь щодо усвідомлення, оформлення та презентації актуальних потреб й інтересів суб'єктам політичної влади, відповідно до політики-правової культури суспільства.

У політичній науці виникла доволі розгалужена *типологія груп інтересів* [178].

За формою походження і ступенем організованості:

– *анемічні* – об'єднання, які виникають стихійно як спонтанна реакція на ту чи іншу ситуацію (наприклад, натовп, демонстрації, мітинги). Їх відрізняє: відсутність постійних організованих дій членів від імені цієї групи; включення політичних груп у політичні відносини з державою є нерегулярним; внутрішня їх структура зазвичай нестійка і часто формується нібито заново, без збере-

ження зв'язків із попередніми формами організації; схильність до використання сили.

– *інституціональні* – це формальні об'єднання з певною організаційною структурою, сталими функціями і професійним кадровим апаратом; їх цілеспрямована діяльність ефективніша; вони можуть виконувати широкий спектр завдань, разом і ті, які виходять за межі представництва інтересів (наприклад, представництво автономій в федеральних центрах, адміністративні органи церкви, армії тощо).

За спеціалізацією дій:

– *неасоціативні групи* – неформальні об'єднання людей, джерело їх формування релігійна, соціокультурна, родинна основа (наукові і студентські громади, релігійні секти). Їх діяльність є непостійною, малоструктурованою і не завжди ефективною;

– *асоціативні* – добровільні об'єднання, які спеціалізуються на представництві інтересів і спрямовані на вирішення певних завдань (профспілки, асоціації підприємців, рухи за громадянські права). Їх організаційна і кадрова структура, порядок використання фінансових коштів стимулюють досягнення спеціальних цілей; мають високу результативність.

За характером діяльності:

– *одноцільові* – створюються й існують лише з огляду на досягнення певної мети, спрямовані на прийняття, наприклад, певного законодавчого акту в парламенті. Після результативного вирішення свого завдання, вони або розпадаються, або переорієнтуються на іншу, не менш конкретну мету;

– *багатоцільові* групи мають широкий профіль діяльності, не обмежуються вирішенням завдання одного типу. Так, наприклад, групи тиску можуть не лише взаємодіяти з урядом через прийняття рішень у будь-якій сфері управління, але й брати участь у виборчих кампаніях тощо.

За відношенням до політичної діяльності:

– *спеціальні групи інтересів*, які займаються лише політичною діяльністю;

– *часткові групи інтересів*, які виконують ширше коло соціальних функцій.

За сферою управління: союзи споживачів в економічній галузі, творчі союзи – в сфері культури тощо;

За територіальною ознакою: групи, які формуються і які діють лише в певних регіонах;

За рівнем і масштабами діяльності: групи тиску, які діють у центральних, регіональних або місцевих органах влади.

За інституціалізацією:

– *групи за звичаєм*, які виникають на основі общинних, кастових, кланових громад. У деяких країнах, що розвиваються, склад таких груп визначається деякими успадкованими чинниками (статтю, расовою приналежністю, успадкованим соціальним станом);

– *інституціональні групи*, які засновуються на формальних організаціях у середині державного апарату; до них відносяться лобістські групи в парламенті й уряді.

За ставленням до завдань груп інтересів:

– *групи захисту* – намагаються відстояти інтереси своїх прихильників; ці об'єднання представляють переважно економічні й соціальні інтереси (асоціації виробників, банківські союзи, фінансово-промислові групи, групи захисту прав споживачів, профспілки);

– *групи підтримки* – орієнтовані на суворо визначені цілі (екологічні й антивоєнні рухи, асоціації «за» і «проти» чогось).

Усі охарактеризовані групи відкрито заявляють про власні інтереси, пропагують власні програми, прагнуть мобілізувати якомога ширшу підтримку громадськості і вплинути на уряд. Функціонування структурованих відкритих інтересів становить інституційну основу громадянського суспільства.

Поряд із ними в будь-якому суспільстві є *приховані (латентні) групи інтересів (клани, кліки, мафії, родинно-земляцькі об'єднання)* [281].

Клан – це мала група, що існує у межах великої, виникає стихійно і тому належить до системи неформальних зв'язків. Він намагається за допомогою закулісних дій сформувати певну суспільну (політичну) структуру, щоб зайняти в ній панівне становище й отримати якнайбільшу матеріальну вигоду. Мета клану – повне панування над структурою без її зміни. Приховуючи методи власної діяльності, він одночасно афішує свій вплив для розширення кола прихильників.

Кліка – це мала група, що намагається через закулісні дії зайняти панівне становище у певній політичній структурі (партії, групі

тиску, уряді). Скажімо, партійний лідер і його найближче оточення мають найбільший вплив у партії незалежно від того, що це оточення за офіційним статусом може поступатися іншим впливовим угрупованням цієї організації.

Мафія – це суворо ієрархізована і глибоко законспірована організація, яка намагається досягти користололюбних цілей у межах не тільки якоїсь організації, а й усього суспільства. Для цього використовує і законні, і незаконні засоби. На відміну від звичайної організованої злочинності мафія може займати провідне місце в політичній системі (особливо олігархічно-клановій).

Об'єднання людей на основі родинно-земляцьких зв'язків впливають на суспільну думку, організовують підтримку певних політичних сил та акцій на основі різноманітних контактів між людьми певного кола, незалежно від різниці у світогляді, політичних поглядах, освіті, соціальному статусі тощо.

Приховані групи інтересів є в будь-якому суспільстві, активізуючи власну діяльність у кризові періоди. Загалом вплив прихованих угруповань на політику тим більший, чим менш структурованими є основні, відкриті елементи соціальної структури. В посткомуністичних державах, разом й Україні, до цього додається безпрецедентно сприятливий ґрунт для їх виникнення і функціонування: перерозподіл одержавленої власності при неусталених інститутах влади, слабкість і залежність судової влади, відсутність дієвого впливу з боку здебільшого суспільства на ухвалення важливих політичних й економічних рішень.

Для всіх груп інтересів спільними є такі психологічні риси [37]:

- колективний характер діяльності;
- добровільність асоціацій;
- принаймні дорадче здійснення впливу на політичну владу;
- відсутність претензій на здобуття політичної влади.

Способи взаємодії організованих групових інтересів між собою та з владними структурами визначаються багатьма чинниками, разом і характером інтересів. З погляду їх сумісності існує *три типи інтересів*:

- спільні, або такі, що об'єднують різні групи;
- взаємозаперечувальні, або такі, що протиставляють групи одна одній;
- паралельні, або такі, що не впливають на взаємовідносини між групами.

Перший тип інтересів переважає там, де виникає спільна для усіх або багатьох груп потреба у вирішенні певної проблеми. Особливий випадок становить збіг інтересів у подоланні загрози існування суспільства, що спонукає до спільних дій населення під час війни, чужоземної інтервенції, природної катастрофи. Такі інтереси задовольняються об'єднаними зусиллями різних заінтересованих груп на підставі тимчасової або довготривалої згоди (консенсусу).

Другий тип інтересів – це ті, які взаємно заперечують один одного. Сам зміст цих інтересів, зіткнення інтересів створює перешкоди на шляху їх взаємного зіткнення. У таких випадках зустрічаємося з різними формами силового протиборства.

Третій тип інтересів – такі, що існують паралельно, не перетинаючись, що й дає змогу задовольняти одні з них без особливих втрат для інших.

Враховуючи цю класифікацію, логічно припустити, що можливі дві форми взаємодії групових інтересів – конфлікт і згода (консенсус).

Попри помітні відмінності між різними видами груп інтересів, можна констатувати, що вони орієнтуються переважно на однакові напрями й способи впливу. *Основними напрямками їхньої діяльності є [29]:*

- вплив під час виборчих кампаній;
- вплив на законодавчий процес;
- вплив на кадрові питання;
- вплив на ухвалення і виконання управлінських рішень;
- вплив на суд і судові рішення.

Найчастіше використовуються такі безпосередні *способи взаємодії з владними структурами:*

- особисте послання політичному лідерові (главі держави) або верховному органу правління;
- забезпечення собі безпосереднього представництва у правлячій еліті;
- контакти між елітами, використання персональних знайомств і зв'язків із людьми при владі;
- вплив через бюрократичний (адміністративний) апарат;
- лобі (неформальні кулуарні об'єднання високооплачуваних представників або агентів груп, які чинять тиск на владні структури, використовуючи політичні, економічні, ідейно-психологічні засоби).

Поряд із прямим впливом на владні структури групи інтересів звертаються і до непрямого тиску, діючи через партії або через громадську думку, яка формується за допомогою засобів масової інформації. Якщо охарактеризовані раніше способи для певних груп є недостатніми або неефективними, тоді вони вдаються до масових акцій протесту (демонстрацій, пікетувань, страйків). Якщо ж влада і далі продовжує ігнорувати їх вимоги, справа може дійти до збройних конфліктів, повстань, революцій.

Багатоманітні групи інтересів *мають великий вибір ресурсів для впливу на владу*, для доведення потреб і запитів населення до осіб і органів, що приймають рішення. В якості таких ресурсів виступають [30; 228]:

- *легітимність*, яка визначає потенційну впливовість групи;
- значущість конкретної акції групи інтересів із погляду суспільних інтересів, її вплив на політичну, соціальну і економічну стабільність;
- *політичні можливості груп інтересів*, що, своєю чергою, залежать від фінансового, організаційного, інформаційного забезпечення групи та її чисельності. Кількість фінансових ресурсів впливає на активність групи інтересів, можливості її участі в різноманітних акціях, нарешті на її чисельність;
- *мобілізаційна здатність і активність членів груп інтересів*. Чисельність і мобілізаційна здатність організації під час виборів є важливими для політичних партій, коли вони шукають масової підтримки;
- *інформація або досвід політичної участі членів груп інтересів* тощо.

Залежно від характеру тієї чи іншої політичної системи групи інтересів мають відповідну вагомість в ухваленні рішень. Ті групи інтересів, які, використовуючи власні ресурси, мають можливість підтримувати постійні зв'язки з урядом, частіше за все стають органічною частиною механізму управління суспільством. В одних випадках групи інтересів діють через безпосередню взаємодію з владними структурами чи окремими особами при владі; в інших – через парламентські й інші лобі; ще в інших – звертаються до масових акцій протесту або підтримки. *Основними засобами впливу груп тиску є* [264]:

- виступи на слуханнях у комітетах і комісіях парламенту;

- розроблення законопроектів і залучення експертів до вироблення нормативних документів;
- особисті зустрічі, контакти, переговори;
- використання методів «паблік рілейшнз» для формування громадської думки;
- організація кампанії «тиску з місць» (багаточисельні листи і програми від виборців, які поступають на адресу депутатів);
- підготовка і широке розповсюдження результатів наукових (передусім соціологічних) досліджень;
- організація цілеспрямованих дій «своїх людей» всередині органів влади;
- фінансування виборчих кампаній;
- безпосередній підкуп посадових осіб.

У демократичному суспільстві групи інтересів відіграють активну політичну роль, значно впливаючи на тих, хто ухвалює політичні рішення, на громадську думку.

Резюме

1. Група – це спільність людей, що взаємодіють заради досягнення усвідомлених цілей та інтересів. Основними ознаками групи в політиці є наявність: соціальних інтересів, потреб, очікувань, мотивів і стимулів; групової взаємодії; моделей групової діяльності; політичного життя; ідентифікації; закономірностей становлення, функціонування й розвитку групи; політичної культури групи; духовних регуляторів взаємодії; загальної групової мети політичної діяльності; відчуття єдності, взаємодопомоги, солідарності.

2. Мала група в політиці виконує функції: політичного самовизначення, політичної підтримки, контролю, організації й оптимізації політичної діяльності, а стан групи відповідно зумовлює стан політичного процесу в суспільстві – гармонійний і прогресивний чи розбалансований.

3. Класифікація політичних груп відбувається за: спрямованістю основних дій; рівнем групової згуртованості; ступенем відкритості для нових членів; цілями групи; особливостями групової свідомості; внутрішньою структурою; формою зв'язку між члена-

ми; значущістю учасників; тривалістю існування; способом ухвалення рішень; ефективністю групової діяльності.

4. Вагому роль у політиці відіграють великі соціальні групи: суспільні класи, етнічні об'єднання (нації, народності), професійні, вікові, релігійні тощо спільноти, які характеризуються: тривалістю існування, закономірністю виникнення, складними процесами формування та функціонування тощо. Їх класифікують: за характером зв'язку, за тривалістю існування; за характером організованості.

5. Загальні ознаки великих соціальних груп: знаходяться у сфері впливу специфічних регуляторів соціальної поведінки – звичаїв, традицій, моралі й ін.; важливою характеристикою великих соціальних груп є мова; спосіб життя великої соціальної групи – сукупність стійких типових форм життєдіяльності спільноти.

6. Мала група може представляти собою так звану команду політичного лідера. В історії простежуються різні варіанти команд, основною відмінністю яких є їх згуртованість. Поширюючи масштаби власної діяльності, політичний лідер змушений йти на зміну команд для того, щоб вони найкраще вирішували актуальні суспільні проблеми.

7. Групи інтересів представляють інтереси соціальних, національних, конфесійних, регіональних й інших людських спільнот, є формою колективної діяльності, чинником політичної злагоди і стабільності суспільства.

10. Групи інтересів мають власну мотивацію діяльності, відповідні функції, складну класифікацію, різноманітні ресурси і засоби впливу на політичну владу для реалізації відповідних потреб.

Контрольні запитання

1. Що ви розумієте під поняттям мала соціальна група?
2. Розкрийте типи малих груп у політиці.
3. Охарактеризуйте етапи формування малих груп у політиці.
4. Які ви знаєте внутрішні механізми становлення політичної групи?
5. Що таке групові норми і групові цілі?
6. Розкрийте поняття «команди» лідера.

7. Проаналізуйте феномен «парадокса лідера».
8. Окресліть психологічні особливості команди політичного лідера.
9. Назвіть психологічні особливості груп інтересів.

План семінарського заняття *(2 год)*

1. Поняття і класифікація груп у політиці.
2. Психологічна взаємодія команди і політичного лідера.
3. Психологічні особливості груп інтересів.

Теми рефератів

1. Група в політиці та її ознаки.
2. Великі і малі групи в політиці.
3. Класифікація груп у політиці.
4. Психологія груп інтересів.

Рекомендована література

1. Бакун Л. А. Группы в политике. К истории развития американских теорий / Л. А. Бакун // Полис. – 1999. – № 1. – С. 162–167.
2. Бедрак Н. М. Лобістська діяльність як складова процесу політичного представництва / Н. М. Бедрак // Молодий вчений. – 2015. – № 10 (25). – С. 204–207.
3. Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів / В. Биковець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 44–53.
4. Боренько Я. Інтерпретація концепції груп інтересу у дослідженні політичного процесу в Україні / Я. Боренько // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2000. – Вип. 2. – С. 373–379.
5. Ольшанский Д. Политическая психология / Д. Ольшанский. – М.; Харьков; СПб.: Питер, 2002. – 575 с.
6. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН

України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.: Вид-во «Ай Би», 2002. – 684 с.

7. Пірен М. Основи політичної психології: навч. посібник / М. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 413 с.

8. Політична психологія: навч. посібник / за ред. С. О. Матвеева. – К.: ЦУЛ, 2003. – 215 с.

9. Политическая психология / сост. Е. Б. Шестопап; пер.: В. П. Зорина, Т. Н. Пищева, А. Г. Чигинцева. – М.: Инфра-М, 2002. – 303 с.

10. Радченко Л. М. Групи інтересів та їх вплив на політичний процес / Л. М. Радченко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2011. – С. 47–52.

11. Чувардинський О. Групи інтересів у громадянському суспільстві / О. Чувардинський // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 78–86.

Тести

1. Яке із зазначених положень не відноситься до психологічних ознак групи?

а) авторитетність керівництва;

б) психологічна ідентифікація;

в) спільність інтересів, потреб, мотивів, що зумовлюють діяльність;

г) групова взаємодія.

2. Яке з указаних положень не відноситься до класифікації груп за цілями діяльності?

а) інструментальні;

б) номінальні;

в) експресивні;

г) функціональні.

3. Як Ви гадаєте, яке з положень, не відноситься до класифікації груп за способом ухвалення рішень?

а) авторитарний;

б) демократичний;

в) ліберальний;

г) консервативний.

4. На ваш погляд, яке із наведених положень, не відноситься до класифікації груп за соціально-політичною спрямованістю діяльності?

а) функціональні;

б) підтримка групової діяльності;

в) діяльність в інтересах суспільства;

г) задоволення інтересів своїх членів.

5. Як Ви вважаєте, яка із зазначених ознак не властива колективу?

а) соціальна значущість мети діяльності;

б) довіра, взаємодопомога у стосунках;

в) авторитетність і професіоналізм керівника;

г) психологічна несумісність членів колективу.

6. На ваш погляд, яке з указаних положень, не відноситься до принципів включення особи в групу лідера?

а) єдність поглядів і переконань;

б) компетентність;

в) байдужість;

г) особиста відданість лідерові.

7. Як Ви гадаєте, яке з наведених положень, не відноситься до класифікації команди у політичній психології?

а) команда, що функціонує на основі родоплемінного принципу;

б) команда, що виконує функції психологічної підтримки;

в) команда, яка є політичним і мозковим трестом політичного лідера;

г) команда, що функціонує як таємна спільнота як «кузня кадрів»;

8. На ваш погляд, яке із зазначених положень, не відноситься до функцій лідера групи?

а) лідер як стратег;

б) лідер як політик;

в) лідер як комівояжер;

г) лідер як експерт.

9. Як Ви вважаєте, яке із наведених положень, не відноситься до ознак усвідомлення особою власної належності до великої групи?

а) зовнішньо-типологічна;

б) політична депривація;

в) внутрішньо-ідентифікаційна;

г) солідарно-дієва.

10. На ваш погляд, які із зазначених положень не відноситься до ознак великої групи?

а) перебування під впливом звичаїв, традицій, моралі й ін.;

б) мова;

в) спосіб життя;

г) політико-психологічний досвід.

11. Як Ви гадаєте, яке з положень найповніше розкриває поняття «мала група»?

а) сукупність людей, що усвідомлюють себе членами певної спільноти та мають розподілені функції і ролі;

б) сукупність людей, що усвідомлюють себе членами певної спільноти;

в) сукупність людей, які поєднані спільними цілями та безпосередніми контактами;

г) сукупність людей, які поєднані спільними цілями, безпосередніми контактами, усвідомлюють себе членами певної спільноти, мають розподілені функції й ролі, що спричинює виникнення групових процесів, норм й інших регулятивних механізмів.

12. На ваш погляд, яке із наведених положень не відноситься до централізованої мережі комунікації у малій групі?

а) фронтальна;

б) радіальна;

в) ієрархічна;

г) лінійна.

13. Як Ви вважаєте, яке із зазначених положень не відноситься до децентралізованої мережі комунікації у малій групі?

а) фрагментарна;

б) кругова;

в) повна;

г) ланцюгова.

14. На ваш погляд, яке положення відноситься до класифікації груп за цілями діяльності?

а) номінальна;

б) функціональна;

в) експресивна;

г) інструментальна.

15. Як Ви гадаєте, поступливість, як явище конформізму в біхевіоризмі пояснюється?

а) тим, що вчинок не доволі обґрунтований, винагороджений, або не був зроблений під тиском покарання;

б) позитивними або негативними стимулами;

в) справленням позитивного враження на оточуючих (дорогий одяг, аксесуари, прикраси тощо);

г) погодженням із вимогами групи внаслідок відсутності власної позиції.

Розділ 8

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття та охарактеризувати основні підходи до визначення суті політичного лідерства;
- розкрити психологічні теорії політичного лідерства;
- охарактеризувати функції політичного лідера;
- розкрити стилі політичного лідерства;
- охарактеризувати найважливіші риси політичного лідера;
- проаналізувати основні типи політичного лідера в Україні;
- розкрити імідж політичного лідера;
- охарактеризувати прийоми формування іміджу політичного лідера.

8.1. Психологічні аспекти політичного лідерства

8.2. Функції, стиль, імідж політичного лідера

Складовою становлення демократії та громадянського суспільства в Україні є становлення та розвиток інституту політичного лідерства. Радикальні перетворення в політичній, економічній та соціальній сферах українського суспільства зумовлюють підвищення інтересу до політичних діячів, партій, рухів як важливих чинників сучасного суспільно-політичного життя. У цьому контексті значущості набувають ті політичні лідери, які спроможні не лише оцінити суть і характер сучасної кризової ситуації, а й віднайти ефективну соціально прийнятну стратегію її подолання, переконати людей у доцільності й необхідності її реалізації, взяти на себе відповідальність за цей процес.

8.1. Психологічні аспекти політичного лідерства

За своєю сутністю і формою політичне лідерство є виявом влади та владних відносин. Функції і повноваження влади виконують конкретні особи – політичні лідери. Механізм політичної влади не може реалізовуватися без головної діючої особи – політичного лідера, який займає головне місце у владних відносинах. Політичне лідерство розкриває сутність реального механізму реалізації влади в суспільстві.

Проблема політичного лідерства має давню історію. Лідерство – один із найстародавніших інститутів людства, який виник в історичних умовах, коли почали формуватися суспільні відносини, еволюція яких привела до виникнення соціальної структури суспільства.

В епоху Античності лідери ототожнювалися з вождями і наділялись особливими, часто надлюдськими якостями. В середні віки робиться спроба (Н. Макіавеллі) визначення політичного лідерства. Політичний лідер уособлює державну і політичну владу, взаємодіє зі своїм оточенням, налагоджує взаємовідносини з народом. Наприкінці XIX – початку XX ст. з'являються перші ціннісні концепції політичного лідерства. Концепція «освіченого монарха», природних прав людини пов'язана з виникненням капіталістичного устрою (Ф. М. Вольтер, Ш. Л. Монтеск'є, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо).

Грунтовний аналіз проблем політичного лідерства в новий і новітній час розроблений в працях В. Парето, Т. Моска, М. Вебера, К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Плеханова, В. Леніна. К. Маркс визначав лідера як особу, що має сукупність відповідних властивостей (уміння, знання, авторитет, організаторський талант) і є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату. XX ст. характеризується наявністю політичних лідерів, які не тільки змінювали свої країни, але впливали на долю світу загалом. Серед них: К. Аденауер, Ш. де Голль, Ф. Рузвельт, Й. Сталін, В. Черчилль.

Розкриваючи проблему політичного лідерства, важливо продуктивно використовувати провідні категорії психології і політології. У політологічному контексті політичне лідерство – це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді й кілька осіб беруть на

себе та виконують роль керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства загалом.

Термін «*leader*», згідно з Оксфордським словником англійської мови (1933), виник у XIII ст. й означає «провідний», «керівник». Термін «політичне лідерство» виник лише на початку XIX ст., коли політичні процеси почали розвиватися в соціально-економічних умовах інтенсивного розвитку суспільства, що супроводжувалося назрілими міждержавними суперечностями й соціальними революціями.

У свідомості значної частини громадян політичний лідер є авторитетним членом певної організації або суспільства загалом, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати провідну чи суттєву роль у політичних процесах і ситуаціях. Політичне лідерство – це: по-перше, механізм групової інтеграції, який об'єднує дії навколо особи чи певного угруповання, які відіграють роль керівника; по-друге, процес взаємодії угруповання авторитетних людей, які наділені реальною владою і здійснюють легітимний вплив на суспільство або окрему його частину на основі добровільно отриманих політико-владних повноважень і прав від значної частини громадян.

Узагальнений психологічний погляд на політичне лідерство дає змогу виокремити такі *підходи у його визначенні* [58]:

а) лідерство як різновид влади, носієм якої є певна людина або політична група;

б) лідерство як управлінський статус, керівна посада, пов'язана з ухваленням важливих політичних рішень;

в) лідерство як вплив на інших людей, що передбачає:

– постійний і стійкий вплив (до лідерів не можна зараховувати людей, що зробили разовий вплив на політичний процес);

– керівний вплив лідера має здійснюватися на політичну структуру (групу, партію, рух) з подальшим поширенням на все суспільство або його більшість;

– політичного лідера відрізняє від інших явна інтелектуальна, організаторська і вольова тощо перевага;

– вплив лідера формується не силою, а авторитетом або визнанням правомірності керівництва;

г) лідерство як особливий вид підприємництва на специфічному ринку, на якому політики в конкурентній боротьбі обмінюють

власні політичні програми й пропоновані способи їхньої реалізації на владні посади;

г) лідерство як символ спільності та зразок політичної поведінки певної групи, партії, руху, політичної еліти, що відображають інтереси й сподівання широких народних мас або більшості суспільства.

Можна зробити такі узагальнення:

– лідерство є взаємозв'язком, взаємодією і взаємовпливом таких складових: лідер, послідовники, соціальне середовище, завдання тощо;

– лідерство не обмежується сукупністю неординарних якостей і здатностей лідера, а є особливим видом міжособистісних відносин;

– лідерство пов'язане з соціально-політичною роллю, яку виконує особистість у певній політичній системі;

– лідерство асоціюється не з абстрактним, а цілеспрямованим, результативним впливом на суспільні процеси;

– процес лідерства є динамічним і тривалим у часі.

Отже, *політичне лідерство* – процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні люди, наділені реальною владою, здійснюють легітимний вплив на все суспільство, чи певну його частину, яка добровільно віддала їм частину власних політико-владних повноважень і прав.

Серед низки концепцій політичного лідерства є сенс виділити саме психологічні теорії, до яких можна віднести такі [93; 140; 181].

1. *Теорії лідерських рис, або теорії «визначної особи».* Політико-психологічна наукова спадщина свідчить, що лідерський статус видатних діячів минулого ґрунтувався завжди на їхніх надзвичайних особистісних якостях. Така закономірність відзначалася в трактатах політичних мислителів усіх епох: Платона, Арістотеля, Плутарха, Светонія, Таціта, Гегеля, Карлейля, Ніцше й інших. ХХ століття стало епохою становлення і розквіту політичної науки, складовою якої є дослідження проблем психології політичного лідерства.

Англійські дослідники Р. Каттел і Г. Стайс на основі аналізу особистісних рис характеру виділили чотири типи лідерів:

– «технічний» лідер, здатний ефективно вирішувати найближчі завдання за рахунок впливу на своїх підлеглих;

- «видатний» лідер, який має найбільший вплив на власне оточення;
- «соціометричний» лідер, який викликає прихильність у своїх однодумців;
- «виборний» лідер.

Учені визначили і систематизували характерні *властивості*, які надали можливість індивідам завоювати лідерський статус. До цих властивостей належать такі: моральна зрілість; вплив на оточення або домінування; цілісність характеру; соціальна сміливість і винахідливість; проникливість; незалежність від сильних шкідливих нахилів; сила волі та керування власною поведінкою; відсутність зайвих переважань і нервового напруження.

Роберт Манн виділяє такі якісні риси особи, які значною мірою впливають на поведінку людини як лідера, на ставлення до нього оточення. До цих властивостей вчений відносить: інтелект, прилаштування, товариськість, здатність впливати на людей, відсутність консерватизму, сприйнятливості (уміння зрозуміти іншого).

Учений зауважує, що лідерство можна розглядати та оцінювати по-різному: з погляду члена політичної організації, до якої належить лідер; спостерігача або дослідника; відповідності лідера певним критеріям або моделям.

Р. Каттел уважає, щоб стати хорошим лідером, потрібні такі риси: здатність творчо вирішувати проблеми; вміння донести ідеї до послідовників, або бути переконливим; уміння уважно слухати інших людей і прислуховуватися до їхніх порад; тверде бажання досягати мети; товариськість і широке коло інтересів; чесність, відвертість, конструктивність у відносинах із послідовниками; відчуття власної гідності й упевненість у собі; ентузіазм і висока дисципліна; вміння добре триматися за будь-яких обставин і підтримувати внутрішню рівновагу. Деякі дослідники до цих якостей додають: проникливість, здоровий глузд, розсудливість, уміння викладати власні думки, комунікабельність, адекватний рівень самооцінки, твердість, зрілість.

Англійські вчені А. Лоутон і Е. Роуз сформулювали власну концепцію лідерських рис, яка охоплює такі психологічні складові:

- передбачливість – уміння сформулювати план і завдання організації;
- уміння визначати пріоритети – здатність розрізняти, що є необхідним, а що просто важливим;

- стимулювання послідовників визнанням й винагородженням за успіхи;
- володіння мистецтвом міжособистісних взаємин (уміння вислухати, підказати, бути упевненим у власних діях);
- політичне почуття – здатність розуміти потреби свого оточення та осіб, які мають владу;
- стійкість – непохитність під час спілкування віч-на-віч з опонентом;
- харизма, що зачаровує людей;
- здатність до ризику у таких питаннях, як передання частини роботи і повноважень послідовникам;
- гнучкість – здатність сприймати нові ідеї та досвід;
- рішучість, твердість, коли цього вимагають обставини.

З концепціями лідерських якостей пов'язана *концепція Макса Вебера про харизматичне лідерство*, яке передбачає певну владу над послідовниками, особливо в періоди кризи та революційних змін, коли найбільше відчувається потреба в директивних діях.

2. *Теорії навколишнього середовища, або ситуативні теорії лідерства*. Деякі дослідники висунули пропозиції про те, що необхідність у тому чи іншому лідерові зумовлюється часом, місцем й обставинами:

- лідерство розвивається відповідно до природи політичної групи та завдань, які вона має вирішувати;
- що кожна ситуація визначає ті особливі якості, які необхідні лідеру для ефективних дій у нових обставинах. Якості індивіда, що в надзвичайній ситуації можуть бути визначені як лідерські, самі собою є наслідком досвіду лідера в попередніх ситуаціях;
- Дж. Шнейдер з'ясував, що кількість видатних військових лідерів Великої Британії була пропорційною кількості військових конфліктів;
- Дж. Хемфілл, автор концепції «Ситуаційні фактори лідерства», зазначає: «Лідерство – це не властивість індивіда, а випадковий фактор, коли для конкретної ситуації потрібен певний лідер і його дії», тому: 1) кожний ситуаційний контекст потребує від лідера вияву певного набору якостей; 2) лідерські якості, які є ефективними в одній ситуації, можуть бути нейтральними або непридатними в інших»;
- стиль лідера багато в чому залежить від характеру поставлених завдань. Особистісний фактор має неабияке значення

не тільки для завоювання, а й для утримання людиною статусу лідера.

У концепції «життєвого циклу» П. Херсі та К. Бланшара стверджується, що рівень вияву влади лідера залежить від психологічної зрілості послідовників або виконавців. Учені розуміють психологічну зрілість, як:

- здатність нести відповідальність за власну поведінку;
- бажання досягти поставленої мети;
- наявність освіти і досвіду виконання конкретного завдання.

Визначені критерії зрілості: прагнення до досягнень; здатність нести відповідальність; рівень освіти; досвід минулої політичної діяльності.

Ситуативні концепції лідерства, які ввійшли в політичну науку півстоліття тому і значно потіснили теорії лідерських рис (якостей), не стали достатніми для визначення феномена лідерства.

3. *Особистісно-ситуативні теорії лідерства.* Зазначається, що лідерство – це взаємозв'язок емоційних, інтелектуальних і активних рис лідера разом зі специфічними умовами, в яких він діє. Лідерство виникає як наслідок єдності трьох чинників: особистісних рис лідера; природи політичної структури та її членів; політичних завдань, які мають вирішити лідер та його організація. Джон Браун запропонував п'ять динамічних законів лідерства:

- бути членом організації, в якій індивід хоче бути лідером;
- репрезентувати сферу вищих можливостей у соціальних питаннях;
- адаптуватися до наявної соціальної структури;
- реалізовувати довготермінові тенденції, притаманні політичній системі;
- визнавати, що і для інших осіб також існують можливості лідерства.

У концепції Г. Герта і С. Міллза визначені фактори, які варто враховувати, вивчаючи проблеми лідерства. Серед них:

- риси та політичні мотиви лідера як особистості;
- постать лідера, яка є в свідомості послідовників, і мотиви їхньої поведінки, що спонукають іти слідом за ним;
- риси або характерні ролі лідера в організації та суспільстві;
- інституційний контекст, в який лідер та його послідовники можуть бути втягнуті.

Особистісно-ситуативні концепції вивчають лідерство з погляду статусу, взаємодії і поведінки керівника стосовно рядових членів організації. У цих концепціях *лідерство розглядається* не як характеристика окремої правлячої особи, а як *наслідок взаємодії між особами, які входять до певної організації*.

Концепції взаємодії лідера з прихильниками, а також з усіма членами політичної організації, яку лідер очолює, дають змогу досліджувати лідерство як соціальне явище в єдності таких основних характеристик: 1) постать лідера, його характер; 2) потреби, установки, поведінка та проблеми послідовників; 3) характер політичної організації лідера загалом, її внутрішня структура; 4) політична ситуація та ухвалені в її межах програмні завдання й умови для їх вирішення. Тобто концепції взаємодії дають змогу досліджувати залежність між певними якостями лідера, діяльністю його політичної організації і соціального контексту, в якому організація існує.

Певний інтерес викликає концепція американського політолога Е. Холландера, яку він визначив як *теорію «кредиту довіри»*. Вчений вважає, що успіх може бути досягнутий лише в тому разі, якщо послідовники усвідомлюють компетентність лідера й оцінюють його поведінку як норму, що відповідає програмним завданням організації. Це спричинює лояльність і довіру до дій лідера. Вчений припускає нестандартні кроки в діяльності лідера в означених межах. Певне відхилення від прийнятих правил з боку лідера було б неможливим за умов відсутності довіри.

4. *Лідерські теорії «очікування – взаємодія».*

В основі концепції лідерства Джорджа Хоманса визначається роль лідера, яка формується на трьох показниках: дія, взаємодія та почуття або настрої. Вважається, що активніша роль індивіда в середині організації, що більше його дії відповідають внутрішньополітичним нормам цієї організації, то ширше коло його взаємодії з іншими членами організації. Такий взаємозв'язок викликає відчуття взаємної прихильності або лідерство визначається на основі продукування взаємодії.

Роберт Стогділл зазначає, що роль лідера в умовах взаємодії зумовлюється очікуваннями з боку послідовників. Він ґрунтується на тому, що в процесі взаємодії лідера та його послідовників кожний з них очікує, що діяльність організації буде продовжуватися

незалежно від будь-яких змін у керівництві. Крім того, лідерський потенціал будь-якого члена організації зумовлюється тим, як він сприяє структуруванню взаємовідносин й очікувань.

У концепції *«теорії несподіванок»* Ф. Фідлера увага приділяється проблемі випадковості в лідерському процесі. Він вважає, що демократичний стиль управління підвищує культурний рівень членів організації, а також поліпшує моральну атмосферу. Авторитарний стиль керівництва більше налаштований на вирішення складних і важливих завдань. Конкретну ситуацію вчений оцінює за трьома критеріями:

- емоційна взаємодія лідера з організацією;
- структура і сутність політичних завдань;
- реальна влада лідера (ступінь можливості заохочувати та карати послідовників).

Отож концепція потребує для оцінки лідера обов'язкового врахування його якостей, особливостей ситуації, які взаємодіють у такий спосіб, щоб пристосувати якості лідера до нагальних завдань.

5. Мотиваційні теорії лідерства. Відповідно до прихильників цього наукового напрямку, ефективність лідерських дій залежить від того, як лідер впливає на мотивацію послідовників, на їхню здатність ефективно виконувати роботу, на почуття ними задоволення від діяльності.

Відомий американський теоретик Абрахам А. Маслоу систематизував сукупність мотиваційних потреб лідерства. На нижньому щаблі цієї ієрархії вчений розмістив фізіологічну рівновагу, далі – відчуття безпеки, потім – бажання належати до престижної структури, відтак – прагнення пошани і на найвищому щаблі – прагнення самореалізації. В ієрархічній піраміді потреб А. Маслоу вершиною є поняття самореалізації, зміст якої вчений асоціює з найповнішим розкриттям індивідуальної сутності лідера, максимальними можливостями людини, що реалізуються через управлінську діяльність.

Б. Басс у концепції мотивації лідерства стверджує, що процес управління – це спроба одного індивіда змінити мотивацію інших членів організації. За умов успішного виконання політичних завдань змінюється мотивація й очікування прихильників лідера відповідно до їхнього бажання одержати нагороду за успішно виконану роботу. Лідер має змогу змінювати поведінку і мотивацію прихильників за допомогою різних методів заохочення та покарання.

Цінність лідера визначається тим, що він здатний надавати власній організації можливостей для досягнення очікуваних винагород.

Проблему підвищення впливу лідера на підлеглих способом збільшення їхніх вигод розкриває у власній концепції Р. Хаус. Він запропонував систему заходів: роз'яснення лідером перспектив діяльності своїм послідовникам; здійснення патронажу над підлеглими; спрямованість головних зусиль на досягнення поставленої мети; формування підсильних потреб членів організації; задоволення потреб послідовників у разі досягнення успіху.

Мотиваційні концепції лідерства розроблялися в напрямі біхевіоризму – одного з напрямів в американській психології, який виник на початку ХХ століття. За цим методом дослідження, предметом політичної психології, є не свідомість або мислення, а поведінка. В разі цього поведінка людини і лідера розглядається за типом «стимул – реакція», що відображається в мотиваційних концепціях лідерства.

6. *Ціннісні теорії лідерства.* Ціннісні концепції лідерства не мають об'єктивного існування, хоча налічують багату політичну історію, пов'язану з поглядами видатних мислителів минулого і сучасності. Суб'єктивність політичних цінностей пов'язана з сутністю ідеології, яка є виразником певної епохи, конкретної держави, конкретної внутрішньої і зовнішньої політичних ситуацій. Цінності переплітаються з фактами, хоча це не означає, що між цими категоріями є внутрішній безпосередній зв'язок. Цінності не завжди однакові. Так, угода про чесність двох суб'єктів може трактуватися по-різному: для одного – відвертість; для іншого – брехня, що дуже часто спостерігається в політичній практиці. Усі цінності в політичну організацію залучаються ззовні. Цілком правомірним є твердження, що політичні цінності – це «концепція бажаного» (Т. Парсонс) або «концепція безперечно бажаного» (К. Ходжкінсон).

К. Ходжкінсон у монографії «Філософія лідерства» (Оксфорд, 1983 р.) визначає лідерство як реалізацію «політики, цінностей, філософії крізь колективну організаційну дію». Вчений називає основні цінності, які мають бути в арсеналі політичного лідера. Це – принципи, знання і розуміння наслідків, здатність до консенсусу та переваги, які ґрунтуються на емоціях і почуттях. У політичному житті домінуючими цінностями лідерської діяльності є ефективність і результативність. Прикладом особистісних цінностей

можуть бути виживання і виконання програмних завдань. Прикладом бюрократичної цінності є раціоналізм. Цінності можуть виступати причиною міжєрархічних конфліктів у взаємовідносинах лідера з послідовниками. За таких умов лідер має знизити ціннісне напруження, докласти зусилля до переговорів, застосувати ораторську або дипломатичну майстерність.

Отож науково-теоретичні дослідження феномена політичного лідерства, визначення його змістового наповнення, ознайомлення з основними теоретичними доктринами цього важливого чинника політичного життя суспільства лише частково розкривають складну систему лідерської діяльності.

Визначення функцій, типології, стилів лідерства, іміджу та психологічних аспектів особи політичного лідера дають змогу сформувати найбільш повний теоретико-методологічний зміст феномена лідерства.

8.2. Функції, стиль, імідж політичного лідера

Теоретико-методологічні засади політичного лідерства мають важливі складові, до яких належать: визначення і класифікація лідерських функцій; обґрунтування й ухвалення різних стилів лідерського управління; позначення типології політичного панування; виявлення характерних рис лідерського іміджу, який в умовах сучасного широкого інформаційного простору є важливим чинником завоювання політичної влади.

У політичній науці визначено *основні функції політичного лідера* [128]:

- 1) інтеграція суспільства, об'єднання народних мас;
- 2) знаходження та ухвалення оптимальних політичних рішень;
- 3) соціальний арбітраж і патронаж, захист мас від беззаконня й самоуправства бюрократії, підтримка порядку в суспільстві;
- 4) комунікація влади і мас, запобігання відчуження громадян від політичного керівництва;
- 5) ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей;
- 6) легітимація політичного ладу.

Перелічені функції політичного лідера потребують повнішого змістовного роз'яснення, адже розкривають сутність лідерської діяльності та визначають типологію лідерства. Отже, розглянемо зміст кожної основної функції лідерства детальніше.

Інтегративна функція політики найповніше визначає характер і напрям діяльності політичного лідера. Вона містить головне визначення лідера – узгоджувати та об'єднувати різні групи інтересів на основі спільної ідеї, спільних цінностей та ідеалів. Наявність у суспільстві високого ступеня соціального напруження призводить до мізерної реалізації політичним лідером інтегративної функції.

Орієнтаційна функція лідера здійснюється практично через вироблення політичного курсу, а його програма формується з урахуванням тенденцій світового розвитку і потреб суспільства. Означена функція передбачає досягнення цілісності та гармонійності соціальних інтересів.

Інструменталістська функція лідера виявляється в проведенні політичного курсу і ґрунтується на специфічному механізмі, який охоплює систему засобів і методів вирішення програмних завдань. Механізм здійснення програми політичного лідера реалізується за допомогою ухвалення політичних рішень і забезпечення їх ресурсами.

Мобілізаційна функція найактивніше виявляється у випадках, коли політичний лідер намагається здійснити глибинні перетворення в суспільстві. Попередньо лідер визначає проблеми й інтереси, які стосуються більшості громадян, відтак проголошує програму реформування суспільства, створюючи розвинуті стимули діяльності на принципах зацікавленості. Мобілізація громадян на провадження реформ досягається завдяки піднесенню народного ентузіазму, авторитету лідера, а також створенню соціально-економічних стимулів.

Функція соціального арбітражу та патронажу лідера найчастіше є характерною для держав із таким політичним устроєм, коли є дуже високий рівень залежності особи від влади. У таких випадках політичний лідер покликаний виступати гарантом справедливості, законності й порядку, захищати громадян від свавілля чиновницької бюрократії, беззаконня, порушення прав і свобод громадян. Зазвичай ця функція у масовій свідомості пов'язана з постаттю доброго і справедливого правителя.

Функція легітимизації політичного порядку притаманна лідерам тоталітарних та авторитарних державних режимів, у яких демократичні інститути управління суспільством є або дуже слабкими, або зовсім відсутні. У таких суспільствах обґрунтування правомірності політичного устрою здійснюється за допомогою звеличування особи лідера. Але виконання лідером власних функцій перед суспільством залежить від низки умов і чинників, серед яких: надійна підтримка політичної організації, яка висунула лідера; позиція засобів масової інформації, які формують та ефективно впливають на громадську думку; наявність висококваліфікованого й дієвого кола однодумців, які створюють його політичну команду послідовників; внутрішня та зовнішня ситуація, в якій відбувається лідерство.

Сучасна політична наука визначає основні *фактори формування стилю політичного лідерства* [217].

1. *Історичний* фактор. На стиль політичного лідерства впливає історія формування взаємовідносин суспільства і держави. Авторитарний стиль лідерства пов'язаний з іноземними завоюваннями, революційними перетвореннями, колоніальним минулим. Демократичному стилю притаманна стабільність суспільної ситуації або еволюційний шлях суспільного реформування.

2. *Економічний* фактор. Первинна економіка, коли населення здебільшого задіяне у сільському господарстві, найбільше сприяє авторитарно-патріархальному стилю в політиці. Вторинна економіка, за якої промисловість має перевагу в структурі зайнятості, створює оптимальні умови для владного стилю аж до тоталітаризму, а зрілий індустріальний розвиток характеризується демократичною домінантою в політиці. Третинна економіка, коли переважає сфера послуг, сприяє послабленню демократії та посиленню авторитаризму. Адже споживацька психологія та дозвілля послаблюють політичну волю і самодисципліну громадян.

3. *Адміністративно-територіальний* фактор. Прагнення владного центру максимально зблизитися з регіональними структурами управління. Цей фактор припускає певне поєднання авторитарно-центристського стилю управління з ліберально-демократичним.

4. *Фактор виробничої ситуації*. У кризових ситуаціях, пов'язаних із дефіцитом часу та ресурсів, лідер не має можливості приділити однакову увагу всім соціально-політичним ролям. Він

обирає головну – для вирішення найважливіших проблем суспільства. Такий вибір дається нелегко, адже іноді доводиться порушувати принципи колегіальності заради оперативності та втілення непопулярних рішень. Соціально-економічна кризова ситуація спонукає до утвердження авторитарного стилю управління або формально демократичного. Психологія таких стилів, яка споконвічно має ознаки централізму та жертвування заради обов'язку, відповідна самому характеру кризової ситуації у державі. Але ефективність авторитарного стилю має короткочасний характер, хоча багато лідерів цього типу часто штучно підтримують атмосферу напруги в суспільстві заради власного панування.

5. *Фактор складності суспільних завдань.* Вирішення складних проблем суспільства потребує демократичного стилю керівництва. Вирішення проблем залежить від професійного рівня та загальної культури лідера, компетентності його найближчого оточення, етапів і специфіки розвитку політичної організації, співвідношення прагматичного й емоційного в підготовці керівних кадрів.

Отож історичний, економічний, адміністративно-територіальний і ситуаційний фактори формування стилів політичного лідерства є особистісно-нейтральними, тоді як фактор складності завдань, що вирішуються, виявляє внутрішні соціокультурні риси панівних осіб.

Отже, прагматичний підхід до виконання лідерських функцій дає змогу результативно й універсально вирішувати основні управлінські завдання загальнонаціонального політичного лідера. В сучасних умовах лідери держав здебільшого прагнуть виконувати управлінські функції відповідно до власних індивідуальних (інтелектуальних й організаторських) здібностей, властивостей темпераменту, професіоналізму найближчого оточення, якості керівної еліти, соціально-економічного і внутрішнього стану суспільства, міжнародного статусу країни тощо.

Політичне лідерство – це ефективний соціальний вплив особи на власне оточення, громадськість, широкий загал незалежно від того, має ця особа владні повноваження або інші адміністративні важелі чи ні. Свої політичні програми лідер прагне здійснювати через власний стиль управління, напрями та практика якого значною мірою залежать від економічного, соціального і культурного середовища. Так, можна зробити висновок, що стиль політичного

лідерства визначається тим, як керівник реалізує і демонструє свої владні функції.

Аналіз стилю політичного лідерства вимагає не лише політологічного підходу, а й використання досягнень сучасної соціології та соціальної психології. Виділяють такі *класичні стилі політичного управління* [195]:

- *демократичний*, передбачає колегіальне вирішення проблем і акцентує на спонукальних можливостях системи управління;
- *ліберальний*, лідер у власних діях не квапиться, сподівається на те, що природний процес сам собою гарантуватиме бажаний результат. Це своєрідний «оптимістичний фаталізм», який виправдовує кволу готовність до дій та мляву управлінську волю;
- *авторитарний*, характеризується жорстким керівництвом у поєднанні з адміністративним примусом й егоцентризмом лідера в ухваленні рішень.

Утім, навряд чи можна механічно пов'язувати стиль управління особи з наявною в державі політичною системою або режимом. Політична практика знає багато прикладів, коли лідери демократичних політичних систем активно користувалися авторитарним (і навіть диктаторським) стилем управління, а в так званих «закритих» політичних системах з'являлися лідери з відвертим ліберальним або демократичним управлінським стилем.

Основними чинниками формування стилю політичного лідерства є: історичний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, етико-культурний, етнонаціональний та адміністративно-територіальний. Крім того, стиль політичного лідерства залежить від особистісних рис лідера, його характеру, політичних переконань, досвіду й освіти. Суттєво впливають на формування стилю управління спроможність лідера виражати та відстоювати погляди власної організації, наявність власної політичної програми, ерудиція, політична воля та культура, вміння передбачати події, організаторські здібності, популярність у народі, моральність, комунікабельність, ораторське мистецтво, почуття гумору, тактовність.

Американська дослідниця М. Г. Херманн згрупувала основні елементи стилю в три блоки.

До першого вона віднесла загальний тон і модель лідерства: власна дипломатія, риторика й пропаганда, передчуття драматичних ситуацій, прагнення володіти інформацією, реакція на тиск й інше.

До другого блоку належить формування близького оточення, залучення людей з аналогічним стилем управління, так званих «двійників».

Третій блок охоплює стиль управління власним апаратом, який повинен поширюватися на всю політичну організацію, а від неї – на суспільство.

Сучасні американські вчені П. Херсі й У. Бланишар запропонували власну концепцію лідерських стилів управління:

- «вказуючий», коли команда не має високої професійної кваліфікації;
- «підтримуючий», коли лідер орієнтується на завдання й оточення;
- «співчутливий», коли підлеглі мають середній рівень кваліфікації і здатні самостійно вирішувати окремі завдання;
- «делегуючий», який характеризується високим рівнем професійної зрілості послідовників, які здатні і бажають нести відповідальність за виконання завдань.

Окрім того, сучасна політична наука виділяє такі стилі політичного управління:

- консенсусний (максимальне прагнення до узгодження інтересів і визначення «зон порозуміння»);
- демократичний (терпимість, толерантність до опонентів);
- авторитарний (нав'язування власних інтересів способом тиску);
- змішаний або авторитарно-демократичний (притаманний перехідним суспільствам від тоталітаризму до демократії);
- продуктивний (прогнозування й активне вирішення проблем);
- реактивний (проблеми вирішуються зі запізненням, стихійно і непродумано).

Значну роль у політичних процесах у нашій державі відіграють не правляча класова чи будь-яка політична сила, а саме політичний лідер, особа як головна постать найважливіших політичних процесів. І це природно, оскільки Україна незважаючи на велике значення в її історії українського загалу, громадянства фактично завжди була суспільством лідерського типу. Князі, гетьмани, полководці, провідні політики здебільшого відігравали домінуючу роль у виборі способів суспільно-політичного розвитку країни, його забезпеченні.

Лідерством в Україні й нині певною мірою компенсується брак усталених договірних норм, законодавчої бази, цілей та зв'язків, які були б визнані й прийняті до фактично обов'язкового виконання. Фахівці, вказуючи на брак розвинутої демократії в Україні, мають на увазі саме це. *Серед політичних лідерів сучасної України виокремлюється два типи [1]:*

– *поступливий* – лідер консервативного типу, тобто такий, який під певним тиском намагається зберегти у країні наявну систему;

– *інверсійний* – лідер, якого визнають і сприймають не так за особисті заслуги, як через переслідування його владою чи критику з боку інших лідерів або політичних сил.

Лідерів, які обстоюють ідеї справді революційних перетворень (у найліпшому розумінні), в Україні нині ще надто мало, навіть на тлі надзвичайно розвинутого популізму та безлічі різноманітних розіграваних політичних спектаклів. Аналізуючи феномен сучасного політичного лідерства в Україні, щодо багатьох лідерів цілком неможливо визначити, є вони лідерами загальнонаціональними чи регіональними; інтереси яких соціальних груп захищають; яке їх ставлення до наявного суспільного устрою – функціональне, дисфункціональне чи стабілізуюче.

Тобто нині в Україні не бракує так званих розмитих лідерів, які діють адекватно суспільно-політичним змінам і конкретним колізіям. Таких лідерів скоріше забагато. А тому поява дедалі більшої кількості лідерів елементарного популістського типу загрозива для України. І це нині, коли суспільство надто потребує сильних лідерів, гідних сповна взяти на себе відповідальність за долю всієї нації, а не лише своїх виборців.

Для політичного лідера загальнонаціонального масштабу важливим є [128]:

– *уміння бачити, виокремлювати проблему і генерувати ідеї, розробляти політичні завдання загальнонаціонального характеру.* Без такого таланту політичний лідер рідко вивищується над особистими, містечковими інтересами;

– *готовність персоніфікувати функціональні цінності відповідно до конкретного історичного періоду.* Йдеться про вміння бачити і вирішувати ту чи іншу проблему з урахуванням історичного досвіду, практики, й особливостей реального історичного часу;

– *уміння генерувати ідеї*, розробляти програми не лише на загальнонаціональному рівні, а й у разі потреби узгоджувати інтереси багатьох суб'єктів політичного процесу;

– *уміння вселяти віру, оптимізм* у весь народ, націю, великі соціальні групи. Така якість найчастіше притаманна харизматичним лідерам;

– *політичне уявлення*. Ця риса притаманна політикам неординарним, високого рівня. Її можна пояснити як своєрідний інтуїтивний і раціональний творчий елемент політики, спосіб визначення і оцінювання кризової ситуації, стратегії пошуку рішень, здійснення конкретного політичного курсу. Це рідкісна і доволі ризикована якість. Потрібно було бути Мойсеєм, щоб уявити і передбачити «землю обітовану», Шарлем де Голлем, щоб уявити майбутню велику Францію і спрямувати політичну діяльність на досягнення такої мети.

Однак були політики, політичне уявлення яких реально виявилось не найкращим зразком для людства (В. Ленін, А. Гітлер). Доволі часто політичне уявлення слугує народженню і реалізації утопічних, практично нереальних проєктів. Загалом політичне уявлення пов'язане з ризиком, що потребує від політика великої мужності, сміливості та відповідальності. Добре, якщо таке уявлення реальне, позитивне, а не помилкове, що становить загрозу для життя не однієї людини, а багатьох, іноді мільйонів людей.

Отож успіх політичного лідера залежить від значної кількості внутрішніх і зовнішніх умов, але, безперечно, провідне місце серед них посідають професіоналізм, відданість і соціальна активність команди однодумців.

Віднедавня в політичній психології стало можливим говорити про такий автономний, самостійний феномен, як вождизм. *Під вождизмом розуміють тип владних відносин, заснований на особистому пануванні й відданості носію верховної влади* [194]. Вождь володіє безмежною владою, заснованою на «сліпій» вірі в нього і його здібності. Ця віра свідомо формується у суспільстві, підтримується, поширюється в ньому і стає обов'язковим елементом суспільної політичної свідомості.

Уважається, що *вперше позначив основні ознаки вождизму Ф. Ніцше*, це:

– наявність ірраціональної, інстинктивної сили, яка пов'язує лідера і його послідовників;

– надлюдські, видатні якості вождя.

Деякі вчені додають до цих ознак ще одну – вождь прирівнюється до пророка, маси змушують захоплюватися кожним його кроком і пробуджувати ентузіазм.

Вождизм – тип владних відносин, заснований на наявному пануванні й особистій відданості носію верховної влади. Він типовий для традиційних і квазітрадиційних, ідеологізованих, теократичних, жорстко централізованих, нединамічних, авторитарних і тоталітарних суспільств. Характеризується розвинутою системою неюридичних регуляторів поведінки і стійким закріпленням соціальних ролей. Ототожнює суспільство з державою і розглядає його як засіб реалізації якоїсь ідеї, символом якої є вождь (від панісламізму до світового комунізму). Закони в такому суспільстві ґрунтуються на дозвільному типі – заборонено все, що не дозволено вождем. Нормативи політичної поведінки створюються ієрархією ідеологічних авторитетів, серед яких вищий – рішення вождя. Його влада безмежна і безконтрольна. Для вождизму типове ірраціональне сприйняття політики в буденній свідомості. Серед них – харизма й атрибутивність вождя, який наділяється незвичайними здібностями (наприклад, знанням майбутнього). Після смерті вождь канонізується, а спадкоємці в такому суспільстві діють від його імені. Зовнішні вияви вождизму – клієнтизм, непотизм, трайбалізм (земляцькі зв'язки) як система влади. Політична система функціонує як ієрархія владних кланів-клік із відносинами «клієнт–патрон».

З одного боку, вождизм – тип владних відносин, заснований на особистій відданості персоні, що володіє верховною владою; з іншого – це владний інститут, властивий патріархально-родовим суспільствам, заснований на особистому пануванні військового або релігійного ватажка. Як тип влади, нині вождизм характерний для суспільств так званого «ісламського типу», в яких право і економіка підлеглі ідеології, що вимагає обов'язкової участі всього населення в діяльності, направленій на досягнення цілей, які є перед суспільством. Вождизму властиве активне використання ірраціональних моментів.

Вождизм існує як безконтрольне, тотальне панування через експлуатацію найпримітивніших архетипів масової свідомості. Його структура заповнена стереотипами, що виконують регулятивні й ідеологічні функції. Це забезпечує стійкість вождизму як полі-

тичного устрою – хоча наступники вождя можуть часто змінюватися: допомагає те, що при вожді формується могутній, сакралізований і централізований апарат влади. Масова свідомість у таких суспільствах підтримує вождизм. Спираючись на пієтет перед владою, цивільний конформізм, політичну суперлояльність, відсутність усвідомленої диференціації політичних інтересів і згоду з жорсткою регламентованою приватного життя, індивідуальна свідомість громадян знаходиться в зачатковому стані. Все це відрізняє вождизм від лідерства, що ґрунтується на усвідомлених громадянами інтересах.

У разі цього не варто плутати поняття «вождь» і «диктатор» [194]. Безумовно, між ними багато спільних рис, але якщо говорити про відмінності, то диктатори, на противагу вождям, не виправдовують власні вчинки прагненням до високих цілей. Вони просто констатують, що суспільство знаходиться на «краю прірви», і беруть на себе завдання врятувати його, після чого, за їх твердженням, вони готові віддати владу. Влада диктатора не ґрунтується тільки на вірі. Опора диктатури – страх. І в цьому полягає принципова різниця між диктатором і вождем. Вождю вірять, його обожнюють, диктатора – бояться і, підкоряючись, уникають.

Аналізуючи змістову сутність сучасних концепцій типології політичного лідерства, можна впевнено говорити, що сучасна насиченість, розмаїтість і ускладненість політичного життя дають ученим змогу розширювати типологію лідерства, давати точніші визначення відповідно до конкретної політико-психологічної ситуації.

Наукові концепції типології політичного лідерства, зазвичай, стверджують, що політична значущість і соціальне «обличчя» лідера перебувають у безпосередній залежності від політичної ситуації в країні, а також від характеру політичної системи, від місця держави у світовій спільноті, від геополітичного статусу й інших внутрішніх і зовнішніх чинників.

Здебільшого у сучасних державах становище та діяльність політичних лідерів загальнонаціонального масштабу (президентів, голів урядів й інших) здійснюється в межах чинного законодавства, конституційних норм й інститутів, а їхні функціональні обов'язки обмежені різноманітними законодавчими актами.

Окрім того, сучасні лідери значною мірою залежать від своїх політичних соратників (партій, блоків, угруповань, власного оточення й інших), а в державах розвинутої демократії лідери контролюються з боку опозиції та громадськості. Все це обмежує свавілля владних посадовців, збільшує вплив громадського середовища на ухвалення управлінських рішень.

В умовах розвинутих засобів масової інформації, якими володіють сучасні цивілізовані суспільства, велику значущість має імідж політичного лідера. Політичний імідж формується й організованими політичними силами (державними інститутами, політичними партіями), й окремими державними і політичними діячами з оточення лідера. Демократизація суспільства, створення діючих інститутів громадянського суспільства збільшує вагомість і вплив створеного політичного іміджу лідера на широку громадськість.

Імідж (*image*) у пер. з англ. мови – *образ*. Імідж – це образ особистості або соціального інституту, який існує у масовій свідомості. Він може бути більш чи менш адекватним реальному об'єкту, але й сам певною мірою є реальністю у суспільній свідомості. Слово «імідж» – англійського походження (*image*). Воно перекладається як «образ».

Політичний імідж – це особливий образ конкретного політичного об'єкта (персоніфікованого, інституалізованого, ідеалізованого або комплексного), цілеспрямовано створений або стихійно сформований у масовій свідомості, яка за допомогою асоціацій гіперболізує характеристики, що апріорно задані, та наділяє об'єкт додатковими («фантомними») властивостями.

Імідж політичного лідера – образ суб'єкта політики, який цілеспрямовано формується з метою стимулювання необхідних реакцій на нього, здійснення емоційно-психологічного впливу на певних осіб.

Прийнято розрізняти два типи іміджу: індивідуальний (окремої людини) і корпоративний (імідж групи людей, партії, організації). У сучасній українській політичній науці *сформувалися чотири підходи до визначення поняття політичний імідж* [240]:

– *онтологічний*, представники якого вважають політичний імідж «образом» особистості або соціального інституту, що є у масовій свідомості;

– *антропологічний*, у межах якого політичний імідж визначається як сукупність певних якостей, що асоціюються з рисами конкретної людини;

– *ціннісний*, прихильники якого акцентують на прагматичній та маніпулятивній сутності політичного іміджу і бачать його як цілеспрямовано створений образ, за допомогою якого об'єктові надаються додаткові цінності;

– *етичний*, представники якого переконані, що політичному іміджу притаманна певна моральна спрямованість, тому він розглядається як певна «друга натура», з якою індивід асоціює себе і яка, за умови регулярного виявлення, стає його справжньою сутністю.

Тому політичний імідж є соціально зумовленим, можливим тільки в суспільстві. Загальні характеристики іміджу залежать не лише від об'єкта, а й від особливостей (цінностей, норм, традицій, установок тощо) конкретного суспільства, його політичної та партійної систем, специфіки розвитку політичних відносин і процесів, у яких він формується. Політичний імідж зумовлює характер подальшого сприйняття об'єкта особами, що засвоїли його; фіксує стійке ставлення до суб'єкта (функція соціального оцінювання); є підставою для суб'єктивного вибору адекватної моделі поведінки (стимульовальна, регулятивна функції).

Сприйняття іміджу політичного лідера реалізується на таких рівнях [217]:

– *самоімідж («дзеркальний» імідж)* – сприйняття суб'єктом власного Я, засноване на минулому досвіді та відповідних самооцінках;

– *транслявальний імідж* – думка людей про сприйняття суб'єкта самим себе. Що ближче вона до самоіміджу, то впевненіше почувається його суб'єкт;

– *імідж, що сприймається* – бачення суб'єкта іншими людьми. Відмінності між іміджем, що сприймається, й іміджем, що подається означає, що суб'єкт неправильно себе подає або неправильно позиціонує.

Відмінності між іміджем, що сприймається, й іміджем, що подається, означають, що суб'єкт неправильно себе подає або неправильно позиціонує. З огляду на це, треба розрізняти імідж ідеальний, до якого варто прагнути, і реальний, що є насправді. Поєднанням їх займаються іміджмейкери – фахівці, що професійно

розробляють для замовника імідж-комплекс (зачіску, стиль, лого-тип, форму поведінки, гасла тощо).

У буденних умовах імідж об'єктів формується в масовій, індивідуальній свідомості стихійно; в політичній практиці, особливо в разі підготовки до виборів і під час виборчої кампанії, його конструюють свідомо, маючи на меті позитивну реакцію виборців на якості, програму дії політичного суб'єкта, що поширюються із застосуванням політичних технологій.

Імідж політика ніколи не відображає всіх його якостей, а створює найоптимальніший для обраної ним ролі образ у конкретній соціально-політичній ситуації. В разі цього він виконує такі функції:

- *здобуття симпатій, довіри й уваги електорату*, підвищення їх активності на виборах;

- *інформування виборців* у сприятливому для політика ракурсі з усіх важливих для нього питань (зміст передвиборної програми, основні теми кампанії, важливі політичні події, здійснені відповідно до її програми);

- *нейтралізація заходів опонентів*. Імідж політика (набуття ним рольової позиції політичного лідера) найчастіше характеризують його зовнішність, манеру спілкування, стиль публічних виступів, характерні особливості поведінки, біографії, ступінь прагнення до влади.

Важливі й конструктивні параметри іміджу політика: ідеологічний тип (політичне обличчя, політична позиція тощо); особистісні риси (реальні чи удавані); соціальні ролі (соціальний статус, соціальне походження); прізвище, псевдонім. Суттєве значення мають і функціональні параметри: мова (лексика, стиль, інтонація висловлювань); зовнішня атрибутика (одяг, зачіска, окуляри, автомобіль й ін.); невербальна комунікація (міміка, пантоміміка, жестикуляція) тощо.

Під час конструювання і сприйняття іміджу політичного лідера важливу роль відіграють [287]:

- *особистісні характеристики політика* (фізичні, психофізіологічні особливості, характер, тип особистості, індивідуальний стиль ухвалення рішень тощо). У кожного політичного лідера вони різні – майже не підлягають змінам. Однак оскільки спілкування лідера з прихильниками опосередковується ЗМІ, небажані персональні якості та риси можуть бути приховані від них;

– *соціальні характеристики* (статус лідера пов'язаний з офіційною позицією, походженням, статками, зв'язками із соціальними групами, чий інтереси він репрезентує і числом підтримкою користується, з опонентами). Соціальна належність визначає норми і цінності політика;

– *символічне навантаження* (лідери стають символами певних ідеологій політичного напрямку). Крім персональних і соціальних характеристик, імідж політика є втіленням соціальних очікувань і можливих (оприлюднених) пріоритетів його дій у разі перемоги на виборах, що втілюється у партійно-ідеологічній програмі, політичному курсі тощо.

На формування іміджу політичного лідера впливають [21]:

– *морально-етичні якості*, які мають першочергове значення в умовах кризи довіри виборця до влади (чесність, непідкупність, принциповість, загострене відчуття справедливості, відповідальність, рішучість у відстоюванні інтересів виборців);

– *компетентність, ділові якості* (знання соціально-політичної ситуації в країні та потреб виборців; здатність виокремити головне, наявність досвіду управління, вміння донести до свідомості мас свої ідеї і пропозиції);

– *«пробивні якості»* (знання особливостей роботи державних установ, демонстрація наполегливості в досягненні цілей, лідерські якості – уміння згуртовувати і вести за собою);

– *зовнішні дані* (особиста привабливість, солідність). Кожному комплексу якостей можна протиставити протилежні якості, які нерідко шукають і знаходять у політика суперники, а іноді йому їх приписують.

Сприйняття громадянами іміджу політичного лідера суттєво позначається на результатах виборів, оскільки здебільшого вони реагують на імідж, а не на особистість, бо здебільшого вони не контактують із конкретним політиком. Головним елементом структури іміджу політика вважають відповідний прототип, що є у масовій політичній свідомості. Цей прототип є критерієм оцінювання суб'єктів політики, способом збереження і передавання поширених у суспільстві політичних уявлень і цінностей. Джерелом формування прототипів у політичній сфері є діяльність видатних політиків минулого, соціальні й економічні цінності суспільства, традиції його політичної культури, діяльність ЗМІ, міфи, легенди тощо.

Внаслідок цього стандарти оцінювання політичних лідерів можуть бути і поширеними, загально визнаними в суспільстві, і пов'язаними з їх неординарними якостями.

На психологічному рівні образ політика, переважно, відповідає одному з образів-архетипів – історично сформованих символічних структур, з якими асоціюють значущі для певних спільнот цінності. У масовій та індивідуальній свідомості доволі привабливими є такі образи-архетипи: а) «мудрець» (володіє таємними знаннями); б) «воїн-захисник» («добрий молодець»); в) «добрий гетьман»; г) «слуга народу» (борець за справедливість). Кожен із архетипів по-різному сприймається й оцінюється виборцями, формує відповідні очікування. Вони по-різному спонукають виборця до участі в політичному дійстві.

Отже, поєднання соціальних характеристик і психологічних архетипів є основою формування іміджу, який повинен бути природним, вигідним для політика, відповідати його характеру, професії, темпераменту, зовнішнім даним. Основною передумовою роботи архетипу є включення символів і структур людського мислення. Імідж повинен ґрунтуватися на трьох–чотирьох характеристиках, що утворюють єдину структуру особи політика, покликаних забезпечити йому неповторне політичне обличчя (образ). Найчастіше у виборчих кампаніях використовують такі політичні образи: досвідчений керівник; управлінець-професіонал; непримиренний борець із корупцією; захисник слабких і знедолених; людина, яка думає державними масштабами, категоріями і цінностями; видатний учений-економіст; талановитий організатор; прогресивний і сміливий реформатор, захисник Вітчизни; хороший сім'янин, турботливий батько.

У побудові іміджу важливо знайти оптимальну, політично продуктивну дистанцію між політиком і виборцем. Зазвичай політики у передвиборний час сміливо й охоче «ходять у народ», та, доступившись до влади, дистанціюються від нього, що у майбутньому може спричинити й «охолодження» до них з боку суспільства, його груп і спільнот. Знаходження оптимальної дистанції між політиком і виборцем є одним з актуальних завдань іміджмейкерів.

На формування іміджу політичного лідера впливає й імідж влади в суспільстві. На пострадянському просторі, наприклад, адміністративна еліта сприймається населенням негативно, безвідно-

сно до гілок й органів влади. Тому під час створення іміджу політика, якщо він є представником влади, потрібно подолати негативізм, акцентувати на відмінностях його від тих носіїв адміністративних повноважень, які втілюють у собі антиморальність, переконали людей у його спроможності зробити владу кращою. Формування іміджу політика (іміджмейкінг) є складним, творчим процесом, результат якого залежить від методології його побудови.

Особливо ефективно в разі цього використання можливостей ПР: символіка зовнішнього вигляду; зосередження й утримання уваги публіки на його вирашних характеристиках; оперативне реагування на негативні повідомлення про політика у ЗМІ за допомогою своєчасного поширення вигідної для нього альтернативної інформації та ін.

Завдяки іміджмейкінгу імідж політичного лідера працює на його інтереси, дає змогу людям ідентифікувати його і вирізнити серед багатьох інших; пов'язує його з цільовою аудиторією, сприяє формуванню довгострокової прихильності до нього, забезпечує необхідний кредит довіри з боку громадськості.

Створення іміджу політика відбувається з використанням певних прийомів [217; 230].

1. Використання авторитетних для цільової аудиторії осіб (учених, митців, спортсменів) або груп.

2. Стверджувальні заяви – поширення різноманітних тверджень, які можуть бути і достовірними, і фальшивими. За таким принципом найчастіше вибудовується пропаганда.

3. Використання бажання людей бути на боці переможця, ототожнювати себе з ним. Для цього активно поширюється така інформація зі залученням значущих осіб: «Кандидат N – кандидат номер один»; «Кандидат N – кандидат-переможець»; «Все одно переможе N».

4. Спрощення проблеми – зведення соціальних, політичних, економічних проблем до простих інтерпретацій. Наприклад, під час президентської кампанії кандидати можуть звинувачувати в усіх проблемах чинного президента.

5. Вибірковий добір інформації – спеціальний добір найвигідніших для певних політичних суб'єктів фактів.

6. Використання загрозливих повідомлень і тем – ефективність цього залежить від поєднання таких компонентів, як загроза,

рекомендації щодо її уникнення, формування впевненості аудиторії в спроможності політика захистити суспільство від загрози.

7. Використання ціннісних висловлювань – емоційно інтенсивних, переконливих, що стосуються важливих для людей основних цінностей. Так, на виборах президента Франції (1974) одним із гасел було: «Ф. Міттеран – президент для всіх французів»; президента РФ: «Б. Єльцин – президент усіх росіян».

8. «Такий, як ми» – ідентифікація політика з цільовою аудиторією. Для цього під час виборчої кампанії використовують телевізійні ролики зі сюжетами дитинства, студентства, початку трудової діяльності кандидатів тощо.

9. Загострення уваги – зведення складних для опонента ідей, подій або дій до негативного, вразливого аспекту.

10. Невизначені висловлювання і натяки-зауваження, що мають негативне забарвлення, пропозиції самостійно знаходити власні інтерпретації. Використовуючи їх, експлуатуються суспільні стереотипи і латентні (приховані) підозри: «Ну, ви розумієте, на що живуть такі особи, як Н».

11. Відволікання уваги – зосередження на інших темах, що мають реальну або надуману актуальність.

12. Перенесення несхвалення – неприйняття виборцями осіб, дій або ідей внаслідок демонстрації поведінки, діяльності груп, що схвалюють їх, підтримують особу, яка не має довіри.

13. «Присвоювання ярликів» – експлуатація забобонів і стереотипів через приписування об'єкта того, чого аудиторія не сприймає (корупціонер, олігарх тощо).

14. Псевдологічні висновки – використання неправильних логічних висновків. Наприклад, на основі факту підтримки кандидатом ідеї про приватизацію землі, робиться висновок, що кандидат не захищає національні інтереси, українського народу зокрема. Цей метод може бути поєднаний із методом «вибіркового добору інформації», коли висновки роблять на основі обмеженого її масиву (соціологічні опитування за допомогою Інтернету й оприлюднені ЗМІ не можуть бути показовими для всього суспільства, оскільки доступ до нього має обмежена кількість осіб).

У разі формування іміджу політика важливо враховувати комунікативні «шуми» (природні перекручування, затримка повідомлень з об'єктивних причин або з огляду на різне сприйняття

їх адресатом й адресантом) і комунікативні перешкоди (спеціально створені конкурентами перешкоди) у поширенні й сприйнятті інформації. Часто в разі цього використовують: поширення чуток і пліток; телефонні технології (прохання підтримати певного політика, «пізній дзвінок» – намагання потурбувати телефонними дзвінками сонних громадян начебто від імені політика, тим самим дискредитуючи його); технології «масових зборів», «акцій протесту»; висунення кандидата, який реально не може виграти вибори; «клонування» ЗМІ; «ідеологічне кліше»; «порушення синтаксичних структур»; «заплескування закінчень фраз»; «підміна понять»; «маленька переможна війна» тощо.

Політичний імідж поліпшує позиції у сфері боротьби за владу, надає ліпші можливості для використання ідеологічних ресурсів, особливо в передвиборчих кампаніях. Політичний імідж лідера формується командою і політичними структурами, які його підтримують.

Джерелами формування виступають соціологічні опитування, заяви, документи, рішення, позиція стосовно актуальних проблем суспільного розвитку, висвітлення позитивних аспектів діяльності, позиція ЗМІ, інтерпретація поглядів політичних опонентів і опозиції. Образ лідера у формуванні політичного іміджу, зазвичай, висвітлюється в трьох аспектах: портретному, який включає офіційні повідомлення про освіту, громадсько-політичну діяльність, особистісні характеристики, родину, хобі, ті чи інші пристрасті; професійному, в якому насамперед виходить фахова компетентність і рівень кваліфікації; соціальному – ставлення до соціально-економічних проблем суспільства і способи їхньої реалізації.

У створенні іміджу політичного лідера насамперед мають бути такі особистісні якості, як чесність, знання, гострий розум, сміливість, винахідливість, здатність надихати інших. В іміджі не повинні фігурувати негативні якості. Будучи серйозним інформаційним знаряддям, політичний імідж лідера може бути надійним вбранням, але й може стати згубним викриттям.

Об'єктивна оцінка лідерів формується на реальних результатах їхньої діяльності, а критеріями такої результативності мають бути досягнення у відповідних сферах діяльності, рівень підтримки власним населенням.

Резюме

1. Політичний лідер – це провідна особа політичного процесу, яка виконує функції об'єднання та згуртування соціальних сил, які визначають діяльність держави, суспільних інститутів, політичних рухів, має визначальний вплив на політичні перетворення у суспільстві.

2. Лідерство це процес організації та управління малою соціальною групою, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні терміни з оптимальним результатом. Політичний лідер – це провідна особа політичного процесу, яка виконує функції об'єднання та згуртування соціальних сил, які визначають діяльність держави, суспільних інститутів, політичних рухів, має визначальний вплив на політичні перетворення у суспільстві.

3. До основних рис політичного лідера відносяться: здатність виражати і відповідно обстоювати погляди певної групи; наявність власної політичної програми; висока ерудованість, освітня підготовка; політична воля; політична культура; здатність до поєднання теорії і практики, політичного прогнозу; вміння організувати діяльність інших людей; популярність; висока моральність, такт; доступність, комунікабельність, ораторські здібності.

4. Статус політичного лідера розглядається з таких позицій: функціонально-рольового (йдеться про певний статус, завойований будь-яким членом групи, колективу); професійного (у цьому разі має значення місце лідера серед інших у професійній ієрархії стосовно конкретної предметної сфери діяльності); морально-етичного (такий статус пов'язаний з характером оцінки колективом особистісних людських морально-етичних якостей лідера); самооцінного (цей статус доволі своєрідний, позаяк оцінка оточенням лідера часто не збігається з його самооцінкою або навіть принципово відрізняється від неї).

5. Серед низки концепцій політичного лідерства виділяють саме психологічні теорії: теорії лідерських рис; теорії навколишнього середовища, або ситуативні теорії; особистісно-ситуативні теорії; теорії «очікування – взаємодія»; гуманістичні теорії; атрибутивні теорії; теорії «обміну», «трансактного аналізу» і трансформаційного лідерства; мотиваційні теорії.

6. Типології лідерства здійснюється за такими критеріями: за змістом діяльності, за функціями, які виконує лідер; за стилем керівництва; за характером діяльності.

7. Типи політичних лідерів розрізняють за такими критеріями: прагненням до влади; джерелами керівництва; функціями в політичній системі; політичною активністю; ставленням до власної компетенції.

8. Відрізняють такі типи політичних портретів політичних лідерів: політико-ідеологічний (політико-світоглядний; політико-психологічний; історичний; політична біографія).

9. До найтипівіших рис політичного лідера відносяться: акумулятивність, компетентність, наявність чіткої політичної програми, іноваційність, популярність, політична воля, вміння і здатність брати на себе відповідальність, гострий розум, політична інтуїція, організаційні здібності, привабливість (імідж), популізм, уміння бачити, виокремлювати проблему і генерувати ідеї, готовність персоніфікувати функціональні цінності, уміння вселяти віру, оптимізм, політичне уявлення.

Контрольні запитання

1. Визначте поняття «лідер», «політичний лідер», «лідерство».
2. Охарактеризуйте риси політичного лідера.
3. Назвіть риси, що характеризують політичного лідера.
4. Окресліть критерії і типологізацію політичного лідера.
5. Проаналізуйте типи політичних портретів політичного лідерства.
6. Назвіть чинники формування політичних лідерів в Україні.
7. Дайте характеристику політичного лідерства в Україні.

План семінарського заняття (2 год)

1. Психологічні основи політичного лідерства.
2. Основні концепції політичного лідерства.

3. Функції політичного лідера.
4. Стиль і імідж політичного лідера.

Теми рефератів

1. Лідерство як важливий елемент соціально-політичної діяльності.
2. Основні риси політичного лідера.
3. Класифікація політичного лідерства.
4. Політичне лідерство в Україні.

Рекомендована література

1. Гошовська В. А. Політичне лідерство: навч. посібник / В. А. Гошовська, авт. кол.; за заг. ред. В. А. Гошовської, Л. А. Пашко. – К.: НАДУ, 2013. – 300 с.
2. Давидова В. П. Управлінська еліта. Професійне навчання: навч.-метод. посібник / В. П. Давидова, А. О. Леонова. – К.: ДПА Україна, 2004. – 422 с.
3. Ідеальний політичний лідер в уяві студентів / С. Грабовська // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 28–37.
4. Керівництво та лідерство в системі державної служби: навч.-метод. посібник / В. А. Гошовська, Ю. В. Ковбасюк, Л. А. Пашко. – К.: НАДУ, 2011. – 144 с.
5. Концепція сучасної державної кадрової політики України / В. І. Луговий, А. М. Михненко, В. М. Князев та ін. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 56 с.
6. Корнієнко В. О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні: монографія / В. О. Корнієнко, І. Д. Похило. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 140 с.
7. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення / О. І. Крюков. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
8. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – 2-ге вид. – Львів: Кальварія, 1996. – 224 с.
9. Рак О. Особливості природи формування особистісного політичного іміджу політика перед виборами / О. Рак // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2012. – № 4. – С. 103–108.
10. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры: монография / А. Д. Пахарев. – К.: Знание Украины, 2001. – 271 с.
11. Прикладна політологія: навч. посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 270–298.
12. Шейнов В. Психологія лідерства, вплив влади / В. Шейнов. – Мн.: Академія, 2008. – 656 с.

Тести

1. Яке із зазначених положень найповніше розкриває поняття політичного лідерства?

а) *політичне лідерство – процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні люди, наділені реальною владою, здійснюють легітимний вплив на все суспільство, чи певну його частину, яка добровільно віддала їм частину своїх політико-владних повноважень і прав;*

б) *лідерство є взаємозв'язком, взаємодією і взаємовпливом складових (лідер, послідовники, середовище, завдання);*

в) *лідерство не обмежується сукупністю неординарних якостей і здатностей лідера, є особливим видом міжособистісних відносин;*

г) *лідерство пов'язане з роллю, яку виконує особистість у певній політичній системі.*

2. Яка з психологічних концепцій наполягає на тому, що політичне лідерство зумовлено видатними особистими якостями людини?

а) *теорія навколишнього середовища;*

б) *теорія лідерських рис;*

в) *особисто-ситуативна теорія;*

г) *теорія обміну.*

3. На ваш погляд, яка з концепцій наголошує на тому, що політичне лідерство – це взаємозв'язок емоційних, інтелектуальних, активних рис лідера разом зі специфічними умовами, в яких він діє?

а) *ціннісна теорія лідерства;*

б) *мотиваційна теорія лідерства;*

в) *теорія «очікування–взаємодія»;*

г) *особистісна-ситуативна.*

4. Як Ви вважаєте, узгодження та об'єднання інтересів різних груп на основі спільної ідеї, цінностей та ідеалів, це призначення?

а) *інтеграційної функції;*

б) *орієнтаційної функції;*

в) *мобілізаційної функції;*

г) *легітимізації наявного порядку.*

5. На ваш погляд, яке з указаних положень не відноситься до стилів політичного управління за К. Левінім?

- а) демократичний;*
- б) ліберальний;*
- в) харизматичний;*
- г) авторитарний.*

6. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до факторів формування стилю політичного лідерства?

- а) історичний;*
- б) політичної участі;*
- в) економічний;*
- г) адміністративно-територіальний.*

7. На ваш погляд, яке із зазначених положень не відноситься до концепції лідерських стилів управління за П. Херсі і У. Бланшаром?

- а) продуктивний, прогнозування і активне вирішення проблем;*
- б) вказуючий, коли команда не має високої професійної кваліфікації;*
- в) підтримуючий, лідер орієнтований на завдання і оточення;*
- г) делегуючий, характеризується високим рівнем професійної підготовки команди, яка здатна і бажає нести відповідальність за виконання завдань».*

8. Як Ви вважаєте, яке з положень не відноситься до класифікації політичного лідерства за К. Ходжкісоном?

- а) лідер – кар'єрист;*
- б) лідер – політик;*
- в) лідер – маріонетка;*
- г) лідер – технік.*

9. На ваш погляд, яке з указаних положень, відноситься до ознак вождизму за Ф. Ніцше?

- а) висока освіченість і професіоналізм;*
- б) ірраціональність, інстинктивність сили, що пов'язує лідера і його послідовників;*
- в) видатні організаційні здібності;*
- г) головна увага до потреб людей і намагання їх задовольнити.*

10. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до поняття політичний імідж?

- а) політичний імідж є образом особи або соціального інституту;*

б) сукупність якостей, що асоціюються з рисами конкретної людини;

б) харизматичність;

в) моральна спрямованість.

11. Як Ви гадаєте, яка теорія ґрунтується на тому, що роль лідера в умовах взаємодії зумовлюється очікуваннями з боку послідовників?

а) теорія лідерських рис;

б) особистісна – ситуативна теорія;

б) теорія «очікування – взаємодія»;

в) мотиваційна теорія лідерства.

12. Як Ви вважаєте, політичний імідж – це цілеспрямовано створений образ, за допомогою якого об'єктові надаються додаткові цінності, відноситься до:

а) онтологічного розуміння політичного іміджу;

б) антропологічного розуміння політичного іміджу;

б) ціннісного розуміння політичного іміджу;

в) етичного розуміння політичного іміджу.

13. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до стилів політичного управління з погляду сучасної політико-психологічної науки?

а) консенсусний (максимальне прагнення до узгодження інтересів і визначення «зон порозуміння»);

б) продуктивний (прогнозування й активне вирішення проблем);

в) ліберальний;

г) змішаний або авторитарно-демократичний (притаманний перехідним суспільствам від тоталітаризму до демократії).

14. На ваш погляд, функція легітимації політичного порядку, притаманна політичним лідерам?

а) перехідного політичного режиму;

б) демократичного політичного режиму;

в) тоталітарного політичного режиму;

в) змішаного або авторитарно-демократичного (властивий перехідним суспільствам від тоталітаризму до демократії).

15. Як Ви вважаєте, намагання політичним лідером здійснити ґрунтовні, глибинні перетворення в суспільстві реалізує?

а) інструментальна функція політичного лідерства;

в) мобілізаційна функція політичного лідерства;

б) функція соціального арбітражу та патронажу;

в) функція легітимізації політичного порядку.

Розділ 9

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Унаслідок вивчення цього матеріалу ви повинні вміти:

- охарактеризувати об'єктивні умови існування еліт та їх види;
- розкрити поняття і риси політичної еліти;
- охарактеризувати основні концепції політичної еліти;
- розкрити механізми формування політичної еліти;
- здійснити типологію політичної еліти;
- проаналізувати умови становлення політичної еліти в Україні;
- розкрити чинники формування демократичної політичної еліти в Україні.

9.1. Політична еліта як політико-психологічний феномен

9.2. Типологія політичної еліти

Поняття «еліта» походить від лат. слова *eligere* і франц. *elite*, що означає «краще, добірніше, вибране». Еліта – вищі, привілейовані верстви суспільства, які виконують функції управління, розвитку культури і науки.

Під елітою розуміють меншу частину суспільства, яка не просто наділена особливими психологічними, соціальними, політичними й іншими якостями, а й володіє певними позитивними цінностями і пріоритетами (влада, культура, багатство, компетентність, воля тощо); займає панівні або найвпливовіші позиції у суспільній ієрархії; спроможна здійснити позитивні перетворення в суспільстві, вплинути на свідомість і поведінку співгромадян.

9.1. Політична еліта як політико-психологічний феномен

Сутність еліти викликає значні суперечки серед учених. Перші трактування були дані ще в стародавні часи. Конфуцій (551–479 рр. до н. е.), Платон (427–347 рр. до н. е.), Арістотель (384–322 рр. до н. е.) заклали основи ціннісного підходу до розуміння еліти. Згідно з цією версією, еліта включає кращих із кращих, тобто тих, хто володіє такою доброчесністю, як мудрість і справедливість.

Динамічний і успішний розвиток будь-якого суспільства залежить від якісного й ефективного управління, наявності й готовності високоосвічених, досвідчених фахівців провадити цю діяльність. Тому *об'єктивність існування і функціонування еліти зумовлено* [140]:

- наявністю психологічних і соціальних особливостей, здібностей, можливостей і бажання індивіда брати участь у суспільних справах, зокрема в політиці;

- існуванням у суспільстві поділу праці, сфер діяльності, які вимагають професійного управління, що ґрунтується на відповідній освіті, компетентності, конкурентноспроможності, баченні перспектив суспільного розвитку тощо;

- важливістю управлінської праці, від якої залежить сталість і розвиток суспільства, безпека та суверенітет держави, добробут й здоров'я громадян тощо;

- управлінська діяльність як засіб отримання певних соціальних пільг і привілеїв (зазвичай управлінська діяльність пов'язана безпосередньо з розподілом таких пільг);

- наявністю великої кількості громадян, інтереси котрих перебувають поза межами суспільних справ, політичної діяльності і які ними не бажають займатися та ін.

Серед визначень еліти, що існують у науковій літературі, виділимо такі:

- особи, які користуються у суспільстві найбільшим престижем, статусом, багатством, мають найбільшу владу;

- група людей, яка зайнята політикою і управлінням державою. Як наукова категорія еліта доволі чітко виражає взаємовідношення суспільства і людей у владі;

- група людей, які мають інтелектуальну і моральну перевагу щодо маси, безвідносно до свого статусу;
- особи, що мають певні позиції у владі, володіють формальною владою, визначають суспільне життя, діяльність організацій та установ;
- «богонатхненні» особистості, котрі сприйняли «вищий призов», почули «заклик» та відчули себе здатними до лідерства;
- творча меншість суспільства, яка протистоїть нетворчій більшості;
- порівняно невеликі групи індивідів, які займають провідне місце у політичному, економічному, культурному тощо житті суспільства.

Структура і функції еліти визначною мірою залежать від етапу історичного розвитку країни, від завдань щодо забезпечення суверенітету і територіальної цілісності, економічного розвитку, утвердження демократичних цінностей в суспільстві тощо. Виділяють основні *види національної еліти* [64]:

- *економічна еліта* – група людей, яка контролює головні економічні ресурси суспільства: великі власники, можновладці і провідні менеджери фінансово-промислових корпорацій тощо. Вони виступають найвідчутнішою групою тиску на владу, використовуючи для цього, і безпосередні контакти з політиками, і підконтрольні собі ЗМІ і гроші, направлені на фінансування партій і виборчих компаній;

- *військова еліта* – генералітет і вище офіцерство. Вплив на владу визначається концентрацією в її руках значної кількості засобів знищення, людей, готових за першим наказом їх використати, а також мірою милітаризму суспільства;

- *бюрократична еліта* – чиновники державного апарату, їх роль і вплив обумовлюється участю в процесі підготовки та реалізації важливих політичних рішень;

- *власне політична еліта* – охоплює керівників держави, членів уряду, депутатів законодавчого органу, тобто тих, хто безпосередньо ухвалює політичні рішення на державному рівні. У ширших трактуваннях до неї відносять і політичні фігури середньої ланки, значущі для регіональної політики.

- *духовна еліта* представлена: мерітократією (інтелектуальною елітою); церковно-релігійною елітою; елітою світу мис-

тецтва; ідеологічною елітою – що формують ідеологію, культуру, свідомість особистості і мас;

– *інформаційна еліта* – «інфократія» – складається з видатних діячів ЗМІ, журналістів, керівників теле- і радіоканалів, видавництва, газет і журналів тощо. Вона досить ґрунтовно вважається «четвертою владою», адже контролює, керує і дозує потоки інформації та здійснює вплив на громадську думку;

– *національно-етнічні еліти*, як і аристократія (родова, племінна) у деяких суспільствах відносяться до так званих традиційних еліт. Їх вплив на політичний процес можна виявитися дуже значним, якщо ці еліти залишаються при владі у традиційних суспільствах, де панують системи традиційних (у тому числі релігійних) цінностей;

– *професійна еліта* нагадує інтелектуальну. Але принципом її виокремлення є наявність елітних професій в суспільстві (адвокати, судді тощо), лікарі, вчені, політики, спортсмени, психологи, соціологи, менеджери та деякі інші (це залежить від конкретних умов і рівня розвитку держави).

Політико-психологічне розуміння еліти виділяє основні напрями оцінки політичної еліти в загальній структурі еліти суспільства [1; 7; 186]:

– *позиційний* підхід, який акцентує на впливовість представника політичного прошарку відповідно до місця в системі владних структур.

– *репутаційний* підхід, що визначається показниками рейтингу політика серед інших владних осіб і політиків.

– *функціональний* підхід, який виходить зі ступеня наближеності представника політичної еліти до сфери ухвалення політичних рішень.

– *ціннісний*, прибічники якого визначальною ознакою політичної еліти вважають духовний аристократизм, заслуги, особисту перевагу (культура, освіта, мораль, воля, фізичний стан одних людей над іншими);

– *аксіологічний*, еліта трактується як доволі вузьке коло людей, які беруть на себе відповідальність за формування та підтримку ґрунтовних цінностей і відповідальної позиції у сфері своєї компетенції;

– *інституціональний*, еліта трактується як група осіб, які займають керівні позиції у впливових соціальних інститутах – урядових, економічних, військових, культурних;

– *структурно-функціональний*, головною ознакою еліти виступає високий статус у системі владних структур. Згідно з цим напрямом до складу політичної еліти належать індивіди, які займають ключові командні позиції в найважливіших інститутах і організаціях суспільства (економічних, політичних, військових), здійснюючи в ньому найважливіші керівні функції, та маючи визначальний вплив на вироблення й ухвалення найважливіших для суспільства рішень.

Під політичною елітою також розуміється правляча каста, середньовічна аристократія, правлячий клас Нового часу, елітні групи сучасного суспільства. Всі ці верстви розрізняються за своїм походженням, способам і джерелам рекрутування, способу життя, проте мають низку ґрунтовних загальних ознак – займають привілейоване положення в суспільстві, мають більш високий рівень життя, а головне – контролюють основні важелі влади.

Доволі продуктивним вважається розуміння політичної еліти, що ґрунтується на міркуваннях М. Вебера як штабу або «свити» при безпосередніх носіях влади, які, залежно від історичних умов і характеру політичної системи, мобілізують механізми політичної боротьби або її допоміжні засоби з метою легітимного диктату або ідеологічного забезпечення влади.

Політична еліта – це привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах і безпосередньо бере участь в ухваленні рішень, пов'язаних із використанням влади.

Політична еліта володіє низкою психологічних ознак, які вирізняють її з-поміж інших елементів політичного класу та суспільства загалом. До таких ознак належать [127]:

- 1) престиж соціального статусу політичної еліти;
- 2) можливість реального впливу на ухвалення політичних рішень;
- 3) діяльність представників політичної еліти спрямована на досягнення влади, участь у політиці є самореалізацією осіб;
- 4) відносна інтеграція еліти, спільні політичні інтереси, спрямовані на здобуття влади;
- 5) можливість інституційного та правового впливу на інститути політичної системи;

б) визначення ціннісних меж політичного дискурсу в суспільстві: поняття та символи, які використовує політична еліта, стають поняттями й символами в процесі комунікації між індивідами та суспільними рисами.

Політична еліта є багатоаспектним явищем: у науці накопичилося багато *підходів до її теоретичного розуміння* [140].

Елітарний підхід до розгляду суспільства обґрунтований зусиллями Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельса.

Г. Моска (1858–1941) вводить спочатку поняття «політичного класу», а потім більш широке – «правлячого класу» для визначення групи людей, яка, володіючи певними якостями і ресурсами – високе становище в суспільстві, військова сила, священний сан, багатство, походження (переважно народження, сімейні зв'язки), знання і досвід управління – монополізує владу в своїх руках. Наявність такого класу, як гадає Г. Моск, – це закон: «суспільство завжди керується меншістю», «навіть коли відбувається зміна влади, вона передається з рук однієї меншості до рук іншої меншості». Правлячий клас схильний до змін через притаманні йому дві тенденції: аристократичну і демократичну. Перша тенденція виявляється у прагненні еліти «закритися» від іншої частини суспільства, передати свої привілеї за спадковістю. Наслідком цієї тенденції стає виродження еліти і суспільний застій. Демократична тенденція виявляється у поновленні правлячого класу за рахунок активних представників нижчих верств. Як уважає вчений, поєднання двох тенденцій дає змогу суспільству зберегти стабільність в управлінні і його якісне поновлення.

В. Парето (1848–1923) увів у науковий обіг термін «еліта» у «Трактаті з загальної соціології» він визначив її як групу осіб, що володіють вищими показниками у своїй галузі діяльності. Висуванню людей в еліту сприяє наявність у них специфічних психологічних якостей, наприклад, інстинкту комбінацій, уміння передбачити і виражати приховані потяги мас. Із погляду В. Парето, у суспільстві поряд із елітою завжди існує «контреліта» (потенційна еліта) – особи, які за власними психологічними якостями могли б увійти в еліту, але не ввійшли через своє соціальне становище. Найнижчу верству суспільства становить не еліта – ті, хто не володіє ні суб'єктивними, ні об'єктивними можливостями увійти в еліту.

Еліта не є незмінною, а знаходиться у безперервній трансформації. Коли контреліта досягає певних показників у власному розвитку, вона займає місце правлячої еліти, а колишня правляча еліта, втративши свої кращі якості, переходить у нееліту. Відома теза В. Парето, що історія – це «кладовище аристократій». Подібний колообіг еліт дослідник описав як «закон циркуляції еліт». Зміна еліт дає змогу зберегти соціальну рівновагу, тому що забезпечує прихід до влади еліт, які володіють якостями, затребуваними суспільною ситуацією. Поновлення може здійснюватися у двох формах: поступальній (вибори і кооптація у свої ряди представників контреліти) й обвальній. Останній варіант – це революції і перевороти.

Залежно від методів володарювання *В. Парето виділив два типи еліт:*

- *еліта лисиць*, в якій володіє «інстинкт комбінацій»: здатність лавірувати, переконувати, обманювати. Прихід цієї еліти в систему управління втілює суспільну тенденцію до зміни;

- *еліта левів*. Для цього типу еліти характерна ставка на силові методи впливу і нездатність до укладання компромісів. Леви виражають консерватизм, тенденцію до стабільних форм організації суспільного життя.

Р. Міхельс (1876–1936) у своїй праці «Соціологія політичних партій в умовах демократії», дослідивши соціальні механізми, що формують елітарність суспільства, зробив висновок, що це не залежить від якостей людей, а зумовлюється сутністю організації: будь-яка організаційна система вимагає виділення керівного апарату і невідворотно відтворює олігархію. Виділення елітарних груп у сучасному суспільстві, де значну роль відіграють партії, він назвав «залізним законом олігархізації». Еліта, в розумінні Р. Міхельса, – це активна меншість, що намагається вийти з-під контролю громадян і підпорядковує політику власним інтересам. Дослідник робить висновок, що демократія навряд чи здійсненна, тому що обов'язково перетворюється в олігархію.

Праці Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельса сформували основу *макіавеллівського* підходу до аналізу еліти. Для цього підходу характерний розгляд еліт як правлячого класу, незважаючи на моральні чи інші якості людей, що входять до її складу. Акцентується на ролі еліти у суспільстві, на параметрах групової згуртованості

(зокрема, досліджується роль елітарної свідомості і дотримання установлених «правил гри»), на механізмі функціонування (зміна еліти, внутрішньо елітарна боротьба).

Для цієї школи елітології характерно також:

– визнання невідворотності елітарності будь-якого суспільства;

– розгляд еліти як групи осіб, що володіють певними ресурсами і отримують матеріальні й нематеріальні цінності у максимальному розмірі. Так, у трактуванні американського політолога Г. Д. Лассуелла (1902–1978), еліта – це ті, хто отримує більшість з того, що варто отримувати.

Концепції еліт Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельса дали поштовх для досліджень груп надалі, що управляють державою або претендуючих на це. Виявилися й інші теоретичні підходи до розуміння еліти. Виділяють такі теоретичні підходи.

2. Прибічники *ціннісного* підходу розвивають ідею В. Парето про те, що еліту формують люди, які володіють особливими якостями. Еліта трактується як верства суспільства, згуртована на основі політики про спільне благо. В еліту входять видатні особистості, які довели своїм умінням ставити суспільне вище особистого, що володіють особливими моральними й інтелектуальними якостями. Відомий іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет головною властивістю еліти вважав найвище відчуття відповідальності, а французький соціолог О. Конт – раціональність. Еліта формується не за принципом «блакитної крові», а за принципом результативності і висувається суспільством, яке постійно вимагає від них досконалої діяльності.

3. Сучасні дослідники здебільшого віддають перевагу *структурно-функціональному* підходу в поясненні феномену політичної еліти, відповідно до якого, вона розташовується на вершині суспільної піраміди завдяки важливості функцій суспільного управління. Фактор компетентності і професіоналізму осіб, які ухваляють політичні рішення, визнається як найважливіший для суспільства і держави. Віднедавна стосовно сучасного суспільства, ставиться питання про необхідність надання права вирішення економіко-соціальних і політичних проблем еліті експертів. Політична влада, так трансформується в *експертократію*.

4. *Ліберальний підхід* у разі розгляду зв'язку політичної еліти з пересічними громадянами виражений в різних теоріях *демократичного елітизму*. Сутність цього підходу виражена у формулі: «еліта повинна правити, щоби влада народу вижила». Демократію розуміють як правління еліт, яке схвалюється народом. Основи подібного розуміння демократії були закладені М. Вебером ще на початку ХХ ст. Еліта, згідно з його трактуванням, – це верства професійних політиків, наділених довірою виборців. Еліта через систему виборів залежить від населення, а тому намагається завоювати симпатії тих, ким керує. Німецький політолог обмежив форми політичної участі мас лише виборчими кампаніями, вважаючи їх некомпетентними і неосвіченими щодо впливу на важливі політичні рішення.

5. *Теорія «плюралістичної демократії»*. Американський політолог Р. Даль, спільно з Ч. Ліндбломом застосували для визначення інституційних демократичних рішень поняття «поліархії», яке на відміну від «демократії», тобто «влади всіх», означає «владу багатьох». Цей політичний порядок ґрунтується на кількох основних інститутах, головним із яких є політична конкуренція і участь, політичний плюралізм, право громадян створювати незалежні організації, разом політичні партії і групи за інтересами, політичні свободи, серед яких – право громадян отримувати інформацію з альтернативних джерел, право опозиції заперечувати рішення уряду, вільні і чесні вибори, відкритий характер конфліктів між політичними лідерами [67].

Проте критики теорії «плюралістичної демократії» зауважують, що внаслідок вільної, але ускладненої політичної конкуренції політичний процес може перетворитися на компроміс на користь лише найсильніших груп, а інші групи будуть змушені задовольнятися пасивною роллю «політичних глядачів» без права контролю над системою. Як уважає Дж. Сарторі, громадськість не є політичним суб'єктом, вона лише реагує на ініціативи і політику конкуруючих еліт. За таких умов активна участь мас у політичному процесі може призвести до виродження інституту політичного лідерства і заміни лідерів на некомпетентну недемократичну контреліту [10].

6. *Концепція плюралізму еліт* містить такі положення:

– еліта неоднорідна, а формується з кількох елітарних груп. Вплив кожної з них обмежується чітко певною галуззю діяльності.

Плюралізм еліт визначається різноманітністю соціальних груп: економічних, професійних, релігійних, демографічних;

- суспільство виражене великою кількістю груп інтересів політики, кожна з яких виділяє власну еліту і контролює її;
- поділ на еліту і масу мають умовний характер. Еліти «відкриті» для найактивніших, здатних і результативних представників мас;
- конкуренція між елітами утруднює монополізацію влади з боку однієї з них;
- політична влада розподілена між усіма конкуруючими групами.

б. *Критична (ліволіберальна) концепція еліт* пов'язана з іменем американського політолога Чарльза Райта Міллса. Опонуючи прибічникам плюралістичного підходу, висунув тезу про однорідність еліти. Еліта – це верства людей, які займають стратегічні командні посади, формується з політиків, представників бізнесу і військових. Збіг основних інтересів дає змогу ним ухвалювати спільні рішення, що мають наслідки для народу.

Гомогенність еліти визначається близькістю біографій, спільністю стилю життя, системою цінностей, що поділяють. Ч. Міллс звернув увагу на такі засоби консолідації еліти, як шлюбні зв'язки; освіту, яку представники елітарних кіл отримують в одних і тих самих престижних приватних школах, університетах; дружні стосунки; членство в аристократичних клубах. Найважливіші рішення, як гадає вчений, приймаються головню в межах неофіційного спілкування. Він зробив висновок про неможливість існування відкритих еліт: рекрутування в еліту здійснюється із їх власного середовища. Доступ до неї для представників неелітарних верств утруднений багатьма різними перешкодами.

Ч. Міллс відкинув тезу прибічників плюралістичної теорії про розподіл влади між групами. На відміну від них, він уважав, що тенденцією сучасного суспільства є концентрація влади в руках єдиної еліти. Розглядаючи суспільство як піраміду, наголосив, що еліта, наче її вершина, на середньому рівні знаходяться групи тиску на уряд, в основі піраміди розташована неорганізована маса рядових громадян, які лише підпорядковуються волі інших і майже не здійснюють вплив на еліту.

Політична еліта це відносно невелика, внутрішньо диференційована, інтегрована верства людей (або сукупність груп), що

зосереджують у своїх руках значну політичну владу, обіймають керівні посади в органах державної влади, політичних партіях, громадських організаціях тощо й суттєво впливають на формування та реалізацію політики у державі.

Політична еліта формується у процесі відповідного відбору. До неї входять не просто ті, хто бажає займатися політикою, а й ті, хто якоюсь мірою теоретично і практично підготовлений до такої діяльності, тобто люди, які мають відповідні знання, навички, вміння, на високому рівні володіють політичними технологіями.

Механізм формування політичної еліти. В сучасній науці прийнято розрізняти *дві основні системи рекрутування політичних еліт – антрепренерську і гільдій* [174].

Систему гільдій відрізняють:

- закритість, відбір претендентів на високі посади головно з низьких шарів еліти, їх повільне поступове просування у службовій ієрархії;

- високий ступінь інституціоналізації процесу відбору, наявність численних інституційних фільтрів (формальних вимог для заняття посад: вік, стать, стаж роботи, освіта, партійність тощо);

- відносно закрите коло людей, що здійснюють відбір кадрів.

Система гільдій переважає у тоталітарних країнах. Номенклатурна система рекрутування політичної еліти – один із найтипівіших варіантів гільдій, який характеризується відсутністю конкурентної боротьби, політикуванням і домінуванням споріднених зв'язків.

Значення ієрархічної побудови номенклатури полягає в тому, що кандидат послідовно підіймався з сходинки на сходинку. Виключені конфлікти усередині еліти, забезпечується спадкоємність політичного курсу, відтворюється один тип лідерства. Система культивувала особисту відданість кандидата керівництву, догоджання, показна активність й ін. Тому система зрідка допускала до влади людей здатних, талановитих, самостійних.

Елементи системи гільдій є у Великобританії, Японії, Німеччині й інших країнах. Наприклад, у ФРН для того, щоб зробити кар'єру необхідно, як мінімум, *відповідати наступним вимогам:*

- по-перше, походження батьків кандидата повинне бути доволі знатним. Компенсацією за недостатнє репрезентативне походження може бути шлюб із представниками більш високої соціальної групи;

по-друге, необхідний певний тип виховання, зазвичай, його можна отримати у великому місті в поєднанні з університетською освітою;

по-третє, кандидат повинен сповідати одну з двох основних релігій і дотримуватися певної системи поглядів.

Антрепренерську систему відрізняють:

1. Відкритість, широкі можливості для представників різних суспільних верств претендувати на місце в еліті;
2. Невелика кількість інституційних фільтрів, тобто формальних вимог для заняття посад;
3. Широке коло претендентів, що беруть участь у відборі;
4. Висока конкурентоспроможність відбору, напруженість суперництва за заняття керівних позицій;
5. Визначна значущість особистих якостей, індивідуальної активності, уміння знайти підтримку виборців.

Ця система поширена в більшості країн Західної Європи і США, оскільки є демократичною, динамічною і здібною до інновацій. Її недоліками є часта зміна курсу, з огляду на зміни в правлячій еліті, порівняно низька передбачуваність політичних рішень, схильність лідерів до надмірного захоплення зовнішнім ефектом і популізмом.

У кожній системі відбору є власні плюси і мінуси. Якщо антрепренерська система більшою мірою пристосована до динамізму сучасного життя, то система гільдій схильна до бюрократизації, консерватизму; перша відрізняється високим ступенем ризику, друга – більшою урівноваженістю і виваженістю політичних рішень, меншою ймовірністю внутрішніх конфліктів, прагненням до консенсусу і спадкоємності.

Домінування певної системи зумовлено історичними традиціями політичного розвитку, особливостями політичної системи, специфікою політичного режиму тощо.

Необхідно наголосити на ще одному механізмі формування політичної еліти. *Система освіти* практично у всіх країнах світу є значним каналом просування до вершин політичної ієрархії. У Франції та Великій Британії, наприклад, можна говорити про практичний збіг системи освіти й елітного рекрутування. Грандз еколь 10 (вищі школи) – це тип привілейованих навчальних закладів, які готують кадри вищої кваліфікації у Франції, багато з яких

отримують вищі державні й адміністративні посади. Еліти у Франції, так, управляють за допомогою компетенції та знань. Подібні механізми діють у США (Гарвард, Принстон), у Великій Британії (Оксфорд, Кембрідж), у Японії діють проекти («Кордон всередині»), спрямовані на індивідуальний розвиток обдарованих дітей тощо. На підтвердження цього, учені стверджують, що для управління країною повинні бути добре підготовленими два відсотки населення. Якщо за спеціальними програмами навчати десять відсотків відмінників, такий розвиток є можливим.

Найпродуктивніша й ефективна діяльність політичної еліти можлива лише за умов постійного *оновлення її складу – циркуляції еліт*. Виділяють такі типи циркуляції еліт [158].

Класична циркуляція, яку Г. Моска і В. Парето пов'язували зі стійкістю і ефективним правлінням еліти. Характеризується еволюційним характером оновлення еліти, призводить до появи та існування консенсусної еліти. Функціонування цього типу циркуляції достатньо для заміщення негнучких політичних лідерів на особистості, які менш прихильні до конфліктів, вилучаючи або підпорядковуючи політикам, які більш орієнтовані на співробітництво. Основою поступового та мирного характеру оновлення еліти стають переговори та кооперація між висхідними й низхідними групами.

Заміщаюча циркуляція – як і класична циркуляція характеризується важливістю, але динамічніша та здійснюється примусовим засобом. Типовим прикладом є скинення попередньої еліти і формування нової внаслідок революції. У цьому разі циркуляція визначається боротьбою між елітою старого режиму та контрелітою, яка захопила владу й відсторонює від неї усіх, хто раніше домінував. Цей метод циркуляції формує ідеологічну еліту і тоталітарний режим.

Репродуктивна циркуляція – обмежена і поверхнева, а також поступова й еволюційна. Еліта відмовляється від старих доктрин або значно змінює їх для того, щоб залишитися при владі. Завдяки цьому представникам еліти здебільшого вдається зберегти владу. Хоча великих змін немає, соціальний профіль еліти змінюється. Можлива деяка фрагментація еліти. Найчастіше ця модель формується тоді, коли відбувається дезінтеграція ідеологічної еліти, її члени створюють «партію влади», обіймають ключові посади в економіці й інших окремих від держави сферах суспільного життя.

Квазірепродуктивна циркуляція – характеризується найменшою обмеженістю змін в еліті, а також їх раптовим і примусовим характером. Відбувається розмежування еліт, наслідком якого можуть бути дворові перевороти, у яких політичні кліки змінюють місця. Їхні дії, незважаючи на різноманіття лідерських стилів, не спричинюють до кардинальних змін у характері політики. Отож розмежування еліти не приводить до серйозних змін.

Політична еліта виконує такі основні функції [15]:

– *соціального моніторингу*, яка передбачає постійне вивчення інтересів різних соціальних груп і побудову субординації цих інтересів;

– *стратегічна функція* – ініціювання соціальних змін і вироблення політичних ідеологічних доктрин, конституцій, законів, програм реформ;

– *інтегративна* – об'єднання суспільства на основі сформульованих елітою цінностей, подолання між групових непорозумінь і конфліктів; у виконанні цієї функції бере участь не тільки правляча еліта, але й опозиційна;

– *організаційна* – створення дієвого механізму втілення у життя політичних задумів; створення і корекція інститутів політичної системи; призначення кадрового апарату органів управління;

– *рекрутування (висунення)* зі свого середовища політичних лідерів: політики державного масштабу не можуть з'явитися нізвідки, вони, переважно, пов'язані з певними сегментами еліти: законодавчою, виконавчою, регіональною, партійною тощо.

Соціальне призначення вищої управлінської еліти відображається в тих функціях, які вона виконує. Ці функції різноманітні, складні, пов'язані з великою відповідальністю. Зміст і характер цих функцій передбачені Конституцією України та іншими законодавчими актами. Найсуттєвішими функціями є стратегічна, інтегративна, комунікативна, організаційна [137].

Головною функцією вищої управлінської еліти є політичне керівництво, управління. До інших функцій можна віднести такі: артикуляцію і трансмісію інтересів великих суспільних груп; формування (інституційно-організаційне) волі суспільних груп; репрезентація волі суспільних груп у політичному житті суспільства; регулятивно-контрольна функція еліти; кадрова функція (добір кадрів, заміщення посад, виховання, формування і вишкіл резервного фонду еліти).

9.2. Типологія політичної еліти

Різноманітність підходів до аналізу політичних еліт, наявність багатьох критеріїв їх класифікації викликає відповідну різноманітність у побудові їх типології.

Типологія політичних еліт [121]:

1. *За способом свого формування:*

– відкрита еліта формується завдяки виборам, приналежність до неї визначається професіоналізмом, політичним статусом, економічним впливом. Турбуючись про власний авторитет еліта намагається позбутися нерезультативних елементів, що скомпроментували себе в суспільній думці;

– замкнена еліта – відбір здійснюється з «кола собі подібних». Головним достоїнством кандидата виступає справність і готовність дотримуватися встановленого кодексу поведінки. Ця еліта непроникна для суспільної думки, що неминуче відображається на її здатності керувати суспільними процесами.

2. *За ідеологічними цінностями* еліти бувають авторитарні, тоталітарні, демократичні, ліберальні.

3. *За видами політичної діяльності:*

– державну (адміністративну, депутатську);

– муніципальну;

– партійну;

– еліту громадських організацій.

4. *За обсягом своїх повноважень:*

– вища еліта – провідні політичні керівники (президент, глава уряду, парламенту, керівники найбільших партій), їх найближче оточення.

– середня еліта – люди, що займають виборні посади (парламентарії, сенатори), регіональні лідери (губернатори, голови великих міст);

– місцева еліта – провідні політичні фігури місцевого рівня. Нижчий структурний рівень еліти часто позначається терміном «субеліта»;

– адміністративна еліта – вища верства державних службовців: чиновники міністерств, департаментів й інших державних органів. Ця еліта менш залежна від результатів виборів, а тому менш прозора для суспільного тиску і контролю.

5. *За ступенем інтеграції у політичну систему:*

– правляча еліта характеризується реальним володінням важелями і механізмами здійснення владних рішень;

– опозиційна еліта виражає погляди, що відрізняються від поглядів домінуючої групи (опозиція може бути представлена у парламенті). Представники цієї еліти можуть бути піднесені до лояльної або помірної опозиції;

– контреліта – виключена з системи владних відносин і еліта, яка заперечує наявну політичну систему, це так звана, нелояльна, непримиренна еліта.

6. *За характером свого впливу на маси:*

– спадкова еліта, яка має вплив через фактор «крові»;

– ціннісна еліта ґрунтує власний вплив на інтелектуальному, моральному авторитеті;

– функціональна еліта: джерелом впливу є наявність професійних знань і здібностей, необхідних для виконання управлінських функцій.

7. *За ресурсами володарювання* – традиційна і сучасна еліта. Влада традиційної еліти побудована на звичаях, традиціях, релігії, ритуалах. До цієї групи входять релігійні еліти, аристократія.

Сучасна еліта раціональна, вона ґрунтується на законі, формальних правилах і, своєю чергою, поділяється на: вищу еліту – ухвалює усі найважливіші рішення; середню еліту – до складу входять особи, які мають певний статус та освіту; маргінальну еліту – усі ті, у кого відсутні попередні три показники; адміністративну еліту – вища верства державних службовців (міністри, відомств, комітетів). Вона здійснює виконавчі функції, хоча значно впливає на владу, оскільки має досвід керування.

8. *За результатом діяльності* – еліта, псевдоеліта, антиеліта.

9. *За функціями, які виконують у політиці* – правляча політична еліта, «групи вето» – у складі правлячої еліти, ті хто ухвалює остаточні рішення, «еліти в політиці» – авторитетні представники науково-технічної та гуманітарної інтелігенції, «зв'язана група» – неформальне об'єднання політиків, які впливають на ухвалення рішень, «селекторат» – політичні активісти, «потенційні еліти» – елітарні групи, які прагнуть влади, «самодіяльні еліти» – групи, які прогнали вибори.

Типологія політичної еліти сучасної України [1].

Винятковий інтерес у теоретико-практичному плані становить класифікація, визначення та виокремлення особливостей політичної еліти в сучасній Україні.

Еліту в Україні можна поділити також на еліту авангардного, колонного та ар'єргардного типу.

Авангардна еліта нечисленна, за мисленням, поглядами, розумінням суспільного розвитку вона випереджає більшість і населення, і еліти загалом. Це, за визначенням М. Михальченка, «розумники, яких не люблять ні правителі, ні виборці, оскільки вони не дають жити спокійно, бентежать громадську думку, вимагають змін».

До *еліти колонного типу* можна віднести ту, яка вміє вловлювати настрої і правителів, і народу, пристосовуватися до будь-яких умов і діяти в них, слугувати будь-якій владі. Це еліта конформістів. У суспільствах перехідного періоду до неї можна, на наш погляд, зарахувати мало не третину всієї еліти. Вважати її негативною елітою не можна, бо фактично саме вона є стабілізуючим чинником ситуації в суспільстві.

Ар'єргардна еліта – це еліта аутсайдерів, лідерів, які здебільшого задовольняються здобутками, ідеалами і цінностями минулого. Представниками такої еліти є люди старшої генерації – пенсіонери, ветерани, всі, хто не бажає будь-яких соціальних перетворень, що ведуть до демократизації суспільства.

Українську еліту можна класифікувати і як владарюючу, і як політичну. Перша набагато ширша за складом і крім політичної еліти охоплює економічну, ідеологічну, інформаційну, військову, культурну, наукову та профспілкову.

Українській еліті, особливо політичній, нині притаманна надто швидка трансформація за політичними уподобаннями й орієнтаціями. Якщо на початку 90-х років вона відзначалася помітним «червоним» забарвленням, то нині це мінлива, за політичними ознаками еліта, що динамічно переходить з одного політичного табору до іншого. До сьогодні виявляється нездатність демократичних сил у сучасній Україні в нових умовах поставити національні інтереси вище від партійних, поступитися політичними амбіціями своїх лідерів. Ця проблема є дотепер.

Є суттєва відмінність між *столичною і регіональною, провінційною українською елітою.* Перша за рівнем освіти, інтелекту,

функціями, впливом на соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні цілком може бути прирівняна до еліт високорозвинених країн світу, хоча громадяни нашої держави часто її недооцінюють.

Регіональна еліта, маючи специфічні інтереси, повноваження, багато в чому копіює столичну, хоча майже не поступається їй. Крім того, з роками регіональна еліта в Україні стає досвідченішою, самостійною у вирішенні конкретних соціально-економічних і політичних проблем.

Загалом формування еліти – це окремий аспект загальної проблеми формування нового кадрового потенціалу для самостійної України. Кадрова політика є генеральним напрямом усіх видів і форм соціального управління. Тому вона є головною в організації суспільства будь-якого типу і на кожному конкретно-історичному етапі соціального розвитку. Заразом, як він уважав, після руйнування тоталітарної системи кадрова робота була кинута напризволяще, у вир недорозвиненого політичного ринку, коли на «хвилі» популізму, використовуючи демократичні процедури, до влади подекуди прийшли демагоги, які виявилися спритнішими, ніж колишні представники компартійної еліти.

Еліта складається з лідерів у політичній, економічній, соціальної, духовній сферах. Політичними лідерами є державні діячі, керівники політичних партій, об'єднань, громадських організацій, блоків й ін. Тисячі, мільйони громадян добровільно, з надіями й очікуваннями делегують політичним лідерам певну, а то й доволі велику частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Окремі автори стверджують, що в сучасній Україні потрібно говорити не про еліту, а про так звану псевдоеліту як явище, власне саме тоталітарним і неототалітарним суспільствам. З таким поглядом складно не погодитися, оскільки фактично багатьох політиків у нашій країні не можна розглядати саме як носіїв певної інновації, інноваційної організаційної культури, яка, зрештою, є головним елементом конкретних системних змін у суспільстві.

Ступінь і ефективність впливу цих еліт на суспільно-політичні процеси в Україні загалом, на окремі державотворчі процеси, на політику за межами держави суттєво залежать від соціально-політичної бази; оточення у суспільстві, яке їх підтримує; владних повноважень і можливостей впливу на суспільство; ступеня підтримки окремими соціальними групами та регіонами й ін.

Політичну еліту в Україні можна поділити на два основні ешелони [11]:

а) політики, що працюють у вищих ешелонах влади (починаючи з президента), а також найвпливовіші лідери партійних організацій;

б) політики – вищі керівники економічного рівня, провідні підприємці країни.

Існує спадкоємність у політичній еліті. Для сучасної української еліти, наприклад, характерний киевоцентризм із наявністю, однак, все ще великої частки дніпропетровської та донецької еліти. І таке явище в історії України потребує окремого і глибокого політичного аналізу.

Політична еліта сучасної України доволі строката. Це еліта класів, верств, різних соціальних груп населення; еліта політичних партій, громадських організацій, об'єднань; еліта державних інституцій (Верховна Рада України, Адміністрація Президента України, Кабінет Міністрів України, судові органи, міністерства й відомства тощо); еліта регіонів й ін.

Політичну еліту в Україні можна поділити також на «стару» і «нову». Домінуючою в разі цього за обсягом влади, кількістю повноважень є саме «стара» еліта – колишні партійні лідери, державні службовці, комсомольські працівники й активісти. Ця частина еліти має і дотепер значну перевагу перед «молодою» елітою, тією, що лише формується насамперед завдяки теоретико-практичній підготовці, а понад усе – досвіду організаційно-господарської роботи.

«Стара» еліта з початку економічних реформ фактично розкололася на дві нерівноцінні частини. Представники першої швидко зреклися ідей, ідеалів, які вони до того так довго пропагували, а потім так само швидко «перехопили» і нову владу, і власність. Друга, представники якої раніше обіймали нижчі посади, передусім на міському, районному рівнях, залишилася ні з чим і сьогодні не просто заздрить першій, а вважає, що саме перша винна в усіх нинішніх бідах.

Стара політична, або, точніше, партійно-бюрократична, еліта формувалася не стільки з робітничого класу, захисником інтересів якого вона себе видавала, скільки з люмпенів, які гордовито заявляли, що вони «університетів і академій не закінчували». Фактично

така еліта була елітою некомпетентних і бездарних людей, які, однак, зробили своєю не лише власність, що проголошувалася народною, а й державу.

Основними недоліками тоталітарно-номенклатурної еліти були самовпевненість, відірваність від народу, невміння спілкуватися з ним.

Важливо враховувати і те, що «стара» еліта України, сформована в умовах тоталітаризму, була спроможна вирішувати здебільшого регіональні проблеми, а не загальнодержавні, загальнонаціональні. Ця вада характерна нині для багатьох представників української політичної еліти.

Принципове значення для соціального статусу, авторитету і дієвості «нової» української еліти має те, що вона, особливо з часу проголошення незалежності України, формувалась як носій переважно національно-культурних ідей і цінностей. Однак поступово на ключові посади, разом і на президентську, прийшли лідери господарського, економічного типу. В усіх гілках влади, починаючи з Верховної Ради України, прихильники національно-культурних ідей (діячі культури, науки, літератури і мистецтва) дедалі більше поступаються місцем підприємцям, власникам, банкірам й ін.

Іншою помітною особливістю «нової» політичної еліти є те, що на етапі боротьби за незалежність України, за її самостійність «нова» еліта була висунута нагору саме масами, громадянством, а не певними владними структурами, партійно-бюрократичною верхівкою, як це відбувалося раніше. Вона й нині має великі переваги (особливо помітними вони були у рухівських, національно-демократичних лідерів ще кілька років тому), основна з яких – уміння швидко і результативно вирішувати наявні політичні проблеми. Та водночас у «нової» політичної еліти відчувається брак організаторсько-господарського досвіду, який нині конче потрібен для здійснення ринкових реформ.

«Нова» еліта поки ще не стала саме правлячою, тією, яку підтримує більшість українського загалу, і тому часто потрапляє в численні пастки «старої» еліти. За десять останніх років щодо цього помітних змін наліпше в Україні не спостерігаємо. Це стосується критики корупції, наявних раніше привілеїв старої номенклатури. Однак значна частина еліти, що прийшла до влади, нині має незрівнянно більші привілеї, ніж її попередники. І цим «новій»

еліті постійно дорікають, звинувачуючи її у бездіяльності. За такої ситуації дедалі нагальнішою стає потреба в поділі влади, досягненні справжнього політичного плюралізму, завдяки якому уможливиться відкрите змагання політичних еліт саме на тлі вирішення доленосних для України проблем формування державності, а не заради задоволення другорядних політичних амбіцій.

Нині найкомфортніше почуваються ті представники української еліти, хто встиг не лише перехопити власність, а й сповна забезпечити власну сім'ю, влаштувати дітей на навчання чи проживання за кордоном, майбутнє яких гарантоване. А проблеми вкрай потрібної нині інтелектуальної еліти – вчених, діячів культури і мистецтва – залишаються невирішеними.

В українській політичній еліті можна виокремити вагому частку так званої політичної контреліти, мета якої – послабити владу панівної еліти і поступово перебрати її функції на себе, взяти хоча б частково владу у власні руки і передати її будь-якій іншій політичній силі.

Не має значення, поміркованою чи прихованою є контреліта, вона контролює правлячу еліту, обмежує її можливості зловживання владою, порушення законності. Найменш розмита і більш організована контреліта утворює опозиційні сили, працює в їх середовищі.

Контреліта, чи опозиційна еліта, разом у сучасній Україні, доволі неоднорідна, однак умовно єдиним показником для неї є іноді нестале, тимчасове несприйняття влади, окремих її гілок, діяльності окремих діячів правлячої еліти. Представники цієї частини політичної еліти завжди готові зайняти місце правлячої еліти, як, до речі, і представники регіональної та міжрегіональної еліти. Останні зазвичай мають значно більший авторитет і вплив на електорат у регіонах, ніж навіть правляча еліта, яка завжди сподівається на підтримку регіональної та міжрегіональної еліти.

Особлива складність формування сучасної української еліти, зорієнтованої саме на позитивні державотворчі процеси, зумовлена неоднозначністю історичного минулого нашої політичної еліти. Десятиліттями українська еліта змушена була боротися здебільшого проти когось, ніж за щось, руйнувати, оскільки будувати, передусім власну державність, їй постійно заважали всі, починаючи зі «старшого брата».

Головна особливість формування політичної еліти в Україні полягає в тому, що воно переживає *трансформаційний етап*, який ще далеко не завершився. Це підтверджується наступними вагомими фактами [11; 127]:

1. *Неусталеністю політичної структури суспільства*, одним із показників якої є продовження процесу створення політичних партій;

2. *Незавершеністю структуризації правлячої еліти* у різних ешелонах влади, що підтверджується, зокрема, складом депутатського корпусу Верховної Ради, постійними змінами у складі депутатських груп;

3. *Публічно непрозорою політичною спрямованістю представників правлячої еліти*. Особливо властива кон'юнктурна зміна власних поглядів для другого ешелону сучасних партійних діячів, хоча вона не обминула й лідерів цих організацій. Сутність політичної кон'юнктури полягає в тому, що насправді той чи інший діяч не має глибоко усталених світоглядних, політичних позицій і намагається якомога швидше пристосуватися до поточної політичної ситуації;

4. *Початковістю, незавершеністю формування, а також недосконалістю наявних механізмів утримання та передачі влади*, а особливо її відповідальності перед суспільством (останнє фактично тільки задекларовано). Треба зауважити, що великий вплив у сенсі формування сучасної української політичної еліти на її соціальне представництво, якісний склад, професійну компетентність і результативність роботи справляє система її рекрутування або відбору. На жаль, незважаючи на очевидний прогрес у цій сфері політичного, державного життя, за роки незалежності у державі почали формуватися певні – і позитивні, і *негативні* – принципи формування нової еліти, зокрема:

а) особиста відданість як головний критерій добору на керівні посади;

б) земляцтво, досвід попередньої спільної роботи, взаємна зобов'язаність;

в) клановість;

г) протекціонізм.

Зазначені нами принципи формування еліти характерні для системи гільдій, яка властива насамперед для авторитарно-адміні-

стративних суспільних систем. Значно ефективнішою для України, що підтверджує досвід демократичних держав, може бути антрепренерська (підприємницька) система, для якої характерні:

- відкритість, широкі можливості для представників будь-яких суспільних груп претендувати на місця в політико-адміністративних структурах;

- невелика кількість формальних вимог до претендентів на посади;

- широке коло електорату, до якого можуть належати всі виборці країни;

- пріоритет особистих якостей;

- висока конкурентність відбору, гострота суперництва за керівні посади;

5. *Своєрідним «підвішеним» станом частини найвпливовіших представників сучасної української політичної еліти, яким особисто або в особі найближчого оточення інкримінуються серйозні правопорушення чи навіть злочини;*

6. *Знесиленням центральної влади через міжкланові та внутрішньо-кланові виявлення стосунків і, відповідно, зміцненням позицій частини регіональних лідерів.* Небезпека в тому, що це посилює поки що частіше приховані суперечності між Києвом і регіонами, а також між окремими регіонами.

Усе це навіть дало підстави науковцям й аналітикам говорити про «кризу еліт» в українському суспільстві, «необмежену владу номенклатури, що повністю контролює засоби масової інформації, політичний клімат у державі».

Світовий досвід і практика українського державотворення свідчать про те, що на позитивний результат у вихованні модерної політичної еліти можна сподіватися тільки тоді, коли її формування буде відбуватися [174]:

- на всіх рівнях ієрархічної «драбини влади»;

- із врахуванням курсу на соціальний компроміс, соціальну злагоду в суспільстві (між різними етносами, конфесіями, професійними групами), чого вимагають потреби побудови соціальної держави;

- з прерогативою на створення нормативно-інтегрованої владної суспільної меншості, що передбачають канони правової держави;

- способом формування сучасного ліберально-демократичного стилю правління з орієнтацією на високу ефективність результатів управлінських рішень;

- на основі сприйняття сучасних ідеологічних цінностей.

Для українського суспільства і вітчизняної політичної еліти такою ідеологічною домінантою міг би стати комплекс принципів, які ґрунтуються на кращих зразках кількох ідейно-політичних доктрин сучасності – лібералізму, націонал-традиціоналізму та соціал-демократизму. Пріоритет має належати таким ідеологічним постулатам:

- роль держави полягає у вирішенні спірних питань між групами, нормуванні умов вільного доступу до влади, дотриманні «правил гри» (лібералізм);

- суспільство – це система норм, звичаїв, традицій, інститутів, що сягають корінням в історію; в разі цього приватна власність є гарантом особистої свободи і соціального порядку (націонал-традиціоналізм);

- органічне поєднання державного регулювання економіки і розвитку ринкових механізмів з опорою на соціальне партнерство та соціальну захищеність мас (соціал-реформізм).

Певними *гарантіями ефективного функціонування політичної еліти* в Україні повинні слугувати, як гадають учені, такі *чинники* [277]:

- *широка гласність* – свобода слова, відсутність монополії на засоби масової інформації, наявність альтернативних органів друку, радіо, телебачення;

- *політичний плюралізм* – свобода конкуренції, суперництва політичних еліт, зокрема правлячої політичної еліти та контреліти (під контрелітою мають на увазі політичну еліту, яка відлучена або ще лише намагається прийти до влади. Це насамперед лідери політичних партій, які перебувають в опозиції до правлячого режиму, частина інтелектуальної та художньої еліти, яка не поділяє пануючих або тих, що підтримуються правлячою елітою політичних, ідеологічних, філософських, соціальних, духовно-культурних концепцій);

- *розподіл влади* – рівновага, компроміс, баланс інтересів різних соціальних сил як важливі елементи сучасного поліархічного типу правління;

- *відкритість еліт для соціальної мобільності* – встановлення терміну перебування при владі виборних і призначених осіб;
- суворе дотримання *законності, демократичних* процедур політичного процесу.

Для сьогоденної політичної еліти України дуже важливим є питання політичної відповідальності. Нині політичну відповідальність дослідники здебільшого трактують як глибоке усвідомлення суб'єктами політики життєво важливих інтересів політичної системи, самовіддана праця, спрямована на їх втілення на основі нагромадженого досвіду та передбачення можливих наслідків, що виявляється у здатності виробляти якісну політику, ухвалювати стратегічно правильні рішення, здійснювати їх з максимальною користю для загального блага.

Ціннісний зміст відповідальності політичної еліти України, з нашого погляду, полягає у здійсненні владно-управлінського впливу на основі глибоких моральних переконань, які відіграють роль внутрішніх критеріїв оцінки мотивів, цілей, змісту і результатів її поведінки, діяльності, а також дій інших людей. Останні формуються і закріплюються через [121]:

- усвідомлення політичною елітою сенсу та наслідків своєї політичної діяльності;
- патріотизм і відчуття причетності до прийняття суспільно значущих рішень;
- переконаність у правильності обраного політичного курсу й адекватності засобів для його реалізації;
- професіоналізм і компетентність, готовність до інновацій і постійного особистісного зростання;
- наявність політичної волі і розвиненого відчуття обов'язку;
- гуманність, відчуття справедливості, співпереживання, емпатію тощо.

До цього варто включити також готовність політичної еліти дотримуватися норм політичного життя; правил і вимог (заразом і моральних) політичної діяльності; здатність утримуватися від крайніх форм політичної поведінки; орієнтацію на ненасильницькі способи вирішення суспільних суперечностей; недопущення ситуацій напруження між діями влади і моральними настановами, поготів їх вирішення у сфері «або політика, або мораль». Усе зазначене можна трактувати як здатність політичної еліти до морально-

психологічного вирішення конкретних суспільних проблем, наявність у її представників внутрішньої потреби у моральних діях і вчинках, що, своєю чергою, передбачає домінування таких регуляторів їх владно-управлінської діяльності, як «...моральні переконання, моральні якості (відчуття відповідальності, совість, безкомпромісність тощо), моральні звички, здібності та дії» [121].

На жаль, для сучасної «нової» еліти в Україні і, навіть для її ліпшої частини, яка спробує започаткувати нове, справді демократичне суспільство, є величезна загроза перетворитися в замкнуту, закриту корпорацію, відірвану від власного народу. І однозначних засобів запобігти такій ситуації немає. Варто добре усвідомити, що за таких умов потрібна відкритість суспільства, гласність і свобода слова, які б нікому не давали переваги у володінні передусім засобами масової інформації.

Резюме

1. Еліта – це певна група суспільства, яка концентрує у своїх руках державну владу і відповідає за вироблення стратегії розвитку всієї системи.

2. Володарюючи еліта представлена такими видами: економічною, військовою, бюрократичною, політичною, духовною (мерітократією (інтелектуальною елітою); церковно-релігійною елітою; елітою світу мистецтва; ідеологічною елітою; інформаційною, національно-етнічною.

3. Політична еліта – це привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах і безпосередньо бере участь в ухваленні рішень, пов'язаних із використанням влади.

4. Найпоширенішими підходами до пояснення феномену політичних еліт є ціннісний, функціональний, структурно-функціональний, ліберальний.

5. Типологія політичних еліт відбувається: за способом свого формування, ідеологічними цінностями, видами політичної діяльності, обсягом повноважень, ступенем інтеграції у політичну систему, характером власного впливу на маси.

6. Еліта в Україні поділяється на еліту авангардного, колонного та ар'єгардного типів.

7. Головна особливість формування політичної еліти в Україні полягає: у неусталеності політичної структури суспільства, незавершеності структуризації правлячої еліти, непрозорості політичної спрямованості правлячої еліти, початковістю, незавершеності формування, недосконалої наявних механізмів утримання та передавання влади, відповідальності перед суспільством.

8. До негативних чинників формування української еліти відноситься: особиста відданість як головний критерій добору на керівні посади; земляцтво, досвід попередньої спільної роботи, взаємна зобов'язаність; клановість; протекціонізм.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст поняття «політична еліта».
2. Які причини утворення еліти?
3. Розкрийте суть ідей елітизму, сформульованих Конфуцієм і Платоном.
4. Як визначав еліту Г. Моска? Які дві тенденції він зазначав у розвитку правлячого класу?
5. Як обґрунтовував потребу в елітах В. Парето? Чим він пояснював розподіл еліти на «левів» і «лисиць»?
6. Чому необхідна циркуляція еліт?
7. Що означає «залізний закон олігархічних тенденцій»?
8. Які основні функції політичної еліти?
9. Розкрийте механізм формування політичної еліти? Які наявні системи відбору в еліту?

План семінарського заняття

(2 год)

1. Психологія політичної еліти: поняття і суть, причини її утворення.
2. Психологічні аспекти типології політичної еліти.
3. Політична еліта України: психологічні проблеми становлення і функціонування.

Теми рефератів

1. Основні трактування поняття «еліта», «елітарність».
2. Сутність поняття еліти в поглядах Г. Моска.
3. Особливості розуміння еліти В. Парето.
4. Погляди Р. Міхельса на політичну еліту.
5. Стан політичної еліти в Україні та проблеми її вдосконалення.

Рекомендована література

1. Авер'янова Н. Сучасна політична еліта: перспективи розвитку / Ефективність державного управління: зб. наук. праць / Н. Авер'янова. – 2015. – Вип. 42. – С. 29–38.
2. Бронников В. Трансформація сучасної української політичної еліти / В. Бронников // Політичний аналіз: Доклади центру емпіричних політичних досліджень СПб ГУ; под ред. Г. П. Артемова. – 2000. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.politanalysis.narod.ru/bronnikovl.html
3. Даль Р. Демократія і її критики / Р. Даль; пер. с англ. под ред. М. В. Ильина. – М.: «РОССПЕН». 2003. – 576 с.
4. Загорський В. С. Ефективність державного управління / В. С. Загорський, А. В. Ліпенцев. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2009. – № 21. – С. 93–94.
5. Енциклопедія політичної думки / за ред. Девіда Міллера; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
6. Іщенко М. П. Політологія / М. П. Іщенко. – Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2004. – 387 с.
7. Козловець М. А. Політична еліта як чинник цивілізаційного поступу України / М. А. Козловець // Наукові праці МАУП. – 2014. – Вип. 1. – С. 20–26.
8. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: монографія / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 160 с.
9. Олещенко В. Політичні еліти: особливості формування у період незалежності України / В. Олещенко // Вісник національної академії державного управління при Президенті України. – 2012. – Вип. 3. – С. 175–182.
10. Політика в особах / за заг. ред. Ф. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 398 с.
11. Політичне лідерство в особах / за заг. ред. Ф. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 352 с.
12. Пухкал О. Політична еліта і громадянське суспільство в Україні: становлення і взаємодія / О. Пухкал // Вісник національної академії державного управління при Президенті України. – 2009. – Вип. 4. – С. 193–202.

13. Рибалка С. В. Якісні параметри регіональної політичної еліти в контексті державного будівництва: на прикладі сучасної України / С. В. Рибалка // Гілея. – 2015. – № 6. – С. 391–395.

14. Рибак А. І. Особливості політичної культури правлячої еліти в Україні (2005–2009 рр.) / А. І. Рибак, А. В. Музичук // Актуальні питання культурології. – Рівне: Вид-во Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – № 8. – С. 67–72.

15. Шевчук П. Роль політичного класу та політичної еліти у розбудові держави / П. Шевчук // Ефективність державного управління. Зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 42. – С. 29–38.

16. Шульга М. Владна еліта / М. Шульга // Віче. – 2007. – № 8. – С. 48–55.

Тести

1. На ваш погляд, хто з учених увів у науковий обіг поняття «еліта»?

а) В. Парето;

б) Г. Моска;

в) Р. Міхельс;

г) Г. Лассуелл.

2. Яке з положень не відноситься до об'єктивних умов існування політичної еліти?

а) психологічні властивості особистості;

б) наявність політичних лідерів;

в) об'єктивна необхідність і важливість управлінської праці;

г) суспільний поділ праці.

3. Як Ви гадаєте, яка із названих еліт офіційно не входить до складових правлячого класу суспільства?

а) політична еліта;

б) економічна еліта;

в) духовна еліта;

г) верхівка криміналітету.

4. Як Ви гадаєте, який тип політичної еліти виділив В. Парето?

а) еліта левів;

б) еліта вовків;

в) еліта медведів;

г) еліта змій.

5. Розгляд еліти, як правлячого класу, не зважаючи на моральні та інші якості осіб, що входять до її складу, є основою?

- а) структурно-функціонального підходу;*
- б) класового;*
- в) макіавеллівського;*
- г) ліберального.*

6. З вашого погляду, яке із зазначених положень не відноситься до концепції плюралізму політичної еліти?

- а) еліта неоднорідна;*
- б) політична влада належить одній елітній групі;*
- в) суспільні групи висувають свою еліту і контролюють її;*
- г) поділ на еліту і народ має умовний характер.*

7. Як Ви вважаєте, яка з указаних концепцій виходить із того, що еліта однорідна, що визначається єдиною системою цінностей, походженням, спільністю стилю життя тощо?

- а) критична (ліволіберальна);*
- б) плюралістична демократія;*
- в) плюралізм еліт;*
- г) структурно-функціональна.*

8. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до системи гільдій формування політичної еліти?

- а) відбір осіб на посади зі структур еліти;*
- б) наявність низки інституціональних фільтрів;*
- в) широке коло претендентів на посади;*
- г) закрите коло людей, що здійснюють відбір кадрів.*

9. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень, не відноситься до антрепренерської системи формування політичної еліти?

- а) невелике число інституційних фільтрів;*
- б) соціальне походження претендентів;*
- в) визначне значення особистісних якостей;*
- г) можливість для представників різних соціальних веств претендувати на місце в еліті.*

10. За ступенем повноважень виділяють?

- а) відкриту політичну еліту;*
- б) державну еліту;*
- в) вищу еліту;*
- г) функціональну еліту.*

11. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до класифікації політичної еліти України?

- а) сегментована;*
- б) авангардна;*
- в) колонна;*
- г) ар'єргардна.*

12. В Україні сформувалися певні принципи формування нової еліти, який із них відповідає сучасним вимогам?

- а) особиста відданість;*
- б) професіоналізм, чесність і порядність;*
- в) клановість;*
- г) протекціонізм.*

13. Як Ви вважаєте, яке з положень не відноситься до особливостей формування політичної еліти України?

- а) висока політична культура суспільства;*
- б) неусталеність політичної структури суспільства;*
- в) незавершеність структуризації правлячої еліти;*
- г) публічно непрозорою політичною спрямованістю представників правлячої еліти.*

14. Як Ви гадаєте, чи всі з указаних положень можуть слугувати гарантіями ефективного функціонування політичної еліти України?

- а) широка гласність;*
- б) політичний плюралізм;*
- в) розподіл влади;*
- г) високоосвіченість.*

15. За ідеологічними цінностями виділяють політичну еліту?

- а) закриту;*
- б) еліту громадських організацій;*
- в) авторитарну;*
- г) опозиційну.*

Частина II

ЗМІСТОВО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розділ 10

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- охарактеризувати поняття влади та основні підходи до розуміння її природи;
- розкрити поняття політичної влади та її теоретичні концепції;
- охарактеризувати форми вияву політичної влади;
- розкрити політико-психологічні фактори індивідуального сприйняття політичної влади;
- охарактеризувати особливості і джерела політичної влади, її ресурси;
- розкрити поняття та види легітимності політичної влади;
- розкрити чинники легітимності політичної влади;
- охарактеризувати психологію політичної опозиції.

10.1. Психологічна характеристика політичної влади

10.2. Психологічні ознаки легітимності влади й опозиції

Влада є головною засадою людського суспільства, умовою його виникнення, становлення і функціонування. Вона є всюди, як невід'ємний елемент стійкого об'єднання людей, важливий чинник

їх життєдіяльності, організації і взаємодії. Владні відносини об'єктивно притаманні суспільному життю, будь-яка влада відображає певні відносини, в яких воля і дії одних панують над волею та діями інших. Політична влада має суспільно опосередкований характер, оскільки відображає загальні інтереси усіх груп і верств населення. Державна влада становить найвище, найповніше вираження політичної влади, є політичною владою в її найбільш розвинутому стані.

10.1. Психологічна характеристика політичної влади

Розуміння психологічної природи влади полягає в тому, що вона є своєрідною індивідуальною властивістю, здатністю одних індивідів досягати власних цілей, впливаючи специфічно на інших індивідів. По-перше, будь-яка людина прагне до влади над іншими людьми, відчуваючи потребу, внутрішні сили для реалізації переваги над ними. По-друге, люди завжди виконують (або грають) певні соціальні ролі у суспільстві, які мають ієрархізований характер. Це зумовлює відносини володарювання і підкорення, які мають психологічний характер. У суспільному житті, у взаємовідносинах між спільнотами наявність влади є необхідною і важливою умовою їх існування та діяльності. По-третє, без психологічного механізму панування і підпорядкування (основи влади) не може існувати будь-яка держава, тому що влада є найважливішим чинником і засобом вирішення проблем у будь-якій сфері суспільного життя та його розвитку. Владу поділяють на політичну і неполітичну.

Соціально-психологічна роль політичної влади зумовлена такими її властивостями [207]:

– *універсальність*, яка полягає у її всеосяжному характері, здатності впливати на будь-які сторони та елементи життєдіяльності суспільства;

– *інклюзивність* (від лат. *includere* – включати) – її здатності необмежено проникати в усі сфери суспільного життя, насамперед політичну;

– *атрибутивність* як здатність поєднуватися з неполітичними суспільними феноменами, відносинами та сферами, утворюючи їх нові види та комбінації.

Політична влада – це здатність суб'єкта здійснювати власну волю за допомогою відповідних правових і політичних норм (законів, інших нормативних документів), ґрунтуючись на примусі та спеціальному апараті примусу. В разі цього вищою формою політичної влади є державна, позаяк лише вона має монополію на видання законів, обов'язкових для всіх. До того ж держава забезпечує дотримання законів за допомогою силових структур, правоохоронних установ тощо.

Неполітична влада ґрунтується виключно на авторитеті. Це – батьківська влада у сім'ї, влада старійшин, що була притаманна докласовому суспільству, влада духовно сильнішої особи над духовно слабшою, влада неофіційного (неформального) лідера в групі, колективі.

У виявленні психологічних характеристик політичної влади склалося декілька підходів. Серед них варто назвати такі [1; 7; 11]:

1. *Телеологічний* (від грец. *telos, teleos* – мета, результат, кінець), характеризує владу як стійку здатність досягнення поставлених цілей, одержання визначених результатів за допомогою інших людей.

2. *Соціобіологічний підхід* до проблеми влади. Основним відправним моментом цього підходу є припущення про вроджений характер прагнення до домінування. Джерела «волі до влади», якщо використовувати виразом Ф. Ніцше, вбачаються в біологічних структурах людини. Дослідники апелюють до даних, отриманих під час дослідження поведінки тварин. В останніх спостерігаються явища, що можуть бути позначені термінами соціального життя людини (ієрархія, панування). Відповідно, вважається можливим говорити про наявність відповідних інстинктів не лише в предків людини, але й у неї самої.

3. *Компенсаторна концепція влади*. Її фундатором є Адольф Адлер, що пов'язав прагнення особистості до домінування зі спробами перебороти реальну або уявну неповноцінність. У разі цього, влада і все пов'язане з нею стають засобом підвищення власної значущості, подолання заниженої самооцінки. Закріплені в підсвідомості переживання дитинства, пов'язані з приниженнями, обра-

зами з боку найближчого соціального оточення, трансформуються у пошук способів гіперкомпенсаторного самоствердження. Прагнення за будь-яку ціну «розширити свою особистість», унаслідок чого людина почуває себе чи ледве не Богом, називається «психічною інфляцією». Вона небезпечна тим, що в результаті наростає атрофія особистості індивіда, коли за «шановною оболонкою ховається жалюгідна істота».

4. *Поліпотребнісний підхід* до мотивації влади. Відповідно до нього, потреба влади – поєднання таких головних потреб: *волі* (влада використовується для досягнення безпеки), *гедоністичної* (влада – засіб задоволення матеріальних потреб), *самоствердження* (через владу досягаються престиж, повага, визнання), *самовираження* (влада як досягнення значущих результатів, гра, змагання), потреби *бути особистістю* (через володіння владою реалізується прагнення зробити щось для інших, а не тільки для себе).

5. *Концепція «адикції влади»* ґрунтується на тому, що в разі виконання будь-якої діяльності, чим більш значущої, в організмі людини виробляються гормони, подібні до дії наркотиків, що спричиняють у людини позитивні емоції. Політика, своєю чергою, пов'язана і зі значними витратами енергії, і з величезними можливостями для задоволення потреб влади, самореалізації і відповідних емоційних станів, що викликають відповідні біологічні процеси.

6. *Інструменталістська концепція влади*. Представники цього підходу розглядають владу як можливість використання певних засобів, серед яких найважливіші – сила, багатство, знання.

7. *Структурно-функціональна концепція*. Влада постає як особливий вид відносин між підлеглими і керівниками. Суспільство влаштоване ієрархічно. Воно диференціює управлінські та виконавські соціальні ролі. А роль особи у політичній системі чітко визначена – підтримання наявної системи.

8. *Конфліктна концепція влади*. Представники її розглядають владу як можливість ухвалення рішень, що регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях.

9. *Психологічна концепція влади*. Витоки влади кореняться у свідомості й підсвідомості людей, прагнення до влади розглядається як вияв, сублимація пригніченого лібідо, що являє трансформоване відчуття переважно сексуального характеру (Зігмунд Фрейд) або психічну енергію взагалі (Карл Густав Юнг). Прагнення

до влади і особливо оволодіння нею виконують функції суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності. Психоаналітики акцентують на таких механізмах, як командування і підкорення.

10. *Реляціоністський* (від франц. *relatio* – відношення, зв'язок) підхід розглядає владу як стосунки між особами, що дають змогу одному суб'єкту (індивіду або групі) змінювати поведінку іншого. Тут наголошується на рольових відносинах, асиметрії владних відносин між суб'єктом і об'єктом влади. У межах цього підходу виокремлюють:

- теорію опору, яка аналізує форми та ступені опору в системі владних відносин;

- теорію обміну ресурсами, влада розглядається як функція залежності індивіда від розподілу ресурсів;

- теорію розподілу зон впливу, яка стверджує, що особи в системі владних відносин постійно обмінюються ролями володаря влади та її об'єкта.

Можна дати таке *психологічне визначення політичної влади* – це реальна здатність одних людей проводити свою волю стосовно інших за допомогою правових і політичних норм.

У дослідженнях психології політичної влади важливо врахувати її *основні форми вияву*, що поєднують властивості психологічного, соціального, політологічного характеру [30].

Перша форма влади – *сила*. Застосування сили або загроза її застосування з найдавніших часів були найпоширенішими засадами функціонування влади насамперед державної.

Переконання за термінологією авторів «Короткого оксфордського політичного словника» або *переконання* як форма влади ґрунтується на принципі висування певних ідей, які здатні створити своєрідну психологічну залежність у суспільстві – ґрунт для здійснення маніпуляцій суспільною свідомістю і громадською думкою надалі.

Третьою формою влади є *повноваження*. Це можливості і права влади командувати, віддавати накази, а також обов'язок підвладних суб'єктів коритися таким наказам владарюючих акторів.

Примус є четвертою формою влади, яка заснована на контролі над людьми за допомогою погроз (або відвертих, неприхованих,

або невисловлених, але таких, що маються на увазі, й сприймаються у цій якості громадянами). Причому, примус у владі, зазвичай, розуміється у формі нав'язування волі владарюючого суб'єкта підвладним.

П'ята форма влади – *маніпуляція*, яка має власну специфіку, що відрізняє її, зокрема, від політичного маніпулювання. Маніпуляція як форма влади, по-перше, є однією з найдавніших її властивостей і характеристик; по-друге, вона пов'язана з таким різновидом контролю, який здійснюється і забезпечується без погроз, використовуючи ресурси інформації та ідей.

Шоста форма влади – *авторитет*, адже вона пов'язана з такою важливою властивістю влади, як легітимність. Авторитет загалом є зосередженням (локусом) влади, з одного боку, та феноменом, що означає самостворення влади, з іншого, адже влада створює авторитет. Як відомо, авторитет насамперед є приналежністю, властивістю, характеристикою певних владних суб'єктів або центрів влади.

Для розуміння психологічної природи політичної влади важливі *політико-психологічні фактори, що впливають на її сприйняття індивідом* [224].

По-перше, *це політична система* та її характер, адже тип тієї чи іншої політичної системи зумовлює формування типових уявлень, стереотипів про владу, її суб'єктів і носіїв. Так, для «чистого» тоталітарного режиму властивими є такі соціопсихологічні характеристики сприйняття влади громадянами, як любов або ненависть. Демократична влада, своєю чергою, ґрунтується зазвичай на цілком раціональних мотивах (згадаймо типологію легітимності влади Макса Вебера: харизматична влада – тоталітарний режим, раціонально-легальна влада – демократія).

По-друге, *це комунікативні фактори*, що спричиняють певне сприйняття влади. В разі розгляду цього аспекту індивідуальних виявів влади необхідно зазначити, що в сучасній політичній науці можна виділити самостійний напрям досліджень – політичну комунікативістику (теорію політичної комунікації). Представники теорії політичної комунікації пропонують розглядати стан масової комунікації у суспільстві на двох рівнях реалізації – когнітивному й інтерактивному.

Когнітивний рівень здійснення масової комунікації пов'язаний з процесами поширення соціально значущої інформації серед

аудиторій, які охоплюють більшу частину населення. На цьому рівні відбувається сприйняття, ознайомлення з соціальною інформацією суб'єктів через канали макрокомунікації (популярні знання про світ, ціннісно забарвлені зразки поведінки, норми взаємодії суб'єктів різного соціального статусу, культурні, соціальні та політичні стереотипи тощо).

На інтерактивному рівні функціонування стан масової комунікації становить важливий ресурс соціальної дії у різних формах. Адже отримавши інформацію, індивід чи соціальна група співвідносять себе з конкретною стратою, верствою, культурним колом, етнічною спільнотою, політичним рухом, тобто здійснюють соціальну та ціннісну ідентифікацію. За допомогою каналів масової комунікації вони символічно взаємодіють і конкурують за пріоритет інтерналізованих ними образів соціуму, беруть участь у формуванні громадської думки та політично акцентованих настроїв. Макрокомунікативні процеси здійснюються за допомогою спеціальних засобів – преси, радіо, телебачення, кіно, інтернету.

Аналіз когнітивного й інтерактивного рівнів функціонування масової політичної комунікації у суспільстві є надзвичайно важливим, тому що сприйняття образу влади в індивідів відбувається у вимірі смислових й оціночних інтерпретацій об'єкта сприйняття. Це фактично означає своєрідне психологічне «читання» влади через ЗМІ.

Фактори політичної комунікації пов'язані з персональними характеристиками суб'єктів і носіїв влади, тобто – образ влади сприймається людьми через оцінку індивідуальних властивостей і рис представників влади. Тому дослідники пропонують розглядати політичну комунікацію як чинник сприйняття влади з погляду розгляду владних образів, які інтегрують інші ціннісні змісти в комунікативних процесах.

Можна виокремити наступні бінарні опозиції, у межах яких здійснюється значеннєвий синтез владних образів:

– «монологізм–діалогізм» – культурологічна комунікативна сфера, яка характеризується ієрархізацією політичних зв'язків, коли послідовники виступають об'єктом процесу політичної комунікації; перевагою політичного впливу лідера над його офіційним статусом; наявністю високого ступеня залежності влади правителя від імперативів права та «волі народу»;

– «ціннісна єдність – плюралізм» – визначає ступінь диференціації чи інтеграції субкультур лідерів і послідовників в інтерпретації ідеальних «образів влади», коли лідер в очах послідовників є втіленням єдиної універсальної ціннісної системи, але водночас репрезентує і партикулярні цінності, наочно втілені у партійних ідеологічних схемах; за цих умов відбувається сакралізація «образу володаря», символізація його морального авторитету, творення у суспільній масовій свідомості образу «національного героя», а відповідно – й певна ідеалізація образу влади загалом;

– «моралізм–утилітаризм» – лідер в очах послідовників має володіти моральними якостями й інтегрувати в себе закон як правове втілення моралі або ж віддавати пріоритет політиці, а не моралі, це дає змогу максимально легітимізувати владу в суспільстві [6; 102–103].

Третя група – *це ситуативні фактори сприйняття й оцінки влади* – вони є різними за умов політичної стабільності і системної кризи. Політична ситуація визначається розстановкою і взаємодією політичних сил, вона є невід’ємною складовою політичного процесу загалом. Вітчизняний дослідник М. Шаповаленко пропонує під час аналізу враховувати такі головні параметри політичної ситуації: демографічну та соціальну структуру суспільства; організованість й інституалізованість соціальних і політичних груп; систему групових інтересів і громадську думку; головні джерела і канали поширення інформації; ставлення населення до влади тощо.

Четверта група факторів – *соціальні і психологічні характеристики суб’єктів, які сприймають владу*. Аналізуючи зазначені характеристики, загалом можна стверджувати, що саме від типу особистості багато в чому залежить й образ влади, який формується у неї. Найпоширеніші типи особистостей відносно влади – авторитарна і демократична особистості.

Найяскравішою соціально-психологічною властивістю авторитарної особистості є її неадекватне ставлення до будь-якого різновиду влади (політичної, батьківської, моральної тощо). Авторитарна особистість є такою, яка управляється ззовні, причому, в її ставленні до влади переважають ірраціональні мотиви і фактори; такий індивід спрямований на дотримання чіткої субординації у суспільстві, необхідності вияву демонстративної байдужості до політики. Авторитарна особистість – це індивід, якому притаманні:

етноцентризм і традиціоналізм; стереотипність і ригідність свідомості; здатність тлумачити все крізь терміни влади; нетерпеливість.

Протилежна авторитарній – демократична особистість характеризується відсутністю етнічних забобонів, широтою мислення, толерантністю, відкритістю, пріоритетом раціональних мотивів у прийнятті рішень та виявах соціально-політичної активності, відчуттям відповідальності за інших. Якщо авторитарна особистість надає перевагу лідерам-диктаторам, то демократична особистість ставиться до влади, до її суб'єктів і носіїв раціонально, але в разі цього з довірою і спокоєм.

Отже, політична влада у своєму соціально-психологічному виміру нерозривно пов'язана з феноменом панування. Влада у будь-якому суспільстві спирається на встановлений порядок і необхідність організації соціальних і політичних дій. Соціальне, політичне, економічне та культурне вдосконалення того чи іншого суспільства робить неминучим зростання впливу влади всередині нього або навіть поза його межами (останнє чітко виявляється у процесах глобалізації). Це означає, що влада як соціальний феномен ніби «розпорошена», «розчинена» у суспільстві, а як феномен політичний – зосереджена в руках невеликої групи осіб, і через таку концентрацію вона постає ще й як психологічне явища (оскільки її суб'єкти та носії – конкретні люди).

З погляду політичної психології, *політико-владні відносини* можна визначити як *взаємодію мотивацій суб'єкта й об'єкта влади*. Тоді психологічним механізмом виконання влади є *різноманітний вплив на мотиви підвладних, стимулювання в них наявних спонукань або, навпаки, перешкоджання їхньому вияву*.

Відносини «панування-підпорядкування» як сутності політичної влади володіють певними можливостями впливу на поведінку людей, а саме [46]:

– *її вмінням отримувати від людей потрібну поведінку, змушувати їх діяти відповідно до інтересів і цілей пануючого суб'єкта*. Так, правлячий політичний клас, через свої партії, які постійно змінюються на вершині піраміди влади, контролює державні інститути і з їх допомогою спонукає громадян дотримуватися вироблених ним законів і правил, спрямовуючи їх зусилля та активність насамперед на досягнення цілей пануючої верхівки. В разі цього латентними можуть бути цілі (зокрема такі, що цілком

не відповідають інтересам народу), механізм контролю держави істинними її господарями ховається за попереминою зміною «рульових», а закони і правила у завуальованій формі приховують волю насамперед можновладців;

– *її можливостями запобігати і нейтралізувати в країні небажану політичну активність.* Так, правлячі партії, залучаючи законодавчі й інші ресурси, можуть, окрім заборони на діяльність екстремістських організацій, ускладнити діяльність опозиційних партій, придушити політичних супротивників за допомогою цензури і заборон, а деліцензуванням – обмежити свободу слова, поширення невігідної інформації, обговорення небажаних тем у ЗМІ. Істинне підгрунття цих дій, зазвичай, приховується;

– *її здатністю зберігати панування певних сил за відсутності наявного зв'язку пануючих і підлеглих.* Такий дистанційний вплив і спонукання до дії може, наприклад, чинити харизма лідера, що перебуває в місці позбавлення волі, або померлого/загиблого. Прихований вплив влади реалізується також способом маніпулювання суспільною думкою чи залучення громадян до участі в ініційованих правлячими колами політичних кампаніях, референдумах й інше, істинний сенс і мета яких для учасників залишаються прихованими.

До психологічних особливостей управлінських відносин політичної влади відносяться [278]:

– відносини централізму і самостійності, які обумовлюються обов'язковою наявністю ієрархії між суб'єктом й об'єктом управління. Необхідною умовою постає чітке формулювання взаємних прав й обов'язків суб'єкта і об'єкта управління, що дає змогу суб'єктам таких відносин визначати зміст і напрями владно-управлінської діяльності відповідно до власних інтересів;

– відносини субординації, які виражають підпорядкованість одного суб'єкта управління щодо іншого. Цей тип відносин реалізується через функцію розпорядження;

– відносини взаємної відповідальності суб'єкта й об'єкта управління утворюють третій елемент означеної структури;

– відносини змагальності, які найчіткіше виявляються за умов вибору суб'єктом управління найефективніших способів досягнення суспільно значущих цілей.

У психологічній літературі значну увагу приділяють *класифікації джерел політичної влади [125].*

1. *Влада винагороди* – визначається задоволеністю суб'єкта влади поведінкою і діяльністю об'єкта влади через відповідну винагороду, позитивне закріплення його дій. Влада винагороди в політиці є одним із найефективніших в управлінні поведінкою людини.

2. *Влада примусу* обумовлена тим, що порушення об'єктом владного впливу встановлених правил, норм, мотивації діяльності, що не відповідає владній волі, веде до санкцій різного виду. В основі цього джерела влади є страх. Заразом страх обмежує ініціативу, творчість, може привести до згортання або уникнення відповідної діяльності.

3. *Влада еталону*, ґрунтується на ідентифікації об'єкта з суб'єктом і бажанні об'єкта бути подібним на суб'єкт влади та відповідати йому за різними параметрами й характеристиками (особистісними та психологічними, професійними і моральними й ін.).

4. *Експертну владу*, що ґрунтується на переконанні об'єкта у важливості знань суб'єкта влади для здійснення певних цілей. Це психологічне джерело влади реалізується суб'єктом владного впливу шляхом демонстрації власних досягнень, здібностей, спеціальних знань та ін.

5. *Влада інформаційна*, володіння необхідною і важливою інформацією, уміння використовувати її щодо об'єкта влади дає змогу суб'єкту приймати оптимальні рішення та здійснювати владні повноваження. Координація інформаційних потоків і контроль за інформаційною мережею роблять людину владною.

6. *Нормативна влада (legitimate power)* (переконаність у праві на здійснення влади). Суб'єкт влади має право контролювати дотримання певних правил поведінки і за необхідності наполягати на них. Знаходження в ієрархії владних відносин передбачає обов'язкове підпорядкування встановленим правилам і нормам об'єкта влади.

7. *Влада зв'язків*, що формується на здатності особи впливати на інших людей через його зв'язки з впливовими особами. В разі цього йдеться не про реальні зв'язки, а лише про віру в реальність їх існування у тих, на кого здійснюється вплив. Нерідко окремі особи, які хочуть такої влади, звертаються до створення легенд і чуток про себе.

Важливою категорією політичної психології є поняття мотиву влади. Мотив влади – *це психологічна потреба, що визначає прагнення до влади. Мотив влади зводиться до потреби в домінуванні, впливі, у відчутті власної переваги*. Як найважливіше джерело мотивації до влади виділяють її інструментальну функцію тобто *владу як інструмент*. За допомогою влади полегшується досягнення безпеки (у різних виявах – від можливості використовувати силу для впливу на інші до депутатської недоторканності). Як уважає американський психолог Д. Мак-Клелланд, мотив влади має два вектори. Якщо перший можна позначити як «влада для» (щоб панувати над іншими), то другий – як «влада від» (забезпечити власну волю).

Дослідження мотивації владних відносин є актуальним, оскільки дає можливість вивчити питання про джерела влади та можливості їх використання. Суб'єкту влади необхідно визначити силу своїх джерел для того, щоб вибрати правильну і найефективнішу стратегію їх використання. У «Політичній енциклопедії» розуміння мотивів у політиці виглядає так «...глибокі внутрішні спонукальні фактори, пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта політики, які викликають його активність; сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, що спонукають до політичної діяльності та поведінки людей і визначають їх спрямованість». Мотиви (поряд із зовнішнім середовищем і потребами людини) це частина механізму політичної поведінки.

Психологія мотивів дій суб'єктів політичної влади.

По-перше: *оволодіння джерелами влади*. Між людьми є відмінності щодо прагнення до збільшення своїх джерел влади. Володіння джерелами й відчуття влади може бути кінцевою метою, досягнення якої приносить задоволення. Бажаними джерелами влади можуть стати престиж, матеріальне становище, статус, керівна посада, можливість контролю над інформацією.

По-друге: *здібності*. У людей по-різному розвинені здібності до швидкого і безпомилкового визначення мотиваційної сфери іншої людини і співвідношення її зі своїми джерелами влади для вибору найефективніших методів досягнення поставлених цілей і отримання необхідних результатів. Саме цей параметр відображає можливість маніпулювання поведінкою об'єкта, аж до такого ступеня, що він сам може і не усвідомлювати того, що ним маніпулюють.

По-третє: *дії влади*. Існують індивідуальні особливості у схильності до здійснення дій влади задля впливу на поведінку іншої людини і відмінності у виборі засобів дії – від примусу і покарання, до домовленостей і переконання. Це положення є цікавим для вивчення психологічних характеристик політичних діячів.

Четвертим параметром є *моральність мети*. Індивідуальні відмінності виявляються у тих цілях заради яких людина прагне до влади. І тут виникають питання і оцінки, пов'язані з моральними цінностями, з тим, як людина використовуватиме всі владні методи. Межі використання влади, відповідність цілей і засобів визначають поняття моральності.

По-п'яте: *страх перед наслідками дій влади*. Владні відносини, зазвичай, мають взаємний характер. Об'єкт влади діє у відповідь, може чинити опір, своєю чергою, використовувати власні джерела влади.

Шостий параметр: *перевага певних сфер використання влади*. Діяльність спрямована на отримання і утримання влади може відповідати різноманітним мотивам. Вона може здійснюватися заради власного або чужого блага або ж заради якоїсь вищої мети; вона може допомогти, а може і зашкодити.

Дж. Лассуелл розробив гіпотезу, згідно з якою деякі люди володіють надзвичайно сильною потребою у владі та (або) інших цінностях, що є засобом компенсації незадоволених базових потреб.

Можна стверджувати, що в основі мотиваційного рушія є проблема компенсації реальних і уявних дефектів особи. Тобто прагненням до досконалості та влади суб'єкт намагається компенсувати недостатність власних здібностей і комплекс неповноцінності. В разі цього незадоволення головних потреб може компенсуватися по-різному: відчуття моральної неповноцінності витісняється відчуттям переваги; відчуття слабкості (потреба в безпеці і в самоповазі) компенсується відчуттям володіння вищою силою; відчуття інтелектуальної неадекватності нівелюється відчуттям інтелектуальної переваги і компетентності.

Політиків, які втілюють компенсаторну мотивацію в «чистому» виді, зазвичай легко розпізнати. Такі діячі вирізняються такими рисами поведінки: цинізмом, віроломством, нерозбірливістю в засобах, жорстокістю. Їх відносять до «макіавелістського» типу лідерів.

Мотив влади може бути пов'язаний з прагненням використувати владу заради неї самої. В цьому разі мотивуючим є не так відчуття влади, як бажання зробити її відчутною для іншого, вплинути на його поведінку. Просте володіння джерелами влади і відчуття влади може бути кінцевою метою, досягнення якої приносить задоволення. З погляду отримання задоволення від влади відчуття володіння нею більш значуще, ніж вплив на інших людей [42].

Потреба у владі може бути не лише компенсаторною, але й інструментальною, тобто влада може бути бажана для задоволення й інших особистих потреб, таких, як потреба в досягненні цілей, потреба в приналежності до групи і отриманні схвалення, потреба в контролі над подіями і людьми. Іноді людина не сприймає власну діяльність як безпосереднє і явне прагнення до влади, а просто хоче чогось досягти – зробити кар'єру, прийняти рішення, але все це прагнення до влади. Йдеться про кількісний розвиток головних потреб і володіння владою, дає змогу задовольнити ці великі потреби. Люди, які присвятили себе політиці, чудово знають, що лише меншість досягне верхніх поверхів політичної будівлі, де політик є носієм реальної влади; навіть члени найвищих законодавчих органів володіють лише владою колективною, навряд чи здатною задовольнити сильне особисте владолюбство. Це підтверджує різноманітність і складність мотивації політиків взагалі та політичних лідерів зокрема. Зазначимо, що як би не класифікувати мотиви прагнення до влади, всі вони можуть поєднуватися в психіці однієї і тієї ж людини.

Одна з досліджуваних проблем мотивації влади – роль світоглядного або ідеологічного чинника. Співвідношення особистих і суспільно-політичних мотивів у психіці та діяльності політиків мають чітко виражений індивідуальний характер. У політичній сфері діють і послідовники Макіавеллі, і люди зовсім іншого типу.

Дотримуючись розгляду психолого-політичних понять через зв'язок категорій «мета – засіб – результат», можна систематизувати модель дії влади так. Мета в запропонованій схемі – задоволення потреби. Потреба може усвідомлюватися і ставати мотивом, задоволення якого знову-таки стає (або є) метою здобуття влади, а може залишатися неусвідомленою. В цьому разі влада може бути або самоціллю (влада заради влади), або слугувати для компенсації іншої потреби. Для досягнення мети застосовуються різні засоби.

Як засоби можуть виступати всілякі механізми впливу на людину, починаючи від фізичного впливу і знищення, до переконання, домовленостей і використання інформації. Результатом є реакція об'єкта влади і системи відносин (збройного опору до повної згоди з суб'єктом).

На реалізацію політичної ролі також впливають такі індивідуальні якості, як темперамент, інтроверсія чи екстраверсія: «екстраверти скоріше погоджуються на політику співробітництва, ніж інтроверти» [46]. Владний, авторитарний екстраверт зазвичай схильний до активної політичної діяльності.

Отож, елементи мотиваційного механізму особистості (потреби, особистісні диспозиції, зовнішні стимули, мотиви), їх сукупність і взаємодія впливають на обрання політичним діячем засобів досягнення влади, а також на стиль її реалізації.

Ресурси влади в широкому розумінні – це засоби, які використовуються для того, щоб впливати на інших, щоб, власне, мати владу.

Ресурси влади у вузькому розумінні – це засоби, через які суб'єкт впливає на об'єкт влади. Відповідно до характеру і сфери впливу ресурси влади поділяють на нормативні, примусові, утилітарні. *Нормативні ресурси* – це засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації людини та норми її поведінки.

Примусові ресурси – це переважно силові методи, методи адміністративного впливу (суд, міліція, прокуратура, поліція, служба безпеки, армія й ін.). *Утилітарні* – це ресурси, що пов'язані з відповідними благами громадян, їх потребами і повсякденними інтересами.

Окрім зазначених ресурсів політичної влади необхідно виділити такі, що переважно мають *психологічну природу*. Так, С. Беке-рек і Е. Лолер додають ще один тип ресурсів влади – знання. Г. Лассуелл і Е. Кеплен виділяють вісім основних ресурсів («основних цінностей») влади: влада (яка може виступати основою для іншої (більшої) влади), повага, моральний обов'язок, любов, добробут, багатство, уміння і освіченість. Американський політолог Р. Даль запропонував детальніший перелік ресурсів політичної влади, охоплює вільний час політичного актора, гроші та багатство, контроль за робочими місцями, контроль за інформацією, соціальний стан, харизматичність, популярність і легітимність, посадові

права, солідарність, здатність отримати підтримку інших людей і груп тощо [147].

Уважається, що саме в тоталітарному суспільстві стосовно особистості всі зазначені ресурси влади використовуються цілком і результативно щодо позбавлення її можливості й права на вільне та демократичне життя.

Психологічна природа політичної влади виявляється у функціях, що виконує у суспільстві.

Дизпозиційна функція виражається в законах, інструкціях, рекомендаціях, диспозиціях, що визначають політичну активність людей. Завдяки системі настанов «що робити» та «чого не можна робити» влада формує програми самоствердження у суспільстві, які вважаються оптимальними, ефективними, доцільними. Вони:

- впливають на вільний вибір та самостійність рішення індивіда;
- готують особистість (переважно політиків) до засвоєння апробованого суспільством колективного політичного досвіду;
- здійснюють рекомендаційні, просвітницькі, мобілізаційні тощо впливи на людину з метою усвідомлення її ролі і значення для суспільного розвитку;
- ставлять неформальні інтереси, прагнення, пристрасті, схильності людини в залежність від загальнолюдських норм.

Психологічна функція полягає в реалізації лідерських відносин. Політична влада встановлюється у міжособистісній взаємодії, де визначаються провідна і відома сторона політичної взаємодії.

Гносеологічна функція влади здійснюється у поєднанні знання і волі. У сфері «знання» актуалізується усвідомлений розрахунок дій та їх наслідків, реалізується раціональність учинків і поведінки людей. У сфері «воля» оформлюється жорстка підпорядкованість дій цілям, виявляється їх цілеспрямованість, стійкість тощо.

Організаційна функція виявляється в мобілізації людських, матеріальних, духовних ресурсів суспільства для досягнення завдань, цілей, які ставлять перед суспільством його панівні соціально-політичні сили.

Політична функція реалізується у здійсненні впливу, підпорядкуванні, спонуканні людей до політичної активності відповідно до обставин, що виникли.

10.2. Психологічні ознаки легітимності влади й опозиції

Легітимність (від лат. *legitimus* – законний) влади – це рівень згоди між керуючими і керованими соціальними суб'єктами. Легітимність влади з психологічного погляду становить суб'єктивну законність – люди, а не тільки відповідні юридичні, церковні або міжнародні інститути визнають право певної влади керувати.

Легітимність влади – це визнання громадянами правомочності влади, обґрунтованості її претензій на панування над ними, внутрішня згода підкорятися [191]. Легітимність і легальність не збігаються, оскільки мають різну суть. Якщо легальність відображає формальний момент відповідності влади правовим нормам, то легітимність є, за своєю суттю, психологічною характеристикою. Так легітимність – це факт свідомості людей. Згода з цілями, яких прагне досягти влади, означає хоча б часткову ідентифікацію людей із владою. Оскільки держава зацікавлена, щоб громадяни ідентифікувалися з нею і вважали, що вона виражає їхні інтереси, вона прагне декларувати популярні і зрозумілі для людей цілі, внутрішній зміст яких найчастіше визначається специфікою політичної культури певного суспільства.

У різних суспільствах різними є джерела, носії влади.

Носієм влади в демократичних суспільствах є насамперед народ, а політична влада, по суті, покликана прирівняти розрізнену волю всіх соціальних суб'єктів. Йдеться про єдину волю суспільства і держави, що якраз і є запорукою формування громадськості.

У недемократичних суспільствах основним носієм влади є окрема особа, група осіб, політична партія чи об'єднання. Зазвичай, це авторитарні, тоталітарні суспільства.

Способи досягнення згоди влади і народу:

1. Поширення ідеї про наявність погрози (реальної або вигаданої, зовнішньої або внутрішньої) звичайна річ.

2. Висування невизначених, месіанських цілей розвитку, що апелюють до несвідомих елементів людської психіки (ідея «побудови нового Царства Справедливості» у перших поселенців у Північній Америці, створення комуністичного суспільства в СРСР, досягнення «Нового світового ладу» в Третьюму Рейху тощо).

До головних психологічних ознак легітимності політичної влади відносяться:

1. *Довіра до неї більшістю населення*, що ґрунтується на впевненості, що наявний порядок є найкращий для певної країни, а влада здатна вирішити важливі для суспільства та індивідів проблеми.

2. *Визнання суспільством значущості, цінності і влади, і її організації*. Влада сприймається не як зло, з яким неминуче треба уживатися, а як чинник, що забезпечує порядок у суспільстві, що захищає інтереси людей. Легітимність влади утверджується, якщо вона проводить політику, що відповідає інтересам, розумінню громадян.

3. *Схвалення масами політики, яку проводить політичне та державне керівництво* і яке відображається у згоді з їх основними цілями, методами та засобами. Ця ознака розкриває суб'єктивне ставлення людей до конкретного уряду, лідера. Маса з розумінням ставляться до використання навіть непопулярних засобів і методів, зокрема насильницьких.

Традиційно, слідом за *М. Вебером*, виділяють *три види легітимності*:

1. *Традиційну* – в її основі є звичка, прагнення до сталості, консерватизм, почасти конформізм, традиційна соціальна дія (робити як усі). В разі традиційної легітимності нове здобуває значущість тільки через посилення на авторитет минулого.

2. *Легально-раціональну* – влада виникає з переконання в тому, що необхідно підкорятися вказівкам людей та інститутів, обраних відповідно до раціональних правил. Цей вид легітимності пов'язаний з цілераціональним типом соціальної дії, за формулою «Легітимність + ефективність».

3. *Харизматичну* – владі підкоряються в силу того, що приписують їй носіям неповсякденні якості: великого вчителя, героя, пророка тощо. Основою утримання влади поряд з «таємницею» і «авторитетом» є «чудо».

Серед сучасних підходів *виділяють три типи правомочності (легітимності) політичної влади*.

1. *Ідеологічна легітимність* впливає з того, що громадянин розділяє цінності, які виражає влада. Підпорядкування владі, власне кажучи, виявляється реалізацією власних переконань.

2. *Структурна легітимність* пов'язана зі схваленням принципів, норм, механізмів функціонування влади безвідносно до політики, що проводиться нею.

3. *Персональна легітимність* ґрунтується на довірі до політичних лідерів, що уособлюють владу, високій оцінці їх особистісних і політичних якостей (тобто фактично на авторитеті). Психологічною особливістю персональної легітимності в низці держав, серед яких не є виключенням і держави СНД, може стати ототожнення з таким політиком позитивних аспектів діяльності влади, а негативних – з його оточенням: «цар гарний – бояри погані».

Серед новітніх форм легітимності М. Ф. Юрій, В. І. Павлюк виділяють [296]:

– *легітимність взаємності*, яка функціонує за формулою «дати для того, щоб взяти» та базується на алгоритмі дій: «Я роблю щось для вас, тому ви, у свою чергу, повинні відчувати зобов'язання зробити щось для мене» [9, с. 224]. Легітимність взаємності є однаково ефективною та дієвою і за умов функціонування демократичного політичного режиму, і в авторитарних системах, оскільки вона ґрунтується на дії головного мотиваційно-психологічного механізму – «імпульс-реакція» та на одне з найдавніших правил соціального життя – «ти мені – я тобі». Відтак легітимність взаємності, маючи соціопсихологічне підґрунтя, становить один із найпоширеніших типів легітимності в сучасному світі;

– *легітимність справедливості*, діє на основі формули «компенсаторної норми» і заснована на алгоритмі дій: «Я працював ретельно і терпляче, тому в мене є право вимагати від вас зробити що-небудь, аби відшкодувати свої витрати» [9, с. 224–225]. Подібна форма легітимності ґрунтується на дії психологічних механізмів – пов'язаних з активізацією компенсаторних можливостей тих чи інших соціальних регуляторів життя суспільства загалом й окремого індивіда зокрема. Такими універсальними регуляторами не одне тисячоліття є релігія, культура, право, і, звісно, політика. Отож і влада як ядро політики також сприймається на рівні масової та індивідуальної свідомості як своєрідна соціальна та психологічна «компенсація» за несправедливість, колишні і можливі втрати, як плата за соціально схваленою поведінку тощо;

– *легітимність відповідальності* (або залежності), ґрунтується на формулі «сила слабкості» та алгоритм дій: «Той, хто

не може допомагати собі сам, залежний від нас» [9, с. 225]. Легітимність відповідальності свідчить про зрілість і суб'єкта, й об'єкта влади, зрілість суспільства загалом. Ця форма легітимності базується на встановлених традиціях демократизму і толерантності, на розвинутій політичній і правовій культурі суспільства. Подібна форма легітимності утворює й особливий тип особистості – суб'єкта влади – особистості, яка розуміє, що політика є «командною грою», де найвищий виграш можна здобути тільки за умов забезпечення соціополітичної взаємодії заради досягнення максимуму спільного блага.

До *факторів легітимності* політичної влади необхідно віднести:

1. Звичку людей до визначеного типу влади, до традиційних ритуалів й атрибутів.

2. Час – тривалий термін існування системи. Для представлення факту «тривалості» влади у свідомості громадян слугує низка ритуалів.

3. Віру в сакральний характер наявних інститутів.

4. Успіх – ефективність режиму відповідна його легітимності у свідомості громадян.

5. Асоціація влади з національними силами.

Серед *факторів, що знижують легітимність влади* можна відзначити:

1. Ціннісний дисонанс еліти й мас.

2. Зниження авторитету правлячої еліти.

3. Відчуження громадян від влади, відсутність можливості виразити власні інтереси.

4. Неефективність влади, невиконання нею власних обов'язків.

5. Активізацію протистояння відкритої і латентної опозиції, боротьба різних елітарних угруповань.

Значну роль у підтримці, зміцненні авторитету влади, конкретних її носіїв, представників відіграє діяльність засобів масової інформації, аналітичних служб, які можуть або підвищувати авторитет, імідж влади, або ж, навпаки, дискредитувати, знижувати її авторитет.

Авторитет влади є предметом постійних закидів, критики з боку опозиції, яка будь-що намагається довести, що влада

не є такою, на яку очікують громадяни, яка їм потрібна. Здебільшого це відбувається тоді, коли опозиція далека від конструктивної критики і діяльності, коли основна її мета полягає у зниженні ролі влади, а то й її заміні. Часто вживають таке поняття, як «деморалізація влади». Йдеться про зниження порядку, дисципліни, організованості й керованості в суспільстві, зниження моралі, моральний розлад, розбещеність серед правлячих постатей, тобто про все, що ставить під питання існування влади. Опозиційні, антинародні, антидержавні сили в державі та поза нею доволі часто в боротьбі з владою і за владу вживають найрізноманітніших засобів, аби деморалізувати владу, максимально послабити її вплив на суспільні, політичні процеси.

Із деморалізацією влади пов'язана і її дискредитація.

Дискредитація влади – це дії, які підривають авторитет влади з боку громадян, а також зловживання владою або службовим становищем, що пов'язано з владою. З деморалізацією, дискредитацією влади пов'язана, багато в чому зумовлюється нею криза влади.

Криза влади – це різкий, крутий поворот у розвитку влади, складний перехідний стан; різке загострення ускладнень у діяльності того чи іншого носія влади чи органа влади, що потребує кадрових змін: на рівні уряду – зміна кабінету міністрів або його частини, на рівні парламенту – його розпуску і переобрання. Криза влади потребує уважного аналізу, дослідження її причин, перебігу і наслідків, вжиття рішучих заходів або ж залишення влади. У владній практиці можливо, але дуже складно передбачити можливу кризу влади, вміти попередити її, стримати і перебороти.

Опозиція (від лат. *oppositio* «протиставлення, заперечення») – протиставлення одних поглядів або дій у політиці іншим, партія або група, що заперечує думку більшості або з панівну думку і висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем.

Критерії, які характеризують демократичний характер політичної системи, коли виникають умови вільного існування політичної опозиції [207]:

1) свобода думки та висловлювань, зокрема можливість довести особливу позицію меншості до відома інших громадян і керівних органів держави;

- 2) можливість вільно брати участь у політичному житті;
- 3) у разі політичного конфлікту здійснення контролю більшої громадян, виборців і членів представницької влади над виконавчою владою;
- 4) раціональність у політичному обговоренні й ухваленні рішень, розуміння громадянами доцільності запропонованих лідерами держави орієнтирів і засобів їх досягнення;
- 5) настанова на те, щоб у разі ухвалення політичних рішень тримати курс на мінімізацію суспільних збурень і примусу щодо переможеної меншості при одночасній максималізації кількості громадян, котрі вважають, що ухвалені рішення відповідають їхнім цілям;
- 6) мирний спосіб вирішення конфліктів і мінімізація політичного насильства;
- 7) вирішення виконавчою владою насамперед тих проблем, які значна (навіть не більша) частина громадян та/чи політичних лідерів вважає важливими, нагальними, в разі цього ухвалення рішення, яке задовольняє якнайбільшу частину громадян;
- 8) загальна довіра та лояльність до конституції та демократичних процедур у державі [4].

Типи політичної опозиції: структурна–неструктурна; відповідальна–невідповідальна; лояльна, нелояльна та напівлояльна; парламентська–непарламентська; активна–пасивна.

Політичну опозицію класифікують [208]:

- за *типом суспільства* розрізняють опозицію в політиці традиційного суспільства та політичну опозицію сучасного суспільства;
- за *цілями і програмними установками опозиційних суб'єктів*, базової сукупності конституційних цінностей і принципів суспільства виокремлюють позасистемну і системну опозицію;
- за *типом зв'язку, який організовується суспільством*, розрізняють народну (суспільну) і політичну (парламентську) опозицію;
- за *ступенем конфронтаційності політичної меншості з владними структурами* виділяють відповідальну, невідповідальну та частково відповідальну опозицію;
- за *місцем функціонування у партійній системі* виділяють однобічну та двосторонню опозицію. Однобічна має місце в партійній системі, де правлячій партії протистоїть сила або на лівому, або на правому флангах. Двостороння опозиція функціонує там,

де стосовно правлячої партії існує опозиція і на лівому, і на правому флангах;

– за *ступенем терпеливості політичної опозиції стосовно дій уряду* виділяють: принципову (програмні установки якої суперечать нормам наявного політичного ладу), лояльну (програмні установки якої багато в чому відрізняються від пріоритетів уряду, однак повністю відповідають головним принципам політичної системи); нелояльну – помірну та непримиренну (радикальну); політичну (яка розділяє стратегічні цілі правлячої партії, але по-іншому уявляє собі способи й методи їх досягнення);

– *залежно від суб'єкта опозицію* поділяють на партійну, групову, громадську та інституціональну. В разі цього непартійна опозиція, зазвичай, є найважливішою в суспільствах із відсутністю розвинутої партійної системи, з фрагментарною або навпаки, монолітною політичною сферою; непартійна опозиція є нестійкою, вона заснована на менш структурованих інтересах і схильна до зміни пріоритетів;

– *залежно від місця розташування опозиційного суб'єкта* в політичній системі виділяють зовнішню та вбудовану опозицію в межах інституту, що володіє домінуючим політичним ресурсом;

– залежно від ставлення владної системи до опозиції її поділяють на легальну та нелегальну;

– залежно від *сфер життєдіяльності суспільства* виокремлюють релігійну, жіночу, молодіжну та інші види опозиції;

– відповідно до *форм конституціоналізму* – євроконтинентальний та євразійський варіанти.

– відповідно до *проблем стабільності* виділяють політичну опозицію розвинених країн парламентської демократії; політичну опозицію нових індустріальних країн; політичну опозицію в країнах колишньої «народної демократії» з певним потенціалом соціал-демократизму; політичну опозицію країн СНД, для яких характерна перевага традиційного менталітету в суспільстві;

– відповідно до *ідеології* виділяють політичну опозицію, яка ґрунтується на релігійному принципі віри, що виходить із концепції ідеалістичного осмислення світу; політичну опозицію, що базується на матеріалістичному осмисленні світу, з опорою на віру в особливі характеристики класів, ринкового господарства, науки, вищого розуму; політичну опозицію, яка ґрунтується на прагма-

тичному підході до ідеологічного обґрунтування власних дій з урахуванням тих чи інших інтересів;

– відповідно до *політичного напрямку* розвитку виділяють демократичну, ліберальну, соціал-демократичну, комуністичну, патріотичну, праву та ліву опозиції.

Результатом систематизації та аналізу типів політичної опозиції є визначення потенційно проблемних аспектів функціонування наявного політичного режиму в державі, уразливих положень наявного режиму та можливість політичного прогнозування динаміки політичних процесів.

Окрім того, в *західній політичній науці використовується така типологія:*

1) *структурна* опозиція – прагне змінити або навпаки, стримати зміни основних складових політичної системи: політичного режиму, соціально-економічної структури, політичного курсу;

2) *честолюбна* опозиція – яка виконує функції опозиції, але основна її мета – здобуття влади;

3) *«німа»* опозиція – діє приховано, без проголошення себе опозицією щодо влади, її методами є байдужість й апатія;

4) *родинна* опозиція, члени групи якої пов'язані безпосередніми відносинами;

5) *інституціональна опозиція* – організована у виді формальних груп, що регулюють власну діяльність через різноманітні інституції.

Основними функціями опозиції у демократичній політичній системі виступають [165]:

– *репрезентація інтересів* – артикулювання опозицією інтересів тих соціальних груп, які були *проігноровані урядом*;

– *комунікативна* функція – опозиція діє як посередник між владою та громадськістю. Вона надає уряду відомості щодо найменших змін громадської думки для того, щоб він відповідно трансформував політичний курс. Водночас опозиція забезпечує громадськість альтернативною інформацією, на основі якої та може брати участь у політичному процесі;

– *критика та формування альтернатив у політиці*. Наприклад, критика уряду означає прискіпливий аналіз його політичних рішень з метою корекції політичного курсу. У разі ігнорування потреб народу опозиція пропонує альтернативний курс. Проте

формування альтернатив передбачає не лише альтернативний політичний курс, а й вироблення альтернативних правил політичної гри та підготовка альтернативних лідерів;

– *зняття громадського невдоволення*. За умови зростання громадського незадоволення опозиція здатна стабілізувати ситуацію, виступаючи джерелом альтернативних рішень;

– *участь у вирішенні конфліктів*.

Сучасні дослідники на підставі аналізу інституціоналізації опозиції та її впливу на законодавчий процес виокремлюють чотири *основні моделі парламентської опозиції*:

а) *вестмінстерська* модель (поширена в Австралії, Великій Британії, Індії, Канаді), за якої роль парламентської опозиції формалізована, але на практиці вона мало впливає на вироблення політичного курсу країни;

б) *французька* модель, коли роль опозиції незначна і на практиці, й інституційно;

в) *німецька* модель (поширена в Німеччині, Австрії та інших), за якої роль опозиції не настільки формалізована, як у вестмінстерській моделі, проте традиції політичної практики та розвиненість інститутів громадянського суспільства дають змогу опозиції на практиці реально впливати на ухвалення рішень;

г) *скандинавська* модель (Данія, Норвегія, Швеція) характеризується значно меншими правами опозиції, ніж у всіх інших моделях. Опозиція має право на участь у діяльності законодавчих комітетів та в ухваленні порядку денного.

Специфіка української опозиції полягає в тому, що за роки незалежності України вона стала невід'ємною складовою політичної системи. Майже всі провідні політичні сили за цей час встигли побувати і при владі, і в опозиції. Діяльність сучасної парламентської опозиції мала б провадитися на підставі політичних домовленостей із парламентською більшістю.

Резюме

1. Психологія політичної влади – це закономірності, механізми, умови і фактори її утворення, функціонування як психолого-політичного інституту.

2. У виявленні психологічних характеристик політичної влади виникли декілька підходів: соціобіологічний, компенсаторна концепція влади, поліпотребнісний, концепція «аддикції влади», інструменталістська концепція влади, структурно-функціональна концепція, конфліктна концепція влади, психологічна концепція влади.

3. Особливості політичної влади: її верховенство, публічність, моноцентричність, легальність, комулятивність.

4. Політичну владу класифікують за такими видами: влада винагороди, влада примусу, влада еталону, влада знавця, влада інформаційна, нормативна влада.

5. Мотив влади – це психологічна потреба, що визначає прагнення до влади. Мотив влади зводиться до потреби в домінуванні, впливі, у відчутті власної переваги. Виділяють такі мотиви влади: оволодіння джерелами влади, здібності до влади, дії влади, моральність мети влади, страх за наслідки дій влади, перевага певних сфер використання влади.

6. Ресурси влади – це засоби, за рахунок яких суб'єкт впливає на об'єкт влади. Відповідно до характеру і сфери впливу ресурси влади поділяють на нормативні, примусові, утилітарні.

7. Легітимність – це визнання громадянами правомочності влади, обґрунтованості її претензій на панування над ними, внутрішня згода підкорятися. Виділяють такі види легітимності влади: традиційну, легально-раціональну, харизматичну, ідеологічну, структурну, персональну.

8. Політична опозиція є необхідним елементом політичної системи, що сприяє її ефективному функціонуванню. Вона виявляється у протиставленні власної політики політиці інших політичних сил; у виступах проти думки більшості в законодавчих, партійних й інших структурах. Розрізняють опозицію помірковану, радикальну, лояльну, конструктивну, деструктивну (руйнівну).

9. Виокремлюють чотири основні моделі парламентської опозиції: вестмінстерську, французьку, німецьку, скандинавську.

Контрольні запитання

1. Розкрийте основні види психологічного вияву політичної влади.

2. Охарактеризуйте психічні джерела політичної влади.
3. Розкрийте мотиви досягнення політичної влади.
4. Які Ви знаєте способи досягнення згоди влади і народу?
5. Назвіть психологічні ознаки легітимності політичної влади?
6. Що Ви розумієте під поняттям дискредитація політичної влади?
7. Розкрийте ресурси політичної влади?
8. Розкрийте психологічні особливості політичної опозиції.

План семінарського заняття *(2 год)*

1. Поняття і концепції політичної влади.
2. Форми вияву, психологічні ресурси політичної влади.
3. Психологія мотивів і дій суб'єктів політичної влади.
4. Психологія легітимності влади.

Теми рефератів

1. Психологічні аспекти політичної влади.
2. Концепції політичної влади.
3. Мотивація досягнення політичної влади.
4. Психологічні аспекти діяльності політичної опозиції.
5. Психологічний портрет політичної влади в Україні.

Рекомендована література

1. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. – М.: Мысль, 1997. – 458 с.
2. Брехаря С. Г. Мотивація влади як чинник політичної діяльності / С. Г. Брехаря // Наукові записки: збірник. – Вип. 11. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 340–347.
3. Бульбенюк С. Психологічний вплив атрибутивних властивостей форм політичної влади / С. Бульбенюк // Політичний менеджмент. – 2012. – № 1/2 (52/53). – С. 74–81.

4. Висоцький О. Психологічні детермінанти технологій легітимації політичної влади / О. Висоцький // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2012. – № 3. – С. 77–83.
5. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації: монографія / О. В. Висоцький. – Дніпропетровськ: Інновація, 2012. – 130 с.
6. Короткий оксфордський політичний словник / Джефрі Андергіл, Пол Артур, Сиріл Барет, П. Берд; за ред. І. Маклін, А. Маклін; пер. В. Сидоров, Д. Терещук, П. Тарашук. – К.: Основи, 2005. – 789 с.
7. Кукуруза О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз / О. В. Кукуруза. – К.: Наукова думка; НАН України, 2010. – 200 с.
8. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / В. Г. Ледяев. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 384 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://grachev62.narod.ru/led/chapt09.htm>
9. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика і політологи про неї / М. І. Михальченко, І. Курас, Ф. М. Рудич та ін. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – С. 20–33.
10. Психологія восприяття влади / под ред. Е. Б. Шестопап. – М.: СП Мысль, 2002. – 242 с.
11. Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие / А. А. Чемшит. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – 528 с.
12. Філософія і психологія публічної влади: монографія / В. Б. Дзюндзюк, Б. В. Дзюндзюк, О. І. Козлов, О. В. Котуков й ін.; за заг. ред. В. Б. Дзюндзюка. – Х.: Вид-во «Магістр», – 2015. – 392 с.
13. Юрій М. Ф., Павлюк В. І. Політична антропологія: навч. посібник / М. Ф. Юрій, В. І. Павлюк. – К.: Дакор, 2008. – 408 с.

Тести

1. На ваш погляд, влада трактується як:
  - а) здатність і можливість виконувати власну волю, впливати на діяльність, поведінку, життя людей через авторитет, право, насилля та інші засоби;*
  - б) відносини панування і підпорядкування;*
  - в) здатність нав'язувати власну волю;*
  - г) соціальний інститут, що забезпечує єдність дій, соціальний порядок у суспільстві.*
2. Як Ви гадаєте, вроджений характер прагнення до домінування є сутністю:
  - а) інструменталістської концепції влади;*
  - б) соціобіологічного підходу до влади;*

- в) компенсаторної концепції влади;*
- г) політпотребнісного підходу до влади.*

3. Як Ви вважаєте, розуміння влади як вияв, сублімація пригніченого лібідо, відображає?

- а) концепція «адикції влади»;*
- б) структурно-функціональна концепція політичної влади;*
- в) конфліктна концепція політичної влади;*
- г) психоаналітична концепція влади.*

4. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до основних форм влади?

- а) вірність;*
- б) сила;*
- в) переконування;*
- г) авторитет.*

5. Яке із положень найповніше відображає поняття легітимності влади?

- а) ступінь узгодженості між тими, хто управляє, і тими, ким управляють;*
- б) якщо ті, ким управляють, визнають право управляти ними;*
- в) визнання громадянами правомочності влади, внутрішня згода підкорятися;*
- г) легітимність влади – необхідна умова стабільності й ефективності влади.*

6. Яке із зазначених положень відноситься до психологічних ресурсів політичної влади?

- а) культурно-інформаційні;*
- б) силові;*
- в) утилітарні;*
- г) нормативні.*

7. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до психологічних ознак легітимності влади

- а) психологічна депривація;*
- б) визнання правомочності влади;*
- в) сприйняття цінностей, що виражає влада;*
- г) схвалення норм, механізмів функціонування влади.*

8. Який вид легітимності влади не відноситься до її класифікації за М. Вебером?

- а) традиційна;*

- б) демократична;*
- в) легально-раціональна;*
- г) харизматична.*

9. Як Ви вважаєте, яке з указаних положень найповніше характеризує поняття «криза влади»?

- а) зниження авторитету правлячої еліти;*
- б) відчуження громадян від влади;*
- в) ускладнення ситуації, що потребує зміну уряду, розпуск парламенту й ін.;*
- г) неефективність влади.*

10. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до основних мотивів лобістської діяльності?

- а) мотивація досягнень і самоствердження;*
- б) мотивація винагороди;*
- в) мотивація запобігання невдач;*
- г) мотивація політичної соціалізації.*

11. Владу як властивість соціальної організації, спосіб самоорганізації людської спільноти, заснований на поділі функцій управління і виконання, відображає:

- а) телеологічний підхід;*
- б) структурно-функціональний підхід;*
- в) інструменталістський підхід;*
- г) біхевіористський підхід.*

12. Яке із зазначених положень не відноситься до «обличчя влади» як можливості впливати на людей?

- а) отримувати у будь-яких ситуаціях необхідну підтримку;*
- б) уміння отримувати від людей потрібну поведінку, змушувати їх діяти відповідно до інтересів і цілей панівного суб'єкта;*
- в) можливості запобігати і нейтралізувати небажану політичну активність;*
- г) здатність зберігати панування певних сил за відсутності видимого зв'язку пануючих і підлеглих.*

13. Яке з указаних положень не відноситься до особливостей політичної влади?

- а) верховенство;*
- б) публічність;*
- в) розподіл влади;*
- г) моноцетричність.*

14. Яке з положень не відноситься до факторів легітимності політичної влади?

а) асоціація влади з національними силами;

б) проведення політики, яка консервує негативні явища в суспільстві;

в) тривалість й успішність влади;

г) віра у сакральний характер владних інститутів.

15. Яке із зазначених положень не відноситься до основних моделей парламентської опозиції?

а) вестмінстерська;

б) німецька;

в) скандинавська;

г) італійська.

Розділ 11

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- дати визначення основних видів національно-етнічних груп;
- розкрити чинники формування психології національно-етнічних спільнот;
- охарактеризувати такі етнонаціональні процеси, як: асиміляція, інтеграція, сепаратизм, маргінальність;
- охарактеризувати поняття і розкрити структуру національного характеру;
- розкрити поняття національної свідомості й самосвідомості;
- розкрити поняття та особливості етнополітичного конфлікту;
- охарактеризувати основні чинники етнополітичного конфлікту;
- розкрити основні способи запобігання та врегулювання етнополітичних конфліктів.

11.1. Основні види національно-етнічних груп

11.2. Структура і властивості психології нації

11.3. Психологічні особливості національно-етнічних конфліктів

Національна психіка є складовою суспільної свідомості, її найважливішого компонента – суспільної психології, це реальне явище, що виявляється у вчинках і поведінці людей, їх груп і впливає на інші форми суспільної свідомості: ідеологію, правосвідомість, мораль, релігію, науку, мистецтво й ін. Важлива роль у життєдіяльності суспільства, належить соціально-етнічним спільнотам, які будучи за власним походженням пов'язаними з природою та тривалою генетичною еволюцією, свої головні характеристики отримують у соціально-культурному оформленні та передають від покоління до покоління через історичну пам'ять, засвоєння культурних надбань, традицій тощо.

11.1. Основні види національно-етнічних груп

Національно-етнічні групи – це великі групи представників однієї нації або одного етносу, що включають тисячі й мільйони людей, пов'язаних загальними зовнішніми й внутрішніми, психологічними рисами. Якщо йти від простого до складного, це рід і плем'я, народ і нація, раса й етнос.

Британський соціолог Ентоні Дейвід Сміт (1939–2016), вважає, що *етносам властиві шість найважливіших ознак* [245]:

- власне ім'я, аби мати змогу ідентифікувати себе та говорити про «суть» спільноти;
- міф про спільне походження, який містить ідею однорідного витоку в часі й просторі та який дає етносам відчуття уявної спорідненості;
- спільна історична пам'ять;
- один чи кілька елементів спільної культури (які, зазвичай, включають релігії, звичаї, мову);
- прив'язаність до Батьківщини – землі, на якій етнос не обов'язково проживає фізично, – важлива символічна прив'язаність до землі предків, як маємо у випадку діаспорних народів;
- усвідомлення своєї єдності, принаймні у якоїсь частини населення.

Соціально-етнічні спільноти займають особливе місце серед соціальних спільнот, становлячи найбільш сталі історично сформовані угруповання людей, взаємовідносини між якими виступають важливим чинником історичного розвитку людства. Такі спільноти виникають на певній території в ході спільної господарської діяльності. Члени їх володіють загальними рисами психологічного складу, а також чітко усвідомлюють власну єдність і відмінність від інших подібних спільнот.

Для визнання будь-якої групи етнічною спільністю потрібна наявність щонайменше однієї з таких умов:

- члени спільноти усвідомлюють власну приналежність до неї;
- передбачається спільне походження членів спільноти;
- члени спільноти володіють мовною і культурною єдністю;

– є внутрішня соціальна організація, нормується ставлення всередині спільноти і контакти з оточуючими [246].

Етнічні спільноти мали різну форму – від первісного стада людей до сучасних націй. У кожній з цих форм відображено рівень розвитку і характер соціального виробництва, виробничих сил, а також особливості взаємин і видів зв'язків у соціумі [1]. З розвитком цивілізації відзначається ускладнення спільноти, формування внутрішньої структури. Загалом, можна виділити такі етапи розвитку етнічних спільнот [60].

Рід – група кровних родичів, які ведуть власне походження по одній лінії та усвідомлюють себе нащадками загального предка (реального або міфічного), мають загальне родове ім'я, загальні потреби й інтереси, що виявляються в єдиних соціально-політичних діях.

Основними характерними *рисами роду* були первісний колективізм, відсутність приватної власності, моногамної сім'ї. Людина психологічно була розчинена в роді, вона не виділяє себе з нього. Її свідомість була я-сінтонно інтегрованою (інтеграція, яка сприймається як єдина правильна і гідна наслідування) щодо родового середовища. Родове суспільство послідовно пройшло два етапи розвитку – епоху материнського й батьківського родів. У *материнському роду* виробничі відносини людей, зазвичай, збігалися з відносинами між кровними родичами. Водночас був економічним і соціальним осередком первісного суспільства. Перехід до другого етапу родового ладу – *епохи батьківського роду* – пов'язаний з тим, що економічним осередком суспільства стає велика патріархальна сім'я. До цього часу відноситься і початок розкладання родових відносин і поступова зміна їх територіальними. Патріархальні сім'ї різних родів, що живуть поряд, утворюють сусідську общину. Виникає мала сім'я як економічний осередок суспільства. Розпадаючись, родові відносини поступаються місцем соціальним.

Плем'я. Об'єднання двох або більше родів утворює плем'я. Це вища форма безпосередньо політичної організації, на основі певної кількості родів і сімейно-родових кланів на загальній етнічній основі. Плем'я – доволі автономне об'єднання, що відокремлюється на основі володіння власною мовою або діалектом, власними звичаями, характерними іменами, традиціями й віруваннями, власними тотемами, що виражають їх відчуття відособленості. Плем'я

завжди мало контур внутрішньої формальної політичної організації: мало вождя або раду вождів, власні спеціалізовані групи озброєних осіб для захисту території з якою і пов'язане плем'я.

Народ. У давнину, починаючи з античного періоду, слово «народ» уживалося стосовно тієї частини населення, яка добувала свій хліб фізичною працею, отже, воно передусім ототожнювалося з селянством. Ця традиція зміцніла в добу романтизму, в першій половині XIX століття, коли на тлі піднесення фольклорних досліджень саме в селянстві побачили головного носія етнічних традицій, тому поняття «народний» та «етнічний», «національний» уживалися як синонімічні. У XX столітті слово «народ» набрало універсального характеру. Його стали вживати стосовно етнічних груп і різних соціальних об'єднань; ним позначаються стабільні й тимчасові, організовані й стихійні людські скупчення, групи чи зібрання, працюючі маси населення й ін.

Народність. Історики й етнографи стали визначати народність як рівень етноісторичної зрілості, що відповідає першому етапові класового суспільства (починаючи з рабовласницького). Отож і сьогодні народностями називають людські спільноти, які виникли на основі злиття племінних об'єднань, передували націям і мали такі риси, як спільність мови, території, економічних і культурних зв'язків. Народність – це форма спільноти людей, що історично виникає за родоплемінною спільністю і формується на певній території при натурально-господарчій діяльності у процесі злиття, консолідації різних племен завдяки створенню єдиної мови, культури, традицій, обрядів.

Нація. Об'єктивно роди і племена в ході історичного розвитку об'єдналися в нації (від лат. *natio* – «плем'я, народ»). Це великі історичні спільноти людей, що виникли в ході формування спільності, їх території, економічних зв'язків, літературної мови, низки особливостей культури, характеру і психіки загалом. Іноді виникнення націй розглядається як просте продовження й ускладнення родоплемінних зв'язків. У цілому ряду західних етнопсихологічних і політико-психологічних концепцій як основної, а іноді просто єдиної ознаки нації до цих пір фігурує «національний дух» (національна свідомість, національний характер).

В інших варіантах нація розглядається як психологічне поняття, «несвідома психологічна спільність» або ж зводиться до

спільності національного характеру, що сформувався на основі спільності долі, до союзу однодумців. У марксистській традиції визначають націю як спільність на основі «мови, території, економічного життя і психічного складу, що виявляється в спільності культури». У такому трактуванні, нація майже тотожна населенню тієї або іншої країни.

Класичне визначення поняття «нація» належить французькому вченому Ернесту Ренану (1823–1892) в його праці «Що таке нація?» [86]. «Нація, – наголошував Е. Ренан, – це кінцевий результат довготривалої роботи, жертвності й відданості [...]. Нація – це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, і готовністю до нової [жертви]. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти. Існування нації... – це щоденний плебісцит...».

Важливим чинником формування і становлення нації, як уважає американський вчений Бойд Шейфер, є *націоналізм, який характеризує такі риси й цінності* [300].

1. Кордони (географічні чи етнічно-культурні, чи ті й інші разом).
2. Ідея неподільності, єдності нації.
3. Суверенність, за допомогою якої досягається формальна рівність з іншими націями. Суверенність зазвичай ототожнюється з наявністю самостійної держави.
4. Ідея, згідно з якою влада є легітимною тоді, коли вона підтримується народом і слугує інтересам народу (нації).
5. Ідея ототожнення населення з нацією.
6. Безпосереднє ототожнення індивідів із нацією, «безпосереднє членство». Особистість, як частина нації, є рівною з іншими членами нації.
7. Культура (мова, спільні цінності, вірування, звичаї тощо).
8. Уявлення про існування нації в часі, в минулому й майбутньому.
9. Спільні біологічні й спадкові риси.
10. Особливе відношення до певної історичної, іноді навіть «священної» території.

Раса. Це супервеликі ареальні групи людей, пов'язані єдністю походження, яке виражається в загальних спадкових морфоло-

гічних і фізіологічних ознаках, що варіюють лише в незначних, цілком визначених межах, що історично виникли.

Раши є не сукупностями людей, а сукупностями популяцій. Це означає відсутність особливих психологічних відмінностей, що принципово розділяють раси, на чому іноді наполягають деякі відверто расистські концепції. Майже усередині всіх рас простежуються міжнаціональні або, зазначаючи загально міжетнічні психологічні відмінності. Хоча в історії в окремих випадках расові об'єднання і виступали як особливі суб'єкти політичної дії (наприклад, період колонізації Азії, Африки) і продовжують іноді виступати донині (періодично виникаючі расові хвилювання в США, наприклад), ще не відбувалися масштабні політичні дії, коли раси фігурували б як єдине ціле.

Етнос. Під етносом або етнічною спільністю розуміють історичний вид стійкої спільності людей, представленої плем'ям, народністю, нацією або групою націй і національностей.

До особливостей етнічних спільностей відносять такі чинники:

– етноси є найдавнішими природними людськими спільностями, які виникли задовго до появи соціальних класів політичних державних утворень;

– етноси є індивідуальним, унікальним, неповторним феноменом. Вони відрізняються один від одного не лише за своєю формою, але і за змістом власного існування, сутністю та характером. І саме ця неповторність й оригінальність форм та змісту існування етносів робить людство таким різноманітним і мозаїчним;

– основними ознаками етносу вважаються спільне походження, мова, культура, територія, релігія, традиції тощо;

– етногрупи постійно змінюються: одні революціонізують у наднаціональні спільноти (Європейський Союз, безуспішна спроба утворити «радянський народ»), другі зникають унаслідок асиміляції, треті виникають під впливом глобалізаційних й інтеграційних процесів (численні групи мігрантів у країни ЄС й ін.).

Етнічні спільноти відіграють значну роль у соціальному прогресі. Їхня значущість виявляється:

- 1) є одними з найдавніших соціальних утворень;
- 2) становлять численні групи індивідів;
- 3) оскільки етноси є носіями специфічних соціокультурних цінностей, історичного досвіду, вони відіграють велику роль у соціалізації і окремих індивідів, і соціальних груп;

4) беруть активну участь у політичних, культурних, економічних процесах і є, так, однією з найважливіших соціальних складових суспільства.

Національна психологія представників конкретних етнічних спільнот – результат тривалого і специфічного розвитку, на який впливало багато чинників.

Соціально-політичний і економічний розвиток – під його впливом формується своєрідність усіх основних характеристик національної психіки, оскільки вона багато в чому залежить від суспільних й економічних відносин, специфіка вияву яких відображається на розвитку свідомості представників окремої етнічної спільноти.

Історичний розвиток етнічної спільноти – це відповідні межі багатьох просторових, часових трансформацій життя й особливостей психіки її представників, зовнішні і внутрішні атрибути яких визначають своєрідність зародження, функціонування й вияву національної психіки.

Вік етнічної спільноти свідчить про тривалість формування національної психіки людей, можливостях її перспективного розвитку або деградації.

Міжнаціональні відносини етнічної спільноти, їх характер й історичні традиції впливають на характер формування і вияву національної свідомості та самосвідомості її представників, на специфіку й динаміку виявів почуттів щодо інших націй.

Культурний розвиток етнічної спільноти впливає на основні якісні характеристики національної психіки людей, специфіку естетичного, морального сприйняття оточуючого світу, відношення до інших етнічних і соціальних груп.

Мова і писемність етнічної спільноти визначають своєрідність мислення її представників, відображають у своєму змісті різноманітність і багатство її світогляду, поглядів на особливості власного життя та діяльності. Кожна мова і писемність, фіксуючи у значенні слів результати пізнання дійсності, по-своєму її аналізують, синтезують визначений у словах аналіз дійсності, по-своєму їх диференціюють і узагальнюють – залежно від умов, в яких вони формувалися.

Етнічним спільнотам доводиться взаємодіяти одне з одним, нерідко буває так, що етнічні меншини повинні пристосовуватися

до стилю життя, прийнятого титульним етносом. У таких ситуаціях маємо справу з етнічною адаптацією. За своєю сутністю процес адаптації пов'язаний з процесом соціалізації, інтеріорізації норм і цінностей нового соціального середовища, способів предметної діяльності, а також форм соціальної взаємодії, що сформувалися в ньому.

У взаємодії етнічних спільнот виділяють такі етнонаціональні процеси [52].

Асиміляція (лат. *assimilation* – уподібнення) полягає у нівелюванні не тільки відмінностей між етносами в економічному і політичному планах, але й зникненні культури національних меншин. Етнос, що асимілюється, втрачає власну мову, традиційну культуру, етнічну самосвідомість, переймаючи етнокультурні компоненти іншого етносу. У разі, коли процес обмежується запозиченням лише культурних компонентів, він називається акультурацією.

Ізоляціонізм або сепаратизм. Передбачає відокремлення етнічної меншини у культурній, економічній і соціальній сферах від інших етнічних і національних груп і процес зосередження на власній групі. Сепаратизм виникає й відтворюється або спонтанно, або внаслідок прагнень і цілеспрямованих дій окремих етнічних спільнот, насамперед – частини їхньої еліти. Мета сепаратистських прагнень і дій зазвичай шляхетна – збереження традиційної групової ідентичності і захист прав групи та її членів. Нині в Україні процеси сепаратизму є актуальною проблемою.

До процесів етнічного поділу належать *етнічна парціація і сепарація*. За *етнічної парціації* відбувається поділ етносу на кілька рівних частин, причому жодний із новоутворених етносів не ототожнює себе зі старим. На ранніх етапах історії етнічна парціація виявлялася у поділі племен на територіально відособлені частини, згодом парціацію зумовлювало розмежування різних частин етносу державними кордонами. Так, унаслідок виникнення державно-політичних кордонів з'явилися різні арабські народи.

Етнічною сепарацією називають відокремлення певної частини народу від основної, що зумовлює утворення самостійного етносу. Якщо за етнічної парціації вихідний етнос фактично припиняє своє існування, то за сепарації – продовжує. Причинами етнічної сепарації є: переселення частини вихідного етносу; держав-

но-політичне відокремлення частини народу, релігійне відокремлення групи етносу. Іноді сепарацію зумовлювали політичне відокремлення частини певного народу (наприклад, валлонів від французів), релігійні розбіжності (харарі (мусульман) від амхара (християн)). Аналізуючи етнічні процеси, варто враховувати тенденцію до відродження національних рухів, традицій, культури.

Інтеграція (лат. *integratio* – поповнення, відновлення). Інтеграція ґрунтується на толерантнім ставленні й здатності усіх членів суспільства вільно взаємодіяти у соціумі. У цій моделі етнічної взаємодії є неприпустимим, щоб одна етнічна спільнота нав'язувала власну культуру й цінності іншій.

Виділяють міжетнічну і внутрішньоетнічну інтеграції. Міжетнічна інтеграція є злиттям самостійних, але культурно і мовно споріднених народів у новий етнос, у процесі якого етнічна самосвідомість змінюється.

Внутрішньоетнічна інтеграція – внутрішнє злиття великого народу – відбувається у процесі стирання відмінностей між його групами без зміни самосвідомості членів. Консолідація може охоплювати етноси різних типів. Так, унаслідок міжетнічної консолідації близькоспоріднених племен невеликих етнічних груп утворювалися народи, а способом консолідації близьких народів – нації.

Виділяють умови, від яких залежить етнічна інтеграція: подолання негативних установок і стереотипів щодо представників етнічних меншин; забезпечення рівних прав і можливостей для всіх громадян країни (подолання стану відсутності громадянства, справедливий розподіл ресурсів, забезпечення верховенства закону); подолання соціально-економічних проблем, пов'язаних із придбанням необхідного житла, облаштуванням, гідним рівнем життя, подоланням безробіття, забезпечення соціального захисту; здійснення заходів для збереження і розвитку культури й освіти етнічних меншин.

Маргінальність. Етнічна маргінальність виявляється як наявність у індивіда етнічних ознак, що характерні для представників різних народів, культур. Маргінальна людина (від лат. *margo* – край) – це людина, у якої не сформована міцна, одностайна, узгоджена система соціальних ідентичностей і ціннісних орієнтацій, що призводить до внутрішньоособистісних й інших конфліктів, психічних розладів. Етнічна маргінальність детермінує невизначеність особистості в системі етнічних відносин, вона виявляється у про-

міжному стані, бо належить до двох (або й більше) етнічних груп. У внутрішньому світі індивіда це відображається як несформованість, суперечливість цінностей, світогляду, життєвих позицій, інших психологічних позицій.

Особливим етнонаціональним процесом виступає *космополітизм*. Своєрідність його полягає в тому, що потреба саме в етнічній ідентичності ніби зникає взагалі, натомість маніфестується інша, позаетнічна спільнота що орієнтується на загальнолюдські цінності, вважаючи етнічність ознакою світоглядної провінційності.

11.2. Структура і властивості психології нації

Національно-етнічна психологія як особливий політико-психологічний феномен є єдністю двох основних чинників: більш ірраціонального національного характеру і раціональної національної свідомості. За своєю структурою це дворівневе утворення. Складна, взаємопов'язана і взаємообумовлена сукупність переважно емоційних (національний характер) і раціональних (національна свідомість) елементів є тим, що іноді називають «психічним складом нації» – духовно-поведінкову специфічність, яка робить представників однієї національно-етнічної групи несхожими на представників інших таких груп. Особливу роль, що структурує національно-етнічну психологію відіграє національний характер [156].

Національний характер – це сукупність найстійкіших, характерних для певної національної спільноти особливостей сприйняття навколишнього світу і форм реакцій на нього.

Національний характер є певною сукупністю емоційно-чуттєвих виявів. Він виражається в емоціях, відчуттях і настроях – у передсвідомих, іноді ірраціональних способах емоційно-чуттєвого освоєння світу, в швидкості й інтенсивності реакцій на події, що відбуваються.

Витоки національного характеру знаходяться у стійких психофізіологічних і біологічних особливостях функціонування людських організмів, включаючи реактивність центральної нервової системи і швидкість протікання нервових процесів. Єдиний національно-

нальний характер є наслідком, психічним віддзеркаленням тієї спільності фізичної території, зі всіма її особливостями, на якій проживає певна група.

Становлення сучасних національних характерів є наслідком складного історико-психологічного процесу, що продовжується протягом багатьох століть. Проживаючи в неоднакових природних умовах люди поступово пристосовуються, виробляють певні загальноприйняті форми сприйняття і реагування на них. З ускладненням соціальної організації людських спільнот адаптивна роль національного характеру, що безпосередньо пов'язували людину і її поведінку з фізичними умовами існування, поступово стає другорядною.

У *структурі національного характеру* розрізняють низку елементів:

- національний темперамент;
- національні емоції;
- національні почуття;
- первинні національні забобони.

Національний темперамент (від лат. *temperamentum* – належне співвідношення частин) у політиці – визнана характеристика поведінки людей через динамічні особливості їх психіки (темпу, ритму, інтенсивності окремих психічних процесів і станів). У структурі зовнішніх виявів темпераменту виділяються три головні компоненти: загальна активність людей, її рухові вияви й зовнішня емоційність поведінки. Національний темперамент відображає домінуючі психофізіологічні й біологічні особливості функціонування нервової системи представників етнічної спільноти.

Національні емоції – що переважають серед представників національно-етнічної групи стану якогось одного, доволі певного тону, наприклад, «національної піднесеності» або, «національного скептицизму». Відома, наприклад, горезвісна «захопленість італійців» або, навпаки, «британська незворушність». Емоції ґрунтуються на темпераменті й пов'язані зі загальним енергетичним тоном життєдіяльності.

Національні почуття – складніші утворення, що є соціально опосередкованими первинними емоціями, які отримали культурно-символічне оформлення.

Національні забобони – це чуттєво забарвлені соціокультурні міфологеми, що закріпилися в емоційній сфері стосовно «ролі»,

«призначення» або «історичної місії» нації або народу. Ці міфологеми можуть стосуватися взаємин національно-етнічної групи з націями-сусідами. Національні забобони є вищим, найбільш соціалізованим, але ірраціональним компонентом структури національного характеру. Різновидом національно-етнічних забобонів є відповідні стереотипи реагування на події, що відбуваються, наприклад, «національний консерватизм», «національне бунтарство» і «національна самовпевненість».

Основні трактування національного характеру. Класифікація наявних трактувань національного характеру охоплює такі варіанти [185]:

- вияв певних психологічних рис, характерних для представників певної нації; вони схожі один на одного у визначеному відношенні і в тому ж відношенні відрізняються від представників інших націй;

- особистість має два рівні свідомості: перший з яких належить власне індивіду (індивідуальна свідомість), а другий – групі індивідів (колективна свідомість). Ці два рівні свідомості мають певну схожість між собою, що пов'язує певного індивіда зі суспільством. Це так зване «суспільство всередині нас», що існує у виді однотипних для усіх членів етнічної спільноти реакцій на ситуації повсякденного життя у формі почуттів і станів, що формують національний характер;

- К. Г. Юнг класифікував народи за допомогою психологічних функцій: мислення, емоції, почуттів й інтуїції. Залежно від того, яка з них переважає, визначав певний психологічний тип індивіда: мисленнєвий, емоційний, сенсорний та інтуїтивний. Вважав, що цю класифікацію можна співвіднести з етнічними спільнотами, оскільки останні формуються з психології окремих індивідів;

- модальний (наявний) – психологічний тип особистості в суспільстві, що переважає;

- «основна структура особистості», визначений зразок особистості, що домінує в культурі нації;

- система позицій, цінностей і переконань що розділяються значною частиною нації;

- наслідок аналізу психологічних аспектів культури, що розглядаються в певному, особливому значенні;

- інтелект, виражений в результатах культури.

Національна свідомість – це сукупність соціальних, політичних, економічних, етичних, естетичних, філософських, релігійних й інших поглядів, що характеризують зміст, рівень й особливості духовного розвитку національно-етнічної групи.

Як і будь-яка форма суспільно-політичної свідомості, національна свідомість є складною, взаємозв'язаною і взаємообумовленою єдністю двох головних складових: буденної і теоретичної свідомості [52].

Структура буденної національної свідомості.

По-перше, складовими внутрішньої структури буденної національної свідомості є повсякденні потреби, інтереси, система цінностей і установок, які відображають певний етап розвитку певної спільності й мають не стільки історичні, скільки конкретні, сьогоднішні витoki власного походження.

По-друге, важливими елементами структури буденної національної свідомості є побудовані на основі певної системи цінностей стереотипні уявлення, прості норми і елементарні зразки поведінки. Тут же – звичаї і традиції, що мають і історичне, і соціальне коріння.

По-третє, важливу групу в структурі буденної національної свідомості утворюють емоційні елементи і детерміновані ними форми виразу в образах, звуках, фарбах. Їх сукупність формує те національно-особливе в повсякденному житті, що зазвичай пов'язане з національним характером і виходить із нього, хоча виявляється в національній свідомості. Як зазначалося, загалом, зв'язок буденної національної свідомості з національним характером доволі міцний.

Теоретична національна свідомість є удосконаленою, науково оформленою, соціально і політично орієнтованим узагальненням вибраних елементів буденної національної свідомості, що здійснюються з певних соціально-політичних позицій. Передусім це ідеологія національно-етнічної групи, що охоплює узагальнено-позитивну самооцінку минулої історії, сьогоднішнього становища і сукупності цілей розвитку нації, програми їх досягнення на рівні всієї спільності й основних її складових, а також вироблені норми, цінності і зразки поведінки, обов'язкові для кожного індивіда – лояльного представника певної національно-етнічної спільності.

Національна самосвідомість – це сукупність поглядів й оцінок, думок і відносин, що виражають зміст, рівень й особливості

уявлень членів національно-етнічної спільності про свою історію, сучасний стан і перспективи власного розвитку, а також про місце серед інших аналогічних спільнот і характер взаємин із ними. Охоплює раціональні (усвідомлення власної приналежності до нації) і емоційні (інколи неусвідомлюване співпереживання своєї єдності з іншими представниками національно-етнічної групи) компоненти.

Національна самосвідомість – основа національної свідомості й всього психічного складу нації. Вона виступає стрижневою системою оцінних відносин і раціонально-ціннісних уявлень, необхідних для самовизначення людини в духовному та соціально-політичному житті. На відміну від національної свідомості, що відображає узагальнені уявлення національно-етнічної групи, національна самосвідомість є більш індивідуалізованим поняттям, що виражає ступінь засвоєння тих або інших компонентів загальнонаціональної свідомості індивідами – представниками національної спільності.

Генезис національної самосвідомості: антитеза «ми» – «вони». Розвиток національної самосвідомості є тривалим історичним процесом, багаторівневим і дуже нерівномірним. Спочатку, в історичному плані, поява зачатків національної самосвідомості відбувалася на буденному етнопсихологічному рівні. Вона була пов'язана з дією одного з базових соціально-психологічних механізмів розвитку людської свідомості загалом – із формуванням і вкоріненням у психіці представників спільності антитези «ми» – «вони». Усвідомлення себе як члена якоїсь групи, цілісності («ми») виникає через зіставлення з представниками іншої групи – якимсь «вони». По суті, це особливий варіант соціального порівняння, внаслідок якого група «ми» відособлюється від групи «вони».

Національно-етнічні стереотипи. На побутовому психологічному рівні вирішенню завдань консолідації сприяє ще один вироблений історично, що зберіг свою дію до нині механізм – національно-етнічні стереотипи. Такі стереотипи – це емоційно виражені, але внутрішньо абстрактно узагальнені, змістовно вихолощені і спрощені, суто площинні (хоч і претендують на всезагальність і абсолютизацію) оцінні образи «типових представників» інших національно-етнічних груп. Проте об'єктивне пізнання для національної самосвідомості цілком не обов'язкове. Більш того, стереотипи пов-

ністю замінюють собою об'єктивне знання. У спеціальних експериментах соціальні психологи довели: люди, дотримуються багатьох стереотипів, легко судять не тільки про невідоме їм, а й взагалі про речі, яких немає. Коли таких людей попросили оцінити представників різних націй і народів, то вони з легкістю висловили негативне ставлення не тільки до тих, що були насправді, але й до спеціально вигаданих дослідниками націй.

Об'єктивні і суб'єктивні основи національної самосвідомості. Зрозуміло, визначальною стратегічною детермінантою розвитку національної самосвідомості в історичному плані були, крім дії етнопсихологічних чинників, і реальні матеріальні, історично обумовлені потреби розвитку спільнот. Це пов'язано з формуванням економічних спільнот людей, що відносяться до одних національних груп і визначалося, передусім спільністю території їх проживання, на якій згодом сформувався єдиний ринковий економічний простір.

Саме економічна спільність, що підсилювала психологічну єдність «ми», ще більше консолідувала розділені феодалними і племінними межами національно-етнічні спільності в єдині нації і вела їх до раціонального усвідомлення себе як єдиного цілого. Каталізаторами, що стимулювали і прискорювали розвиток національної самосвідомості, слугували такі чинники, як реальна або потенційна зовнішня агресія, небезпека поневолення, колонізація та інші ситуації, що несуть загрозу асиміляції, культурного або повного фізичного знищення національних спільнот. У таких умовах формування національної самосвідомості різко прискорювалося і цілком могла тимчасово випереджати становлення економічних спільнот і націй. Так, наприклад, національно-визвольна боротьба проти колоніалізму привела до становлення розвинених форм національної самосвідомості значно раніше ліквідації племінного способу життя і відповідною йому патріархально-племінній психології у низці країн Азії й Африки в ХХ ст.

Очевидне протистояння власної національно-етнічної групи іншим спільнотам сприяє прискоренню усвідомлення і переходу в раціональний план усіх емоційно-чуттєвих основ національної психології. Це обумовлює не тільки появу усвідомленого національного самовизначення, але й усвідомлення власної приналежності до спільності, єдність інтересів і цілей та необхідності сумісної

боротьби за їх здійснення. Виникають усвідомлені національні почуття, з'являється «національне самопочуття». Воно охоплює відчуття причетності до долі власної спільності, любов до історичної національної батьківщини (інколи незалежно від місця народження і мешкання людини), відданість власному народу, пошана його національних особливостей і національної культури. Сюди ж відносяться такі відчуття, як бажання «припасти до могил предків», своєрідна ностальгія, що поєднується з національною гордістю або відчуттям тривоги за долю свого народу, готовність до жертв в ім'я нації й ін.

На основі цього комплексу виникає емоційно забарвлений, але цілком усвідомлений та цілеспрямований в поведінковому плані стан психіки, відповідний певному настрою людини, що виражається у вольовому прагненні до боротьби за незалежність свого народу, його свободу і суверенітет.

Розвиток національної самосвідомості відрізняється не прямолінійним, а швидше хвилеподібним, синусоїдальним характером. Її підйоми і спади визначаються і зазначеними чинниками, і форматом національно-етнічної групи. Відомо: що менша спільність, то загостреніше переживаються нею проблеми національної самосвідомості і більша вірогідність її різких сплесків. Навпаки, що більша така спільність, то впевненіше відчувають себе її представники, і менше заклопотаності певними проблемами та раптовим загостренням. Представники великої нації, зазвичай, не потребують постійного підтвердження і самоствердження їх національної самосвідомості. Пов'язані з ним питання давно вирішені на відповідній державно-політичній основі.

11.3. Психологічні особливості національно-етнічних конфліктів

Етнічний конфлікт становить боротьбу поміж двома або більше етнічними спільнотами, в якій поряд із взаємно важливими політичними, економічними, соціальними, культурними чи територіальними питаннями йдеться про загрозу етнічній ідентичності чи/або фізичному існуванню сторін [26, с. 298–321].

Як вважають дослідники, це поняття, зазвичай, використовується для позначення ситуацій, коли етнічне походження стає найефективнішим засобом мобілізації груп населення, політичних інститутів і рухів при тому, що держава виявляється не здатною задовольнити висунуті вимоги.

Етнополітичний конфлікт – це форма соціально-політичного конфлікту, яка має свої специфічні *особливості* [96]:

- *політичну складову*. Здебільшого етнічні конфлікти є етнополітичними. Розрізняють горизонтальні етнополітичні конфлікти (між етнічними групами, і вертикальні – конфлікти між етнічною групою та державою. Ці відмінності є доволі умовними, оскільки в горизонтальні конфлікти загалом втручається держава – або як посередникмиротворець, або як суб'єкт конфлікту;

- *невну завуальованість*. В окремих випадках етнічність може бути лише «камуфляжем» політичної боротьби, в інших – політичними гаслами і декларованими цілями приховується гострий етнічний конфлікт;

- *статусну природу*. Предметом таких конфліктів найчастіше буває політичний статус етнічної групи, тому однією з найважливіших причин розгортання конфлікту стає зміна взаємодії етнічних груп або середовища цієї взаємодії, при якій економічний або політичний статус однієї з них сприйматиметься її членами як неприйнятний. Крім того, причиною конфлікту може бути побоювання втратити наявний статус;

- *здатність до еволюції*. Політичний конфлікт у процесі його розгортання може набути етнічної підстави. Так, конфлікти політичних еліт різного рівня, наприклад, державного і регіонального, можуть виникнути як ресурсні, однак у разі їх ігнорування чи невдалих спроб їх вирішення можуть перетворюватися в конфлікти ідентичностей;

- *ірраціональність*. Унаслідок надмірної емоційної складової етнополітичні конфлікти відрізняються високим рівнем ірраціональності, що виражається у значному потенціалі агресивності, ненависті та ворожості сторін конфлікту і вибору стратегії взаємодії, що виходять за межі раціонального усвідомлення інтересів;

- *специфічну динаміку розвитку*. Специфічною її характеристикою є значний потенціал ескалації конфлікту і, переважно, швидка його ескалація;

– повне домінування деструктивного потенціалу над його конструктивною складовою, оскільки сторони конфлікту, зазвичай, існують у різних системах «ціннісних координат»;

– багатofакторність. Майже у всіх випадках етнополітичні конфлікти мають декілька об'єктів конфлікту і проблемних зон, наприклад, територіальна суперечка, проблеми політичного або соціально-економічного статусу етнічної групи й етноконфесійні суперечності;

– складність вирішення.

Через зазначені й незазначені причини етнополітичні конфлікти складно піддаються вирішенню, оскільки виникає завдання знайти способи задоволення і нематеріальних інтересів, і вимог підвищення статусу, повернення «одвічних» територій, розширення економічних можливостей, більшого доступу до політичної влади й ін. Тому швидше можна говорити про врегулювання, «заморожування» або перетворення в менш деструктивну форму етнополітичних конфліктів, ніж про їхнє вирішення.

Етнополітичні конфлікти завжди мають соціальну суть, виникають у суспільстві, серед людей і їхніх спільнот. Це – умови життя, побуту соціально-психологічні особливості етносу, соціальна нерівність етносів, відмінність у рівні кваліфікації, освіти, конкуренція на ринку й ін. Усе це викликає зіткнення життєво важливих потреб, інтересів представників різних етносів і виявляється у формі конфлікту. Тому перелічити всі ймовірні причини, детермінанти, чинники, передумови виникнення етнополітичних конфліктів неможливо.

Виділяють основні чинники, які призводять до етнополітичного конфлікту [130]:

– історична пам'ять міжетнічних відносин: війни між народами, нанесені образи, випадки депортації народів, геноцид;

– етнотериторіальні суперечки;

– нерівномірний розвиток територій і як наслідок відмінності за показниками рівня життя між високорозвинутими і периферійними регіонами, що може тлумачитися в термінах панування і підпорядкування. Цей аргумент використовується політичними елітами як найважливіший доказ етнічної мобілізації групи;

– суперництво між етнічними групами за використання ринкових можливостей і за доступ до найефективніших видів

діяльності (конкуренцію за робочі місця, за власність, за державну підтримку), тобто боротьба за ресурси і власність;

– *розбіжності* у таких показниках, як тривалість життя, народжуваність і смертність, об'єм суспільних благ, що приходиться на весь етнос загалом і на окремих його представників, можливість розвивати власну культуру, представництво у професійно-класових групах і в структурах влади, об'єм політичних прав і політичного суверенітету (низький статус спричинює психологічний стан меншовартості і стимулює дії, спрямовані на його зміну);

– *порушення прав національних меншин*, дискримінація етнічних груп;

– *процеси культурної уніфікації* і, як наслідок, прагнення зберегти самобутність етносу;

– *відсутність реальних умов для розвитку національної культури, навчання рідною мовою;*

– *культурні (цивілізаційні) відмінності між етнічними і релігійними групами;*

– *«патерналізм»*, політика, в основі якої лежить уявлення про архаїчність способу життя малого народу і спроба привити йому культурні зразки розвинутого народу;

– *боротьба лідерів й еліт* за сфери економічного і політичного впливів і внутрішня боротьба за лідерство у межах етнічної групи;

– *стереотипи негативного сприйняття іншого народу.*

Сучасну Україну фахівці визначають як регіон із порівняно низьким ступенем етноконфліктності й відсутністю антагоністичних суперечностей у міжетнічних стосунках, з переважанням компромісної налаштованості етнічних спільнот і з загальним визнанням міжетнічного миру й злагоди як цінності вищої за вірогідні вигоди від етнополітичних «перемог». І справді, якщо поринути в історію, то можна констатувати, що відмінною ознакою українства в усі часи була його специфічна культурна толерантність – здатність сприймати і засвоювати інші культури й світогляди.

У разі цього варто зазначити, що на *стан конфліктності сучасної етнополітичної ситуації в Україні можуть негативно впливати:*

– *перехідний стан суспільного життя;*

– *відсутність стабільних інститутів громадянського суспільства* і традицій публічного громадського обговорення актуальних питань розвитку суспільства, зокрема міжнаціональних;

– *недостатність досвіду самоорганізації на груповому і регіональному рівнях.*

Поліетнічний склад населення будь-якої країни спонукає державу до пошуку відповідних механізмів її функціонування, який упереджував би протистояння за етнічною, культурною чи мовною ознаками, а в разі виникнення етнополітичних конфліктів, забезпечував ефективні способи їх вирішення.

Будь-який конфлікт, а особливо етнополітичний, ліпше попередити, не дозволити йому перейти з латентної стадії у відкриту. Для цього важливо знати, як досягти розвитку проблемної ситуації в конструктивному напрямі і корелювати поведінку та стосунки між учасниками протистояння, яка була характерна для них до виникнення конфліктної ситуації. Дії у цьому напрямі мають бути спрямовані на [88]:

– *утвердження правових відносини, зорієнтованих на забезпечення рівності прав усіх громадян;*

– *вироблення програми (заходів) щодо прогнозування та запобігання конфліктним ситуаціям;*

– *адаптацію механізму державного регулювання етнонаціональних процесів відповідно до конкретних ситуацій;*

– *забезпечення національним меншинам доступу до політичного впливу в усіх сферах суспільного життя;*

– *використання системи економічних пільг (регіональні інвестиції, субсидії, регіональні програми);*

– *вирішення нагальних соціальних проблем біженців і мігрантів;*

– *недопущення вирішення міжетнічних суперечностей за допомогою силових дій;*

– *створення інформаційної системи етносоціального і етнодемократичного моніторингу прогнозування й оцінка розвитку етнополітичних і міжетнічних проблем;*

– *розроблення інструментарію їх завчасного попередження й ін.*

Попередження відкритих етнополітичних конфліктів, превентивні заходи з їхнього врегулювання – набагато ефективніша

стратегія, ніж спроби сформувавши конструктивну взаємодію сторін у процесі «гарячої» фази етнополітичного конфлікту. У західній конфліктології уявлення про способи вирішення етнополітичних конфліктів загалом поділяються на три основних напрямки: Оперативні рішення, тобто деякі одноразові дії, спрямовані, зазвичай, на недопущення їх розгортання (зокрема, усунення їх найбільш «чутливих» проблем), або пов'язані з мінімізацією ризику їх ескалації (притягнення до відповідальності організаторів, активізація інформаційно-роз'яснювальної роботи). Тактичні рішення, спрямовані на врегулювання «гарячих» конфліктів через силовий, й економічний тиск на їх учасників, або через організацію переговорного процесу. Стратегічні рішення, орієнтовані на попередження криз у міжнаціональних відносинах на основі створення правових, політичних, економічних і соціально-психологічних умов для їх гармонійного розвитку.

Є різні *способи врегулювання етнополітичних конфліктів* [136]:

– *консолідація* – «врощення» етнічних груп, передусім їхніх еліт у політичну й адміністративну структуру держави;

– *федералізація* – децентралізація і розподіл влади по вертикалі, що передбачає передання частини владних повноважень регіональним етнічним спільнотам;

– *синкретизм* – культурне закріплення етнічної різноманітності (надання права на «національно-культурну автономію»);

– *визначення громадянства по «ґрунту»*, а не «по крові», що передбачає отримання громадянства будь-якою людиною, що народилася на території національної держави;

– *символічна політика* – орієнтація на спільні історичні символи, події, героїв, вилучення з публічного вжитку понять, які набули стійкого негативного змісту, і заміна їх нейтрально забарвлення.

Демократичними способами державно-політичної оптимізації міжнаціональних відносин у світовій політичній практиці визнано:

- децентралізацію;
- пропорційний розподіл ресурсів і влади;
- договірне заміщення посад у владних структурах представниками різних етнонаціональних спільнот;
- гарантованість прав національних меншин;
- мультикультуризм.

Федералізм як спосіб організації державної влади у поліетнічних державах означає передання більш або менш контрольованих повноважень з боку центральної влади тим національним меншинам, які є чисельними і компактно проживають на певній території.

Мультикультуралізм – політика щодо національних меншин або емігрантів, спрямована на задоволення та підтримку їхніх культурних запитів за умов цілеспрямованого виховання лояльності до єдиної в межах держави політичної нації (найбільшого поширення набув у США, Канаді).

Показниками лояльності за умов впровадження мультикультуралізму в державній політиці є:

- опанування та використання державної мови;
- участь у політичному житті країни, у діяльності усталених державних інституцій (політична лояльність);
- толерантне відношення до всіх без винятку представників національностей (національна лояльність);
- віра в спільне майбутнє країни і сумісна діяльність задля його досягнення.

Толерантність походить (від лат. *tolerantis* – терплячий) і означає лояльне ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань і позицій. «Толерантність – це необхідність не тільки гарантування свободи легітимному «іншому», а й надання слабкому «іншому» бажане збільшення переваг для самореалізації. Точніше, бажане збільшення переваг для слабшого має бути компенсоване зменшенням шкоди для сильнішого в опозиції».

Окремо виділяють поняття «досконалої толерантності». Під ним розуміють не тільки свідоме та позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи когось «іншого» самому вести свої громадянські або приватні справи у будь-який спосіб, який відповідає встановленим законом межам, а й захист з боку держави свободи кожного пересічного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження».

Основними різновидами толерантності є [187]:

- *терпелівість* – вимушено пасивна реакція на «інше»;
- *нейтральність* – нейтральне сприйняття та захист «іншого» там, де воно не вступає в суперечність із правом на свободу думки, слова, світогляду щодо решти населення;

– *позитивна толерантність* – свідоме надання слабкому «іншому» певних переваг у самореалізації.

Для досягнення успіху у врегулюванні етнополітичних конфліктів, необхідно, щоб етнічний чинник був максимально деполітизованим і не відігравав значної ролі, а то і взагалі був виключений з політичної сфери як самостійний і самоцінний чинник. Це однак не заперечує його зростання і значущості у сфері культурних відносин (особливо в умовах глобальної інтеграції культур, що об'єктивно викликає супротив на рівні етносвідомості). Упередженню і конструктивному вирішенню етнополітичних конфліктів сприяє державна етнополітика. Етнополітика держави – це система концептуальних накреслень, програм й організаційних заходів у сфері етнонаціонального, етнокультурного і етнополітичного розвитку поліетнічного суспільства задля досягнення міжнаціональної злагоди, гарантування умов для збереження і розвитку етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин.

Демократичними засадами етнічної політика держави є:

- визнання нерозривності прав людини і прав національностей;
- гарантування всім громадянам, незалежно від їх національного походження, рівних політичних, соціальних, економічних прав і свобод;
- дотримання міжнародних зобов'язань щодо етнічних меншин.

Головна мета *державної етнонаціональної політики України* в контексті процесу демократизації суспільства – створення рівноправних умов для взаємодії усіх етносів у процесі розбудови демократичної держави на основі консенсусу і злагоди в інтересах усіх етносів, оптимізація міжнаціональних, а ширше – міжкультурних стосунків національного виміру. Вона охоплює *такі пріоритетні напрями:*

- забезпечення консолідації і розвитку української нації, відродження її національної свідомості і культурно-національних традицій, забезпечення функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя;
- завершення процесу формування української політичної нації;

- створення рівних можливостей для всіх громадян держави у всіх сферах суспільно-політичного життя;
- усебічне задоволення потреб і запитів національних меншин, створення умов для їх вільного національно-культурного розвитку через законодавчо гарантоване їм право на культурно-національну автономію, підтримка діяльності національно-культурних товариств;
- визнання прав осіб, незаконно депортованих за національною ознакою та сприяння їх інтеграції в українське суспільство;
- формування психологічного мікроклімату, високої поваги, любові та пошани до звичаїв, релігії, культури та традицій усіх етносів, що проживають в Україні;
- піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами України. З метою гармонізації міжетнічних відносин органи державної влади й управління в реалізації завдань етнополітики повинні виходити з наступного:
  - здійснення єдиної етнополітики у сфері національних відносин відноситься до компетенції і центральних, і значною мірою, місцевих органів влади, її реалізація залежить від професійної компетенції, особистих моральних чеснот державних службовців;
  - дорадчими органами у вирішенні проблем міжетнічних відносин на громадських засадах при місцевих органах державної влади і місцевого самоврядування повинні стати різні за формою об'єднання представників національних меншин;
  - громадяни всіх національностей на рівних підставах призначаються на посади в органах виконавчої влади, регіонального і місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій;
  - успіх у реалізації завдань державної етнополітики забезпечується значною мірою дієвою системою національно-патріотичного виховання, формування культури міжетнічного спілкування, утвердження в суспільстві державного патріотизму і громадянської позиції;
  - в інтересах консенсусу, взаємоповаги та злагоди в сфері міжнаціональних відносин органами державної влади і місцевого самоврядування повинно здійснюватися дієве інформаційно-аналітичне забезпечення державної етнополітики.

Стратегічним завданням держави має залишитися сприяння вільному розвитку, взаємопроникненню й зближенню культурних, цивілізаційних цінностей етносів, які проживають на українських теренах.

Головними й постійними чинниками уникнення конфронтаційної ситуації є: забезпечення державного суверенітету України; формування громадянського суспільства; законодавчо гарантована безпосередня і представницька участь усіх спільнот (передусім нечисленних) у здійсненні владно-управлінських функцій, виробленні й здійсненні державної та регіональної політики, особливо якщо вона стосується територій компактного проживання цих спільнот; сприяння розвитку й взаємозбагаченню етноукраїнської культури й інших етнічних культур України; зміцнення демократії як умови забезпечення рівних прав, можливостей та відповідальності українців і громадян іншої етнічної ідентичності в усіх сферах суспільного життя, між собою і стосовно суспільства загалом [31].

Резюме

1. Національно-етнічні спільноти – великі групи представників однієї нації або одного етносу, що включають тисячі і мільйони людей, пов'язаних загальними зовнішніми і внутрішніми психологічними рисами. Історично, це рід і плем'я, народ і нація, раса й етнос.

2. Національний характер – сукупність стійких, характерних для спільноти особливостей сприйняття навколишнього світу, відношення до нього і форм реакцій на цей світ. Національний характер є особливою цілісністю. Це визначена, специфічна для національно-етнічної групи доволі стійка сукупність емоційно-чуттєвих характеристик. Він виявляється в енергетичному тонусі і настрої представників групи, в темпераменті, емоціях і відчуттях людей – у передсвідомих формах і механізмах ірраціонального освоєння миру, а також у швидкості, інтенсивності і знаку реакцій на події, що відбуваються.

3. Національна свідомість – сукупність соціальних, політичних, економічних, етичних, естетичних, філософських, релігійних

й інших поглядів, що характеризують зміст, рівень і особливості духовного розвитку групи. Національну свідомість відображає процес історичного розвитку спільності. До базових елементів національної свідомості входять: 1) усвідомлене відношення до національних цінностей; 2) здібність до їх множення; 3) усвідомлення необхідності об'єднання спільності ради реалізації національних інтересів.

4. Національна самосвідомість – сукупність поглядів, оцінок, думок і відносин, що виражають зміст, рівень і особливості представлень членів національно-етнічної групи про свою історію, сучасний стан і перспективи, а також про місце серед інших спільнот. Національна самосвідомість включає раціональні і меншою мірою, емоційні компоненти.

5. У політико-психологічному розвитку людства простежуються дві протилежні тенденції. З одного боку, це яскравіше і тому помітне, хоча менш масове, загострення національно-етнічних проблем. З іншого – прихований, непомітний, але масовий рух до глобалізації.

6. Етнополітичний конфлікт – це форма соціально-політичного конфлікту, яка має власні специфічні особливості: політичну складову, певну завуальованість, статусну природу, здатність до еволюції, ірраціональність, специфічну динаміку розвитку, повне домінування деструктивного потенціалу над його конструктивною складовою, багатофакторність, складність вирішення.

7. Виділяють основні чинники, які призводять до етнополітичного конфлікту: історична пам'ять міжетнічних відносин; етнотериторіальні спори; нерівномірний розвиток територій та відповідних етнічних груп; суперництво між етнічними групами за використання ринкових можливостей і за доступ до найефективніших видів діяльності; розбіжності у тривалості життя, народжуваності і смертності, об'єм суспільних благ, що приходиться на весь етнос загалом і на окремих його представників; порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп; процеси культурної уніфікації і, як наслідок, прагнення зберегти самобутність етносу; відсутність реальних умов для розвитку національної культури, навчання рідною мовою; культурні (цивілізаційні) відмінності між етнічними і релігійними групами; «патерналізм»; боротьба лідерів й еліт за сфери економічного і політичного впливу; стереотипи негативного сприйняття іншого народу.

8. Існують різні способи врегулювання етнополітичних конфліктів: консолідація; федералізація; синкретизм; визначення громадянства по «грунту», а не «по крові»; символічна політика. Демократичними способами державно-політичної оптимізації між-національних відносин у світовій політичній практиці визнано: децентралізація; пропорційний розподіл ресурсів і влади; договірне заміщення посад у владних структурах представниками різних етнонаціональних спільнот; гарантованість прав національних меншин; мультикультуризм.

Контрольні запитання

1. Дайте психологічну характеристику національно-етнічних спільнот.
2. Охарактеризуйте чинники розвитку національно-етнічних спільнот.
3. Проаналізуйте структуру та властивості психології нації.
4. Розкрийте суть національного характеру.
5. Розкрийте особливості національного темпераменту й емоцій.
6. Окресліть специфіку національних почуттів і забобон.
7. Охарактеризуйте національну самосвідомість.
8. Назвіть чинники формування національного характеру української нації.
9. Які особливості менталітету українців?
10. Охарактеризуйте національно-етнічні проблеми в сучасному світі.
11. Причини та стан етнополітичних проблем в Україні.

План семінарського заняття

(2 год)

1. Психологічна характеристика національно-етнічних спільнот.
2. Структура і властивості психології націй.
3. Національно-етнічні проблеми в сучасному світі.

Теми рефератів

1. Проблеми становлення української політичної нації.
2. Причини і наслідки етноконфліктів.
3. Психологічні аспекти етнополітичних процесів в Україні.
4. Психологічні складові менталітету української нації.

Рекомендована література

1. Бех Ю. Космополітизм як світоглядно-ідеологічна платформа розбудови освіти XXI століття / Ю. Бех // Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис. – К.: Педагогічна преса, 2015. – С. 11–16.
2. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
3. Єрмаков П. П. Етнополітичний конфлікт: сутність та проблеми визначення / П. П. Єрмаков // Політологічний вісник. – 2005. – № 20. – С. 281–288.
4. Запорожець Т. В. Етнополітичний конфлікт: концептуальний аналіз / Т. В. Запорожець // Статистика України. – 2010. – № 2. – С. 76–81.
5. Казьмирчук М. Г. Етнополітика: підручник / М. Г. Казьмирчук. – К.: УкрСіч, 2013. – 360 с.
6. Капітон В. П. Український етнос у контексті сучасних цивілізаційних процесів (філософський аналіз): монографія / В. П. Капітон. – К.: ДДФА, 2012. – 220 с.
7. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві / М. І. Пірен // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2015. – № 2. – С. 51–57.
8. Пірен М. І. Етнопсихологія: підручник для студентів / М. І. Пірен. – К.: Ун-т «Україна», 2011. – 525 с.
9. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. С. Римаренко. – К.: ІПіЕНА ім. І. Ф. Кураса НАП України. – 2014. – 188 с.
10. Платонюк К. Архетиповість нації: зміст та форми / К. Платонюк. – Тернопіль: Лимар, 2011. – 164 с.
11. Сміт Е. Нація та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 278 с.
12. Сміт Ентоні. Національна ідентичність / пер. з англ. Петро Тарашук / Ентоні Сміт. – К.: «Основи», 1994. – 224 с.
13. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.

14. Халілев Р. А. Міжетнічні конфлікти та їх зв'язок зі станом оперативної обстановки / Р. А. Халілев // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. «Юридические науки». – Т. 26 (65). – 2013. – № 1. – С. 300–310.

15. Шугай М. А. Психологічні умови формування етнічної толерантності / М. А. Шугай // Психологічні перспективи. Вип. 12. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 280 с.

16. Shafer B. Faces of Nationalism New Realities and Old Myths / B. Shafer. – New York. – 1972. – P. 17–20.

Тести

1. На ваш погляд, група кровних родичів, що ведуть власне походження по одній лінії – це:

- а) *рід*;
- б) *плем'я*;
- в) *нація*;
- г) *етнос*.

2. Великий ареал людей, пов'язаних єдністю походження, яке виражається у загальних спадкових морфологічних і фізіологічних ознаках – це:

- а) *етнос*;
- б) *раса*;
- в) *нація*;
- г) *народність*.

3. Як Ви гадаєте, яке з положень, не відноситься до характерних рис нації, визначених К. Келгогном?

- а) *ідея неподільності, єдності нації*;
- б) *суверенітет, наявність самостійної держави*;
- в) *спільні біологічні і спадкові риси*;
- г) *кровна спорідненість*.

4. Як Ви вважаєте, яке з указаних положень не відноситься до структури національного характеру?

- а) *особливості політичної соціалізації*;
- б) *національний темперамент*;
- в) *національні емоції*;
- г) *національні почуття*.

5. Сукупність найстійкіших, характерних для національної спільноти особливостей сприйняття навколишнього світу і форм реакцій на нього – це:

- а) національний темперамент; б) національні традиції;*
- в) національний характер; г) національні забобони.*

6. На ваш погляд, емоційно виражені, абстрактно узагальнені, змістово спрощені оцінки, образи типових уявлень щодо інших національно-етнічних груп – це:

- а) національні цінності й установки;*
- б) національна самосвідомість;*
- в) національні звичаї і традиції;*
- г) національно-етнічні забобони.*

7. Як Ви гадаєте, генезис національної самосвідомості зумовлений?

- а) рівнем засвоєння загальнонаціональної свідомості;*
- б) антитезою «ми» – «вони»;*
- в) рівнем раціонального усвідомлення власної належності до нації;*
- г) емоційним усвідомленням своєї належності до нації.*

8. Як Ви вважаєте, яке із зазначених положень не відноситься до основних видів толерантності?

- а) терпимість – вимушено пасивна реакція на «інше»;*
- б) нехтування своїми правами на користь іншого;*
- в) нейтральність – нейтральне сприйняття та захист «іншого» там, де воно не суперечить праву на свободу думки, слова, світогляду щодо решти населення;*
- г) позитивна толерантність – свідоме надання слабкому «іншому» певних переваг у самореалізації.*

9. На ваш погляд, яке з положень не можна віднести до демократичних способів оптимізації міжнаціональних відносин?

- а) децентралізацію;*
- б) пропорційний розподіл ресурсів і влади;*
- в) культурну уніфікацію;*
- г) гарантування прав національним меншинам.*

10. Як Ви гадаєте, яке з положень найповніше та відповідніше відображає поняття «толерантність»?

- а) вимушена пасивна реакція на «інше»;*
- б) нейтральне сприйняття і захист «іншого»;*

в) лояльне ставлення до інших думок, вірувань, політичних уподобань і позицій;

г) свідоме надання іншому певних переваг у самореалізації.

11. Як Ви вважаєте, яке з положень не відноситься до особливостей етнополітичного конфлікту?

а) політична складова конфлікту;

б) завуальованість конфлікту;

в) простота вирішення;

г) ірраціональність.

12. На ваш погляд, яке з зазначених положень не відноситься до чинників, що призводять до етнополітичного конфлікту?

а) недостатність досвіду самоорганізації етнічної групи;

б) історична пам'ять міжетнічних відносин;

в) відсутність реальних умов для розвитку національної культури і мови;

г) порушення прав національних меншин.

13. Як Ви гадаєте, яке з указаних положень не відноситься до демократичних способів оптимізації міжнаціональних відносин?

а) пропорційний розподіл ресурсів і влади;

б) гарантування прав національних меншин;

в) процеси культурної уніфікації;

г) договірне заміщення посад у владних структурах.

14. На ваш погляд, яке із зазначених положень не відноситься до способів врегулювання етнополітичних конфліктів?

а) символічна політика;

б) децентралізація (федерація);

в) вирішення нагальних проблем біженців і мігрантів;

г) синкретизм, культурне закріплення етнічної різноманітності.

15. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до показників лояльності до єдиної в межах держави політичної нації?

а) опанування і використання державної мови;

б) участь у політичному житті держави;

в) толерантне відношення до представників різних націй;

г) відсутність реальних умов для розвитку національної культури.

**Розділ
12**

**ПСИХОЛОГІЯ
СТИХІЙНОЇ
МАСОВОЇ
ПОВЕДІНКИ**

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити особливості й основні види масових стихійних спільнот;
- в'яснити об'єктивні й суб'єктивні чинники утворення масових стихійних спільнот;
- розкрити соціально-психологічні механізми впливу людей у масових спільнотах;
- охарактеризувати види натовпу та його психологічні особливості;
- показати склад агресивного натовпу та основні етапи його розвитку;
- розкрити психологічні особливості поведінки індивіда під впливом натовпу;
- охарактеризувати психологічні способи впливу на натовп;
- визначити поняття паніка та її психологічні характеристики.

12.1. Основні види масової стихійної поведінки

12.2. Натовп як соціально-психологічний феномен

Реальна практика суспільного життя переконливо доводить, що у перехідні, переломні етапи суспільного розвитку психологічні феномени не лише супроводжують соціально-економічні та політичні процеси чи події, а й здатні активно впливати на них. Саме тому, актуальним є дослідження психологічних особливостей та закономірностей стихійної групової поведінки як діяльнісного вияву масової свідомості.

12.1. Основні види масової стихійної поведінки

Одним із видів великих груп є масові спільноти, які виникають стихійно та існують протягом короткого часу. Якщо організовані групи утворюються спеціально, то стихійні виникають випадково. Вони, зазвичай, є масовою реакцією людей на політичну кризу чи нестабільність, певні соціальні, економічні явища тощо. Вони не мають чіткої програми діяльності, поведінка їх учасників не регламентована, не визначається правилами та статутами, відсутній чіткий розподіл функцій між їх учасниками. Стихійні виступи мас викликають інтерес психологів не тільки через їх суспільно-політичну значущість, але й тому, що для них характерні своєрідні психологічні закони, що мають специфічний вияв.

Маса – це сукупність індивідів, об'єднаних у численну аморфну групу, які не мають безпосередніх контактів і пов'язані певним спільним більш-менш постійним інтересом.

Зазвичай особи стають учасниками політичних процесів, об'єднуючись і в організовані групи за інтересами, й у випадкові, тимчасові утворення, як натовп, публіка, аудиторія, глядачі, тощо. У такому стані люди набувають специфічних ознак політичної маси до яких належать:

Характерні *особливості масових стихійних груп та їх діяльності*. Серед них, зокрема, виділяють [54]:

- соціальні об'єднання за певним інтересом, члени якого мають різний ступень його усвідомлення;
- відсутність однієї універсальної причини їх утворення і активної діяльності;
- різні, не обов'язково політичні, приводи утворення груп та їх виступів;
- переважання ірраціональних інстинктивних почуттів над свідомими, прагматичними (раціональними), вивільнення з-під контролю підсвідомих інстинктів;
- формування почуття «стадності», за якого будь-яка індивідуальність, оригінальність нівелюється, що дає можливість учасникам стихійних виступів відключати волю, розум і діяти за законами зграї;

- висока емоційність, що досягається через поширення емоцій та почуттів під впливом навіювання, зараження тощо;
- відсутність критичного ставлення до себе, перенесення вини на інших, часто бездоказові звинувачення («образ ворога»);
- аморфність і однорідність структури таких груп;
- відсутність конкретного лідера (авторитетного, якщо група лише сформувалася), а якщо такий лідер виявляється, то його влада, зазвичай, необмежена;
- імпульсивність і схильність до зміни настрою;
- низький рівень культури поведінки, дій тощо.
- анонімність – члени маси не відрізняються один від одного ніякими особистісними властивостями і якостями.

До стихійних масових груп можна віднести – *аудиторію, зібрану і незібрану публіку, соціальні кола, натовп* [40; 275].

Під *аудиторією* (лат. *auditor* – слухач і *auditorium* – приміщення, де виголошують промови, читають лекції) розуміють соціальну спільність людей, які поєднані з комунікатором – індивідом чи групою, що володіють певною інформацією та доводять її до відома спільноти. Аудиторія може здійснювати як безпосередню взаємодію з комунікатором (слухання промовця), так і опосередковано, анонімно (вплив ЗМІ). Так, найхарактернішою рисою аудиторії є практично одностороння взаємодія, слабкий зворотній зв'язок з комунікатором, а особливо – у разі з великою аудиторією.

Аудиторія – це складне та неоднорідне соціальне утворення. Це пов'язано, насамперед, з тим, що люди по-різному сприймають і засвоюють інформацію. Якщо одна частина аудиторії не сприймає інформацію через певні особисті якості чи культурні переконання, то інша частина швидко засвоює ту саму інформацію. Так, будь-яка аудиторія має тенденцію до розподілу на окремі спільноти, всередині яких починається взаємний обмін думками, спілкування. Це дає змогу кожній із виокремлених спільнот сформувати спільну думку відносно тих чи інших подій.

Зібрана публіка (від глядачів у театрі до учасників мітингів, що мають спільні установки, орієнтації під впливом одного й того самого предмета сприймання в один і той самий момент, готові до дії), *незібрана публіка* (електоральні маси, аудиторія ЗМІ, прихильники кумирів культури, становить поляризовану масу, тобто біль-

шість людей, що мають спільне в мисленні, інтереси яких викликані однаковими стимулами, живуть не одне з одним, а одне біля одного).

Соціальні кола – спільноти, що формуються та функціонують з метою обміну інформацією між їхніми членами. Ці спільноти не ставлять цілей, не мають виконавчого апарату. Головна функція таких груп – обмін поглядами, новинами, коментарями, аргументами. Відсутність єдності робить соціальні кола нестійкими утвореннями. Індивіди, що формують такі кола, проходять відбір за двома критеріями [120]:

- спільна зацікавленість у темі дискусії (коло футбольних вболівальників);

- приналежність до певної субкультури (ділові кола, що об'єднують бізнесменів).

Є кілька видів соціальних кіл:

- *контактні кола* – соціальні спільноти людей, що постійно зустрічаються на конкурсах, у транспорті чи чергах. Наявність спільних інтересів дає змогу зав'язувати короткі знайомства. Кордони таких спільнот украй невизначені, їх склад визначається просторовими контактами, вони легко утворюються та розпадаються;

- *професійні кола* – соціальні спільноти, члени яких збираються для обміну інформацією за професійними ознаками. Вони виникають у межах формалізованих груп на підприємствах, зустрічах, нарадах, серед учених, акторів тощо. Крім того, від учасників професійних кіл вимагається виконання певних норм, і, так, у них збільшується ступінь соціального контролю;

- *дружні кола* – це соціальні спільноти з обміну інформацією, що виникає між індивідами, які поєднані відносинами дружби. Дружнє соціальне коло може трансформуватися в дружню групу, якщо його члени будуть діяти погоджено і мати систему очікувань відносно дій один одного;

- умовно до стихійних соціальних груп можна віднести *статусні соціальні кола* – соціальні спільноти, що виникають з приводу обміну інформацією серед індивідів, які мають приблизно однакові соціальні статуси (аристократичні кола, кола жінок, чоловіків, пенсіонерів тощо). Статусні кола формуються за принципом приналежності до однієї субкультури і є важкодоступними для осіб з іншим статусом.

Усі соціальні кола можуть мати лідерів – осіб, що акумулюють, узагальнюють різні погляди, думка яких має значення для членів кола і впливає на їхню поведінку. Ці лідери зазвичай неформальні і не мають змоги контролювати поведінку членів соціального кола.

Натовп – це тимчасове зібрання людей, об'єднаних у фізично обмеженому просторі спільністю інтересів. Натовп – це безкультурне накопичення людей, які не мають чітко усвідомленої спільної віри, проте пов'язані між собою подібністю емоційного стану і загальним об'єктом уваги» [54].

Віднедавня виник новий вид масових акцій – флешмоб, або миттєвий натовп (від англ. *flash* – спалах, мить; *mob* – натовп). Його особливість полягає в тому, що у призначений час велика група людей з'являється у громадському місці, виконує заздалегідь обумовлені дії, інколи абсурдні і потім зникають. Мета флешмобу – зацікавити випадкових глядачів, спричинити здивування, збентежити, спантеличити, переляк тощо.

Для виникнення і функціонування стихійних масових груп важливо враховувати такі особливості психології масової поведінки [171]:

- *символічність місця*, для учасників стихійних масових зібрань бажано вибирати площі й вулиці, що мають символічне значення. Зазвичай, це – центральні вулиці і площі, які у жителів міста, селища асоціюються з важливими подіями;

- *масовість*, акція дійсно повинна бути масовою. Зі збільшенням чисельності учасників зростає відчуття масштабності події, її політичної значущості. Недостатня кількість учасників сприймається як відсутність політичної підтримки, у людей з'являється розчарування, невпевненість у правильності обраних цілей;

- *атмосфера спільності*. Люди повинні відчувати власну особливість, приналежність до групи, що виконує важливу місію. Учасників організованого зібрання необхідно забезпечити матеріалом, що символізує їх приналежність до групи. Це можуть бути великі значки, банти, пов'язки, прапорці, шапочки, футболки тощо;

- *емоційний настрій*, тобто емоційний стан людей має відповідати цілям відповідного заходу, робити їх піддатливими на зовнішній вплив;

– *сприйнятливість*, готовність учасників масових заходів уважно слухати ораторів, адекватно реагувати на їхні заклики, що відповідають їх очікуванням.

Види стихійних масових груп громадян:

– *випадкова* – люди збираються внаслідок залучення уваги до певної екстраординарної події (пожежі, дорожньо-транспортні пригоди, бійки на вулиці тощо), контакти між ними спонтанні та неупорядковані. Вони виявляють інтерес до того, що відбувається, і можуть активно діяти (наприклад, надавати допомогу потерпілим);

– *споглядальна* (публіка, вболівальники) – люди збираються для перегляду чи «співучасті» в цікавій події; їхня поведінка може бути незвичною за формою, надто емоційною, задириливою, але за своєю суттю вона не агресивна і не має на меті порушення громадського порядку;

– *рятівна* – виникає як реакція на небезпечну чи незрозумілу ситуацію; завжди супроводжується підвищеною активністю, спрямованою на уникнення небезпеки;

– *протестна* – люди випадково чи умисно збираються для демонстрації власної незгоди зі словами чи вчинками певних офіційних (посадових) осіб;

Усі зазначені й інші різновиди масових груп громадян за певних обставин можуть перерости, трансформуватися в натовп, що діє. Така трансформація відбувається внаслідок сукупного впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Виділяють такі чинники, що зумовлюють процес формування і розвитку масовидної стихійної поведінки.

1. Соціальними чинниками довготривалої дії варто вважати економічні, соціальні, політичні й інші умови життя в суспільстві, що формують і спонукають негативні соціальні настрої. Конкретні причини агресивної поведінки можуть різнитися залежно від регіональної, національної, релігійної специфіки спільноти, але висновок про соціальне неблагополуччя як спонукальний механізм агресивності має універсальний характер. У тих чи інших ситуаціях пріоритет дії завжди залишається за довготривалими чинниками, конкретна причина події (ситуативний) чинник має сенс лише у контексті перших.

2. *Ситуативними чинниками* можуть стати (пора року та година доби), місце виникнення події, кількість присутніх. Незважаючи на значне різноманіття, є певні закономірності їх впливу: масова поведінка найбільш характерна для весни та осені, неробочих днів (вихідних і святкових); місцем їх виникнення найчастіше є центральні площі населених пунктів, місця масового відпочинку та перетину транспортних артерій.

3. *Індивідуально-психологічні чинники* – внутрішні, індивідуальні схильності окремого індивіда до впливів, що мають місце у масовій стихійній групі та спричиняють його відповідну поведінку. До них можна віднести:

- типологічні (неврівноваженість, висока емоційна збудливість);

- вікові (недостатність соціального досвіду в молоді, консерватизм людей похилого віку);

- характерологічні (конформність, навіюваність, імпульсивність, конфліктність);

- недостатня волева регуляція поведінки особистості;

- особливості інтелектуально-когнітивної сфери (низький рівень інтелектуального розвитку, некритичність та недостатня пластичність мислення, наявність певних стійких переконань і установок);

- вікові, індивідуально-психологічні й інші особливості учасників;

- висока контактність, унаслідок чого виникає просторовий стрес (вторгнення в персональні просторові зони);

- підвищена навіюваність окремих осіб, знижена ефективність дії механізмів контр навіюваності (опору впливу навіювання);

- емоційна збудливість, підвищене хвилювання людей та емоційне сприймання дійсності;

- пригнічення відчуття відповідальності за власні вчинки і дії.

4. На поведінку учасників стихійних масових груп впливають також *специфічні стани організму людини*:

- стан сп'яніння та наркотичного збудження;

- астенизація після хвороби;

- утом, тривалі та виснажливі фізичні навантаження, перенесені психічні потрясіння;

– специфічні індивідуальні психічні стани (фрустрація, роздратування, невдоволення, депресія, відчуження тощо).

Окрім цього, має значення *соціально-психологічна специфіка конкретної масової групи* [145]:

– *значна кількість осіб* створює сприятливі умови для дії механізмів емоційного зараження, навіювання, наслідування та ін. Їх ефективність залежить від кількості присутніх, цим визначається й інтенсифікація механізму притягнення – це однієї умови зростання натовпу, бо виникає відчуття безпеки, анонімності, могутності сили. Особливо небезпечне скупчення людей на відносно невеликій території, що суттєво полегшує взаємовплив один на одного та реалізацію завчасно підготовлених негативних дій:

– *раптовість виникнення* визначається потенційною можливістю вияву некерованих процесів і подій та стосується і загострення ситуації, і переходу учасників до активних дій чи трансформації організованого зібрання у некерований натовп. Вона особливо небезпечна за умови неготовності особового складу поліції, бо інколи можлива навіть за відсутності будь-яких зовнішніх впливів;

– *високий ступінь невизначеності та бурхливості розвитку подій* – з огляду на це, для попередження можливих негативних наслідків важлива попередня інформація про час, місце, характер і масштаби події, що планується чи відбувається (врахування програми проведення того чи іншого масового заходу, перевірка наявності необхідних засобів у разі виникнення проблем, нейтралізація можливих провокацій, розрахунок місткості приміщення чи території, визначення маршрутів руху до визначеного місця та можливостей обмеження доступу людей, їх нагальної евакуації, відпрацювання заходів із попередження та усунення можливих аварійних й інших небезпечних виявів).

Під впливом сукупності зазначених чинників думки та почуття присутніх, відповідно, їх дії та вчинки набувають нової якості, починають значно різнитися від тих, що характерні для їх повсякденного життя.

Загалом *психіка людини змінюється* так:

– *збільшується емоційність сприймання* того, що індивід бачить і чує. Підвищена емоційність пригнічує раціональні засоби

поведінки, почуття починають домінувати над інтелектом аж того, що людина взагалі втрачає здатність логічно міркувати і контролювати власну поведінку;

– *підвищується навіюваність і зменшується рівень критичного ставлення до себе й оточуючих*. Зменшується здатність до раціональної переробки інформації, що надходить, з'являється ефект швидких перебігів уваги. Це створює сприятливе тло для зовнішніх впливів, зокрема, через розповсюдження чуток для формування агресивних установок;

– *пригнічується відчуття відповідальності*, виникає впевненість у власній безкарності («відповідати за все, що відбувається, повинні всі, а не хтось особисто»), з'являється усвідомлення власної анонімності. Внаслідок цього стає можливим вчинення дій і поведінка загалом, що в звичайних умовах для особистості неприйнятні.

Психологічні механізми впливу людей один на одного у масових групах. Найважливішими треба вважати [223]:

1) *механізм притягнення* – привертання уваги людей до певної події, залучення їх до присутніх. Надалі скупчення людей само собою стає самостійним могутнім стимулом для зацікавленості. Дослідженнями американських психологів встановлено, що до групи з 15 осіб, які стоять на вулиці й дивляться у певному напрямку, відразу приєднується приблизно 40% перехожих, при чому надалі їхня кількість швидко збільшується;

2) *механізм наслідування* – полягає у копіюванні та відтворенні особою зразків і моделей поведінки оточуючих. Наслідування полегшує проблему вибору та суб'єктивно начебто зменшує відповідальність за можливі наслідки власних дій, а також стає засобом солідаризації учасників;

3) *механізм навіювання* – виявляється в активному психологічному впливі на людей з метою впровадження в їх свідомість певних поглядів, думок, оцінок. Навіювання найчастіше реалізується за допомогою надання інформації певною мірою (вона надходить від джерела, яке користується довірою чи авторитетом, повідомляється впевнено, директивно, на вираженому емоційному тлі) і засобом згуртування учасників і регулює групову поведінку, спрямовує її у потрібному напрямі;

4) *механізм емоційного зараження* – залучення присутніх до єдиного групового настрою внаслідок підсвідомої схильності людини піддаватися демонстрованому психічному стану в разі безпосереднього контакту. Емоційне зараження є прадавнім засобом інтеграції соціальних груп, який донині можна спостерігати в хорошому співі, у ритуальних танках й ін. Ступінь зараженості залежить від сили емоційного заряду та кількості присутніх людей.

У масових групах у кожного індивіда є надлишок емоційного напруження та підвищеної сприйнятливості до емоційного стану іншої людини. Напруженість зумовлює готовність кожного учасника відтворювати цей стан: людина підсвідомо реагує на експресивні вияви та виражальні рухи – голосність мови, ритм дихання, інтонації, міміку та пантоміміку, колір і вологість шкіри, і такою ж мірою підсвідомо переймається ними. У масових скупченнях людей, де існує безпосередній контакт, взаємне стимулювання набуває кругового характеру. Зараження виконує функцію інтеграції (посилює групову згуртованість, забезпечує психологічну єдність групи) та експресії (звільнення особи від її звичних обмежень, зняття емоційного напруження);

5) *механізм групової творчості* – створення образів спільної уваги, що фокусують почуття і уявлення присутніх. Це може бути трансформація первісного об'єкта зацікавленості, чутки, різноманітні повідомлення тощо. Функціями механізму групової творчості є: активізуюча – спонукання до дій, регулятивна – надання поведінці спільної спрямованості, завдяки чому люди згодом можуть розпочати активні дії без жодних зовнішніх стимулів;

6) *механізм групової могутності* – полягає у виникненні в кожного окремого учасника відчуття власної сили та непереможності, отже – безкарності. За словами С. Сігеле, «чисельність надає всім членам натовпу відчуття їх несподіваної та надзвичайної могутності. Вони знають, що можуть безконтрольно виявляти цю могутність, її не можна буде ні засудити, ні покарати, і ця впевненість спонукає їх скоювати вчинки, які вони самі згодом засуджують, розуміючи їх несправедливість».

Ступінь вираження таких змін може бути різним? Від незвичайності емоційних виявів до повної втрати спроможності самоконтролю, що залежить від індивідуально-психологічних особливостей конкретної людини та специфіки зібрання.

12.2. Натовп як соціально-психологічний феномен

Соціальна структура натовпу проста, зазвичай охоплює лідера та решту. Натовпи різняться за характером і поведінкою. Натовп одного типу може бути швидко трансформований у натовп іншого.

Спільними для усіх видів натовпу *психологічними ознаками* є [145]:

1) *сугестивність*. Люди, що перебувають у натовпі, переважно, більше піддаються впливу, ніж ті що, поза ним. Вони з більшою імовірністю приймають думки, почуття і дії більшості;

2) *анонімність*. Індивід почувається незначним і невпізнаним у натовпі. Натовп часто діє як ціле, і його індивідуальні члени не виділяються та не сприймають себе як окремих індивідів;

3) відчуття *непоборної* власної сили і всемогутності;

4) *спонтанність, готовність до імпульсивних дій та бездумного наслідування лідерів*. Люди, що формують натовп, мають тенденцію до більш спонтанної манери поведінки, ніж у звичайних умовах. Зазвичай вони не замислюються над власними діями і їх поведінка у натовпі залежить винятково від емоцій;

5) *невразливість, утрата відповідальності*. Оскільки люди, що формують натовп, анонімні, вони починають відчувати себе поза соціальним контролем, розуміючи, що до них складно «дістатися». Наприклад, у разі здійснення актів вандалізму зухвалими футбольними вболівальниками (биття вікон, псування крісел у вагонах тощо) кожний із учасників знімає із себе за це відповідальність, діючи з усіма разом як одне ціле. Доволі гостро з цього приводу висловлювався К. Юнг: «У натовпі якості, якими хтось володіє, помножуються, нагромаджуються і стають переважачими для натовпу в цілому. Не кожен володіє чеснотами, але кожен є носієм низьких тваринних інстинктів, відрізняється навіюваністю печерної людини, підозріливістю і злостивістю дикуна. Через це багатомільйонна нація являє собою щось навіть нелюдське. Це ящірка, або крокодил, або вовк» [223].

На утворення та функціонування натовпу впливають різноманітні чинники, відповідно здійснюється їх класифікація.

1. Залежно від способу формування та поведінки розрізняють:

– *випадковий натовп* має найбільш невизначену структуру.

Прикладом такого натовпу може бути сукупність людей на вулиці, де відбулася неординарна подія (автомобільна катастрофа, пожежа у супермаркеті тощо). В такому натовпі людей поєднує або незначна мета, або ж взагалі безцільне гаяння часу. Індивіди слабо емоційно включені в такий натовп і можуть залишати його в будь-який час;

– *обумовлений натовп* – зібрання людей, що планується заздалегідь і відносно є структурованим. У цьому разі натовп «обумовлений» тим, що поведінка його членів перебуває під впливом визначених, заздалегідь обумовлених соціальних чинників (натовп, що зібрався на шоу, тощо);

– *експресивний натовп* – соціальна квазігрупа, що формується зазвичай з метою задоволення певних потреб. Активність людей у такому натовпі сама собою є ціллю та результатом (релігійні збори, рок-фестивалі тощо);

– *діючий натовп*. Під терміном «діючий» розуміють весь комплекс дій натовпу. Це збіговисько чи інші форми спільностей з екстремальними типами поведінки. Діючий натовп поділяється на *збіговисько* (емоційно збуджений натовп, що обирає насильницькі дії) та *повсталий* натовп (менш структурований, ніж збіговисько).

2. За ознакою *керованості* виділяють такі види натовпу [145]:

– *стихійний* – формується й виявляється без організувального начала з боку конкретної фізичної особи;

– *керований* – формується й виявляється під впливом із початку або згодом конкретної фізичної особи, яка є в повному натовпі її лідером;

– *організований* – зібрання індивідів, які вступили на шлях організації. Погодитися з таким підходом складно. Якщо якась спільнота людей організована, в ній є структури управління й підпорядкування, – це не натовп; інша річ, що вона може стати натовпом (наприклад, рота солдатів, що стала некерованою, втратила командирів і панічно втікає).

3. За *ступенем активності* натовп поділяють на:

– *пасивний* – його характерною ознакою є відсутність (прихованість) емоційного збудження. За таких умов люди слабко пов'язані між собою інформацією, а отже не можуть спільно діяти.

Вони знаходяться в стані очікування або хаотично і відносно незалежно один від одного пересуваються (наприклад, натовп людей на вокзалі);

– *активний* – люди перебувають у стані емоційного збудження, яке спричинює психологічну готовність діяти спільно. У присутніх формуються однакові установки на певні форми поведінки, виникають зв'язки, стає більш інтенсивним обмін інформацією та ін. У стані внутрішньої активності натовп психологічно готовий до спільної дії, але ще не діє;

– *агресивний* – його характеризує високий рівень емоційного збудження, внутрішньої і зовнішньої активності. Згодом у цьому натовпі формується новий стан, зумовлений акумуляцією психічного напруження людей, відчуттям відчаю, гніву тощо. Головною особливістю агресивного натовпу є деструктивна, руйнівна поведінка.

Така типологія також не видається нам цілком логічною. Зібрання, що називається пасивним натовпом, не має жодних спільних ознак і ніяк себе не виявляє. З таким успіхом можна було б називати натовпом будь-яку велику контактну групу людей (пасажирів у громадському транспорті, покупців у магазині, хворих у лікарні, учнів у школі, глядачів у кінотеатрі), тобто наявна логічна помилка у виді надмірного розширення поняття.

Із цього визначення можна зробити висновок, що натовп – не будь-яке масове скупчення людей, а лише сукупність емоційно збуджених, найчастіше – агресивно налаштованих громадян; це неорганізована спільність, що, однак, не виключає можливості наявності в ній організованої групи (ядра), яке провокує й спрямовує індивідуальну агресивність присутніх.

Ми вважаємо, таке визначення поняття натовпу є, навпаки, дещо обмеженим. Воно повною мірою стосується лише агресивного натовпу. Між тим, учасники натовпу дійсно об'єднані спільною емоцією та формою поведінки (готовністю до неї), але така емоція – не завжди агресія, а форма поведінки – не завжди напад. Можливі й інші варіанти.

Діючий натовп може виявлятися у наступних його різновидах:

1) *конвенціональний* – учасники масового дійства, що значно виходить за межі повсякденного життя. Їм притаманні підвищене емоційне тло, інтенсивний характер зовнішніх експресивних виявів

(наприклад, передсвятковий чи сезонний розпродаж товарів, ярмарок, масові гуляння);

2) *експресивний* – учасники масового видовища, що має високий рівень емоційності. Учасниками притаманні спільні чи подібні поведінкові вияви, активність, відчуття ідентифікації себе з присутніми. На форму вияву їх почуттів впливають стереотипи, норми й традиції певного соціального, національного, професійного середовища (наприклад, дискотека, карнавал, народні свята);

3) *екстатичний* – велика група людей, які перебувають у стані несамовитості внаслідок взаємного емоційного зараження, що поступово та ритмічно зростає внаслідок безперервної динаміки їхнього впливу один на одного (рок-концерти, масові релігійні ритуали тощо). Підвищене емоційне тло, надзвичайно високий показник інтеграції учасників зумовлюють високий рівень потенційної готовності до негайних активних дій за наявності навіть незначного поштовху;

4) *панічний* – більшість учасників несподівано або поступово впадають у стан жаху та розпачу, починають поводитися ідентично і рухатися в тому напрямі, що видається їм шляхом до уникнення небезпеки, причому її реальність чи уявність не має при цьому значення. Тотожність дій людей в умовах паніки не виключає можливих індивідуальних виявів. Такий натовп надзвичайно рухливий, тому що єдине прагнення індивідів у його складі – уникнути небезпеки будь-яким способом;

5) *грабіжницький* – його представники об'єднані негативною емоцією та прагненням до негайного досягнення корисливої мети, задоволення певних потреб за рахунок перерозподілу матеріальних благ у суспільстві («бунт бідних проти багатих»). Вони знаходяться в критичному стані емоційної збудженості та напруженості, переживаючи відчуття власної могутності і безкарності. Такому натовпу притаманний високий ступінь інтеграції присутніх (кожний бере участь у грабіжницьких діях), а стимулом до активних дій часто стає провокаційна інформація, що надійшла ззовні;

б) *агресивний* – велика група людей, які намагаються вирішити ті чи інші проблеми за допомогою насильства, що може мати випадковий та невпорядкований характер (наприклад, пошкодження транспорту), але частіше спрямоване на досягнення певної мети (насильницькі дії стосовно конкретної особи чи групи осіб).

Скупчення з надзвичайно високим показником емоційної збудженості, напруженості та згуртованості; у більшості учасників високий рівень готовності до активних дій.

Склад агресивного натовпу й основні етапи його розвитку [242].

Важливою структурною характеристикою натовпу є його соціально-психологічний склад. Це – самостійний чинник, що значною мірою впливає на його формування, розвиток та, що важливо, перехід його учасників до активних дій. Натовп за складом завжди неоднорідний, зокрема, у масових зібраннях протестного характеру можна виділити такі групи:

1) *лідери й активні учасники* – ті, хто мають на меті підготувати умови або брати безпосередню участь у протиправних діях, причому мотиви їх поведінки можуть бути різними (самоствердитися та набути авторитету серед присутніх, дати вихід негативним емоціям, помститися працівникам правоохоронних органів й ін.). Такі ініціатори розгортають активну діяльність у натовпі й поступово спрямовують його поведінку. Їх завданням є сформувати натовп й використовувати його руйнівну енергію в поставлених цілях;

2) *підбурювачі* – ті, хто не має наміру особисто діяти активно, але прагне використати для досягнення власної мети зусилля інших осіб; вони формують «образ ворога», звертаючись до присутніх із лозунгами та закликами для формування певних позицій та установок, маніпулюючи їх свідомістю та уявленнями у власних інтересах, спонукаючи швидко динаміку негативних емоцій;

3) *зацікавлені, хто співчуває* – прихильно ставляться до того, що відбувається, але першими наміру брати участь в активних діях не мають. Такі суб'єкти ідентифікують власні ціннісні орієнтації з напрямом дій натовпу. Вони не ініціатори, але виявляються в сфері впливу натовпу й беруть активну участь у його діях. Значну небезпеку становлять агресивні особи, які приєднуються до натовпу винятково через наявну можливість дати розрядку своїм невротичним імпульсам. У середовищі учасників натовпу потрапляють і ті, хто «сумлінно помиляється». Ці суб'єкти приєднуються до натовпу через помилкове сприйняття ситуації, вони можуть керуватися, наприклад, неадекватно зрозумілим принципом справедливості;

4) *випадкові, спостерігачі* – ті, хто опинилися на місці події внаслідок збігу обставин, ставляться до неї байдуже або ж навіть негативно, засуджуюче, але своєю присутністю збільшують чисельність, надаючи іншим учасникам відчуття могутності.

До натовпу приєднуються пересічні громадяни. Вони не виявляють великої активності. Їх приваблює ексцес як хвилююче видовище, що дає змогу урізноманітнити існування. У натовпі знаходять собі місце люди, схильні до навіювання та піддані загальному настрою. Вони не пручаються владі стихійних явищ.

Учасниками натовпу виявляються й просто допитливі, що спостерігають осторонь. Вони не втручаються в хід подій, однак їхня присутність збільшує масовість і підсилює вплив стихії натовпу на поведінку його учасників.

Натовп переходить до дій, коли кількість активних учасників досягає «критичної концентрації» (приблизно 20%). Це стає можливим внаслідок дії наступних умов [272]:

– *зумисне загострення обстановки підбурювачами*, що може мати як словесну форму (звертання до присутніх, вигуки, скандування окремих слів або лозунгів), так і виражатися у безпосередніх агресивних діях, які вчиняють спеціально проінструктовані та підготовлені особи, доволі часто – за матеріальну чи іншу винагороду. Привід для таких дій, переважно, не відповідає ступеню активності (зупинка та пошкодження транспорту, биття шибок, застосування сили щодо «невгодних» ораторів чи працівників правоохоронних органів), метою якої є провокування на застосування сили представників офіційної сторони й агресивності присутніх громадян;

– *неможливість перевірки відомостей*, що надходять, унаслідок чого на віру приймається та інформація, що відповідає загальному емоційному настрою та надходить від осіб, які користуються довірою й авторитетом;

– *присутність неврівноважених і легкозбуджуваних людей*: осіб, схильних до агресивної поведінки та таких, що нарікають на несправедливе до себе ставлення в минулому; п'яних чи в стані наркотичного збудження; угруповань підлітків і молоді з антисоціальними установками. Такі учасники з «підвищеною реактивністю» до порушень громадського порядку не завжди з'являються на місці події спонтанно – їх можуть спеціально доставляти чи готувати,

заразом й тенденційно пояснюючи події, доводячи до стану легкого сп'яніння, тощо.

Вплив зазначених умов призводить до зростання вагомості тих, хто прагне діяти активно, внаслідок чого протестне скупчення громадян трансформується в агресивний натовп, де багато хто починає поводитися зовсім не так, як у повсякденному житті – вони приймають за зразок і копіюють поведінку оточуючих, навіть якщо вона суперечить їхнім моральним принципам і звичкам. Значно зростає негативний емоційний потенціал присутніх, у їхніх висловлюваннях та діях з'являється ворожість і жорстокість.

Усі натовпи на початку їх утворення та у стані відносного спокою мають тенденцію набувати *колоподібної форми*. В разі цього характерно існування двох протилежних напрямків руху людей: від периферії до центру та навпаки. Такий безперервний рух у натовпі допомагає швидкому розповсюдженню інформації та розподілу людей за ступенем їхньої активності. Індивіди, які готові брати участь у діях маси, концентруються ближче до центру, більш пасивні – на периферії. У випадку виникнення серед учасників натовпу відчуття страху або невпевненості люди починають концентруватися у центрі натовпу.

Формування й розвиток агресивного натовпу визначається такими етапами:

1) *початковий* – виникнення конфліктної ситуації, що своєчасно не ліквідується; присутні висловлюють невдоволення та обурення, з'являються чутки, зростає емоційна напруженість людей і відбувається зараження негативною емоцією осіб, які не мають безпосереднього відношення до конфлікту. Громадяни втрачають спокій, стають підвищено вразливими щодо негативної інформації. Серед присутніх виділяється лідер (стихийний чи такий, що свідомо використовує для досягнення власної мети виниклу ситуацію) та активна основа, які прагнуть будь-що збільшити кількість осіб, готових активно діяти. Швидко зростає емоційне напруження, яке вимагає спільних і невідкладних дій, формується агресивна установка;

2) *перехідний* – актуалізація умов для реалізації агресивної установки учасників. Постійне і прогресуюче збільшення кількості присутніх, навмисне загострення обстановки активними учасниками і підбурювачами, безконтрольність спілкування, дефіцит досто-

вірної інформації, звідси – поширення чуток і провокаційних повідомлень, досягнення «критичної концентрації» неврівноважених осіб й індукторів емоційного напруження;

3) *активний* – від перших спільних агресивних дій до початку розгону натовпу. Зазвичай він розпочинається після певних додаткових стимулів, разом провокаційних закликів і вимог розправитися з «винуватцями» («образ ворога» залежить від ситуації). На цьому етапі цілі й мотиви діяльності учасників натовпу можуть змінитися: агресивність присутніх спрямовується не на об'єкт, що первісно викликав негативні емоції, а на осіб, які забезпечують охорону громадського порядку і, на думку зібрання, є представниками «винуватої» сторони. Саме цим пояснюється ворожість натовпу щодо працівників правоохоронних органів й опір навіть правомірним їх вимогам і діям;

4) *заклучний* – самоліквідація натовпу (після досягнення мети та загального зниження активності, при вилученні лідерів й активних учасників, у випадку різкої зміни зовнішніх умов) або його розосередження за допомогою спеціальних заходів.

Виділення цих етапів не означає, що вони завжди наявні повністю та настають один за одним. Розвиток цього процесу може бути призупинений чи зовсім припинений, наприклад, коли подія, що згуртувала навколо себе людей, втрачає актуальність, увага присутніх переорієнтовується на інший об'єкт, лідери кваліфіковано нейтралізовані на перших етапах тощо. Розвиток подій може призупинитися внаслідок якихось об'єктивних обставин (злива, настання ночі й інше) або застосування правоохоронними органами сили, але в таких випадках є значна ймовірність поновлення активності після їх природного завершення чи ресурсного вичерпання. Нарешті, у виняткових випадках натовп може самоліквідуватися (наприклад, у разі досягнення лідерами своєї мети іншим способом).

Натовп має схильність до крайнощів, збуджують його лише сильні подразники. Почуття маси завжди дуже прості та надмірні. Відповідно тому, хто бажає впливати на масу, не потрібна перевірка логічності та послідовності власної аргументації, йому потрібно перебільшувати та постійно повторювати те саме. Від ватажка натовпу вимагає сили, навіть насилля, доброта ж сприймається, як різновид слабкості. Вождь повинен мати сильну волю та бути

фанатично відданим ідеї, яку намагається донести до інших, саме це дає йому можливість впливати на масу. До жажливих наслідків може привести надання влади людині, що наділена привабливістю у поєднанні з твердими переконаннями та вузькістю розуму. Така людина легко може перетворити натовп із аморфної маси у руйнівну матеріальну силу. «Зникнення свідомої особистості, перевага особистості несвідомої, однакове спрямування почуттів і ідей, викликане навіюванням, і прагнення перетворити негайно в дію навіяні ідеї – ось головні риси, що характеризують індивіда у натовпі», – зазначав Г. Лебон [145].

Залежно від психологічних якостей лідерів Г. Лебон поділяв їх на декілька типів:

– *апостоли певних вірувань*: релігійних, соціальних або суто політичних. Такі лідери – прообраз натовпу, їм властиві його основні якості (елементарна логіка, примітивний розум, цілковите несприйняття всіляких пояснень і законів, потреба в руйнуванні);

– *фанатики однієї ідеї* – ці люди можуть бути доволі розумними за звичайних для них умов, але вони втрачають здатність мислити й аналізувати, в них прокидається особлива несамовитість і навіть манія, коли справа зачіпає якісь певні питання. Фанатики однієї ідеї найчастіше стають вірними та відданими помічниками апостолів;

– *природжені вороги суспільства*, люди, не здатні пристосуватися у суспільстві. Доволі мстиві та меркантильні невдахи, особистості з комплексом неповноцінності. Найчастіше це пов'язано з фізичними або розумовими проблемами;

– *тирани або диктатори*, вони добираються до влади, використовуючи результати роботи своїх попередників, уміють примусити натовп любити їх та боятися водночас.

Ще за часів первісних вакханалій (вакханалія – містичні свята на честь бога Вакха. Переносно вакханалії – розгульне бенкетування, безтямне пияцтво, нестримний вияв розпусти, оргія) масові виступи були виявом своєрідного антикультурного середовища. Г. Лебон і З. Фрейд пояснюють це *психологічними особливостями поведінки індивіда під впливом натовпу* [272]:

– *анонімністю поведінки учасників стихійних груп*, що посилює їх агресивність, вивільнення підсвідомих потягів й інстинктів;

– *почуттям сили*, якої набуває індивід у масі хоча б завдяки її численності; відсутністю страху, що породжує здатність до необдуманих учинків;

– *утратою відчуття відповідальності*. Конкретний індивід не відчуває себе в натовпі особисто відповідальним за ті чи інші дії.

У разі цього, також потрібно зазначити деякі *ознаки, якими характеризується людина в натовпі, а саме:*

– *пониження самоконтролю (інтернальності)*. У людини посилюється залежність від натовпу, вона неусвідомлено підкоряється зовнішньому впливу великої групи людей, тобто зростає екстернальність її поведінки і знижується здатність до вільної регуляції власної поведінки;

– *деіндивідуалізація поведінки людей у натовпі* – вони поступово втрачають індивідуальність власної поведінки, ніби зрівнюючись, що приводить до ідентичного рівня психологічних виявів у поведінці. Різні люди у поведінці стають схожими один на одного;

– *нездатність утримувати увагу на одному і тому самому об'єкті*. «Зникнення свідомої особистості, перевага особистості несвідомої, однакове спрямування почуттів й ідей, викликане навіюванням, і прагнення перетворити негайно в дію навіяні ідеї – ось головні риси, що характеризують індивіда у натовпі», – зазначав Г. Лебон [145].

Натовп загалом виявляє зниження інтелектуальних якостей порівняно з індивідами, котрі його формують, вони поза натовпом.

Серед *особливостей інтелекту* найчіткіше виявляються [257]:

– *некритичність мислення*, що значно зросла;

– *легкість переключення уваги*, що визначається зовнішніми умовами;

– *характерні особливості перероблення інформації*. Людина у натовпі легко сприймає різноманітну інформацію, швидко переробляє її і розширює, в разі цього зовсім мимовільно перекручує, трансформуючи її, тобто створює чутки;

– *підвищена навіюваність*. Людина у натовпі легко може повірити у незвичайну інформацію, обіцянки, які заздалегідь не можуть бути виконані (наприклад, політиків на виборах), слідувати неймовірним і нерідко навіть абсурдним закликам, гаслам тощо;

– *підвищена фізична, психофізіологічна і психічна активізація;*

– у натовпі, особливо в активному, відбувається *мобілізація усіх ресурсів індивіда*, тому людина може виявити такі фізичні і психологічні якості, які стають їй недоступні поза натовпом, наприклад, підняти щось важке, швидко бігти, високо стрибати тощо;

– *нетиповість, незвичність поведінки*. Порівняно зі звичними умовами людина нерідко виявляє неочікувані, навіть для неї самої, форми поведінки (нерідко вона потім не може повірити, що вона здійснила якісь дії). Тому поведінка людини, як і натовпу загалом, характеризується непередбачуваністю.

Так, зникнення свідомого індивіда і поява індивіда несвідомого, спільність ідей і почуттів, прагнення до їх негайного втілення є тими головними рисами, що характеризують індивіда в натовпі. Звідси й особливості здійснення психологічного впливу на стихійні групи, зокрема натовп.

Щодо цього варто мати на увазі таке. Відчуваючи силу, натовп, зазвичай, тільки її і поважає. Він не терпить доброту, вважаючи її слабкістю, тому вимагає від тих, хто прагне впливати на нього, демонстрації сили, рішучості, навіть насилля. Маса легко піддається навіюванню. Будь-яку інформацію від авторитетної особи маси сприймають без критичного осмислення, на віру. Їм невідомі прагнення істини, яку часто замінюють ілюзії. Вони вірять в ілюзії і прагнуть їх. Як наслідок, маси не потребують і не визнають доказів й аргументів. Вони не піддають сумніву власні дії і прагнення, тому нетерпимі й недовірливі до аргументів і доказів інших. Нарешті, маса, будучи ірраціональною, інстинктивно вірить в авторитет вождя і здатна йому підкорятися. Вважаючи себе сильною, аналогічних якостей вона очікує і від лідера.

Отже, раціонально впливати на маси *в ситуації натовпу, паніки*, очевидно, неможливо. Як уважають психологи-науковці і практики, прийнятними *способами впливу* в цьому разі є [54]:

– *навіювання і зараження* (спостереження за натовпом свідчать про те, що індивіди, перебуваючи там, впадають у такий стан, який дуже нагадує гіпноз, і швидше піддаються навіюванню, ніж логіці здорового глузду). Люди, вважає С. Московичі, зібрані в масу, вірять усьому тому, що їм скажуть, і зроблять усе, що їм накажуть;

– *демонстрація сили, рішучості, упевненості* (той, хто хоче впливати на натовп, не повинен показувати вагання, роздуми, невпевненість – це для мас рівноцінно слабкості);

– *майстерне володіння словом* (маси піддаються магичній дії слів): сильні, рішучі вислови; ствердження через повторення, без використання аргументів, доказів; використання перебільшень і повторів;

– *уникнення протиставлень* – у ситуації натовпу це викликає протидію (не сприймається «я–ви», «ми–ви», лише «ми» як єдине ціле).

Для того, щоб призупинити негативну спрямованість дії натовпу, варто приєднатися до нього і поступово переорієнтовувати його поведінку на нейтральну. Маса, будучи ірраціональною, інстинктивно вірить в авторитет лідера (його пристрась і віру) та здатна йому підкоритися.

Маса потребує таких лідерських якостей, як: сильна воля, фанатична віра в ідею та емоційна зараженість. Історія дає нам багато прикладів здатності мас на безкорисність і самопожертву, прекрасні й героїчні вчинки. Той, хто здатний зрозуміти масу, визначити хід її думок і спрямувати, той здатен буде й впливати на перебіг суспільного процесу.

Сучасне суспільство часто називають масовим. Це є наслідком того впливу на суспільну свідомість, який спричиняють засоби масової комунікації. Вони перетворюють людей на масу, викликаючи у них ідентичні думки, образи, формуючи спільні смаки, емоції тощо, тобто, створюють той ціннісний світ, в якому ми живемо. Звідси – значення для організації мас і управління ними, знання психології людини в масі, масової людини і природи колективної поведінки. Той, хто зуміє використати ці знання, матиме владу і вплив.

Одним із різновидів поведінки натовпу є паніка. *Паніка – це стихійний стан, що виникає і поведінка значної сукупності людей, котрі знаходяться в умовах поведінкової невизначеності у підвищеному емоційному збудженні від безконтрольного відчуття жаху* [223].

Здебільшого під поняттям «паніка» розуміють якраз масову панічну поведінку. Взагалі, слово «паніка» майже ідентичне у багатьох мовах, і походить від імені грецького бога Пана, покровителя

пастухів, пасовищ й отар. За легендою, завдяки саме його гніву з'являлася «паніка» – безумство отар, що кидалися у прірву, вогонь чи воду без очевидних причин.

Як відомо, *паніка виникає* не у скупченні людей. В разі цього вирішальним стає *сполучення багатьох умов, дія різних чинників, а саме:*

- наявність збуджуючих і стимулюючих паніку чутток;
- загальна психологічна атмосфера тривоги і невпевненості великої групи людей у випадках небезпеки або внаслідок тривалого періоду переживання негативних емоцій і почуттів;
- особистісні якості людей і наявність схильності до паніки;
- фізіологічні – виникнення умов, обставин, які фізично послаблюють людей (стомлюваність, депресія, голод, безсоння, фізичні потрясіння, сп'яніння);
- психологічні – невпевненість, подив, раптовий страх, відчуття ізоляції, безсилля перед невідворотною небезпекою;
- соціально-психологічні – відсутність групової солідарності, втрата довіри до керівництва, дефіцит або надмірність інформації.

Панічний стан розвивається як наслідок певного шокуючого впливу (стимулу). Цей стимул після сприйняття його індивідами «розриває» їх попередню поведінку, зупиняє дії, які вони здійснювали до цього. Щоб спричинити такий вплив, цей стимул має бути або надто сильним, або довготривалим, або ритмічно діючим. Першою реакцією індивіда на такий стимул є потрясіння і сприйняття ситуації як критичної. Потім потрясіння переростає в збентеженість, а завершується рятуванням і панічними діями.

Паніка виражається в поспішності, неадекватності вчинків, прийнятті помилкових рішень із вираженим прагненням уникнути уявної небезпеки, захисних заходів у ситуаціях реальної небезпеки.

Ступінь панічної свідомості визначається глибиною охоплення свідомості [50]:

1. *Легка паніка* характеризується здатністю людини зберегти повне самовладання і критичність; зовні виражається легкою заклопотаністю і напруженням м'язів (виявляється, якщо затримується транспорт, у разі поспіху, раптовому, але не дуже сильному сигналі);

2. *Середня паніка* характеризується значною деформацією свідомих оцінок того, що відбувається, зниженням критичності,

збільшенням страху і податливістю щодо зовнішніх впливів (виявляється під час невеликих транспортних аварій, різних стихійних лих, пожеж, якщо надзвичайна пригода близько, але не загрожує);

3. *Повна паніка* характеризується відключенням свідомості і неосудністю; настає в разі відчуття великої явної чи уявної смертельної небезпеки; людина повністю втрачає свідомий контроль власної поведінки, безглуздо метушиться, здійснює найрізноманітніші хаотичні рухи, в разі цього цілком не функціонують критичність оцінки того, що відбувається і раціональність.

За тривалістю паніка може бути короткочасною (секунди і кілька хвилин), доволі тривалою (десятки хвилин, години), пролонгованою (кілька днів, тижнів) і безперервною (більше одного року). Безперервна паніка виявляється відчаєм, озлобленістю, спустошеністю, депресією, станом постійної тривоги і напруженням. Окремо виділяється наявність прихованої паніки, образною моделлю якої може слугувати «айсбергом». Такий стан уперше відзначено як феномен «постчорнобильської» паніки, і сьогодні він поширюється на інші техногенні катастрофи, стихійні лиха та терористичну загрозу.

За деструктивними наслідками виділяють такі типи паніки:

1. Без матеріальних наслідків і психічних деформацій;
2. Руйнуваннями та матеріальними збитками, фізичними і вираженими психічними травмами, втратою працездатності на нетривалий час;
3. Із людськими жертвами, значними нервовими захворюваннями, зривами, інвалідністю і тривалою втратою працездатності, матеріальними руйнуваннями.

Закінчується паніка в міру виходу окремих індивідів із певного стану. Для призупинення паніки важливе значення має характер першого зовнішнього впливу (наприклад, заклик «стояти», «сидіти» тощо).

Методи попередження і виходу з паніки залежать від причин, які її спричинюють. Однак є те спільне, що варто враховувати:

- знання реальних обставин;
- відволікання уваги від джерела страху, недовіри;
- демонстрування сили, впевненості, спокою, переконаності.

Організація ефективного керівництва в малих і великих групах у поєднанні з формуванням і підтримкою довіри до керівництва всіх рівнів виступають передумовами попередження паніки та створення психологічно сприятливого суспільного клімату.

Резюме

1. Маса – це сукупність індивідів, об'єднаних у численну аморфну групу, які здебільшого не мають між собою безпосередніх контактів, але пов'язані певним спільним більш-менш постійним інтересом.

2. До характерних особливостей масових стихійних груп відносяться: об'єднання за певним інтересом; відсутність однієї вагомої причини їх утворення; різноманітні приводи їх утворення; переважання ірраціональних інстинктивних почуттів; формування почуття «стадності»; висока емоційність; – відсутність критичного ставлення до себе; аморфність і однорідність структури; відсутність конкретного лідера; імпульсивність і схильність до зміни настрою; низький рівень культури поведінки, дій тощо.

3. До стихійних масових груп можна віднести: аудиторію, соціальні кола, натовп. Виділяють такі види масових груп громадян: випадкову, споглядальну, рятівну, протестну.

4. Суб'єктивними чинниками утворення масових стихійних груп виступають: вікові, індивідуально-психологічні й інші особливості учасників; висока контактність; підвищена навіюваність окремих осіб: емоційна збудливість; пригнічення відчуття відповідальності за власні вчинки і дії. Соціально-психологічною специфікою конкретної масової групи є: кількість учасників, раптовість виникнення події та ступінь її невизначеності (небезпечності), високий ступінь невизначеності обставин і динамічність розвитку подій.

5. Соціально-психологічними механізмами впливу людей один на одного у масових групах уважають: механізм притягнення; механізм наслідування; механізм навіювання; механізм емоційного зараження; механізм групової творчості; механізм групової могутності.

6. Натовп – це тимчасове зібрання людей, об'єднаних у фізично обмеженому просторі спільністю інтересів. Спільними ознаками для усіх видів натовпу є: сугестивність; анонімність; відчуття непоборної власної сили і всемогутності; спонтанність, готовність до імпульсивних дій; невразливість, втрата відповідальності.

7. Класифікація видів натовпу: залежно від способу їх формування та поведінки – випадків, обумовлений, експресивний,

діючий; за ознакою керованості: стихійний, керований, організований; за ступенем активності – пасивний, активний, агресивний. Діючий натовп має такі різновиди: конвенціональний, експресивний, екстатичний, панічний, грабіжницький.

8. Склад агресивного натовпу: лідери й активні учасники, підбурювачі, зацікавлені, ті, що співчують, випадкові, спостерігачі.

Контрольні запитання

1. Розкрийте характерні особливості стихійних масових груп.
2. Проаналізуйте об'єктивні й суб'єктивні чинники утворення стихійних масових груп.
3. Охарактеризуйте основні види стихійних масових груп.
4. У чому особливості натовпу як соціально-психологічного феномену та його ознаки?
5. Прокласифікуйте основні види натовпу.
6. Охарактеризуйте діючий натовп.
7. Розкрийте склад агресивного натовпу та поясніть основні етапи його розвитку.
8. Проаналізуйте психологічні особливості поведінки індивіда у натовпі.
9. Суть паніки та її чинники. Розкрийте особливості поведінки людини у натовпі.

План семінарського заняття (2 год)

1. Основні різновиди масової стихійної поведінки.
2. Натовп як соціально-психологічний феномен.
3. Психологія поведінки людини в натовпі.

Теми рефератів

1. Праця Г. Лебона «Психологія народів і мас».
2. Психологічна характеристика масових стихійних груп.

3. Натовп як соціально-психологічний феномен.
4. Психологічна характеристика паніки.

Рекомендована література

1. Бродская О. Человек в массе / О. Бродская // Персонал. – 2004. – № 3. – С. 55–61.
2. Головатий М. Ф. Масова стихійна поведінка в дзеркалі сучасної політичної психології / М. Ф. Головатий // Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22; відп. ред. О. В. Бабкіна. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Спецвипуск. – С. 28–34.
3. Лебон Г. Психология масс / Г. Лебон. – Мн.: ХАРВЕСТ; М.: АСТ, 2000. – 319 с.
4. Московичи С. Век толпы: исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
5. Назаретян А. П. Психология стихийного массового поведения / А. П. Назаретян. – М.: Академия, 2005. – 136 с.
6. Психология масс: хрестоматия / ред.-сост., предисл. Д. Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2010. – 591 с.
7. Райх В. Психология масс и фашизм / В. Райх; пер. с нем. Ю. М. Донец. – М.: АСТ, 2004. – 539 с.
8. Семечкин Н. И. Психология социальных групп: учеб. пособие / Н. И. Семечкин. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2011. – 287 с.
9. Сигеле С. Преступная толпа: опыт коллективной психологии / С. Сигеле. – М.: Акад. проект, 2011. – 124 с.
10. Тард Г. Личность и толпа. Очерки по социальной психологии / Г. Тард. – СПб.: Издание А. Большакова и Д. Голова, 1903. – 178 с.
11. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд. – Мн., 1994. – 320 с.
12. Хренов Н. А. Публика в истории культуры. Феномен публики в ракурсе психологии масс / Н. А. Хренов. – М.: Аграф, 2007. – 495 с.

Тести

1. На ваш погляд, яке з положень найповніше розкриває визначення маси?

а) сукупність індивідів, об'єднаних у численну аморфну групу, за відсутності безпосередніх контактів і пов'язаних спільним більш-менш постійним інтересом;

б) сукупність індивідів, об'єднаних у групи, в яких права й обов'язки суворо формалізовані;

в) група людей, з якими індивід ідентифікує себе;

г) група людей, що прагнуть особистих змін у членів групи.

2. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень не відноситься до особливостей масових стихійних груп?

а) переважання ірраціональних інстинктів, почуттів над раціональними;

б) організованість, усвідомлена діяльність;

в) імпульсивність і схильність до зміни настрою;

г) відсутність критичного ставлення до себе.

3. Як Ви вважаєте, яка зі спільнот не відноситься до масових стихійних груп?

а) натовп; б) аудиторія;

в) соціальні кола; г) навчальна група.

4. На ваш погляд, яка зі спільнот не відноситься до основних видів соціальних кіл?

а) натовп;

б) контактні;

в) професійні;

г) дружні.

5. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до особливостей вияву інтелекту людини у натовпі?

а) некритичність мислення; б) легкість переключення уваги;

в) аналітичність мислення;

г) характерні особливості перероблення інформації.

6. На ваш погляд, яке з указаних положень не відноситься до соціально-психологічних особливостей конкретної стихійної масової групи?

а) кількість учасників;

б) раптовість виникнення і ступінь невизначеності;

в) динамічність розвитку подій; г) організованість і дисциплінованість.

7. Як Ви вважаєте, яке з положень не відноситься до психологічних чинників впливу людей один на одного у масовій стихійній групі?

а) механізм притягнення;

б) механізм переконання;

- в) механізм наслідування;*
- г) механізм емоційного зараження.*

8. На ваш погляд, яка із наведених положень не відноситься до психологічних ознак натовпу?

- а) втрата відповідальності;*
- б) організованість;*
- в) готовність до імпульсивних дій;*
- г) анонімність.*

9. Як Ви вважаєте, який тип спільноти не відноситься до основних видів натовпу?

- а) випадковий;*
- б) експресивний;*
- в) конвенційний;*
- г) діючий.*

10. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень не відноситься до чинників, що зумовлюють паніку?

- а) наявність збуджуючих і стимулюючих чуток;*
- б) психологічна атмосфера тривоги і невпевненості;*
- в) свідомо групова солідарність;*
- г) психологічні властивості людей.*

11. На ваш погляд, яке з указаних положень не відноситься до індивідуально-психологічних схильностей індивіда щодо впливу в натовпі?

- а) типологічні: невірноваженість, висока емоційна збудливість;*
- б) вольова регуляція поведінки;*
- в) характерологічні: конформність, навіюваність, імпульсивність;*
- г) вікові: недостатність соціального досвіду, консерватизм.*

12. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до специфічних станів організму індивіда, що полегшують вплив натовпу на нього?

- а) стан сп'яніння та наркотичного збудження;*
- б) асенізація після хвороби;*
- в) критичне ставлення до навколишнього середовища;*
- г) фрустрація, роздратування, невдоволення тощо.*

13. На ваш погляд, яке із зазначених положень не відноситься до видів соціальних кіл?

- а) контактні;*
- б) професійні;*
- г) соціальні;*
- в) випадкові.*

14. Як Ви вважаєте, соціальна квазігрупа, що формується з метою задоволення певних потреб, і активність людей є ціллю та результатом, до якого виду натовпу відноситься?

- а) випадкового;*
- б) обумовленого;*
- г) експресивного;*
- в) діючого.*

15. Як Ви гадаєте, яке з указаних положень не можна віднести до раціональних способів впливу на маси в натовпі, що можуть унормувати їх поведінку?

- а) майстерне володіння словом;*
- г) демонстративне нав'язування власної думки;*
- в) демонстрація сили, рішучості, впевненості;*
- б) уникнення протиставлень.*

Розділ 13

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити поняття та психологічні концепції політичного конфлікту;
- вияснити причини, особливості, об’єкт і суб’єкт політичних конфліктів;
- розкрити функції політичних конфліктів;
- прокласифікувати політичні конфлікти та стадії їх перебігу;
- показати політичний конфлікт як чинник загрози національній безпеці;
- розкрити запобігання політичних конфліктів;
- охарактеризувати способи і стиль поведінки учасників політичного конфлікту;
- визначити фактори, методи і способи подолання політичних конфліктів.

13.1. Політичний конфлікт як соціально-психологічний феномен

13.2. Психологія виявлення та попередження політичних конфліктів

Розвиток демократії, становлення економічно ефективної системи суспільних відносин на засадах ринкової, соціальної, правої держави вимагають нового, сучасного підходу до організації всієї системи державного управління в Україні. Політичні процеси, які відбуваються в Україні визначаються як складні й багатогранні. У них втягнуто багато учасників, інститутів й організацій. Стикаються різноманітні інтереси й цілі, перетинаються різні плани, наміри, сподівання. Об’єктивна природа конфлікту, разом і політичного, закладена в сутності суспільних відносин, оскільки спільна діяльність може й об’єднувати, й роз’єднувати людей.

13.1. Політичний конфлікт як соціально-психологічний феномен

Соціальні конфлікти являються не відхиленням від норми, а нормою співвідносин людей у соціумі, формою відновлення (і заміни) пріоритетів системи інтересів, потреб, суспільних відносин. Найчастіше *сутність конфлікту визначається через* [57]:

а) поняття суперечностей чи зіткнення (у цьому разі його зміст визначається як протистояння потреб, мотивів, цілей, поглядів людей, їх психологічного складу тощо);

б) уявлення про реакції людей на певні невідповідності, які трапляються у їх життєдіяльності (на перепони на шляху досягнення різних цілей спільної діяльності, на невідповідну очікуванням поведінку інших, на невідповідність культурних основ і потреб тощо).

Різновидом соціального конфлікту є політичний конфлікт. Як уважають здебільшого дослідники, політичні конфлікти виступають основним джерелом суспільних змін, оскільки через них певні групи вносять зміни у колективне життя, сприяють руху соціально-політичної системи, утворюючи нові форми інституціоналізованого існування. Отже, *політичний конфлікт можна розглядати як протиборство політичних суб'єктів, що обумовлене протилежністю їх політичних інтересів, цінностей і поглядів.*

Психологічна традиція вивчення конфлікту пояснює його суть психологічними чинниками, покладаючи в основу конфліктної поведінки інтрапсихічні (внутрішні), ситуаційні (зовнішні), когнітивістські (пізнавальні) та інші фактори.

Засновник *психоаналізу* австрійський психіатр З. Фрейд першим ґрунтовно дослідив внутрішньопсихічні механізми поведінки людини. Він *уявляв її психіку як конфлікт між сексуальними й агресивними інстинктами («Воно»), силами свідомості («Я») та заборонами совісті («Над Я»)*. На цей стан постійної внутрішньої конфліктогенності накладається досвід невирішених конфліктів раннього дитячого віку, перших місяців життя дитини. Людина неусвідомлює справжніх причин власних внутрішніх конфліктів, у стані яких вона постійно перебуває. Від набуття психічних розладів і патологій її рятують механізми соціалізації, психічного

захисту, серед яких головне місце належить сублімації та витісненню лібідо. За цією структурою психоаналіз з усіх можливих видів конфліктів досліджує переважно внутрішньоособистісний конфлікт як частину внутрішнього життя індивіда.

Розглядаючи поведінку людини в соціальному контексті, австрійський психолог А. Адлер, на відміну від З. Фрейда, вважає конфлікти між людиною та суспільством явищем неприродним і пояснює «невротичним стилем життя». Виникнення невротизму він, як і класичні психоаналітики, пов'язує з «складним дитинством».

Досліджуючи внутрішні конфлікти, американський психолог К. Хорні виокремлює притаманні кожній людині три типи соціальної спрямованості: «рух до людей», «рух від людей» та «рух проти людей». *Залежно від конкретної ситуації ми або співпрацюємо з людьми, або уникаємо їх, або боремося з ними. Для невротичних характерів базовою настановою є «рух проти людей».* Соціальне середовище вони сприймають як вороже, тому домінує бажання боротися й перемагати у цій боротьбі.

Засновник аналітичної психології швейцарський психолог і психіатр К. Юнг також відмовився від фрейдистської теорії сексуальності. Для нього характерне доволі широке використання поняття конфлікту. Він уважав, що *поведінку особистості, зокрема конфліктну, визначає спрямованість психічної енергії людини або на зовнішнє середовище (екстравертивний тип), або на саму себе (інтровертивний тип).* Окрім того, у певних ситуаціях конфліктно-генними можуть бути спеціальні типи характерів за функціональними параметрами: когнітивний, емотивний, сенсорний та інтуїтивний. У психоаналітичній концепції конфлікт – це ключ до розуміння психічного життя людини. Психоаналіз збагатив конфліктологію унікальними дослідженнями тонких зв'язків між внутрішнім світом особистості та її реальним включенням у соціальне середовище.

Біхевіористи (Дж. Вотсон, Е. Толмен, К. Галл, Дж. Мід), розглядаючи конфлікти як явище, детерміноване ситуаційною природою, зосередили увагу на зовнішніх чинниках конфліктів. Застосування основного закону біхевіоризму «стимул – реакція» до аналізу конфліктів дало змогу встановити залежність: «конфліктна ситуація – конфліктна поведінка». Зокрема *в межах концепції фрустра-*

ційної детермінації агресії, конфлікти розглядаються як певна форма агресивної відповіді на ситуацію фрустрації. Цей підхід використали засновники теорії соціального научення (А. Бандура). Конфліктну поведінку прихильники цієї школи вважають передусім наслідком хибного навчання: засвоєння неправильної, неадекватної поведінки, яка, отримавши «підкріплення», стає поведінковою рисою особистості. Отже, агресивні особистості, на відміну від неагресивних, не отримавши соціального досвіду конструктивного вирішення конфліктів, позбавлені альтернативи агресивним методам поведінки в конфліктних ситуаціях.

Завдяки низці експериментальних досліджень міжособистісних конфліктів М. Дойч установив їх детермінованість зіткненням інтересів у конкурентних ситуаціях (концепція кооперації – конкуренції). Зокрема за його спостереженнями *конкуренція спричиняє використання тактики примусу, загрози чи хитрощів, спроби посилити різницю у силі між собою та ін.*

Детермінованість конфліктів об'єктивною конкурентною ситуацією була підтверджена експериментами американського психолога М. Шеріфа, коли конфлікт створювався в нормальних умовах міжгрупової взаємодії.

Суто ситуативне пояснення конфліктів суттєво корегує й доповнює *когнітивістський підхід*. За визначенням видатного німецько-американського психолога К. Левіна, конфлікт «психологічно характеризується як ситуація, в якій на індивіда одночасно впливають протилежно спрямовані сили приблизно рівної величини». Когнітивісти сходяться на тому, що поведінка суб'єктів у конфліктній ситуації може бути зрозуміла й проінтерпретована лише з огляду на їхні суб'єктивні відображення (образи) цієї ситуації, тобто на сприйняття, усвідомлення, рефлексії, оцінки й ін. *В основі когнітивного конфлікту, як зазначає засновник теорії когнітивного дисонансу Л. Фестингер, є зіткнення несумісних уявлень людини.* Згідно з поглядами Ф. Хайдера, сутність соціально-психологічного конфлікту – це певна розбалансованість між системами уявлень різних людей, коли система уявлень індивіда та його знання про уявлення й поведінку інших не збігаються.

Із цим погоджуються й інші дослідники, зокрема, Т. Ньюком, який акцентував на процесах комунікації. За його спостереженням учасники взаємодії (коли це стосується важливих справ або коли

партнери здаються їм привабливими) бажають, щоб ті, з ким вони мають справу, поділяли їхні погляди. Як гадає німецький психолог У. Клар та його колеги, конфлікт – це не просто властивість ситуації, а швидше – висновки, які робляться на її основі. Отже, сама собою зовнішня ситуація, хоч би які об'єктивні суперечності були в її основі, не може автоматично спричинити конфлікт.

В умовах посилення психологічної практики в конфліктології дедалі частіше утверджується підхід, що передбачає врахування суб'єктивного ставлення людини до конфліктної ситуації. Проте мають право на існування всі конфліктологічні концепції, бо є різні явища конфлікту, які можна вивчити лише через звернення до різних концептуальних засад їх дослідження. Загальновизнаним стає не просто сприйняття конфліктів, як природної форми психічного життя людей, а й визнання їх важливих функцій у розвитку особистості та її відносин з іншими людьми.

Політичний конфлікт – це зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у їх прагненні реалізувати власні інтереси та цілі, пов'язані, передусім із боротьбою за отримання влади, її перерозподілом, зміною свого політичного статусу, з політичними перспективами розвитку суспільства [57].

Політичний конфлікт є зіткненням інтегрованих інтересів великих соціальних груп, верств, класів, суспільства загалом, виражених у виді політичних цінностей, вимог, лозунгів і переважно, пов'язаних із боротьбою за ресурси влади. Суб'єкти політичного конфлікту (політичні організації, інститути й окремі лідери) завжди виступають від імені певної соціальної спільноти. Для захисту власних інтересів і цінностей окремі громадяни об'єднуються у співтовариства, створюють організації й інститути і так стають суб'єктами політичного конфлікту. Отже, політичний конфлікт завжди організований та інституційований.

Зміст політичного конфлікту полягає у боротьбі суб'єктів політики за вплив у системі політичних відносин, доступ до прийняття суспільно значущих рішень, розпорядження державними ресурсами, забезпечення монополії власних інтересів і визнання їх суспільно важливими, за все те, що належить до визначення влади і політичного панування.

Він становить певний вид суспільних відносин між людьми.

Психологічна специфіка політичного конфлікту полягає в зазначеному [241]:

– *політичний конфлікт – це невід’ємна характерна риса світу політики, мотиваційна основа політичного життя.* Одне неможливе без іншого, тому сучасні визначення політики передбачають включення її в структуру феномену конфлікту. Політика може бути визначена як боротьба суб’єктів, які переслідують та які можуть конфліктувати, і внаслідок чого можуть регулювати й контролювати розподіл цінностей владними структурами;

– *світ політики – це світ публічності, простір для багатьох можливих дій.* Саме у відкритому збігу поглядів, думок, соціальний світ набуває нового характеру, стає політичним світом;

– *світ політики – це світ відносин, який сприяє конкретній індивідуальній свободі, завдяки можливості вибору, але водночас може посилювати незадоволення та неспокій;*

– *предметом політичного конфлікту можуть бути специфічні ресурси – державна влада, устрій владних інститутів, політичний статус соціальних груп, цінності й символи, які є основою політичної влади;*

– *політичний ринок є один із найменш вільних ринків, тому що, з одного боку, домінує монополія виробництва політичної продукції (програм, ідей, заяв, іміджів), які надаються професіоналами, а з іншого – відсутня компетентність у політичних питаннях громадян;*

– *запеклість та гострота політичної боротьби пояснюються тим, що «кредит» довіри, тому чи іншому політику (партії, державі), виданий не лише в обмін на ідеї, які вони пропагують, але йому особисто, завдяки його якостям;*

– *політичний конфлікт передбачає мобілізацію максимальної чисельності й однієї, й іншої конфліктуючої сторони.* Їх боротьба може розглядатися як сублімована форма класової боротьби, хоча класи й інші соціальні групи стають безпосередніми учасниками конфлікту, лише в крайньому разі.

Об’єктом політичного конфлікту є політична державна влада, а предметом – володіння нею, її цінностями і символами, облаштування владних інститутів.

У ролі *суб’єктів політичного конфлікту* виступають окремі індивіди, малі й великі соціальні групи, заразом й етнічні, громад-

сько-політичні організації та політизовані соціальні рухи, які виникають на формальній та неформальній основах, економічні та політичні групи тиску, кримінальні групи, які домагаються певних цілей.

Причини виникнення політичних конфліктів знаходяться в суті політичних відносин як відносин влади, заснованих на пануванні одних і підпорядкуванні інших, на перевазі одних суб'єктів і їхніх інтересів над іншими, що й спричиняє зіткнення та протидію. Конфлікти, які відбуваються у політиці, відображають суперечливі інтереси та потреби, об'єктивно представлені в суспільстві, тому вона стає полем і засобом вирішення суспільних конфліктів.

Виділяють три основні психологічні причини, які є в основі політичної конфронтації [216]:

1. *Різноманітні форми й аспекти суспільних стосунків*, що визначають незбігання статусів суб'єктів політики, їх ролевих призначень і функцій, інтересів й потреб у владі, недоліків ресурсів й ін. Ці об'єктивні джерела політичних конфліктів найчастіше детермінують суперечності між правлячою і контрелітою, різними групами тиску, що представляють інтереси певних сил і ведуть боротьбу за частки державного бюджету, а також і між всіма іншими політичними суб'єктами системи влади.

2. *Розбіжності людей (їх груп і об'єднань) у головних цінностях і політичних ідеалах*, в оцінках історичних й актуальних подій, а також в інших суб'єктивно значущих уявленнях про політичні явища. Такі конфлікти найчастіше виникають у тих країнах, де стикаються якісно різні думки про способи реформування державності, закладаються основи нового політичного устрою суспільства, шукаються способи виходу з соціальної кризи. У вирішенні таких конфліктів знайти компроміс деколи вельми складно.

3. *Процеси ідентифікації громадян*, усвідомлення ними власної приналежності до соціальних, етнічних, релігійних й інших об'єднань і розуміння ними власного місця в соціальній й політичній системах. Такі конфлікти характерні насамперед для нестабільних суспільств, де людям доводиться усвідомлювати себе громадянами нової держави, зводити до нетрадиційних для себе норм взаємин із владою (як це відбувається в сучасній Україні).

Роль та місце конфлікту в політичному житті суспільства визначається тими функціями, які він виконує. *Під функцією конф-*

лікту розуміють наслідки, або спрямованість його дії на суспільство загалом або на окремі сфери життєдіяльності. Дослідники вважають, що конфлікт є головним джерелом політики, що полягає у докорінних змінах політичного простору, що однією з головних функцій політичних і соціальних конфліктів є стимулювання динаміки суспільних процесів. Особливістю функцій конфлікту є те, що вони виявляються в позитивних і негативних наслідках, тобто після його завершення. За своєю природою конфлікт може бути носієм і конструктивних, і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції.

До позитивних належать:

– *соціально-діагностична* – виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення соціальних суперечностей, поляризацію інтересів різних соціальних груп;

– *інноваційна* – сприяє розвиткові суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;

– *консолідуюча (інтегративна)* – полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;

– *активізація соціальних зв'язків* – конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;

– *комунікативна* – їй передують усвідомлення учасниками конфлікту власних і чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємоприспосовування учасників конфліктної ситуації;

– *зняття психологічного напруження* – часто конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічного напруження між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт приховує у собі загрозу стабільності політичної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників. Усе це дає підстави для висновків і про негативні функції конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

– *дестабілізуюча* – виявляється в порушенні соціального спокою, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;

– *дезінтегруюча* – спричинює послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, ускладнення пошуку компромісів;

– *аксіологічна* – втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо;

– *надлишково-витратна* – конфлікти зазвичай вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних, зокрема емоційних, ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають.

Необхідно зазначити, що *на характер створення, протікання та вирішення політичних конфліктів значний вплив здійснюють особи з різними типами характеру*, так:

– *легкозбуджувальний* тип найконфліктніший, нікому не пробачає образ, йому відповідає холеричний темперамент;

– *нестійкий* тип здебільшого орієнтується на учасника конфлікту, який найвигідніший йому. Діям його не вистачає стабільності, він завжди чимось незадоволений. Такими є особи меланхолічного характеру;

– *гіпертимний* тип характеризують стабільно оптимістичний настрій, висока самооцінка. Він усім задоволений, ні в чому не бачить проблем, легковажно ставиться до помилок, непослідовний у вчинках, легко налагоджує неформальні відносини. Під тиском постійних повчань, монотонності може зініціювати конфлікт;

– *демонстративний* тип прагне будь-що звернути на себе увагу, діяти оригінально, що нерідко збіднює зміст його вчинків. Обмежування його інтересів, недооцінювання заслуг неминуче спричинюють конфлікт;

– *сенситивний* тип, відрізняючись підвищеною вразливістю, страждає від відчуття власної неповноцінності, до всього ставиться з тривогою і настороженістю, глибоко відданий, вірний та надійний друг. Несправедливість, грубість, сварка з близькою людиною спричинюють конфлікт;

– *замкнений* тип постійно заглиблений у себе, складно йде на контакт, насторожено ставиться до інших, зрідка зважається на значні життєві вчинки;

– *астенічний* тип у складних ситуаціях швидко втомлюється, що є наслідком його дисгармонійного розвитку, тому в поведінці виявляє надмір роздратованості, підозрливості, тривожності;

– *циклоїдний* тип у період піднесення настрою за монотонної діяльності, самотності, жорстокої дисципліни може виявляти роздратування, гнів, що і стає причиною конфлікту. В період спаду настрою у нього загострюється сприйняття неприємностей, спостерігаються пасивність, замкненість. Якщо в цей час ситуація вимагає активної діяльності, зміни звичного способу життя, то конфлікт є неминучим;

– тип характеру, що *«застрягає»*. Такі риси як підозрілість, ревності тощо, спричинюють конфлікти, у яких можливі несправедлива образа, ураження самолюбства;

– *інтровертний* тип, вирізняючись недостатньою комунікабельністю, заглиблений у себе, у конфліктах із надмірною стійкістю обстоює власні погляди, на все має погляд, який часто не збігається з думкою більшості. Грубість, безцеремонність підсилюють імовірність конфлікту;

– *екстравертний* тип, якому властива висока комунікабельність, відсутність власної думки, у конфліктних ситуаціях підпадає під вплив інших, що призводить до непередуманих учинків. Вимушена самотність, нерегламентованість життя можуть бути причиною конфлікту.

Усім конфліктогенним індивідам бракує емпатії. У колективі, зазвичай, вони відособлюються. Багатьом із них властивий надмірний конформізм (приспосовування до чужих думок), негативізм (бездумний опір будь-якій лінії поведінки, оцінювальним судженням).

Психологічні аспекти класифікації політичних конфліктів [80].

1. Залежно від *розбіжностей*, що призводять до конфліктів їх поділяють на конфлікт цінностей, конфлікт інтересів, конфлікт ідентифікації.

Конфлікт цінностей. Характерний для країн із нестійким державним устроєм. У його основі – зіткнення різних ціннісних орієнтацій (ліві–праві, ліберали–консерватори, інтервенціоністи–ізоляціоністи й інші), політичних, ідеологічних і релігійних світоглядів.

Конфлікти інтересів – переважають в економічно розвинених державах, в яких політичною нормою є боротьба через розподіл економічного «пирога». Зазвичай, конфліктуючі сторони орієнтуються не лише і не так на досягнення матеріальних благ, скільки

на покращення соціального статусу, що створює відповідні передумови для забезпечення такими благами.

Конфлікти ідентифікації (ототожнення, уподібнення) характерні для спільнот, в яких відбувається ототожнення суб'єктом себе з певною групою. Ці конфлікти відбуваються в умовах расових конфліктів, етнічних суперечностей, релігійних, мовних протилежностей. Виявляється як суперечність щодо вільного визначення громадянами своєї етнічної та громадянської належності.

2. За ступенем *напруженості конфліктів* їх поділяють на неантагоністичні (примиренні) та антагоністичні (непримиренні).

3. З огляду на *зону і сферу поширення конфліктів* їх класифікують як зовнішні (міжнародні) і внутрішні конфлікти, які, своєю чергою, поділяються на певні підтипи. Так, наприклад внутрішні конфлікти поділяються на кризи і суперечення, що розкривають взаємодію між різними суб'єктами влади, та між владою і суспільством (всередині наявної влади, який пов'язаний із внутрішньогруповою боротьбою за розподіл владних повноважень і відповідних позицій; між владою та громадськими силами, інтереси яких не представлені у структурі владних відносин; правлячою і опозиційною елітами, конкуруючими партіями і групами інтересів, центральною і місцевою владою тощо).

4. За *ступенем і характером нормативної регуляції* виділяють інституціоналізовані і неінституціоналізовані політичні конфлікти.

5. Розрізняються за *здатністю чи нездатністю людей (інститутів) підкорятися діючим правилам політичної гри*. З огляду на якісні характеристики, що відображають різний ступінь залучення людей до вирішення суперечки, інтенсивності криз і суперечностей, їх значення для динаміки політичних процесів *виділяють «глибоко» і «неглибоко укорінені»* у свідомості людей конфлікти; конфлікти «з нульовою сумою» (де позиції сторін протилежні, і тому перемога однієї з них обертається ураженням іншої) і «не з нульовою сумою» (у яких є хоча б один спосіб знаходження взаємної згоди).

6. Із погляду публічності конкуренції сторін конфлікту говорять про *відкриті* (виражені в явних формах взаємодії конфліктуючих суб'єктів, що фіксуються зовні) і *закриті* (латентні) політичні конфлікти, де домінують тіньові способи досягнення суб'єктами

своїх владних повноважень. Якщо перший тип подібних конфліктів добре помітний в різноманітних формах масової участі громадян у політичному житті, то другий характерніший для прихованих від очей обивателя процесів ухвалення рішень).

7. Враховуючи *часові характеристики* конфліктної взаємодії сторін визначають довгострокові (боротьба дисидентів із комуністичними режимами) і короткострокові (наприклад, відставка політичного діяча) конфлікти.

8. Виходячи зі *структури і організації* режиму правління розрізняють конфлікти вертикальні (наприклад, між центральними та місцевими елітами, органами центральної влади й місцевого самоврядування) і горизонтальні (усередині правлячої еліти, між не правлячими партіями, членами однієї політичної сили тощо).

9. В об'єктивному історичному процесі *розрізняють конфлікти, що мають позитивний і негативний потенціал*. Вони можуть бути позитивними, продуктивними, а за певних умов – негативними, що гальмують історичний розвиток, і деструктивними стосовно учасників конфліктів.

10. *Політичної значущості політичні конфлікти* набувають, якщо торкаються міжнародних, класових, міжетнічних, міжнаціональних, релігійних, демографічних, регіональних й інших відносин.

11. *За рівнем розвитку політичного конфлікту, пов'язаний із генезисом владних відносин розрізняють*: конфлікти у масштабах усього політичного простору щодо легітимації влади, її визнання чи невизнання; конфліктні відносини у середовищі політичної еліти щодо обсягу владних повноважень, обґрунтування їхньої необхідності; боротьба й протистояння політичних еліт на міжнародній арені.

Серед найскладніших політичних конфліктів українського суспільства вітчизняні конфліктологи називають [132]:

– *конфлікт між соціальними групами*, які умовно позначаються як «реформатори» (прибічники демократичних, ринково ліберальних перетворень) та «консерватори» (ті, хто ідеалізує наше минуле); між владою і опозицією;

– *конфлікти у сфері соціально-економічних відносин*, що часто набувають політичного забарвлення через незадоволення населення політикою владних структур;

– *конфлікти у сфері «регіони – центр – регіони»*, що виявляються у конкуренції між регіональними, політичними і фінансово-промисловими елітами за здійснення впливу на ухвалення рішень центром;

– *конфлікт ідентичностей* (спроби до сепаратизму окремих регіонів);

– *конфлікт між бізнесовими конкурентами*, що мають політичну «вагу»;

– *етнонаціональний конфлікт*, пов'язаний з невіршеними проблемами етнічних груп;

– *міжконфесійний конфлікт між церквами*, ієрархами, священиками, віруючими, який виявляється і на політичному, і на богословсько-ієрархічному й побутовому рівнях;

– *мовний конфлікт*, зумовлений проблемами поширення та використання української мови, яка має статус державної, серед усіх соціальних верств і особливо державних службовців;

– *конфлікт між політичними конкурентами* в межах однієї електоральної ніші;

– *конфлікт особистісний*.

Кожен конфлікт має більш або менше виражену структуру.

Під структурою конфлікту розуміють перелік необхідних і достатніх елементів, які характеризують конфлікт. *До них відносять:*

– *конфліктуючі сторони*, так звані «конфліктанти» (наявність принаймні двох сторін, які перебувають у контакті одна з одною). Для того, щоб розібратися у конфлікті, необхідно, передусім, звернути увагу на соціальні і психологічні характеристики конфліктантів;

– *зона розбіжностей*, конфлікт виникає лише тоді, коли є предмет суперечки, факт, або питання (одне чи декілька), з приводу якого виникли розбіжності;

– *уявлення про ситуацію*, кожен із учасників конфлікту формує власне уявлення про ситуацію, яка виникла в зоні розбіжностей і охоплює усі, пов'язані з цим обставини. Ці уявлення, зазвичай, не збігаються;

– *мотиви*, як відомо, у кожної людини формується власний комплекс установок, потреб, інтересів, думок, ідей та інше, на основі чого вона оцінює те, що відбувається. Взаємнесумісність цінностей та намірів сторін і спричиняє виникнення конфлікту та його проходження;

– дії, внаслідок існування зони розбіжностей, різних уявлень про ситуацію, суперечливих мотивів і цілей, природно виникає взамопротилежність дій сторін конфлікту;

– застосування сили з метою впливу на поведінку протилежної сторони в потрібному напрямі. Важливо відрізнити безпосередній привід зіткнення протилежних сторін конфлікту від його справжніх причин, часто прихованих.

У динаміці розвитку конфлікту виділяють такі стадії його перебігу:

1. *Стадія потенційного конфлікту* (наявність конфліктної ситуації). На цьому етапі конфліктні відносини виникають, формується атмосфера напруженості, що свідчить про наявність предмета суперечки і конкуренції, розбіжності позицій політичних суб'єктів.

2. *Перехід потенційного конфлікту в реальний* (усвідомлення зазіхання на власні інтереси). На цій стадії чіткіше виявляються сили, що підтримують кожну з конфлікуючих сторін; стає очевидним рівень протистояння, ступінь його інтенсивності тощо.

3. *Конфліктні дії* – обидві сторони конфлікту вдаються до конкретних дій.

4. *Вирішення конфлікту* – найскладніший етап у його розвитку, оскільки від результату його закінчення залежить новий баланс політичних сил.

Найчастіше розглядають два основних варіанти закінчення конфлікту – досягнення примирення сторін або їхня непримиренність, тобто створення безвихідної ситуації, невіршеності конфлікту. Між цими протилежностями низка варіантів еволюції конфлікту, що відображають його звичний розвиток (збереження колишньої інтенсивності), чи зниження, навпаки, наростання взаємної опозиційності сторін. Як свідчить політична практика, не кожна конфліктна ситуація переростає в конфлікт. Часто завершення одного конфлікту може спричинити інший, можливо навіть в іншій сфері. Після завершення конфлікту настає етап, який отримав назву *постконфліктного синдрому*. Він виявляється у напруженні відносин конфлікуючих сторін. У разі загострення може стати основою виникнення нового конфлікту.

Варто пам'ятати, що *будь-який конфлікт розгортається у певному політичному просторі, якому властиві своєрідна полі-*

тична культура, масова політична свідомість, ментальні особливості тощо. Це потрібно враховувати для розуміння і прогнозування поведінки конфлікуючих сторін.

1. У кожному суспільстві є певна система моралі, яка накладає обмеження на поведінку людей взагалі і їх поведінку в конфлікті зокрема. Конфлікти завжди відбуваються в установленому правовому полі держави. Відступ від принципів моралі й права можливі, однак вони засуджуються громадською думкою і караються правоохоронними органами держави. Тому для зниження напруженості конфлікту й мирного врегулювання конфліктних відносин потрібне досягнення конфлікуючими сторонами домовленостей стосовно певних правил, які б регулювали процедури контактів між ними.

2. Що більшою є культурна спільність між конфлікуючими сторонами, то подібнішими є способи їх поведінки у конфлікті. Люди одного культурного середовища (подібність у рівні знань і освіченості, в цінностях й ідеалах, у нормах моралі і правилах спілкування) співвідносять власну поведінку в конфлікті з ідентичними спільними принципами, і, якщо абстрагуватися від особливостей, пов'язаних із їх індивідуально-психологічними рисами, поведуть себе подібним чином.

Ціна конфлікту складається з:

- витрат енергії, часу, сил на боротьбу зі супротивником;
- шкоди, якої зазнають супротивні сторони;
- витрат, пов'язаних із погіршенням ситуації (втрата престижу, погіршення стосунків із протилежною стороною).

Ціна виходу з конфлікту – це різниця між втратами і надбаннями, зумовленими з виходом із конфлікту. І якщо втрати для кожної сторони конфлікту є реальними, очевидними, сприймаються як значні, то надбання – видаються гіпотетичними, а це знижує їх значущість у кожного з учасників конфлікту. Це треба мати на увазі, коли ми ухвалюємо рішення про стратегію поведінки в конфлікті.

Найвищим ступенем конфліктних ситуацій є «криза» – (від грец. *krisis* – переломний момент) – різкий, крутий перелом. У політології виділяють такі їх види: політичні, урядові, парламентські, внутріпартійні кризи. *Політична криза – це стан політичної системи суспільства, який виявляється в поглибленні й загостренні наявних конфліктів, різкому посиленні політичної напруженості.*

В разі цього можливе тимчасове призупинення або взагалі припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; втрата довіри до політичних і державних лідерів.

Політичні кризи проходять низку етапів:

– *передкризовий* стан суспільства або його політичної системи, який полягає у розвитку конфліктних ситуацій до такого ступеню, коли вони не можуть бути вирішені завдяки досягненню політичного компромісу;

– *виникнення кризи*, що виражається в неспроможності владних структур вирішувати наявні в суспільстві проблеми політичними методами, що характерно для нормального функціонування політичної системи;

– *розвиток і загострення кризи*, ознакою чого є повний розпад відповідних політичних структур, посилення їх недієздатності, що призводить до повного безвладдя та безгосподарності.

Головні причини їх виникнення:

– відчуження народних мас від держави, органів державної влади, місцевого самоврядування;

– низький рівень громадської самосвідомості мас;

– незадовільна інформованість їх про реальний стан справ;

– високий рівень активності опозиційних структур;

– позиція засобів масової інформації;

– нерішучість і некомпетентність відповідальних осіб.

Виділяють *зовнішньополітичні кризи* (обумовлені міжнародними конфліктами і суперечностями та внутрішньополітичні (урядова, парламентська, конституційна криза, криза політичних партій).

Урядова криза визначається ситуацією, коли певний уряд із різних причин (утрата авторитету, невиконання його розпоряджень виконавчими органами) надалі неспроможний вирішувати поставлені перед ним завдання і чи то через вотум недовіри з боку парламенту чи то за власною ініціативою його членів подає у відставку. Вона може супроводжуватися зміною керівника уряду, форми правління тощо.

Парламентська криза – це зміна співвідношення сил в органі законодавчої влади, коли рішення парламенту не збігаються з волею більшості громадян. Її результатом є розпуск або саморозпуск парламенту за умов, передбачених Конституцією та призначення

нових виборів. Причиною парламентської кризи може бути ситуація, коли основні протилежні фракції приблизно рівні за силою і впливом, що заважає ухваленню рішень і паралізує роботу парламенту.

Конституційна криза пов'язана з практичним припиненням дії Основного Закону країни(конституції), коли попередня конституція втрачає легітимність і є потреба у її якісному перегляді.

Криза політичних партій – ситуація, за якої політична партія (і правляча, й опозиційна) через різні причини втрачає власні соціально-політичні ідеали, програмні цілі, орієнтири, авторитет і вплив серед мас.

Політичні кризи можуть набувати різних форм (відставка уряду, розпуск парламенту, запровадження надзвичайного стану).

Залежно від психологічних особливостей вияву і причин виникнення політичної кризи виділяють:

- *кризу легітимності* (розбіжності цілей і цінностей правлячого режиму з уявленнями більшої частини громадян);

- *кризу ідентичності* (входження у суперечність із завданнями загальнонаціонального об'єднання та ідентифікації з певною політичною системою етнічних і соціально-структурних розбіжностей великих суспільних груп);

- *кризу політичної участі* (створення правлячою елітою штучних перешкод для включення в активне політичне життя суспільних груп, які заявляють про свої претензії на владу);

- *криза проникнення* (зниження здатності державного управління впроваджувати власні рішення у різних сферах суспільного життя, що є наслідком незбігання реальної політики і проголошених урядом цілей);

- *кризу розподілу* (нездатність правлячої еліти забезпечити прийнятне для суспільства зростання матеріального добробуту і його розподілу, гарантувати доступність основних матеріальних благ усім верствам населення).

Екстремальною формою стану політичного життя суспільства, що є результатом різкого загострення політичної та економічної криз, краху наявних владних структур є *політична катастрофа* (від грец. *katastrophe* – переворот, загибель). Вона супроводжується вкрай складними наслідками не тільки для політичного життя, але й для існування тієї чи іншої політичної системи. Причинами

соціально-політичних катастроф є серйозні помилки і навіть провали в політиці правлячих кіл; конфліктні й кризові ситуації в усьому суспільстві, спричинені розвалом економіки, міжнаціональними конфліктами, масовим зростом злочинності, правовим нігілізмом, соціальною незахищеністю громадян.

13.2. Психологія виявлення та попередження політичних конфліктів

Запобігання політичним конфліктам є важливою складовою розвитку будь-якої держави. Вміння влади та усіх інших політичних суб'єктів, вирішувати наявні проблеми і суперечності на кожному з етапів проходження конфліктів створює можливості для ефективної реалізації державно-управлінських цілей та інтересів. Визнаючи, що політичний конфлікт є природним елементом політичної конкуренції і публічної політики, тим не менше треба пам'ятати, що на певному етапі може постати *загроза національним інтересам і національній безпеці*, а саме [22]:

- коли суттєво загострюється суперечності між окремими соціальними групами, етнічними, культурними, регіональними ідентичностями;
- коли зростає тотальний рівень недовіри населення до всіх інститутів влади і політичної системи загалом;
- коли руйнуються і демонстративно порушуються морально-етичні засади політико-владної діяльності і «верх беруть» криміналізовані структури;
- коли все це супроводжується несправедливим перерозподілом власності на користь наближених до політики і влади груп, що спричинює соціальну несправедливість і протест населення;
- коли послаблюються позиції країни на зовнішньополітичному напрямі діяльності.

Тому для забезпечення ефективної системи політичного управління, важливим є упередження подібних ситуацій, що забезпечується *діагностикою, прогнозуванням та попередженням політичних конфліктів*. Для того, щоб уникнути вияви і розвиток конфліктно-кризових ситуацій, дуже важливо вчасно знаходити

способи для їх запобігання та вирішення. Для цього, насамперед потрібно:

- не допустити виникнення конфлікту або його розростання і переходу на такий етап і стан, що значно збільшують соціальну кризу;
- вивести всі приховані, латентні, неявні конфлікти у відкриту форму для того, щоб зменшити неконтрольовані процеси і наслідки певної взаємодії, на які неможливо буде правильно й оперативно відреагувати;
- зменшити ступінь соціального напруження, що викликано розгортанням політичного конфлікту в суміжних сферах політичного життя, щоб не виникали більш широкі, додаткові потрясіння, на регулювання яких буде необхідно витратити додаткові ресурси й енергію.

Передумовою запобігання і попередження конфліктів і тим самим забезпечення стабільного і поступального розвитку суспільства є постійне виявлення джерел, причин напруги та конфліктів і їх вчасне діагностування. Насамперед варто виходити з розуміння того, *що соціальна система знаходиться у постійному «полоні суперечностей»*. Найпоширенішими з них є такі:

- ті, що формуються внаслідок соціально-економічного і матеріально-побутового становища людей;
- ті, що зумовлені неприйняттям політики владних структур.

Не всі суперечності, зокрема політичні, призводять до конфліктів. Щоб виник конфлікт, суперечності мають бути кимсь усвідомлені, а поведінка відповідно вмотивована. Тому, якщо це можливо, ліпше раніше виявити, а ще краще запобігти переростанню суперечностей у конфлікти через зрозумілу, прозору, дієву владно-управлінську діяльність.

Свідченням виникнення можливого політичного конфлікту, а то й політичної кризи є політична напруженість – поширення серед широких верств населення настроїв невдоволення наявним становищем у певних сферах життя або соціальним устроєм загалом. У цей час активізується діяльність політичних партій, громадських організацій, відбуваються мітинги, маніфестації, організуються пікети тощо. На такі явища обов'язково треба звертати увагу, оскільки вони, зазвичай є «передвісниками» системної або локальної, регіональної та іншої криз.

Упередженню конфліктів сприяє [211]:

- налагодження дієвої системи співробітництва між гілками влади;
- вирішення соціальних, матеріальних і духовних проблем населення;
- розробка і використання прикладних методик моніторингу соціально-економічної і політичної ситуації у суспільстві;
- забезпечення своєчасних реформ і правопорядку;
- підвищення ефективності державного управління та виконавської дисципліни;
- підвищення у суспільстві авторитету влади та довіри до її рішень;
- оптимізація механізмів запобігання, пом'якшення та нейтралізації негативних соціальних явищ;
- застосування теоретичних і прикладних знань для направлення конфліктного процесу в правове русло. Запобігання політичного протистояння сприяють також форми і методи діяльності суб'єктів політико-управлінського процесу:
- ступінь прозорості й відкритості політичної системи;
- рівень згуртованості конфліктуючих груп й інтенсивність внутрішніх взаємин їхніх членів;
- залучення населення до формування і здійснення державної і місцевої політики;
- загальна соціально-психологічна атмосфера суспільства, його налаштованість на співробітництво і взаємодію, емоційна виваженість політичної поведінки громадян та їх здатність до обмеження владних домагань тощо.

Ефективність діяльності владно-управлінських структур щодо виявлення, діагностування та ослаблення конфліктних факторів, а також обмеження можливості їх переростання у конфлікт залежить від наступних складових [279]:

- володіння інформацією щодо соціальної структури регіону чи території, де є соціальна напруженість і є можливість виникнення політичного конфлікту;
- наявності даних про потреби, інтереси кожної соціальної групи і про рівень їх задоволення;
- аналізу і врахування національної структури, потреб, інтересів тих чи інших національних меншин;

- володіння інформацією про взаємовідносини між соціальними чи національними групами, з одного боку, і ними та центральною чи місцевою владою – з іншого;
- наявності даних про прихильність населення до тієї чи іншої політичної ідеології, партії, руху;
- на перед конфліктній стадії важливо знати, хто є дійовими особами, що перебувають у конфронтації;
- володіння певними можливостями для запобігання конфлікту, зокрема: фінансовими, матеріальними, людськими.

Усе це має бути враховано в разі розроблення конкретної програми дій щодо запобігання політичним конфліктам. Вона має охоплювати: роз'яснювальну роботу серед населення, співпрацю зі засобами масової інформації, зустрічі з політичними лідерами, яким довіряють люди, заходи зі задоволення потреб, інтересів, сподівань соціально-політичних груп.

Узагальнивши зазначене, можна зробити загальні висновки щодо *способів запобігання політичному конфлікту*.

По-перше, потрібно мати якомога більше інформації про об'єктивні умови, в яких політичний конфлікт може виникнути (різноманітні соціологічні, експертні опитування, референдуми тощо). Особливого значення набуває вивчення осіб, задіяних у конфлікті, мотивів і аргументів, якими вони керуються у політичній діяльності та поведінці.

По-друге, вирішальне значення для запобігання політичного конфлікту має розроблення спеціальної програми дій з метою попередження, недопущення переростання конфліктної ситуації у конфлікт. Продумуються і плануються першочергові та подальші дії, що можуть усунути основні причини, які зумовили конфліктну ситуацію.

По-третє, виконання реальних дій щодо недопущення політичного конфлікту.

Основними заходами упередження конфліктів на загальнонаціональному рівні є [80]:

- завершення процесу реформування політичної системи;
- запровадження чітких правил політичної конкуренції і гарантії їх дотримання;
- стабілізація політико-владної моделі в максимально збалансованому і зрозумілому для населення країни виді;

- удосконалення норм і практик демократичного політичного процесу;
- усуненням системних причин виникнення кризової ситуації в тій чи іншій сфері публічного життя;
- створення рівних умов для усіх конкуруючих груп;
- формування впливової громадської думки;
- подолання, за допомогою ЗМІ негативних стереотипів масової свідомості;
- проведення заходів, спрямованих на стабілізацію політичного і суспільного життя на основі демократичних норм і балансу інтересів основних суспільних груп.

Отже, перелік засобів щодо запобігання конфліктам доволі широкий. Проте найголовнішим є задоволення інтересів і уподобань населення. Для цього необхідні підготовлені компетентні спеціалісти, здатні виконувати завдання із врегулювання та запобігання конфліктам. Вони повинні вміти аналізувати політичні події, виявляти протидіючі сторони; володіти необхідними статистичними даними та даними соціологічних досліджень; аналізувати матеріали у ЗМІ й іншу суспільно значущу інформацію.

Стратегії та технології врегулювання політичних конфліктів. «Той, хто вміє впоратися з конфліктами шляхом їх визнання і розв'язання, той бере під свій контроль ритм історії; той хто втрачає таку можливість, – отримує цей ритм собі у супротивники» – зауважував Р. Дарендорф. Управління політичними конфліктами можна розглядати у двох вимірах: внутрішньому і зовнішньому. У першому випадку (внутрішній вимір) йдеться про поведінку конфліктуючих сторін. У другому (зовнішній вимір) мається на увазі процес, в якому суб'єктами управління можуть виступати: а) держава та її органи; б) незалежні посередники (медіатори). Як гадають дослідники, стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається тією мірою, якою його учасники намагаються задовольнити власні інтереси, діючи в разі цього активно чи пасивно, та інтереси іншої сторони, діючи спільно чи індивідуально. З огляду на це, виділяють: суперництво, поступливість, ухилення, компроміс, співробітництво.

Суперництво (або боротьба) – учасники конфлікту максимально орієнтовані на перемогу в конфлікті. Вони прагнуть нав'язати іншій стороні власний варіант вирішення спірних питань.

Свою перемогу бачать як безумовну поразку протилежної сторони. В разі цього для досягнення мети застосовується тактика тиску, погроз, нав'язування своїх інтересів, ігнорування інтересів іншої сторони, робляться спроби поставити під сумнів компетентність опонента, спостерігається схильність до безапеляційних заяв, негативне ставлення до іншої думки.

Обрання певної стратегії поведінки можливе за умови, якщо:

- учасник конфлікту володіє достатньою владою та авторитетом і переконаний, що запропоноване ним вирішення проблеми вочевидь є найкращим;
- немає іншого виходу, нічого втрачати і є шанс отримати вигоду;
- немає часу для узгодження позицій з протилежною стороною, пошуку взаємовигідних рішень, а питання дуже важливе;
- потрібно прийняти непопулярне рішення і є для цього достатньо повноважень і влади;

Обираючи певну стратегію поведінки в конфлікті, треба мати на увазі, що вона не завжди приносить довгострокові результати, оскільки сторона, яка програла у конфлікті, може не ухвалити рішення, яке прийняте попри її волю і більше того, може його саботувати. Окрім цього, складно сподіватися у майбутньому на плідну співпрацю з опонентом, який програв певний конфлікт. Не варто також обирати певний стиль поведінки у ситуації, коли немає достатньо влади, щоб довести власний погляд стороні, яка цією владою володіє.

Поступливість (приспонування) – учасники конфлікту максимально орієнтовані на збереження і поліпшення стосунків із протилежною стороною, навіть у збиток інтересам справи. Вони діють спільно, не намагаючись відстоювати власні інтереси. Готові й все для цього роблять, щоб усунути можливість загострення конфлікту, апелюють до потреби у солідарності – «Ми всі одна команда і не варто розхитувати човна, на якому пливемо» тощо. Стиль приспонування може бути застосованим у наступних ситуаціях:

- важливість на певному етапі відновлення спокою і стабільності, ніж вирішення конфлікту;
- предмет розбіжностей не є важливим;
- уважається ліпше зберегти гарні стосунки з протилежною стороною, ніж відстоювати власний погляд;

- розуміння, що правда не на боці якоїсь з конфлікуючих сторін;
- недостатність в учасника конфлікту ресурсів, влади, авторитету, щоб покласти на реалізації своїх інтересів і перемогти;
- розуміння, що результат є більш важливим і значущим для іншої сторони;
- є доволі часу, щоб тимчасово поступитися, а втім зібратися з силами і повернутися до вирішення певної проблеми.

Ухилення (уникнення) – це пасивна поведінка в ситуації конфлікту, яка полягає або в ігноруванні конфлікту, або у відкладенні його вирішення до ліпших часів. Виявляється у прагненні однієї зі сторін уникати обговорення суперечливих питань, напружених ситуацій. В разі цього проблема конфлікту замовчується. Створюється видимість гармонії. Таку тактику поведінки називають тактикою присутності без активного втручання, збереження однією зі сторін нейтралітету, відсутність позиціонування власних поглядів і свого відношення до проблеми, яка є джерелом суперечностей. Іншій стороні в разі цього надається можливість зробити вибір і нести за нього відповідальність. Стиль ухилення реалізується, зазвичай, коли конфлікт не зачіпає безпосередніх інтересів сторін, або проблема, що виникла, не є важливою. Умови, за яких застосування стилю ухилення є виправданим:

- проблема, стосовно якої виникла конфліктна ситуація не є суттєвою;
- є розуміння того, що у певний час вирішити проблему на власну користь не реально;
- немає достатньо влади, або вирішити проблему на свою користь неможливо;
- є прагнення виграти час для того, щоб детальніше оцінити ситуацію і отримати додаткову інформацію для ухвалення рішення;
- розуміння того, що вирішити проблему на певному етапі є небезпечним, оскільки можна лише ускладнити ситуацію;
- у конфлікті беруть участь складні щодо спілкування люди;
- конфлікт може бути врегульованим і без участі одної зі сторін.

Компроміс (порозуміння) – цей стиль поведінки орієнтований на пошук сторонами конфлікту взаємних поступок і надбань. Вони погоджуються на часткове задоволення власних потреб, унаслідок

чого досягають певного порозуміння. В разі цього зберігають стосунки і отримують переваги, хай і не повною мірою. В такій ситуації наголошується на спільності інтересів. Інколи компроміс є єдиною можливістю ухвалити певне рішення. Стиль компромісу потребує певних навиків ведення переговорів. Прийняття певного стилю поведінки передбачає ґрунтовний аналіз можливостей застосування інших варіантів поведінки. Можна застосовувати у таких ситуаціях:

- обидві сторони конфлікту володіють однаковою владою, мають переконливі аргументи, але взаємовиключні інтереси;
- можливим є тимчасове рішення через відсутність часу для ухвалення іншого рішення, бо ж інші підходи до проблеми виявилися не результативними;
- є можливість скористатися короткостроковою вигодою;
- компроміс дає можливість зберегти стосунки і хоча б щось отримати, ніж втратити все.

Часто компроміс є вдалим відступом, або, навіть, останньою можливістю ухвалити хоча б якийсь рішення.

Співробітництво (співпраця) – стиль поведінки орієнтований на максимальне задоволення потреб обох учасників конфлікту. Полягає у спільному визначенні сутності конфлікту, пошуку способів його вирішення в інтересах обох сторін. Передбачається спільне, відверте обговорення проблеми, виявлення прихованих інтересів, пошук резервів і ресурсів їх задоволення. Метою співробітництва є вироблення довгострокового взаємовигідного рішення (у разі компромісу – це тимчасове, короткострокове рішення). Для вирішення конфлікту певний стиль можна використовувати у таких випадках:

- вирішення проблеми однаково важливе для обох сторін конфлікту і жодна зі сторін не бажає повністю від нього відсторонитися;
- учасники конфлікту мають довготривалі, міцні і взаємозалежні стосунки;
- кожен із підходів до проблеми конфлікту є важливим, допускає компромісні рішення, спільне рішення для обох сторін украй важливе;
- обидві сторони конфлікту мають час для спільного вирішення конфлікту;

- обидві сторони здатні вислухати іншу сторону і викласти власне бачення проблеми;
- кожна зі сторін розуміє інтереси іншої;
- обидві, втягнуті у конфлікт сторони, володіють приблизно однаковою владою, або готові ігнорувати різницю у становищі задля того, щоб на рівних умовах шукати вирішення проблеми.

Важливо зазначити, що ні один із запропонованих стилів поведінки в конфлікті не може бути визначений як ідеальний.

До способів вирішення внутрішньодержавних конфліктів можна віднести також: консенсус, урегулювання конфлікту через переговори конфлікуючих сторін, революцію, державний переворот, політичну домовленість конфлікуючих сторін перед зовнішньою загрозою, іноземну інтервенцію.

Для локалізації конфліктів важливо правильно обрати *способи і стиль поведінки учасників їх вирішення*. Виділяють чотири основних підходи:

В основі *морально-правового (нормативного підходу)* – покладено принцип врегулювання будь-якого конфлікту за допомогою легітимних, діючих правових і моральних норм.

Примусово-переговорний (реалістичний підхід) полягає у використанні головною діючою особою торгу, який довготривалої стабільності не приносить, а результати переговорів є тимчасовими.

Силовий підхід передбачає насильницький спосіб вирішення конфліктів. Таке вирішення конфліктів викликає опір і осуд широкого загалу суспільства.

У разі *ідеалістичного підходу* зацікавлені сторони встановлюють прийнятні для всіх взаємовідносини, домагаючись порозуміння зі своїми політичними противниками завдяки взаємним поступкам.

Як зазначалося, *доволі поширеним підходом для вирішення конфліктів є консенсус* (від лат. *consensus* – однастайність), що означає згоду між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх соціальних і політичних груп суспільства; ухвалення рішень без голосування за виявленням усезагальної згоди.

Західні фахівці відзначають такі основні функції політичного консенсусу. По-перше, він підтримує суспільний порядок, знижує можливість застосування сили в разі вирішення будь-яких незгод

і розбіжностей. А, по-друге, консенсус збільшує значущість і масштаби співробітництва, оскільки вони викликані не примусом чи страхом застосування сили, а злагодою і згодою. До того ж, політичний консенсус – це основна перешкода до встановлення диктатури особи, партії, класу чи етносу, унікальний та універсальний демократичний принцип і метод врегулювання та вирішення політичних конфліктів, збереження політичної стабільності та зміцнення політичної безпеки.

Є також різні методи подолання політичних конфліктів, серед яких найпоширенішими є: відкладання, посередництво та переговори.

Метод відкладання використовується на початковому, перед конфліктному етапі, коли конфліктна ситуація лише назріває. Він є доволі поширеним, однак малоефективним, оскільки новий конфлікт може виникнути в будь-який час із новою силою.

Метод посередництва застосовується на будь-якому етапі конфліктної ситуації, особливо на етапі її загострення. У ролі посередників можуть виступати особи, яким певна організація доручила ввійти у контакт із конфліктними сторонами; установа, яка за своєю діяльністю покликана вирішувати конфліктні ситуації (арбітраж); держава, що має найбільше легітимних можливостей (закони матеріальну базу, авторитет) для вирішення наявних суперечностей.

Метод переговорів – є найбільш результативним та надійним порівняно з іншими, оскільки він може використовуватися на всіх етапах розвитку конфлікту й завершується, переважно усвідомленням рішень, що влаштовують обидві конфліктні сторони.

Оптимальними процедурами вирішення конфліктів і криз є парламентські дебати, узгоджувальні комісії, громадські суди, різноманітне судочинство.

У теорії політичного конфлікту виділяють два найзагальніші способи примирення сторін:

1. Мирне врегулювання конфлікту через досягнення компромісу на основі збереження вихідних позицій заснованих на взаємних поступках; зняття конфліктного суперечення; досягнення взаємоповаги сторін, розуміння прав й інтересів суперника.

2. Примирення на основі примусу, що дає змогу одній зі сторін ігнорувати аргументи суперника. Це можливо за умови явної

переваги сил і ресурсів з одного боку на їхній дефіцит з іншого; ізоляції однієї сторони конфлікту, зниження її статусу, що свідчать про ослаблення її позицій; знищення, усунення ворога, внаслідок чого, мир встановлюється під час відсутності ворога.

Орієнтація суб'єкта на ті чи інші засоби примирення сторін повинна коректуватися і специфікою політичних процесів у яких протікають конфлікти. Обрані засоби врегулювання конфліктів повинні обов'язково відповідати культурно-історичним, цивілізаційним особливостям політичного розвитку країни (регіону, суб'єкта), враховувати тимчасові обставини ведення суперечки, збігатися з психічними рисами діючих суб'єктів.

Розповсюдженим засобом досягнення примирення сторін у можливостях його розв'язання є *переговори*. В процесі переговорів сторони обмінюються думками, що неминуче знижує напруженість конфлікту, допомагає зрозуміти аргументи опонента а, отже, адекватніше оцінити справжнє співвідношення сил, умови примирення. Переговори дають можливість розглянути альтернативні ситуації, продемонструвати відкритість позицій, послабити вплив нечесних кроків суперника. Ефективність переговорів, а відповідно і взаємне задоволення сторін, підвищуються, якщо послідовно відокремлювати наявні проблеми від суб'єктивної зацікавленості людей, що беруть участь у суперечці; зосереджуватися не на принципах, а на реальних суперечностях; виробляти декілька можливих варіантів рішень; враховувати об'єктивні критерії співвідношення сил, а не партійні чи ідеологічні позиції. Обіцянка поступок, уважність до партнера значно збільшують шанси дійти згоди. Погрози і тиск на опонента з позицій сили таку можливість знижують і переговорний процес може затягнутися [23].

Уміння влади й усіх інших політичних суб'єктів, вирішувати наявні завдання на кожному з етапів проходження конфліктів дає їм додаткові можливості для ефективного реалізації власних цілей та інтересів у політичному процесі. *Конструктивному вирішенню конфлікту сприяють наступні чинники* [274].

1. *Адекватність відображення конфлікту*. Психологи застерігають від типових перекручень сприйняття конфліктів, зокрема:

а) «ілюзії власного благородства» – зазвичай, кожна сторона конфлікту впевнена у власній правоті і в тому, що протилежна сторона не хоче діяти по справедливості;

б) «пошуку соломинки в оці суперника» – кожен із учасників конфлікту бачить недоліки противника, проте не усвідомлює власних, кожна зі сторін із обуренням реагує на дії противника, однак не помічає суті власних дій;

в) «подвійної етики» – противники усвідомлюють що здійснюють однакові вчинки стосовно один одного, проте власні дії кожною зі сторін оцінюються як законні і допустимі, а дії протилежної сторони – як нечесні і недозволені;

г) дій за принципом «все зрозуміло», коли кожна зі сторін конфлікту спрощує ситуацію до такої міри, щоб підтвердити думку про те, що її дії правомірні та правильні, а дії протилежної сторони неадекватні й погані. Названі причини, що призводять до перекручення сприйняття конфлікту сприяють поглибленню конфліктної ситуації.

2. *Відкритість і ефективність спілкування.* В ході конфлікту бажано перейматися тим, щоб не принизити і не образити свого опонента. Для конструктивного вирішення конфлікту необхідно використовувати такі форми спілкування як:

а) висловлювання, які передають зміст зрозумілого вами і прагнення отримати з боку протилежної сторони підтвердження, що ви правильно зрозуміли сказане нею;

б) відкриті й особистісно забарвлені висловлювання стосовно вашого стану, почуттів і намірів;

в) інформацію, яка б містила сприйняття вами партнера і його поведінки;

г) підтвердження, що ви сприймаєте протилежну сторону як особистість, не зважаючи на його критику і супротив.

3. *Створення клімату взаємної довіри і співробітництва.* Якщо обидві сторони конфлікту орієнтовані на співробітництво, то конфлікт вирішується успішніше. Наявність спільної мети і досвід спільної діяльності зближує сторони конфлікту.

4. *Визначення сутності конфлікту* – що краще сторони конфлікту усвідомлюють сутність окремих елементів конфлікту, то швидше вони нормалізують власну поведінку. Бажано, щоб обидві сторони конфлікту могли погодити власні погляди на те, як вони визначають ситуацію конфлікту.

5. *Пошук способів виходу з конфлікту.* Вихід із конфлікту передбачає використання деяких суттєвих моментів:

а) визначення основної проблеми, пов'язаної з виникненням конфлікту;

б) визначення причини конфлікту;

в) пошук способів вирішення конфлікту і спільне рішення про вихід із нього.

Раціональний спосіб виходу з конфлікту – це активний пошук способів перетворення ситуації, яка виникла і задоволення потреб людей, мобілізація їх зусиль на досягнення поставленої мети. Виділяють шість основних принципів успішного врегулювання політичних переговорів: стабільна коаліція; принцип пропорційності; деполітизація; взаємність права вето; компроміс; консесія (надання права врегулювання конфлікту третій стороні).

Нераціональний спосіб виходу з конфлікту – це відмова від наявної потреби і від досягнення поставленої мети.

Демократичний процес контролю над конфліктними ситуаціями в сфері політики охоплює такі спеціальні процедури:

– взаємний, оперативний обмін достовірною інформацією про потреби, інтереси, наміри сторін політичного конфлікту;

– свідоме взаємне утримання від використання сили, що може надати політичному конфлікту некерованого характеру;

– оголошення взаємного мораторію на дії, здатні призвести до ескалації конфлікту;

– підключення неупереджених арбітрів, рекомендації яких обома сторонами не піддаються сумніву;

– використання наявних, або прийняття нових правових норм, адміністративних й інших процедур, що сприяють зближенню конфліктуючих сторін;

– створення і підтримка атмосфери ділового партнерства, а потім і довірливих відносин як передумови вирішення конфлікту й упередження виникнення аналогічних конфліктів у майбутньому.

Політичні процеси, які відбуваються в Україні визначаються як складні і багатогранні. У них втягнуто багато учасників, інститутів і організацій. Психологічні особливості політичних конфліктів виявляються в тому, що тут стикаються різноманітні інтереси й цілі, перетинаються різні плани, наміри, сподівання. Внаслідок цього посилюється конфліктогенність суспільно-політичних відносин. Об'єктивна природа конфлікту, зокрема й політичного, закладена в сутності суспільних відносин, оскільки спільна діяльність може і об'єднувати, і роз'єднувати людей.

Резюме

1. Політичний конфлікт – це зіткнення, протиборство політичних суб'єктів, зумовлене протилежністю їхніх політичних інтересів, цінностей, цілей та поглядів.

2. До передумов виникнення конфліктів належать: дефіцит цінностей та благ різних груп, закріплення державою нерівного становища людей; усвідомлення суб'єктами несумісності власних цілей. Причинами політичних конфліктів виступають: суперечливість, несумісність і зіткнення національних і державних інтересів і цілей держав; екологічна криза; скорочення дефіцитних природних ресурсів, колишні війни, загарбання, тривале поневолення однієї країни іншою в минулому, акти етноциду; конфлікти міжкласового, міжетнічного, міжконфесійного та міжпартійного характеру.

3. До особливостей внутрішньополітичного конфлікту відносяться: боротьба певних верств суспільства за політичні інтереси, боротьба за політичне панування.

4. Залежно від розбіжностей, що спричинюють конфлікти, вирізняють три типи політичних конфліктів: конфлікти інтересів, ціннісні конфлікти, конфлікти ідентифікації.

5. До основних способів врегулювання політичних конфліктів відносяться: соціальне маневрування, політичне маневрування, політичне маніпулювання, інтеграція контроліти в політичну систему, послаблення опозиції, силовий тиск.

6. Управління конфліктом – це врегулювання, вирішення, придушення, а також ініціювання певних конфліктних ситуацій в інтересах суспільства загалом чи окремих його суб'єктів.

7. Виділяють певні підходи щодо способів і стилю поведінки в конфліктній ситуації, саме: морально-правовий (нормативний), силовий, реалістичний, ідеалістичний, інтегративний.

8. До основних способів вирішення політичного конфлікту відносять: локалізацію конфлікту, його деескалацію, досягнення компромісу і консенсусу.

Контрольні запитання

1. Обґрунтуйте об'єктивну суть виникнення політичних конфліктів.

2. Охарактеризуйте особливості політичних конфліктів у сучасній Україні.

3. У чому полягає зміст конфлікту інтересів, цінностей і цілей?

4. Узагальніть основні підходи до класифікації політичних конфліктів і визначте основні критерії, за якими визначається тип конфлікту.

5. Охарактеризуйте структуру й основні етапи розгортання політичного конфлікту.

6. Кого можна віднести до учасників політичного конфлікту і чим визначається їх статус у конфлікті?

7. У чому полягає різниця між політичним конфліктом і політичною кризою?

8. Визначте основні функції політичного конфлікту.

9. Розкрийте зміст наукового обґрунтування позитивної функціональної спрямованості конфліктів.

10. Які методи прогнозування вірогідності виникнення політичних конфліктів можуть бути ефективними в сучасному українському суспільстві?

11. На якій стадії розвитку конфлікту можливе його уникнення?

12. Опишіть процедуру ранньої діагностики конфлікту.

13. Розкрийте методи вирішення політичних конфліктів.

14. Наведіть приклади впровадження методів вирішення політичних конфліктів у політичне життя України.

15. Розкрийте основні принципи вирішення політичних конфліктів.

16. Здійсніть аналіз основних стратегій врегулювання політичних конфліктів.

17. Назвіть особливості врегулювання конфліктів у демократичних державах.

План семінарського заняття

(2 год)

1. Поняття політичного конфлікту

2. Типи політичних конфліктів та їх врегулювання.

3. Методи і способи вирішення політичних конфліктів.

Теми рефератів

1. Передумови і причини виникнення політичних конфліктів.
2. Психологічна характеристика політичного конфлікту.
3. Стили поведінки учасників політичного конфлікту.
4. Способи вирішення політичних конфліктів.

Рекомендована література

1. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект / А. Бабієва // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 161–168.
2. Гордієнко М. Г. Політичний конфлікт як спосіб існування соціуму / М. Г. Гордієнко // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 41 (Підсерія «Курасівські читання»). – С. 11–20.
3. Гришина Н. В. Психологія конфлікту / Н. В. Гришина. – К.: Либідь, 2000. – 258 с.
4. Дмитренко М. Політичні конфлікти: природа виникнення та методи їх урегулювання / М. Дмитренко // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2014. – № 4. – С. 6–14.
5. Конфлікти, стреси, маніпулювання в державному управлінні: навч. посібник / за заг. ред. М. М. Логунової. – К.: Вид-во НАДУ, 2008. – 72 с.
6. Кочубей Л. О. Політичні конфлікти в сучасній Україні: технології запобігання та специфіка перебігу / Л. О. Кочубей // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 41 (підсерія «Курасівські читання»). – 267 с.
7. Примуш М. Психологічний чинник політичних конфліктів / М. Примуш // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2009. – № 1. – С. 124–131.
8. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. С. Рямаренко. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАП України, – 2014. – 188 с.
9. Сунь-Цзы. Трактат о военном искусстве / Сунь-Цзы; пер. Е. И. Сидоренко. – М.: Academia, 1955. – 190 с.
10. Хасан Б. И. Психотехника конфликта и конфликтная компетентность / Б. И. Хасан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.konfliktmanagement.ru>
11. Чумиков А. Н. Керування конфліктами / А. Н. Чумиков. – К.: МАУП, 2003. – 97 с.

Тести

1. На ваш погляд, яке з положень найповніше розкриває поняття політичного конфлікту?

а) це зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у їх прагненні реалізувати власні інтереси та цілі, пов'язані, передусім із боротьбою за отримання влади, її перерозподілом, зміною свого політичного статусу, з політичними перспективами розвитку суспільства;

б) поняття суперечення або зіткнення, їх зміст визначається як протистояння потреб, мотивів, цілей, поглядів людей, їх психологічного складу тощо;

в) уявлення про реакції людей на певні невідповідності, які трапляються у їх життєдіяльності (на перепони на шляху досягнення різних цілей спільної діяльності, на невідповідну очікуванням поведінку інших, на невідповідність культурних основ і потреб тощо);

г) протиборство політичних суб'єктів, що обумовлене протилежністю їх політичних інтересів, цінностей і поглядів.

2. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень не відноситься до особливостей політичного конфлікту?

а) виникає й існує з приводу політичної влади та її функціонування у суспільстві;

б) організованість, усвідомленість наслідків;

в) у політичному конфлікті задіяні не окремі індивіди, а соціальні групи;

г) має соціально значущі наслідки завдяки впливу на усі сфери суспільного життя.

3. Як Ви вважаєте, яке з указаних положень не відноситься до основних причин політичної конфронтації?

а) різноманітні форми й аспекти суспільних стосунків, що визначають неспівпадання статусів суб'єктів політики, їх ролевих призначень і функцій, інтересів і потреб у владі, недолік ресурсів й ін.;

б) розбіжності людей (їх груп і об'єднань) у головних цінностях і політичних ідеалах, в оцінках історичних і актуальних подій, а також в інших суб'єктивно значущих уявленнях про політичні явища;

в) процеси ідентифікації громадян, усвідомлення ними власної приналежності до соціальних, етнічних, релігійних й інших об'єднань і розуміння ними свого місця в соціальній і політичній системах;

г) процеси політичної соціалізації, які у майбутньому визначають ставлення суб'єкта до політичної системи, політичних цінностей, політичної діяльності тощо.

4. Як Ви гадаєте, до якої функції відноситься положення, що виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення соціально-політичних суперечностей, поляризацію інтересів політичних суб'єктів?

а) соціально-діагностичній;

б) інноваційній;

в) консолідуючий;

г) зняття психологічного напруження.

5. На ваш погляд, до якої функції відноситься положення, що політичний конфлікт спричиняє послаблення соціальних зв'язків, роз'єднаність, віддаленість сфер суспільства, ускладнення пошуку компромісів?

а) дестабілізуюча;

б) аксіологічна;

в) дезінтегруюча;

г) надлишково-витратна.

6. Як Ви вважаєте, яке з положень відображає особу – учасника конфлікту, для якого характерні стабільний оптимістичний настрій, висока самооцінка, легковажність до помилок, непослідовність учинків?

а) сенситивний тип особистості;

б) демонстративний тип особистості;

в) нестійкий тип особистості;

г) гіпертимний тип особистості.

7. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до класифікації політичних конфліктів залежно від розбіжностей, що до них призводять?

а) конфлікт цінностей;

б) внутрішньоособистісний конфлікт;

в) конфлікт інтересів;

г) конфлікт ідентифікації.

8. Як Ви гадаєте, яке з положень класифікує політичні конфлікти за ступенем і характером нормативної регуляції?

- а) неантагоністичні та антагоністичні;*
- б) інституціоналізовані й неінституціоналізовані;*
- в) відкриті та закриті;*
- г) зовнішні та внутрішні.*

9. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до структурних елементів політичного конфлікту?

- а) конфліктуючі сторони;*
- б) зона розбіжностей;*
- в) медіаторство;*
- г) мотиви.*

10. Як Ви вважаєте, яке з положень не відноситься до видів політичної кризи?

- а) урядова криза;*
- б) парламентська криза;*
- в) криза політичної ідентифікації;*
- г) конституційна криза.*

11. Як Ви гадаєте, розбіжність цілей і цінностей режиму, що править з уявленнями більшої частини громадян – це:

- а) криза політичної ідентичності;*
- б) криза легітимності;*
- в) криза політичної участі;*
- г) криза здатності впроваджувати рішення.*

12. На ваш погляд, яке із зазначених положень не відноситься до загроз національним інтересам і національній безпеці внаслідок політичного конфлікту?

а) загострення суперечностей між окремими соціальними групами, етнічними, культурними, регіональними ідентичностями;

б) тотальний рівень недовіри населення до всіх інститутів влади і політичної системи загалом;

в) проведення корінних, фундаментальних суспільних перетворень;

г) руйнування і демонстративне порушення морально-етичних засад політико-владної діяльності і «верх беруть» криміналізовані структури.

13. Як Ви вважаєте, яке з положень не можна віднести до методів подолання конфліктів?

- а) метод відкладання;*
- б) метод нав'язування своєї позиції;*
- в) метод посередництва;*
- г) метод переговорів.*

14. На ваш погляд, яке з указаних положень не можна віднести до конструктивних чинників вирішення конфліктів?

- а) адекватність відображення конфлікту;*
- б) перекручування конфлікту;*
- в) відкритість і ефективність спілкування;*
- г) пошук способів виходу з конфлікту.*

15. На ваш погляд, яке з положень не можна віднести до процедур демократичного контролю над конфліктними ситуаціями у сфері політики?

- а) взаємний, оперативний обмін достовірною інформацією;*
- б) періодичні погрози щодо використання сили;*
- в) оголошення взаємного мораторію на дії, здатні призвести до ескалації конфлікту;*
- г) створення і підтримка атмосфери ділового партнерства.*

Розділ 14

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРИЗМУ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити основні поняття тероризму;
- охарактеризувати ознаки, структуру і сфери політичного тероризму;
- розкрити об'єктивні і суб'єктивні причини, класифікацію політичного тероризму;
- проаналізувати психологічні особливості політичного тероризму;
- проаналізувати тенденції сучасного політичного тероризму;
- здійснити психологічну характеристику особи терориста;
- проаналізувати мотивацію терористичної діяльності.

14.1. Психологічні аспекти політичного тероризму

14.2. Психологічна характеристика особи терориста

Характерною ознакою сучасного світу постає активне використання насилля як найефективнішого способу вирішення суспільних суперечностей, вирішення політичних проблем. Політичне насилля, екстемізм, терор як радикальна його форма, є поширеним методом досягнення конкретних політичних цілей, дієвим засобом залякування й знищення противника у всіх сферах суспільного життя. У сучасних умовах політичний тероризм стає більш організованим, фінансованим, характеризується використанням сучасних технічних засобів та представлений здебільшого організованими об'єднаннями.

14.1. Психологічні аспекти політичного тероризму

Тероризм – явище доволі складне, динамічне та багатопланове. Тільки чітке уявлення про те, що таке тероризм, у чому полягають причини, які спричиняють його та мотиви, що

виступають рушієм щодо терористичної діяльності, можуть стати основою для розроблення заходів щодо попередження дій терористів і визначення ефективних методів боротьби з цим складним і небезпечним явищем.

Тероризм має багато різновидів, в будь-якій формі він є найбільш небезпечною за своїми масштабами, непередбачуваності та наслідками соціально-психологічною проблемою XXI ст. Ще не так давно тероризм був локальним явищем, однак за останні роки набув глобального характеру і все більше загрожує безпеці багатьох країн, чинить сильний психологічний тиск на їх громадян, приносить великі політичні, економічні, моральні збитки, забирає все більше життів ні в чому не винних людей.

Розрізняють споріднені, але різні за змістом поняття – терор, тероризм, державний тероризм, терористичний акт, політичний тероризм [83].

Тероризм (від лат. *terror* – «жах») – «суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших зазіхань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей».

Терор – насильство влади проти народу з метою придушення і опозиції, і широкого загалу, з метою викликати жах, відчуття безпорадності, невпевненості, безсилля і змусити не думати про спротив.

Державний тероризм – це насилля з боку держави, яке не має законодавчого або судового забезпечення та може практикуватися державними силовими структурами і всередині держави (проти її внутрішніх ворогів), і за її кордонами – аж до проведення спеціальних операцій проти інших держав.

Терористичні акти – вбивства, поранення, викрадення, погрози й деякі інші акти насильства, які готуються організаціями й здійснюються окремими особами стосовно державних або громадських діячів.

Як соціально-політичне явище тероризм становить сукупність злочинів, скоєння яких відбувається із використанням насилля окремими особами та спеціально організованими групами й спільнотами.

Особливим видом тероризму є політичний. *Політичний тероризм* – це застосування або загроза застосування насильства з боку особи або групи осіб, що діють і на підтримку, і проти наявної влади, коли подібна акція спрямована на створення атмосфери крайнього занепокоєння і/або створення залякувального впливу на відповідну групу населення («мішень»), яка чисельно перевищує кількість безпосередніх жертв (тобто осіб, які постраждали в терористичній акції), з метою примусу цієї групи піти на відповідні поступки політичним вимогам, що висувуються терористами [210].

Психологічні ознаки політичного тероризму [210]:

- форма організованого насильства;
- здійснюється примус більш широкої соціальної групи, переважно суб'єктів політичної діяльності, а не безпосередніх жертв насильства;
- мета й цілі тероризму здебільшого не пов'язані з конкретними жертвами, котрі виступають засобами терористичної діяльності;
- тактична мета – привернення уваги до певної соціально-політичної проблеми, стратегічна – досягнення конкретних політичних результатів (свобода, незалежність, революція, звільнення засуджених й ін.);
- терористичні акти за своєю суттю є традиційними формами загально-кримінальних учинків;
- намагання суб'єктів терористичної діяльності паралізувати протидію з боку громадськості;
- знаряддям впливу є психологічний шок через усвідомлення людьми, що будь-хто може стати жертвою незалежно від політичного, соціального статусу, віку, національності, віросповідання тощо;
- нехтування та байдужість до правових, моральних, етичних норм, людського життя;
- розрахунок на ефект раптовості, неочікуваності та несподіваності;
- негайне виконання вимог, інакше реалізація погроз і здійснення насильства;
- здійснюється угрупованнями будь-якого політичного забарвлення;

- акти політичного тероризму супроводжуються оголошенням публічної відповідальності їх ініціаторами, є засобом досягнення мети, а не самоціллю;

- відсутність безпосереднього зв'язку між жертвою насильства й об'єктом впливу.

До структури терористичних організацій відносяться:

- організаційно-управлінська складова щодо підготовки й матеріально-технічного забезпечення терористичної діяльності;

- інформаційно-аналітична діяльність;

- діяльність щодо безпосереднього виконання терористичного акту;

- аналіз зовнішньої структури терористичної діяльності.

Основні сфери здійснення політичного тероризму [24].

Фізичне насильство в раі використання терористичних методів розраховане на те, щоб змінити, або зберегти політику способом фізичного усунення конкретної людини або групи осіб від виконання ними державною або громадською діяльністю. Це може виражатися в позбавленні цієї особи (групи осіб) життя, в нанесенні тілесних ушкоджень, в позбавленні або суттєвому обмеженні свободи.

Майнове насильство над особою має ті ж політичні цілі, що й фізичне насильство, проте воно здійснюється через замах на державне, громадське або особисте майно. Спрямоване на те, щоб позбавити людину або організацію матеріальних можливостей для проведення в життя обраної політичної лінії.

Морально-психологічне насильство є складовою і фізичного, і майнового насильства, оскільки терорист завжди прагне до залякування політичного супротивника. Водночас морально-психологічне насильство над конкретною особою або групою осіб виступає і як самостійний спосіб насильства. Воно здійснюється через шантаж, погрози, наклеп і подібні дії, спрямовані на те, щоб залякати людину, вивести її з рівноваги.

Соціальне або побутове насильство, до нього відносяться будь-які акти залякування та нанесення шкоди на побутовому рівні.

Серед *об'єктивних причин* цього складного, суперечливого явища сучасного світу насамперед називають [176]:

- а) *нерозв'язаність, національних або релігійних проблем*, що мають для конкретної соціальної, національної, релігійної чи іншої

групи суттєве значення, пов'язане з її самооцінкою і самосприйняттям, традиціями та звичаями;

б) *війна або військовий конфлікт*, у межах якого терористичні акти стають частиною воєнних дій;

в) *наявність країн, соціальних, національних, релігійних чи інших груп, що відрізняються від своїх близьких і далеких сусідів високим рівнем матеріального добробуту й культури;*

г) *існування, зазвичай, таємних організацій*, зокрема релігійних, сектантських, які наділяють себе магічними й месіанськими здібностями, виробляють єдино правильне, як вони вважають, учення порятунку людства, докорінного покращення його життя, створення ладу загального добра, справедливості й добробуту або вічного порятунку душі тощо;

г) *невирішеність економічних і фінансових проблем*, зниження життєвого рівня, стан психологічного дискомфорту, тривоги й безвихідності, загострене відчуття соціальної справедливості, незахищеності;

д) *нездатність державної влади*, її установ й інститутів, правоохоронних органів вчасно виявляти та знешкоджувати терористів і тих, хто готує терористичні акти;

е) *духовний розпад суспільства*, руйнація моральних цінностей, світоглядний вакуум.

є) *порушення прав і свобод людини*, представників певної соціальної, національної чи релігійної групи, принизливе, зневажливе ставлення до них, нежиття необхідних заходів для їх економічного та духовного розвитку;

ж) *порівняна доступність зброї, засобів масового ураження* тощо.

Серед суб'єктивних причин, що спричиняють сучасний політичний тероризм, найактуальнішими вважаються:

а) *наявність визнаних (можливо, частково виправданих чи обґрунтованих) владних намагань у окремих осіб, груп чи організацій, коли їх прагнення суперечать усталеному соціальному порядку, нормам моралі й права;*

б) *свідомий вибір терористичного насильства* для масової пропаганди власної діяльності і як найефективнішої зброї в боротьбі за владу з опонентом;

в) *підтримуване, позитивне ставлення до терористів* їх соціального оточення, населення, окремих груп; посилення впливу

неформальних норм, що криміналізують суспільні відносини, за яких право як соціальний інститут не забезпечує необхідний рівень життя, здоров'я та майна значної частини населення;

г) *підміна понять про порядок і справедливість*, утвердження принципів поведінки, у межах яких насильство стає «законним» засобом досягнення політичних й інших;

г) *звернення до духовної спадщини* політичних, релігійних й інших організацій екстремістської спрямованості, для яких культ сили та зброї вважається обов'язковим елементом побуту та способу життя;

д) *усвідомлення себе* національними й релігійними спільнотами як *пригноблених*, позбавлених прав і свобод, відчуття необхідності захисту будь-якими засобами;

е) *створення образу ворога*, що стає об'єднувальним підґрунтям для осіб, схильних до екстремістських дій;

є) *бажання продемонструвати* іншій соціальній, національній, релігійній групі *власну перевагу* й одночасно залякати її руйнуванням історичних, культурних, моральних, гуманістичних цінностей тощо.

Окремою групою виступають суто політичні причини сучасного політичного тероризму [83]:

– репресії з боку правлячої еліти щодо опозиційних політичних партій;

– нав'язування правлячою елітою нетрадиційних для певного суспільства соціально-політичних нововведень;

– загострення внутрішньо-політичних конфліктів усередині держави;

– зіткнення політичних інтересів двох держав у будь-якому регіоні;

– помилки в національній політиці, що допускаються урядом;

– цілеспрямоване розпалювання національної ворожнечі окремими людьми, групами, партіями (наприклад рух вахабітів);

– агресія відносно іншої держави і її окупація, що здебільшого спричиняє озброєний опір мирного населення (партизан), яке використовує терористичні методи (вибухи важливих об'єктів, підпали й ін.);

– заохочення тероризму на рівні державної політики, як це роблять окремі країни;

– незадоволеність діяльністю уряду іноземних держав, з огляду на, що скоюються терористичні акти проти його представників й установ.

Можна стверджувати, що в терориста або групи виникає «особливий» тип правосвідомості, який передбачає визнання тільки власних прав і нехтування правами інших. Правосвідомість терориста сконцентрована не на правових, а на деструктивних методах вирішення суперечностей.

У кримінально-правовій практиці тероризм класифікують як застосування чи погрозу застосування насильства чи інших загально небезпечних дій, що створюють небезпеку життю чи здоров'ю невизначеного кола осіб, заподіяння майнової шкоди або настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії спрямовані на порушення спокою, дестабілізацію, залякування чи пригноблення суспільства з метою ухвалення державою, міжнародною організацією, фізичною чи юридичною особою або групою осіб будь-якого рішення чи утримання від нього.

Загальноприйнято, що дії, вчинені під час війни, зокрема учасниками партизанського руху, не кваліфікуються як терористичні.

Політичний тероризм здійснюється як боротьба підпільна, насильницька, цілеспрямована, керована, ідеологізована. Жертви терору можуть бути випадковими або вибірковими (представляючи собою символи якихось інститутів). Терористичний акт виконує функції залякування визначеної категорії осіб або пропаганди ідей терористів. Терористичну діяльність можуть вести терористи-одинаки, терористичні групи й організації (заразом міжнародні за державною підтримкою).

Виділяють такі види сучасного політичного тероризму, які мають певні психологічні відмінності [110]:

– *етнічний тероризм*. Це організації етносепаратистського толку, що переслідують політичні цілі: вихід з етнофедеральної системи або розширення територій автономії, отримання особливо-го статусу, зміна політичної структури держави;

– *релігійно-політичний тероризм*. Це організації політико-релігійного спрямування, які переслідують суто політичні цілі, що прикриваються релігійними гаслами, які використовують у своїх корисливих цілях мобілізуючий фактор релігії. Сюди ж можна віднести і релігійно-психологічний тероризм, за умови, що релігійні

фанатики в своєму фанатизмі дійшли до стадії зазіхань на політичні структури і політичну владу, прагнуть до політичних змін у суспільстві;

– *опозиційний тероризм*. Це опозиційні владі політичні партії (групи, організації), які стоять на позиціях зміни політичної системи. Загалом синонімом цього виду є поняття «опозиційний терор». Що стосується останнього, то як соціальне явище він з'являється, коли слабша сторона не може здолати сильнішу за допомогою звичайних засобів. Тобто це форма непрямой стратегії, до неї вдаються в разі виникнення доволі сильної невідповідності між претензіями декількох (двох або більше) сторін. Суб'єкти опозиційного тероризму: опозиція, слабка сторона, зброєю якої є терористичний акт. Об'єкт: політична влада, правлячий клас, будь-яка сильніша сторона. Причина: суттєвий структурний дисбаланс між двома або кількома сторонами. Насильство, здійснюване терористами, знаходиться в безпосередньому зв'язку з обмеженням соціально-політичних засобів для досягнення мети. Тактика тероризму в опозиційному терорі використовується більш-менш численними групами, які не в змозі вести повномасштабну війну. Дослідники говорять у такому разі про «війну бідних»;

– *революційний тероризм* (синонім «революційний терор»). Тут суб'єктом є антагоністичний клас (або класи), що використовують терористичні методи боротьби за політичну владу;

– *націонал-політичний (шовіністичний) тероризм*, суб'єктом якого є екстремісти-націоналісти. Змістом цього виду політичної боротьби стають терористичні акти (або систематичний терор), які підігріваються ненавистю і ворожнечею до інших націй і народностей (расизм і шовінізм). Прикладом може слугувати фашистський терор;

– *військовий тероризм* (синонім *військовий терор*). Це терористичні методи боротьби, які відбувалися на території, де йдуть військові дії. Йдеться не про порушення звичаїв і правил ведення війни, а про терористичний характер нападів на цивільне населення, що проводиться частинами збройних сил.

– *індивідуальний тероризм*. Суб'єкт – окремий індивід. Індивід здійснює терористичний акт (акти) з міркувань, зазначених у попередніх пунктах. У цьому разі цей вид належить до політичного тероризму, оскільки індивід переслідує певну політичну мету,

засновану на певній ідеологічній (ідейній) політичній орієнтації. Головною відмінністю індивідуального тероризму є та обставина, що його суб'єкт – не спільність, а окрема особистість. Причому індивід може бути частиною терористичної організації як суб'єкта або може не мати жодного зв'язку ні з якою організацією і діяти індивідуально. Якщо терористичний акт здійснений одноосібно, але з міркувань ідеології тієї організації, яка підготувала цей теракт, то йдеться про ідеологізований стан індивіда. Тероризм у цьому разі виступає як форма соціальної (девіантної по суті) активності одинаків, спрямованої проти конкретних осіб;

– *диверсійний тероризм*, організатором акцій якого виступають таємні служби держав-противників. Диверсійні терористичні групи опираються часто на «п'яту колону» в державі противника, та здійснюють провокаційні дії.

– *технологічний тероризм* – злочини, що вчиняються з терористичною метою із застосуванням зброї масового ураження або її компонентів, інших шкідливих для здоров'я людей речовин, засобів електромагнітної дії, комп'ютерних систем і комунікаційних мереж, включаючи захоплення, виведення з ладу і руйнування потенційно небезпечних об'єктів, які безпосередньо чи опосередковано загрожують виникненням надзвичайної ситуації;

– виділяють *кримінальний тероризм* злочинних мафійних угруповань, він переважно не має чітко визначеної політичної мети, адже її затьмарює бажання наживи (економічний мотив);

Терористичний акт кваліфікують як злочин міжнародного характеру у випадках, коли:

– терорист і особи, що потерпають від терористичного акту, є громадянами однієї держави або ж різних держав, але злочин здійснений за межами цих держав;

– терористичний акт спрямований проти осіб, що знаходяться під міжнародним захистом;

– підготовка до терористичного акту проводиться на території однієї держави, а здійснюється на території іншої;

– здійснивши терористичний акт в одній державі, терорист переходить в іншій, і постає питання про його видачу.

За *засобами*, що використовуються під час терористичних актів виокремлюють тероризм із застосуванням звичайних засобів ураження (холодна і вогнепальна зброя, різні вибухові пристрої,

складні системи зброї – літаки, танки, зенітні ракетні установки й інше) і тероризм із застосуванням зброї масового ураження (біологічної, хімічної, ядерної тощо).

За місцем здійснення терористичних актів розрізняють наземний, морський, повітряний, космічний і комп'ютерний.

Окрім цього, виділяють такі типи *політичних терористичних рухів*:

а) рухи націоналістичних, автономістських чи організацій етнічних меншин;

б) ідеологічні групи або таємні товариства, що прагнуть до різних форм «революційної справедливості або соціального визволення»;

в) групи емігрантів або вигнанців із сепаратистськими або революційними прагненнями відносно своєї батьківщини;

г) транснаціональні банди, що користуються підтримкою деяких країн і діють в ім'я «світової революції».

Тероризм багатогранний і виявляє дивовижну здатність пристосовуватися до будь-яких змін навколишнього світу.

Для сучасного політичного тероризму характерні такі психологічні ознаки [16]:

– кількісне зростання терористичних актів, цинічність і жорстокість їх виконання;

– масштабність наслідків акцій, значна кількість жертв;

– високий рівень фінансування терористичної діяльності;

– використання різними державами окремих терористичних угруповань для розширення сфер геополітичного впливу;

– участь міжнародних терористичних організацій в поширенні свого впливу на інші регіони, активні спроби встановити контроль над територіями з багатими запасами енергоносіїв, корисних копалин;

– професіоналізм і підготовленість терористів на основі великого досвіду їх участі в різних конфліктах;

– інтернаціональний характер терористичних угруповань;

– наполегливі спроби з оволодіння зброєю масового знищення для його можливого використання;

– зв'язок тероризму з найманством;

– зростаюча технічна оснащеність найнебезпечніших терористичних угруповань;

- розмивання меж між внутрішньодержавним і міжнародним тероризмом;
- установа стійких зв'язків між терористичними організаціями і транснаціональною організованою злочинністю, насамперед наркобізнесом;
- спроби лідерів деяких терористичних організацій надати своїй діяльності характер національно-визвольної боротьби;
- поява нових видів тероризму, зокрема інформаційного й електронного (комп'ютерного).

Політичний тероризм для досягнення своїх злочинних цілей використовує такі способи:

- вбивства – масові та індивідуальні;
- взяття заручників з метою пред'явлення політичних та економічних вимог;
- угони літаків;
- використання різних видів зброї;
- використання самогубців-бомбістів («суїцидний метод»);
- використання сучасних кібернетичних, космічних, інформаційних технологій, біоматеріалів тощо.

Віднедавня помітна трансформація цільових установок терористів. Нерідко вони здійснюють терористичні акти, не висуваючи в разі цього жодних вимог і не беручи на себе відповідальність за скоєні злочини. Завдання – завдати якомога більшої шкоди, не рахуючись із людськими жертвами, посіяти паніку в суспільстві, викликати у людей зневіру в здатність політичної влади контролювати ситуацію і забезпечити спокійне і безпечне життя громадян.

Аналіз процесів світового розвитку та їх впливу на стан сучасного тероризму дає змогу окреслити *деякі тенденції щодо його трансформації* [16]:

- *зростання міжцивілізаційного та деструктивного характеру сучасного тероризму*, поширення дій, спрямованих проти людства та загальнолюдських цінностей, руйнування матеріальних і духовних символів, масові отруєння, радіоактивне зараження та зараження небезпечними хворобами, поширення епідемії, прагнення терористичних угруповань до міжнародного визнання, зазіхання на різноманітні аспекти мирного співіснування та співробітництва держав;

- *поширення спроб вирішення фундаментальних політичних проблем за рахунок силового примусу із застосуванням дивер-*

сійно-терористичних акцій, доволі часто приховуються ідеями зростання терористичної загрози з боку окремих держав, або виступають об'єктивною формою насилля в суспільно-політичних процесах;

– *інтернаціоналізація тероризму як можливий негативний наслідок глобалізаційних процесів*. Об'єднання сучасного тероризму є своєрідною мережею організацій, угруповань і рухів, розкиданих по всьому світові, дуже специфічних за своїм змістом, формами зв'язків і відносин;

– *активізація політичного тероризму в демократичних суспільствах*. Відсутність (або віртуальна відсутність) причин внутрішнього походження та тенденція до зростання зовнішніх причин сприяють у багатьох країнах вияву різноманітних форм політичного тероризму і на внутрішньодержавному, і на міждержавному та міжнародному рівнях;

– *зрощення тероризму з організованою злочинністю*, коли терористичні організації швидко пристосовують до своєї діяльності методи та техніку останньої; його індустріалізація, оскільки великі кошти не тільки вкладаються в терористичну діяльність, але й повертаються до вкладників прибутками;

– *професіоналізація тероризму*: спеціальні тренувальні табори, які мають тренувальну програму, відповідні технології, кваліфікованих інструкторів, які проходили підготовку в частинах спеціального призначення. Бойовики вивчають розвідку та контррозвідку, зовнішнє спостереження, використання спеціальних заходів; мають свої канали взаємодії та обміну інформацією, необхідні кошти, зброю, вибухівку, розроблені шляхи відходу тощо;

– *зростання релігійного фактору*. В умовах біполярного світу існувало, більш-менш підтримане на світовому рівні, визнання державних інтересів, права окремих народів на самостійний шлях розвитку, багатовекторність світового розвитку, що створювало надійні умови для втілення в суспільне життя ідейно-релігійної терпеливості, визнання за різними народами права будувати систему соціальних відносин на засадах власних ідейно-релігійних уявлень про справедливий соціальний устрій. Однополярний світ з його насильницькою «демократизацією» народів і держав, поступово відмовою від суверенітетів і державних кордонів створює умови, коли захищати держави не має сенсу, залишається битися за

віру або релігійну соціальну ідею. Тому ми стаємо свідками зростання безапеляційності ідейно-релігійного протистояння з одного боку та тенденції до формування нових інтегрованих і політизованих політико-ідеологічних та ідейно-релігійних течій.

– *широкомасштабне застосування засобів масової інформації*. Терористичні організації широко використовують нові можливості, які надає їм сучасна техніка. Вони мають можливості виступати на радіо, телебаченні або надсилати повідомлення до друкованих видань, застосовувати мережі Інтернету. Такий вільний доступ до ЗМІ робить насильницькі терористичні дії могутньою зброєю, яка призводить до залякування величезної кількості людей одночасно в різних куточках світу, дає змогу активно впливати на владні структури окремих держав задля прийняття або неприйняття тих чи інших політичних рішень;

– *перетворення політичного тероризму як і боротьби проти нього на дедалі ідеальніший засіб політичних провокацій*, ефективний політичний інструмент суспільно-психологічного тиску на всіх рівнях (особистість, її спільноти, держава, регіон тощо), реалізації політичних інтересів певних державних, соціально-політичних (елітарних) кіл. Саме тому вони ставлять політичний тероризм на перше місце серед проблем людства, а боротьбу з ним (або віртуальну форму цієї боротьби) – найважливішим напрямом у світових, регіональних, міждержавних і внутрішньодержавних політичних відносинах.

– *поширення політтехнологічного тероризму* – тероризму, акти якого запроваджуються одними структурами (державними або недержавними), а подаються як здійснені іншими. Акти політтехнологічного тероризму розробляються та здійснюються в процесі впровадження так званого – чорного піару та застосовуються завдяки подвійному підходу до оцінки соціально-політичних процесів та явищ, зокрема й політико-терористичної спрямованості;

– *зростання воєнної складової тероризму*, поширення спроб оволодіти зброєю масового знищення або можливостей використання сучасних засобів комунікації. Нині він здатен вести диверсійно-терористичні війни, брати безпосередню участь у доволі масштабних збройних конфліктах із застосуванням важкого озброєння та засобів масового знищення. Спостерігається тенденція до того, що на міжнародному рівні країни можуть бути втягнені

у збройні протистояння з терористичними угрупованнями (воєнізованими формуваннями політичного тероризму), які не мають безпосередньої державної належності, або ця належність ретельно приховується.

Про небачений розмах терористичної діяльності свідчить існування безлічі терористичних організацій, які взаємодіють одна з одною, мають жорстку організаційну структуру з підрозділами розвідки і контррозвідки, матеріально-технічне й інформаційно-пропагандистське забезпечення, розгалужену мережу конспіративних укріплень, агентуру в державних і правоохоронних органах. Практика свідчить, що сучасні терористи здатні вести диверсійно-терористичні війни, брати участь у масштабних збройних конфліктах.

14.2. Психологічна характеристика особи терориста

Сьогоднішні наукові дослідження стосовно розгорнутої психологічної характеристики особи терориста недостатньо розроблені, проаналізовані, тому що неможливо провести емпіричні дослідження цієї соціальної групи, особи терориста – зокрема, внаслідок цього недостатньо репрезентативні, що негативно впливає на виявлення й аналіз потенційного терориста як особи та оцінку й передбачення його терористичної діяльності, виявлення терористичної організації тощо.

Моделювання *процесу становлення терористичної особи здійснив* Ерік Шав у роботі «Особиста модель шляху терориста» (1986). Він стверджує, що для цього процесу характерні [299]:

- рання соціалізація індивіда, особливостями якої є своєрідне розуміння соціальної реальності, місця і ролі в неї себе, своєї соціальної, етнічної груп тощо;
- нарцистичні порушення у психологічній структурі, які можуть виявлятися у самозахопленні, винятковості себе як особистості;
- конфліктні ситуації, особливо з правоохоронними органами в дитячому і підлітковому віці;
- особисті зв'язки з членами терористичних організацій.

Дослідники виділяють деякі світоглядні й психічні передумови, що зумовлюють здатність людини до вчинення терористичного акту [124]:

- переплетення відчуття часу – минуле включено в актуальне сьогодення особи;
- зникнення межі між реальністю і фантазією;
- деяка наївність в поєднанні з нечіткістю моральних обмежень;
- дифузія меж добра і зла, в окремих випадках наявність апокаліптичних переживань та фантазій в поєднанні з ідеями месіанства;
- садомазохістська позиція – жаль до себе і своїх поплічників у поєднанні з ненавистю до реального або міфологічного противника та готовність до самопожертви;
- розуміння себе як агресора, наявність ідей: «якщо я сам буду агресором, то не стану об'єктом агресії»;
- обмежена спроможність розуміти і приймати доводи тих, хто думає інакше;
- певна втрата раціональності, особливо – у сфері уявлень про доступні і недоступні цілі й ідеали; в разі цього, якщо мета недосяжна, квазіметою може стати тотальна орієнтація на суцільне руйнування.

Психологічну характеристику особистості терориста можна здійснювати за різноманітними параметрами, а саме за:

- психологічним типом: характер, емоційність, волюва структура й ін.;
- взаємовідносинами з оточенням: відчуженість, конфліктність, дружні стосунки тощо;
- професійними знаннями: освіта, професійна майстерність, досвід співробітництва у колективі тощо;
- соціальною, політичною, національною, релігійною орієнтацією тощо;
- молодь, віком 15–25 років, вихована на цінностях патріархальної, переважно – релігійної культури;
- уявленнями про історичні травми своєї етнічної групи, нації і потужні емоційні зв'язки з нею;
- недоліками сімейного виховання, травмогенною юністю;
- емоційністю зв'язків із батьками, рідними і близькими в дитинстві, відсутність яких компенсується фанатичною відданістю тим або іншим лідерам або ідеям.

Переважання тих або інших параметрів дає змогу виокремити три *психологічні моделі особи терориста*:

1. Особистість, що керується власними переконаннями (релігійними, ідеологічними, політичними) та щиро переконана у необхідності та важливості власних дій для суспільства.

2. Агресивна особистість, яка спрямована на будь-яке насильство в його граничних формах.

3. Особистість з особливостями психічного, соціального розвитку, які мають патологічні ознаки.

Група авторів, керівник, професор В. К. Грищук, виділяють такі *психологічні моделі терористів* [263].

1. *Психопат-фанатик*. Це людина, яка керується власними переконаннями (релігійними, ідеологічними, політичними) і щиро переконана, що її дії, незалежно від їх конкретних результатів, корисні для суспільства. Така людина, у якої сфера свідомості надзвичайно звужена, здатна здійснити все, що завгодно.

2. *Фрустрована людина*. Її психологія ґрунтується на біхевіористській теорії фрустрації-агресивності. Відчуття фрустрації, породжене неможливістю для людини за якихось причин досягти життєво важливих для неї цілей, неминуче породжує у неї тенденцію до агресивних дій. Свідомість у цьому разі може відігравати роль інструмента в раціоналізації цих дій, тобто в підборі тих або інших підстав для їх виправдання.

3. *Людина з неблагополучної сім'ї*. Жорстоке поводження батьків із дитиною, її соціальна ізоляція, дефіцит доброго ставлення можуть призвести до формування озлобленої особистості з антисоціальними схильностями. За відповідних умов людина такого психологічного складу може стати бойовиком терористичної організації.

Майже всі дослідники вказують на такі *найхарактерніші психологічні риси особистості терориста* [63]:

1. *Комплекс неповноцінності*. Він переважно є причиною агресії та жорстокої поведінки, що виступають як механізми компенсації. Комплекс неповноцінності веде до надмірної концентрації щодо захисту «Я» з постійною агресивно-захисною готовністю.

2. *Низька самоідентифікація*. Терористичне угруповання допомагає індивіду позбавитися від недоліків психосоціальної ідентифікації, виконуючи функцію психостабілізуючого чинника.

3. *Самовиправдання*. Часто політико-ідеологічні мотиви визначають головні спонукальні причини вступу на шлях тероризму, заразом, вони є формою раціоналізації прихованих особистісних потреб – прагнення до посилення особистої ідентифікації або групової приналежності.

4. *Соціальна незрілість*. Для більшості терористів властивий максималізм, абсолютизм, що є наслідком поверхневого сприйняття реальності, теоретичний і політичний дилетантизм.

Як гадають дослідники, *психологічна готовність терориста до здійснення терористичного акту визначається такими психологічними імперативами* [134]:

- жорстокістю (розумінням, що власними діями зумовлює смерть безлічі людей);
- утратою сенсу життя;
- озлобленістю (на себе, на суспільство, на конкретних людей);
- фанатизмом;
- відчуттям звільнення від власності (бідній людині легше піти на здійснення теракту, ніж матеріально забезпеченому);
- схильністю до суїциду (шахіди, терористи-камікадзе);
- психологічною нестійкістю, психічними захворюваннями;
- впевненістю у винятковій правильності власних дій;
- вірою у те, що власним учинком він змінить життя на краще (або навпаки відчай і безвихідність, слабохарактерність);
- духовною кризою;
- впевненістю у своїй безкарності.

Окрім цього, *до основних якостей особистості терориста необхідно віднести*: відданість власній справі (терору) й організації, готовність до самопожертви, витриманість, дисциплінованість, конспіративність, покора, колективізм – здатність підтримувати хороші стосунки зі всіма членами своєї бойової групи.

Основною властивістю особистості терориста вважається цілісність, сконцентрованість на терористичній діяльності та своїй групі, організації.

Психологічний аналіз дає змогу виділити *психологічні синдроми притаманні терористам* [176]:

- «синдром зомбі» – стан постійної надбоеготовності, «синдром бійця», постійно потребує самоствердження та підтвер-

дження власної спроможності. Він притаманний терористам-виконавцям, бойовикам нижчого рівня;

– «*місіонерство*» – основний психологічний стрижень «синдрому Рембо», «*рембо*» не може (хоча і вміє) вбивати без мети – він обов'язково повинен робити це в ім'я чогось високого. Тому йому доводиться весь час шукати і знаходити ті чи інші, складніші і ризикованіші «місії».

– «синдром камікадзе» який характеризується екстремальною готовністю до самопожертви власним життям.

Уявлення, що зумовлюють формування терористичних мотивів і цілей:

– перебільшено негативна, соціально неадекватна оцінка певних соціальних явищ;

– спотворена оцінка зовнішніх умов, включаючи поведінку суб'єктів тероризму як сприятливих для досягнення особистісно цінного результату;

– неадекватна негативна оцінка соціальних і власних можливостей, як таких, що не дозволяють досягти певних життєвих потреб легітимним і соціально прийнятним способом;

– завищена оцінка соціальних можливостей для реалізації в нелегітимному та радикальному способах задоволення потреб і запобігання покарання;

– схиблене уявлення щодо соціальної прийнятності (допустимості, схваленні чи престижності) та поширеності певних видів радикальних нелегітимних дій.

У разі цього не можна сказати, що цей перелік характеристик властивий винятково терористам, тому важливе значення для вступу до терористичної групи здебільшого мають ідеологічні мотиви, патріотичні, релігійні тощо.

Можна виділити мотиви антисоціальної (терористичної) діяльності: мотиви самоствердження (статусні), захисні, заміщуючи та мотиви самовиправдання. Одним з універсальних мотивів терористичної діяльності, здебільшого є мотив самовиправдання, невинності провини та, як наслідок, відсутність співчуття.

За поглядами сучасних дослідників, серед *основних мотивів терористичної діяльності можна виділити* [109]:

1. *Меркантильні* мотиви. Терор, як і будь-яка інша сфера людської діяльності, є оплачуваною працею. Відповідно, для певного кола людей це заняття – своєрідний спосіб заробітку.

2. *Ідеологічні* мотиви. Це більш стійкі мотиви, засновані на співпадінні власних цінностей людини, її ідейних позиціях з ідеологічними цінностями групи, організації, політичної партії.

3. Мотиви *перетворення, активної зміни світу*. Це мотиви, пов'язані з розумінням недосконалості і несправедливості наявного світу та наполегливим намаганням покращити, перетворити його.

4. Мотив *власної влади над людьми*, глибинний мотив. Насильство застосовується для утвердження особистої влади, через насильство терорист утверджує себе і власну особистість, набуваючи влади над людьми.

5. Мотив *зацікавленості та привабливості терору як сфери діяльності*. Для певного кола осіб, особливо забезпечених і доволі освічених, терор буває цікавим просто як нова, незвична сфера занять. Їм до вподоби пов'язаний з терором ризик, розроблення планів, можливі деталі підготовки, тонкощі його здійснення.

6. «*Товариські*» мотиви емоційної прив'язаності в різних варіантах – від мотиву помсти за шкоду чи образу, завдану товаришам з боротьби, єдиновірцям, родичам, соратникам у політичній діяльності тощо, до мотивів традиційної участі в терорі тому, що ним займається хтось із друзів, родичів, соратників тощо.

7. Мотив *самореалізації* – парадоксальний мотив. Самореалізація, з одного боку, прерогатива сильних духом людей, найповніше розкриття особистості, її повна самовіддача, розчинення людини в терористичному акті, аж до самопожертви. Однак, з іншого, така самореалізація – визнання обмеженості можливостей і констатація неспроможності людини, яка не знаходить інших способів вплинути на світ, окрім насильства і деструкції. Така самореалізація, призводить, зазвичай, до самознищення і означає, насамперед, визнання факту психологічної деструкції особистості й ін.

Терорист – людина, яка відмовляє собі в радощах сімейного життя, спілкуванні з друзями й близькими та займається насильницькими діями, має нерациональний тип поведінки щодо збереження життя. *Терористичний рух* охоплює: ідеалістів, аморальних циніків, прихильників авторитаризму, противників будь-якої стабільної влади.

Стосовно організаційної структури терористичних груп, її зазвичай представляють [252].

Керівники-організатори, які мають зазначені характеристики:

– *соціальне походження* – здебільшого з небідних, часто багатодітних родин; їх світоглядна основа ґрунтується на спрощено-

му розумінні світу, примітивному розумінні засобів боротьби (через насилля);

– *ідеологію* – комплекс радикальних ідейних установок, які виступають як теоретичне підґрунтя для вияву насилля у різноманітних формах на нелегітимній основі для досягнення визначених цілей;

– *основні мотиви* – ідеологічні, перетворення, активної зміни світу, влади над людьми, меркантильні, інтересу і привабливість тероризму як особливої діяльності, мотив самореалізації;

– *загальна характеристика терориста-керівника* – спроможність впливати на свідомість і настрої організованої групи (економічний чинник, організаційний чинник), наявність харизми (спрямованість до домінування й управління оточуючими), наявність волі, схильність до агресії, значна потреба у престижі та володінні владою, наявність значної кризової суспільної ситуації під час юнацтва, освіта (вища, незакінчена університетська), членство у радикальній молодіжній організації;

– *особистісні характеристики організатора охоплюють* – відданість справі (терору) й організації, готовність до самопожертви, витриманість, дисциплінованість, здатність до «конспіративності»; колективізм, здатність підтримувати хороші стосунки зі всіма членами своєї бойової групи, цілісність, сконцентрованість на терористичній діяльності і власній групі (організації);

– *за психологічним типом* вони виступають як ідеалісти, аморальні циніки, прихильники авторитаризму, противники будь-якої стабільної влади, мають сильно невротизований та екстравертований тип; у них спостерігається наявність синдрому «Місіонерства»;

– *за індивідуальними характеристиками* мають помітно виражений психопатологічний компонент, вихідну агресивність, романтичність, індивідуалізм;

– *характеристика їх взаємовідносин* у соціальній групі ґрунтується на тому, що терористична група відноситься до особливого типу «проміжних груп», усі взаємини в яких підпорядковані основній цільовій функції – підготовка і здійснення терористичного акту;

– *за емоційною характеристикою* вони відносяться крайньо «холодного» (беземоційного) або до емоційно лабільного,

схильного до значних виявів емоцій у сфері не пов'язаної з терором, мають морально-етичні проблеми, комплекс «гріховності»; логіка мислення у них часто має плутаний і суперечливий характер.

Розробники ідеологічного підґрунтя мають такі характеристики: за соціальним походженням, світоглядними настановами, загальними характеристиками, особистісними характеристиками вони подібні до керівників організаторів, але їх основні мотиви дещо простіші і позбавлені меркантильності й мотиву самореалізації як керівника.

Ідейні послідовники відрізняються від керівників-організаторів і розробників ідеологічного підґрунтя тим, що вони за походженням можуть бути з різних верств населення, але здебільшого з непривілейованих; мотивуючий компонент у них значно спрощений і охоплює ідеологічні, мотиви перетворення й активної зміни світу; за загальними характеристиками це зазвичай молода людина з достатнім рівнем освіти, яка має світосприйняття у виді закону, що дає змогу знайти виправдання будь-яким діям заради досягнення мети, має схильність до агресії, спроможність байдуже дистанціюватися від страждань жертв терактів та потребу приналежності до групи, є прихильником ідеї, його характеризує повна упевненість у спроможності ідентифікувати тих, хто уособлює зло, має потяг до солідарності; за особистісними характеристиками має відмінність у виді синдрому «Рембо» або «Зомбі»; у емоційному плані відмінним є відсутність будь-яких етичних проблем.

Особливим типом терористів постають *найманці*, які можуть відноситися до різноманітних верств населення, однак у них домінують украй меркантильні мотиви та мотиви влади над людьми, які утворюють інтегральний мотив їх самореалізації; а в разі відсутності етичних проблем мають чітко виражений синдром «Зомбі».

Тип терористів до якого відносяться *звичайні люди*, які ховаються від суспільства, за соціальним походженням, соціальною основою та загальними характеристиками подібні до типу ідейних послідовників, але мають низку відмінностей: додатково до загальних характеристик у них включена наявність мелодраматичної занепокоєності щодо викоренення зла, наявність сумніву, заглиблення у самоаналіз, відчуття моральних та юридичних заборон; за

емоційною характеристикою вони подібні до керівників та ідеологів і мають морально-етичні проблеми, комплекс «гріховності»; їм притаманні комплекси «Зомбі» та «Камікадзе».

І останній тип – *зомбовані виконавці* відрізняються від усіх інших украй спрощеними характеристиками, що дає змогу ними маніпулювати та використовувати як знаряддя, безпосереднього виконавця терактів, як терористів-смертників. За соціальним походженням вони, переважно відносяться до найнижчих соціальних верств і зазвичай не освічені люди зі спрощеними ідеологічними мотивами та мотивом самореалізації, який полягає зазвичай у здійсненні теракту та сподіванні на нове найкраще життя після смерті, що відображається у притаманних цьому типу синдромах – «Зомбі» та «Камікадзе», все це детермінує відсутність у них будь-яких етичних проблем, замість яких у них виступає сліпа віра.

Винятковим у складі рядових терористів є наявність неосвічених людей з найнижчих соціальних верств суспільства, які зазвичай стають суто виконавцями терактів.

Структурі особистості терориста, переважно, властивий виражений психопатологічний компонент, пов'язаний з відчуттям реального або уявного збитку, ніби понесений ним, дефіцит чогось необхідного, життєвого, вкрай потрібного. Тривале перебування у референтній групі, детермінує сильнішу ідентифікацію з її нормами, зниження моральних і правових обмежень у повсякденній життєдіяльності.

Щодо емоційності виділяються два крайніх типи терористів: *крайньо «холодний»*, майже беземоційний варіант і *емоційно лабільний*, схильний до значних виявів емоцій у сфері не пов'язаній з терором, коли немає, зазвичай, жорсткого контролю над емоціями під час підготовки і здійснення терористичних актів. З емоціями пов'язані й морально-етичні проблеми («комплекс гріховності»), іноді болісні для терористів у разі доволі високого рівня освіти й інтелектуального розвитку.

У більш спрощених варіантах терорист позбавлений таких проблем і виступає як бездушна «деструктивна машина». Зазвичай логіка і мислення терористів мають плутаний та суперечливий характер. На основі виділених світоглядних, соціально-психологічних і психологічних особливостей особи терориста створений його узагальнений соціально-психологічний портрет.

Резюме

1. Тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства через захоплення заручників, підпали, убивства, тортури, залякування населення та органи влади або вчинення інших зазіхань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей.

2. До структури тероризму відносяться такі складові: організаційно-управлінська діяльність, робота щодо підготовки й матеріально-технічного забезпечення терористичної діяльності, інформаційно-аналітична діяльність, діяльність щодо безпосереднього виконання акту, аналіз зовнішньої структури терористичної діяльності. Основні сфери здійснення тероризму: фізичне насильство, майнове насильство, морально-психологічне насильство.

3. До об'єктивних причин тероризму відносяться: нерозв'язаність, національних, релігійних проблем; війна або військовий конфлікт, у межах якого терористичні акти стають частиною воєнних дій; наявність країн, соціальних, національних, релігійних чи інших груп, що відрізняються від своїх близьких і далеких сусідів високим рівнем матеріального добробуту й культури; існування таємних організацій, невирішеність економічних і фінансових проблем; слабкість державної влади, духовний розпад суспільства, порушення прав і свобод людини, порівняна доступність зброї, засобів масового ураження тощо.

4. До суб'єктивних причин, що спричинюють сучасний тероризм, найбільш актуальними вважаються: наявність визнаних (можливо, частково виправданих чи обґрунтованих) владних намагань, свідомий вибір терористичного насильства, підтримуване, позитивне ставлення до терористів, звернення до духовної спадщини політичних, релігійних й інших організацій екстремістської спрямованості, усвідомлення себе національними й релігійними спільнотами як пригноблених, позбавлених прав і свобод, відчуття необхідності захисту будь-якими засобами; створення образу ворога, що стає об'єднувальним підґрунтям для осіб, схильних до екстре-

містських дій; бажання продемонструвати іншій соціальній, національній, релігійній групі власну перевагу й одночасно залякати її руйнуванням історичних, культурних, моральних, гуманістичних цінностей тощо.

5. Види сучасного тероризму: національно-визвольний; тероризм, пов'язаний з національно-релігійно-визвольними рухами антиімперіалістично-антиколоніального характеру минулих колоній; тероризм соціал-революційного характеру; правий; диверсійний; технологічний; кримінальний, міжнародний тероризм.

6. Характерні світоглядні складові й психічні передумови, що властиві людям, які вчиняють теракти: переплетення відчуття часу – минуле включено в актуальне сьогодення; зникнення межі між реальністю і фантазією; деяка наївність у поєднанні з нечіткістю моральних обмежень; дифузія меж добра і зла, в окремих випадках наявність апокаліптичних переживань і фантазій поєднано з ідеями месіанства; садомазохістська позиція – жалість до себе і своїх одноплемінників у поєднанні з ненавистю до реального або міфологічного противника та готовність до самопожертви; ідентифікація з агресором, тобто наявність ідей: «якщо я сам буду агресором, то не стану об'єктом агресії»; обмежена здатність розуміти і приймати доводи тих, хто думає інакше; певна втрата раціональності, особливо у сфері уявлень про доступні і недоступні цілі та ідеали; при цьому, якщо мета недосяжна, ерзац-метою може стати тотальна орієнтація на руйнування всього.

7. Характерними психологічними рисами особистості терориста є: комплекс неповноцінності, низька самоідентифікація, самовиправдання, особистісна й емоційна незрілість. Більшості терористів властивий максималізм, абсолютизм, що є наслідком поверхневого сприйняття реальності, теоретичний і політичний дилетантизм.

8. До основних мотивів терористичної діяльності відносять: меркантильні мотиви, ідеологічні мотиви, мотиви перетворення, активної зміни світу, мотив влади над людьми, мотиви інтересу і привабливості тероризму як особливої діяльності, «товариська» мотивація емоційної прихильності, мотив самореалізації й ін.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте тероризм як поняття, проаналізуйте його види.
2. Розкрийте поняття політичного тероризму.
3. Охарактеризуйте об'єктивні й суб'єктивні причини політичного тероризму.
4. Проаналізуйте види сучасного політичного тероризму.
5. Наведіть приклади діянь, що становлять тероризм як злочин.
6. Охарактеризуйте психологічний портрет терориста.
7. Розкрийте світоглядні і психологічні властивості терориста.
8. Проаналізуйте моделі особистості терориста.
9. Дайте психологічну характеристику членів терористичного угруповання.

План семінарського заняття (2 год)

1. Тероризм як соціально-психологічний феномен.
2. Поняття, психологічна характеристика політичного тероризму.
3. Психологічна характеристика особи терориста.
4. Психологічні особливості членів терористичної організації.

Теми рефератів

1. Передумови виникнення тероризму як соціально-психологічного явища.
2. Психолого-політична класифікація сучасного тероризму.
3. Психологічна характеристика особи терориста.
4. Політико-психологічні наслідки тероризму.

Рекомендована література

1. Агаєв Н. А. Сучасний тероризм – причини і прояви / Н. А. Агаєв, М. О. Карпов, В. В. Єфімов та ін. – К.: «Молода нація», 2005. – 109 с.

2. Бахчеван Є. Ф. Основні поняття та характеристики сучасного тероризму / Є. Ф. Бахчеван // Південноукраїнський правничий часопис. – 2014. – № 4. – С. 29–32.
3. Канцір В. С. Спонукальні мотиви злочинної поведінки терористів / В. С. Канцір // Часопис Київського ун-ту права. – 2011. – № 3. – С. 249–252.
4. Канцір В. С. Політика-психологічні особливості міжнародного тероризму / В. С. Канцір // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 47. – С. 313–319.
5. Кравчук І. А. Особа злочинця-терориста як елемент криміналістичної характеристики терористичного акту / І. А. Кравчук // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 210–216 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>
6. Медведев В. А. Террор как основание коммуникативной культуры XXI века / В. А. Медведев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vilarmgu.ru/php/content.php?group=1&id=733>
7. Ольшанский Д. В. Психология террора / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 320 с.
8. Сідак В. С. Міжнародний і інформаційний тероризм в контексті загроз національній безпеці України / В. С. Сідак // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 12. – С. 12–15.
9. Солодовнікова Х. К. Соціально-психологічні аспекти тероризму: навч. посібник / Х. К. Солодовнікова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 71 с.
10. Солодовнікова Х. К. Соціально-психологічний портрет сучасного терориста / Х. К. Солодовнікова // Вісник Національної академії оборони України. – 2014. – № 3. – С. 326–333.
11. Тероризм: теоретико-прикладні аспекти: навч. посібник / за заг. ред. В. К. Гришука. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 328 с.
12. Ткач В. Політичний тероризм як вид сучасного тероризму / В. Ткач // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2012. – № 1. – С. 160–168.
13. Wardlaw G. Political Terrorism: Theory, tactics, and counter measures / G. Wardlaw. – N.Y.: Press Syndicate of the University of Cambridge. – 1986. – P. 16.
14. Shaw Eric D. Political Terrorists: Dangers of Diagnosis and an Alternative to the Psychopathology Model / Shaw Eric D. // International Journal of Law and Psychiatry. – 1986. – № 8. – P. 59–68.

Тести

1. На ваш погляд, яке з положень найповніше розкриває поняття громадянської непокорності?

а) умисна протизаконна дія політичного характеру, вчинена з метою залучення влади і громадськості до суспільної проблеми та висування вимог до законодавчих органів щодо внесення відповідних змін у законодавство;

б) навмисне, свідоме порушення закону, громадського порядку з метою привернення уваги представників влади та громадської думки до необхідності зміни законодавства;

в) відкрите навмисне порушення особою або групою осіб встановленого порядку;

г) політичні дії, що скеровуються на зумисне порушення закону (громадського порядку) заради змін політики влади.

2. Як Ви гадаєте, яке з указаних положень не відноситься до ознак мирної громадянської непокори?

а) ненасильницькі методи боротьби, що виключають можливість використання сили з боку опонентів;

б) стихійні, неорганізовані масові виступи громадян проти наявного порядку правління, що виявляються у фізичній і нерідко кривавій формах;

в) непокора якомусь конкретному закону або дії влади, але в межах дотримання правопорядку та вірності принципу верховенства права;

г) акції мають показовий, публічний характер з поясненням власних намірів.

3. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень не відноситься до мирних форм громадянської непокори?

а) саботаж;

б) страйк;

в) посадова непокора;

г) бунт.

4. На ваш погляд, яке із зазначених положень відноситься до мирних форм громадянської непокори?

а) посадова непокора;

б) повстання;

в) заколот;

г) партизанська боротьба.

5. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень не відноситься до державних видів силової конкуренції?

а) війна;

б) диверсія;

в) народне повстання;

г) терор.

6. На ваш погляд, насильство влади проти народу з метою придушення і опозиції, і широкого загалу, з метою викликати жах, відчуття беспорядності, невпевненості, безсилля і змусити залишити думки про спротив, це:

- а) тероризм;*
- б) державний тероризм;*
- в) терористичний акт;*
- г) терор.*

7. Як Ви вважаєте, яке з положень не відноситься до ознак тероризму?

- а) форма організованого насильства;*
- б) комплекс неповноцінності особи терориста;*
- в) мета й цілі тероризму здебільшого не пов'язані з конкретними жертвами;*
- г) нехтування та байдужість до правових, моральних, етичних норм.*

8. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до структури тероризму?

- а) організаційно-управлінська складова;*
- б) систематичність;*
- в) інформаційно-аналітична діяльність;*
- г) діяльність щодо безпосереднього виконання терористичного акту.*

9. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до об'єктивних причин терористичної діяльності?

- а) нерозв'язаність економічних, національних, релігійних проблем тощо;*
- б) духовний розпад суспільства, руйнація моральних цінностей, світоглядний вакуум;*
- в) створення образу ворога, що стає об'єднувальним підґрунтям для осіб, схильних до екстремістських дій;*
- г) нездатність державної влади, її установ й інститутів, правоохоронних органів вчасно виявляти та знешкоджувати терористів і тих, хто готує терористичні акти.*

10. Як Ви вважаєте, яке із зазначених положень не відноситься до суб'єктивних причин терористичної діяльності?

- а) свідомий вибір терористичного насильства для масової пропаганди власної діяльності;*

- б) підміна понять про порядок і справедливість;*
- в) війна або військовий конфлікт, у межах якого терористичні акти стають частиною воєнних дій;*
- г) усвідомлення себе національними й релігійними спільнотами як пригноблених.*

11. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до основних видів тероризму?

- а) диверсійний;*
- б) насильницький бунт;*
- в) технологічний;*
- г) міжнародний.*

12. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до світоглядних складових і психічних передумов, що властиві людям, які вчиняють теракти?

- а) переплетення відчуття часу – минуле включено в актуальне сьогодення;*
- б) зникнення межі між реальністю і фантазією;*
- в) низька самоідентифікація;*
- г) садомазохістська позиція – жалість до себе і своїх одноплемінників у поєднанні з ненавістю до реального або міфологічного противника та готовність до самопожертви.*

13. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до найбільш характерних психологічних рис особи терориста?

- а) комплекс неповноцінності;*
- б) низька самоідентифікація;*
- г) соціальна незрілість;*
- в) поступливість (приспособлення).*

14. Як Ви вважаєте, яке з указаних положень не відноситься до якостей, без яких людина не спроможна здійснити терористичний акт?

- а) жорстокість, озлобленість на себе, на суспільство;*
- б) утрата сенсу життя, схильність до суїциду;*
- в) ідеалістичний підхід до вирішення проблем;*
- г) фанатизм, духовна криза.*

15. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до психологічних синдромів, притаманним терористам?

- а) синдром «зомбі»;*
- б) синдром «камікадзе»;*
- в) синдром «рембо»;*
- г) синдром нав'язування власної позиції.*

Розділ 15

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити поняття та вплив корупції на суспільство;
- охарактеризувати ознаки та підходи до корупційних діянь;
- проаналізувати корупційну діяльність як певну систему;
- визначити поняття та основні риси політичної корупції;
- проаналізувати психологічні ознаки політичної корупції;
- розкрити мотиви та психологічні механізми захисту корупційної особи;
- охарактеризувати заходи запобігання політичній корупції.

15.1. Соціально-психологічна характеристика корупції

15.2. Психологія політичної корупції

Зловживання владою посадовцями найвищого рівня вкрай негативно відображається на ситуації в державах, оскільки створює деструктивний морально-психологічний клімат, подає негативний приклад для наслідування чиновникам усіх рівнів, руйнує в суспільній свідомості повагу до законослужняності, спричиняє правовий нігілізм (цинізм), зростання рівня криміногенності у суспільстві, делегітимізує державу як соціальний інститут. Завдяки політичній корупції високопосадовці, які втратили підтримку населення, намагаються зберегти себе при владі. Політична корупція суттєво погіршує міжнародний імідж та інвестиційну привабливість держави, скорочує рівень її міжнародного співробітництва.

15.1. Соціально-психологічна характеристика корупції

Політико-психологічні дослідження вказують на те, що явища корупції існували з давніх часів і в умовах різноманітних політичних режимів. У сучасних державах корупція більшою чи меншою мірою супроводжує діяльність офіційних інститутів. Класичними вважаються оцінки корупції мислителями різних епох. Так, зокрема, Н. Макіавеллі вважав, що корупція є ознакою руйнації громадських чеснот; Ш.-Л. Монтеск'є стверджував, що корупція вказує на переродження прийняттого політичного ладу в деструктивний; Ж.-Ж. Руссо окреслював корупцію як наслідок боротьби за владу [8, с. 28].

Упродовж XIX – на початку XX ст. явища зловживання владою науковці розглядали з різноманітних ідеологічних позицій: радикально-комуністичних (К. Маркс, 1818–1883), оптимістично-соціалістичних (Е. Дюркгейм, 1858–1917), консервативних (М. Вебер, 1864–1920), песимістично-консервативних (В. Парето, 1848–1923) й ін. Більшість дослідників схилялися до висновку, що корупція є *симптомом занепаду політичної системи суспільства* [1].

У другій половині XX століття науковий інтерес до явищ корупції відновився з новою силою з тієї причини, що в багатьох державах виникли небезпечні зрощення політики й організованої злочинності. Корупція перетворилася на метод злочинних організацій прощтовхувати власні інтереси у найважливіших суспільних сферах – політиці, системі правопорядку, судочинстві, економіці. Організовані злочинні холдинги намагалися скупити політичні партії, профспілкові організації, хабарями «приручити» депутатів, урядовців, суддів, прокурорів, захищаючи свій нелегальний бізнес. Через продажність посадовців мафія почала виходити за межі контролю і стала загрозою демократичним і правовим формам урядування багатьох європейських, американських й азійських держав.

Англійський соціолог, політолог, економіст Сіріл Паркінсон у другій половині 1950-х років заповнив інтерес громадськості до бюрократії як середовища корупційних оборудок, опублікувавши книгу «Закони Паркінсона, або дорогою прогресу» [11]. Ця смілива публікація британського дослідника дала поштовх для сучасних

систематичних досліджень корупційних тенденцій у державах, на рейтинги яких орієнтуються потенційні інвестори, а також урядові чинники під час підготовки до міжнародних угод.

Корупційна складова урядування розростається в умовах слабкості громадянського суспільства, підконтрольності ЗМІ, зниженні рівня доходів населення в країні, зростанні безробіття, і передовсім за відсутності політичної волі уряду вести з корупцією боротьбу [8, с. 14–18].

Термін «корупція» походить від латинського «*corruptio*», що означає «псування», «розбещення».

Основні підходи до розуміння корупції можна звести до наступного:

- розуміється як підкуп-продажність державних службовців;
- розглядається як зловживання владою або посадовим становищем, здійснене з певних особистих інтересів;
- використання посадових повноважень, статусу посади, її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб;
- оцінюється як елемент (ознака) організованої злочинності.

Нормативно-правові акти України надають визначення поняття корупції. Так, у Законі України «Про запобігання корупції» наводиться таке формулювання: *«корупція – виконання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй повноважень чи пов'язаних з ними можливостей»* [94].

Міжнародно-правові документи свідчать про існування таких підходів розуміння корупції. Так, у Резолюції «Практичні заходи боротьби з корупцією», розповсюдженій на VIII Конгресі ООН із запобігання злочинності (Гавана, 1990 р.), корупція визначається як «порушення етичного (морального), дисциплінарного, адміністративного, кримінального характеру, що виявилися в протизаконному використанні свого службового становища суб'єктом коруп-

ційної діяльності». Довідковий документ про міжнародну боротьбу з корупцією ООН формулює поняття корупції як «зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях».

Корупція це складне соціальне явище, що негативно впливає на всі аспекти політичного і соціально-економічного розвитку суспільства і держави. Воно полягає і в протиправних діях (бездіяльності), так і неетичних (аморальних) учинках.

Корупцію можна визначити як складне соціальне (а за своєю суттю асоціальне, аморальне і протиправне) явище, що виникає в процесі реалізації владних відносин уповноваженими на це особами, що використовують надану їм владу для задоволення особистих інтересів (інтересів третіх осіб), а також для створення умов здійснення корупційних дій, приховування цих дій та сприяння їм.

Вплив корупції на українське суспільство і державу. Корупція в Україні перетворилася на одну з загроз національної безпеки. Вплив корупції на українське суспільство і державу має комплексний та системний характер, зокрема йдеться про соціальні, економічні, владні, політичні, та міжнародні аспекти цього впливу [172].

1. *Соціальний аспект впливу.* Існування корупції призводить до того, що, фактично, у суспільстві функціонують дві соціальні підсистеми – офіційна та неофіційна: перша з яких дотримується правових і моральних норм, друга – використовує протиправні методи. Суб'єкти корупції функціонують у неофіційному середовищі, де панує власна система цінностей, свої цілі і методи їх досягнення. Неофіційна підсистема, щонайменше, є не менш впливовою за масштабами, ніж офіційна.

2. *Економічний аспект впливу.* Корупція впливає на всі сфери економіки України. Її провокує масова «тінізація» економічного сектору України, що, своєю чергою, є економічним підґрунтям корумпованих зв'язків. Відповідно до офіційних заяв керівництва держави, частка тіньової економіки в Україні фактично зрівнялася з офіційною і становить 45–60%. У тіньовому секторі економіки працюють мільйони громадян України. Це підриває економічні основи держави, блокує надходження іноземних інвестицій, приводить до «тінізації» економіки, сприяє зростанню впливу організованих злочинних груп.

3. *Владний аспект впливу.* Корупція в Україні впливає на формування органів державної влади всіх гілок влади, на вироб-

лення і реалізацію державної політики. В Україні потенційно найбільш корумпованою є виконавча влада, оскільки саме її представники мають великі «хабаромістки» розпорядчі функції (розпоряджаються коштами, нерухомістю, матеріальними цінностями тощо). Це підтверджує і судова практика застосування антикорупційного законодавства: переважна більшість осіб, притягнутих до відповідальності за хабарництво, посадові зловживання, порушення Закону України «Про боротьбу з корупцією» – це представники виконавчої влади.

4. *Політичний аспект впливу.* Політичні наслідки корупції виявляються в тому, що вона, зокрема, знижує рівень легітимності політичної влади, порушує принципи її формування і функціонування, спричинює відчуження влади від народу, підпорядковує державну владу приватним і корпоративним інтересам, зокрема інтересам корумпованих угруповань і кланів.

5. *У зовнішній сфері наслідками корупції є:* втрата країною політичних й економічних позицій на міжнародній арені; погіршення її іміджу; перешкоди у вступі в авторитетні та престижні міжнародні організації або виключення з них; міжнародна ізоляція та застосування міжнародних санкцій; скорочення чи навіть повне припинення зовнішніх інвестицій.

6. *Морально-психологічні наслідки корупції* виявляються в тому що вона є важливим чинником деморалізації суспільства, девальвації моральних цінностей, нищить духовні та моральні устої. Корупція викликає у психології громадян відчуття безсилля, незахисності перед державою, її окремими інститутами, посадовими та службовими особами.

7. *Правові наслідки корупції.* Серед них варто назвати: порушення правових принципів функціонування держави та її окремих інститутів (верховенства права, законності, невідворотності відповідальності), суттєве обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, поширення в країні правового нігілізму.

У дослідженнях посадової злочинності та корупції сформувалися такі підходи:

– *культурно-цивілізаційний підхід* – посадова злочинність і корупція розглядається як «хвороба» країн, які розвиваються, де не здійснено модернізації економіки, необхідних соціально-правових реформ, існує глибоке соціально-економічне розшарування населення;

– *стихийно-ринковий підхід* – посадові злочини та корупція трактуються як механізми нелегального соціально-економічного обміну між представниками влади та бізнесу;

– *патронажний підхід* – посадові злочини та корупція є атрибутом відносин у системі «патрон–клієнт»;

– *соціологічно-мотиваційний підхід* – посадові злочини та корупція є «девіантною» поведінкою, що мотивована бажанням посадових осіб отримати особисту вигоду від ухвалення рішень;

– *юридично-правовий підхід* – акцентує на кваліфікації посадових і корупційних злочинів, і засобів протидії цим злочинам.

Психологічні аспекти класифікації корупційних діянь [22]:

– зловживання владою або посадовим становищем, перевищення влади або посадових повноважень та інші посадові злочини, що вчиняються для задоволення корисливих чи інших особистих інтересів або інтересів інших осіб;

– розкрадання державного, колективного або приватного майна з використанням посадового становища;

– незаконне одержання матеріальних або інших благ, пільг й інших переваг;

– одержання кредитів, позичок, допомоги, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням пільг або переваг, не передбачених законодавством, або на які особа не має права;

– хабарництво;

– здійснення безпосередньо та через посередників або підставних осіб підприємницької діяльності з використанням влади чи посадових повноважень, а також пов'язаних із ними можливостей;

– сприяння з використанням посадового становища фізичним і юридичним особам у здійсненні ними підприємницької та іншої діяльності з метою незаконного одержання за це матеріальних або інших благ, пільг та інших переваг;

– неправомірне втручання з використанням посадового становища у діяльність інших державних органів чи посадових осіб із метою перешкоджання виконанню ними своїх повноважень чи домагання прийняття неправомірного рішення;

– використання інформації, одержаної під час виконання посадових обов'язків, у корисливих чи інших особистих інтересах, необгрунтована відмова у наданні відповідної інформації, несвое-

часне її надання, надання недостовірної чи неповної службової інформації;

- надання необґрунтованих переваг фізичним або юридичним особам шляхом підготовки і прийняття нормативно-правових актів чи управлінських рішень;

- протекціонізм із корисливих або інших особистих інтересів у призначенні на посаду особи, яка за діловими і професійними якостями не має переваг перед іншими кандидатами.

Корупційні діяння можуть бути вчинені також в інших формах, зокрема в таких, що потребують додаткового визначення законодавством.

Ознаками корупційних діянь є:

- безпосереднє заподіяння шкоди авторитету й інтересам держави;

- наявність в особи умислу на вчинення дій (бездіяльність), які об'єктивно завдають шкоду охоронюваному законом інтересам держави;

- використання особою власного становища всупереч інтересам держави;

- корислива мета або інша зацікавленість особи;

- незаконне одержання особою благ (матеріальних і нематеріальних), послуг, переваг.

За сферами поширення та змістом виділяють такі чинники корупції [36].

До політичних чинників корупції належать, зокрема:

- 1) прорахунки в політиці реформування української держави і суспільства (помилкова ідеологія реформ);

- 2) гальмування назрілих політичних процесів, що призвело до незавершеності формування політичної системи, повільного розвитку політичної структури та свідомості суспільства;

- 3) політична нестабільність, яка, зокрема, виявляється у нестабільності наявних політичних інститутів;

- 4) дисбаланс функцій та повноважень гілок влади;

- 5) звуження політичних основ демократії, посилення авторитаризму;

- 6) нерішучість і непослідовність у проведенні суспільних перетворень, безсистемне впровадження демократичних засад у різні сфери суспільного життя;

7) відсутність ефективного парламентського та громадського контролю за діяльністю вищих посадових осіб виконавчої гілки влади, зокрема керівників правоохоронних органів.

Економічними чинниками, які можуть бути загальними причинами й умовами корупції та причинами й умовами корупційних діянь є, зокрема:

– відсутність сприятливого режиму діяльності підприємств і підприємців, особливо щодо сплати податків, відрахувань до бюджету, одержання державної підтримки, кредитів тощо;

– відсутність прозорості процесів роздержавлення власності, вирішення різних економічних і господарських питань, оцінки прибутків, обсягу податків, одержання пільг тощо, що створює умови їх вирішення за додаткову «винагороду» для службовця;

– наявність суперечностей, коли на тлі збільшення кількості заможних і багатих людей, зростання їхніх прибутків багато державних службовців, наділених повноваженнями у забезпеченні умов для прибуткової діяльності, не мають навіть помірного достатку;

– це низькі заробітні плати державних службовців, а також їх високі повноваження впливу на діяльність фірм і громадян.

Організаційно-управлінськими чинниками на рівні соціальних передумов є, зокрема, недосконала система організації влади, неефективна система державного управління, гіпертрофовані повноваження бюрократичного апарату, є недосконалість системи формування владних структур. Наприклад, ситуація з формуванням представницьких органів влади, за якої незабезпеченими повною мірою, разом у правовому розумінні, залишаються умови проведення нефальсифікованих виборів (вільних і справедливих виборів).

До чинників *правового* характеру, треба віднести:

1) неналежне забезпечення реалізації в діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших інститутів держави та суспільства принципів верховенства права та законності;

2) поширений правовий нігілізм і з боку публічних посадових та службових осіб, і з боку інших суб'єктів правовідносин, зокрема громадян;

3) відсутність у багатьох випадках передбачених законом можливостей задоволення громадянами власних життєвих потреб легальним способом;

4) безсистемна, переважно науково необґрунтована зміна законодавства, часто, як зазначалося, прийняття законів й інших актів законодавства для задоволення особистого чи корпоративного інтересу.

Можливість порушувати закон, діяти всупереч йому, з одного боку, негативне ставлення до права та закону – з іншого, вимушеність задовольняти життєві потреби незаконним шляхом з третього, створюють сприятливі умови для корумпованості суспільних відносин.

Ідеологічним чинником, який відіграє роль соціальної передумови корупції в нашій країні, є відсутність чітко визначеної і впровадженої в практику ідеології державної служби, системи цінностей держави (державної служби). Проблема формування ідеології державної служби, що стосується її глибинних засад, є надзвичайно актуальною для України, яка втратила (офіційно) комуністичні державні цінності й у якій в принципі немає відповіді на питання про те, які цінності має сповідувати державний службовець. Вона спричинена невизначеністю сутності держави, на будівництво якої спрямовані зусилля українського народу, тобто стратегії формування нового суспільного ладу. Положення ст. 1 Конституції України про те, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава, лише у найзагальніших рисах дає можливість уявити принцип побудови цієї держави. Відсутність такої ідеології дестабілізує суспільство, породжує розкол і непримирненість, що, на думку деяких авторів, опосередковано сприяє корумпованості влади.

З огляду на це, формування принципів і цінностей державної служби має бути визнано одним із найбільш актуальних завдань у сфері державного будівництва.

Морально-психологічні чинники значного поширення корупції в Україні пов'язані з такими основними моментами:

- деморалізація суспільства, девальвація моральних цінностей, духовності;
- невизначеність і невпевненість у завтрашньому дні;
- послаблення імунітету суспільства до корупції та антикорупційної мотивації суспільства, що обумовлюється: 1) перетворенням корупційних відносин із соціальної аномалії на соціальну норму (правило поведінки); 2) сприйняттям громадськістю корупції

як невід'ємного елемента суспільних відносин; 3) зневірою значної частини населення в серйозності намірів політичного керівництва щодо протидії корупції та в можливості відчутних позитивних зрушень у цій сфері; 4) атмосферою правового нігілізму і безкарності за порушення закону;

– невизнання значною частиною населення корупції соціальним злом, нерозумінням її суспільної небезпеки для суспільства, держави, окремої особи;

– суттєві зміни світогляду, ідеологічних орієнтацій громадян нашої держави, що стосуються, зокрема, сфери публічної влади, функціонування її інститутів, професійною та моральною деформацією частини керівників і посадових осіб, які обіймають відповідальні посади, котра виявляється у вчиненні або поблажливому ставленні до корупційних діянь, порушень службової етики;

– поширення корисливої спрямованості у діяльності службовців публічної сфери, їх готовності до порушення закону та норм моралі, а також зорієнтованістю значної частини населення на протиправне вирішення життєвих питань;

– наявність і сильний вплив психологічних стереотипів стосовно переваги державних засобів та підпорядкованості їм громадських форм у регулюванні суспільних відносин.

Визначають головні типи корупції [164]:

1) *хабарництво* в торгівлі, пов'язане з функціонуванням «чорного ринку», протизаконними фінансовими та майновими операціями, ухиленням від сплати податків, фальсифікацією фінансових документів;

2) *патронажна система*, що виникає, зазвичай, тоді, коли реалізація незаконних угод концентрується в руках обмеженої кількості осіб або організацій. Діячі, які контролюють патронажні системи, намагаються монополізувати владу аж до встановлення повного контролю за діяльністю легітимного уряду;

3) *непотизм (дружба або кумівство)*, призводить до виникнення несправедливо великих поступок при укладанні призначення родичів на ключові посади в системі управління, пільгової купівлі власності, доступу до конвертованих валют;

4) *кризова корупція* – робота великої кількості бізнесменів в умовах ризику, коли предметом купівлі-продажу стають рішення офіційних органів, які можуть призвести до великих політичних зрушень або змін у країні.

Доречно буде зазначити, що майже кожний п'ятий громадянин України основною причиною корупції вважає моральний занепад суспільства, який зумовлює апатію, песимізм, падіння довіри до влади та інші негативні емоції. Соціологічні дослідження свідчать, що значна частина громадян України не оцінює корупцію негативно і вважає для себе можливим за допомогою корумпованих відносин (неправомірної вигоди, використання службових можливостей родичів, друзів, знайомих, які перебувають на державній службі тощо) вирішення особистих питань. За деякими опитуваннями, приблизно 30% жителів України хоч раз у житті давали хабар для досягнення таким чином тієї чи іншої мети. 72% хабародавців робили це з власної ініціативи, а 86% вважали, що такий засіб серйозно допомагає вирішувати проблеми.

Корупційна діяльність представляє собою певну систему, структурними компонентами якої є [164]:

– *суб'єкти корупційної діяльності*: «клієнт» (коруптер); «посадовець» (корупціонер в особі окремого індивіда або групи); «посередник» (лобіст);

– *соціальні нормативи*: законодавчі норми, процедурні правила; посадові обов'язки, інструкції;

– *суб'єкти контролю*: Національне антикорупційне бюро України, Міністерство внутрішніх справ України, Прокуратура України, Національне агентство з питань запобігання корупції; суб'єкти, які не зацікавлені в корупційній діяльності (постраждали особи, ЗМІ, громадські інституції тощо); свідки;

– *мета корупційної діяльності*: з боку суб'єктів, що отримують неправомірну вигоду: збагачення за рахунок отримання товарно-грошових цінностей; обмін послугами (протекціонізм, патронаж, кронізм, фаворитизм); з боку суб'єктів, що пропонують неправомірну вигоду: прискорення вирішення питань поза правового поля; вирішення питань за межами правового поля; отримання вигідних державних замовлень; кар'єрне зростання; лобіювання необхідних нормативно-правових актів; установа «добрих відносин»; отримання конкурентних переваг;

– *засоби корупційної діяльності та її прикриття*: перевищення «посадовцем» повноважень; тиск з боку «посадовця» на підлеглих з метою змусити їх брати участь чи сприяти корупційним діям; обман, шантаж свідків, їх усунення (звільнення з роботи,

вбивство); підкуп контролюючих суб'єктів, переведення їх в ранг співучасників; політичне прикриття правопорушників;

– *корупційні відносини, які мають такі ознаки:*

а) *ініціативність* – вимагання хабара посадовою особою; підкуп посадових осіб за ініціативою суб'єктів, що пропонують хабар; традиціоналізм у корупційних відносинах;

б) *рівень організації та розповсюдження корупційних відносин* – «низова» корупція: місцева; регіональна; корупція «верхів»; національна; міжнародна;

в) *тип організації корупційних відносин* – локальний, має разовий характер; стільниковий, має сезонний або постійний характер;

г) *вид корупційних відносин*: тверді – хабар у вигляді товару; грошовий хабар; хабар у вигляді різних цінностей (антикваріат, коштовності, ювелірні прикраси й ін.); м'які: непотизм (кумівництво); кронізм (протекціонізм); фаворитизм; патронаж; лобізм; родинність; клановість; трайбалізм; місництво й ін.;

г) *ступень централізації корупційних відносин* – децентралізована (випадкова); централізована («знизу до верху»); централізована корупція («зверху до низу»);

д) *регулярність корупційних дій* – епізодична корупція; систематична або інституційна; клептократична – корупція як невід'ємна частина владних відносин.

Корупційна дія зрідка завершується лише одним фактом, організатори налагодженої корупційної схеми намагаються її вдосконалювати, шукають засоби забезпечення її безперервного функціонування.

15.2. Психологія політичної корупції

Поняття «політична корупція» ще не отримало остаточного і однозначного визначення в політичних та юридичних науках. Часто використовують поняття «урядова корупція», «владна корупція», «верховна корупція». Політична корупція притаманна вищому рівню політичної системи, вона виникає на етапі реалізації державної та регіональної політики. Консенсусним є розуміння політичної

корупції, як зловживання посадовцями та політиками найвищого рівня посадовими та політичними можливостями з метою збереження влади, особистого та групового збагачення.

Отже, політична корупція – це нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень з метою отримання особистих чи групових вигод (ренти).

Поняття «політична корупція» протиставляється до так званої «низової» (або «адміністративної», «бюрократичної», «дрібною») корупції, що притаманна будь-яким бюрократичним установам – закладам освіти, медицини, податкових, правоохоронних, митних органів тощо. Такого типу зловживання не відносяться до «політичної корупції». Треба зауважити, що немає чіткої межі між «політичною» та «бюрократичною» корупцією, оскільки «низова» корупція є донором фінансових й адміністративних ресурсів для «владної» корупції.

Відмінності між «політичною» та «бюрократичною» корупцією найчіткіше виявляються тоді, коли йдеться про можливість покарання за вчинені злочини. Зловживання «низовою корупцією» нерідко виявляються шляхом фінансового аудиту, розслідуються правоохоронними органами. Натомість фактів розслідування злочинів «політичної корупції» не так багато. Такі розслідування стають можливими в разі зміни владної верхівки і часто є засобом політичної помсти політичним конкурентам.

Можна виділити специфічні риси політичної корупції [197]:

– політична корупція має набагато вужче коло тих, хто з нею безпосередньо стикається (і об'єкт, і суб'єкт корупційного діяння), що посилює її латентність. Політична корупція обертається у надто високих політичних колах, щоб стати елементом повсякденного практичного досвіду більшості громадян;

– не завжди політична корупція має чітко виражене матеріальне втілення або у виді конкретно оговореного грошового еквівалента, або в обсязі певних послуг, що надаються. Звичайно, й у сфері політичної корупції також є свої фіксовані ставки, але частка «твердих» тарифів є значно меншою. Деякі експерти взагалі говорять про відсутність монетарної сутності політичної корупції, оскільки винагорода використовується не в особистих цілях певної посадової особи, а у владно-політичних цілях;

– на відміну від «звичайної», політична корупція майже легітимна і в оцінках громадської думки, і в політичних колах. Справа в тому, що у контексті доволі поширеного розуміння політики як «брудної справи», громадськість сприймає політичну корупцію як невід’ємну складову цього бруду і далеко не завжди ставиться до неї як до суспільно шкідливого явища. Серед політиків легітимність політичної корупції ґрунтується, насамперед, через сприйняття її як органічної частини політичного менеджменту і політичних технологій. Особливо це стосується так званих керованих демократій, де політики твердо упевнені в необхідності спрямування суспільно-політичних процесів у потрібному їм напрямі, разом за допомогою діянь, які класифікуються, як політична корупція.

Основними чинниками, що сприяють формуванню та розвитку явища політичної корупції, є [36]:

– низький рівень політичної культури суспільства, його невідповідність досягнутому формальному рівню демократії;

– відсутність громадянського суспільства в державі;

– надмірне й активне втручання держави в економіку й приватне життя громадян, що призводить до ослаблення ринкових регуляторних механізмів, підміни їх жорстким нормативним регулюванням держави, а також до ерозії основ громадянського суспільства;

– непрозорість системи державного управління, процесів вироблення політики та ухвалення рішень на національному, регіональному й місцевому рівнях;

– недосконалість виборчого законодавства України;

– нерозвинутість партійної системи;

– відсутність в опозиції реальних можливостей впливати на ситуацію;

– аморальність вищих керівників держави

Основними ознаками політичної корупції є [131]:

– утаємничування внутрішньопартійного життя партій, ухвалення партійних рішень, партійних списків і формування та використання передвиборчих фондів;

– відсутність звітності щодо реалізації передвиборчих програм партій, блоків;

– відсутність персональної відповідальності політиків й урядовців перед суспільством;

- відсутність дієвої законодавчої бази та контролю за її дотриманням;
- прийняття нормативних актів в інтересах певних осіб, фінансово-промислових груп;
- відкриття кримінальних справ не з метою здійснення правосуддя, а задля впливу на конкретну особу, політичну силу;
- фактична відсутність повноцінного громадянського суспільства в державі;
- занадто часта зміна уряду;
- дискредитація попередніх урядів або діячів із метою перемоги однієї владної верхівки над іншою;
- привілеї для певних посадових осіб у частині пільгового доступу до громадських ресурсів;
- адміністративний вплив та керівництво штабами політичних партій головами місцевих державних адміністрацій;
- способи призначення суддів і здійснення судочинства в Україні;
- популістські рішення можновладців щодо призначення на посади у виконавчих і законодавчих структурах влади некомпетентних та непрофесійних осіб, а також близьких родичів. Узагалі, річ у тім, що симбіоз економічної і політичної корупції породжує нове явище, що іменується «захопленням держави», коли начальники і пов'язані з ними бізнесмени-олігархи дістають можливість формувати законодавство у своїх інтересах, зокрема, робити його нездійсненним.

Розрізняють дві головні групи цілей політично корупційних дій [197]. У першому випадку метою політичної корупції є особисте чи групове збагачення. Суб'єкти політичної корупції використовують політичну владу для привласнення публічних чи приватних ресурсів у спосіб, який може бути або не бути формально протизаконним, але є порушенням моральних норм і зобов'язань цих суб'єктів перед суспільством. Такий різновид політичної корупції в міжнародному обігу визначається термінами «накопичення» (*accumulation*) і «вилучення» (*extraction*).

Корупційні засоби акумуляції і вилучення охоплюють:

- неправомірну вигоду, «комісійні» та винагороди (гонорари), які беруться з приватного бізнесу; неналежне вилучення під час здійснення оподаткування та митних зборів;

- шахрайство й економічну злочинність;
- політично створені можливості для отримання ренти;
- політично створені ринкові переваги для бізнесу, який перебуває у володінні політичних еліт;
- позабюджетні трансферти, маніпулювання у процесі приватизації;
- вилучення коштів на фінансування політичних партій і виборчих кампаній з публічних (державних) фінансів, приватного сектору та виборців.

У другому випадку метою політичної корупції є здобуття, збереження та/або розширення політичної влади. Суб'єкти політичної корупції можуть використовувати для досягнення таких цілей і цілком законні, і незаконні та корупційні засоби, що охоплюють, зокрема:

- купівлю політичної підтримки та лояльності (купівля голосів, фаворитизм, клієнталізм, кооптація, «патронажна політика»);
- маніпулювання контрольними, наглядовими, правоохоронними інституціями для забезпечення власної безкарності;
- купівлю певних рішень органів влади;
- використання публічних коштів для фінансування політичних партій і виборчих кампаній, використання для цього приватних коштів в обмін на обіцянку створення переваг для бізнесу чи доступу до публічних ресурсів у разі отримання влади й ін. У цьому разі політично корупційні дії здійснюються не лише суб'єктами, які мають політичну владу, але й тими, що прагнуть її отримати (заразом опозицією). Це може здійснюватися на етапі виборчих кампаній, а також для «кооптації» позавладних суб'єктів у наявну систему влади через купівлю посад й ін.

Політично корупційні дії можуть містити обидва компоненти і створюють так званий «повний корупційний цикл». Його суть полягає в тому, що вилучені через застосування корупційних схем публічні і приватні ресурси спрямовуються на збереження та/або розширення влади суб'єктів політичної корупції. Тобто «повний цикл» виникає тоді, коли влада слугує меті здобуття багатства, а багатство – утриманню (розширенню) владних повноважень.

Окрім цього, *політична корупція здійснюється з метою монополізації влади. Засобами монополізації політичної влади можуть бути [129]:*

- усунення з політичної арени політичних опонентів (арешти опозиційних політиків, переманювання депутатів);
- імітація розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- законодавча підтримка (прийняття законів із метою легалізації владних зловживань);
- використання адміністративного ресурсу (підкуп виборців, тиск на бізнес);
- фаворитизм – (від лат. *nepos* – онук, племінник) визнається як «патронаж, наданий з урахуванням сімейних стосунків, а не заслуг», або надмірна прихильність патрона до родичів, від початкового розуміння як патронажа батька над незаконними синами, названими племінниками;
- кронізм – призначення друзів чи однодумців на посади в органах влади без належного врахування їхньої кваліфікації. Сучасне розуміння кронізму полягає в тому, що на певні посади призначаються переважно не родичі, а знайомі, друзі чи інші наближені до конкретної людини особи. Кронізм визначають як надання переваги давнім друзям політиків під час заповнення вакантних посад, незалежно від рівня їхніх заслуг;
- вибіркове правосуддя (засудження за вчинені злочини лише представників опозиційних сил, «політико-правовий імунітет» представників влади);
- тиск на громадянське суспільство (цензура ЗМІ, контроль діяльності профспілок) тощо.

Політична корупція виявляється в протиправних діях осіб, що ухвалюють політичні рішення, закони, ухвали, правила (політики і високопоставлені державні посадовці) від імені держави та місцевих органів влади. Мається на увазі дії посадовців «регіонально-відомчого» (державні службовці третьої, четвертої, п'ятої, шостої категорій, судді, прокурори) та «владного» рівнів (державні службовці першої, другої категорій).

Суб'єктами політичної корупції є:

- а) посадовці виконавчої влади (президент, прем'єр-міністр, міністри, керівники органів безпеки);
- б) члени законодавчої влади (депутати, голова парламенту, голови депутатських комісій);
- в) представники міської та регіональної влади (депутати міських й обласних рад, міські голови, губернатори та їх заступники);
- г) посадовці судової влади (судді усіх рівнів).

Політична корупція є актуальною суспільною проблемою для багатьох держав, оскільки збитки від зловживань у посадовій сфері є не лише економічними, але й цивілізаційними, що відкидають спільноти на цивілізаційну периферію, відлякують інвесторів, замінюють демократичні, правові відносини на кримінально-авторитарні. Останні два десятиліття посадова злочинність та корупція в Україні перетворилися на засіб «конвертації» політичної та посадової влади в економічні активи, виведення прибутків за межі оподаткування, злочинного збагачення та ухилення від відповідальності за скоєні злочини. Явища посадової злочинності та корупції є головною перешкодою, що не дає Україні рухатися до європейського цивілізаційного простору.

Соціальні причини посадових і корупційних зловживань можуть бути різноманітні. Це:

- низькі соціальні стандарти в державі (безробіття, недієвість правоохоронної та судової системи);
- неналежний рівень фінансування діяльності установ; порівняно невисокий розмір офіційних зарплат керівників;
- відсутність чітких і справедливих процедур ухвалення управлінських рішень;
- відсутність у підлеглих можливостей протистояти проти-правним вимогам керівництва;
- відсутність контролю за дотриманням законності діяльності керівництва установ і підрозділів;
- вибірковість правозастосування в державі, що дає змогу певним категоріям громадян ухилятися від покарання за скоєні правопорушення з огляду на партійний чи майновий статус.

До мотивів, які спонукають управлінців до посадових і корупційних зловживань відносяться [129]:

- *корисливі* мотиви, найбільш значущі;
- *особистої зацікавленості* під час ухвалення рішень;
- *клієнтизму* (намагання догодити вищому керівництву);
- *протекціонізму та кумівства* (просування інтересів одно-партійців, земляків, родичів).

Окрім того, пересічна особа завдяки дачі хабара намагається звернути на себе увагу чиновника, прагне «виділити» себе з-поміж решти претендентів, досягнути поставлених цілей у конкурентних

умовах. Особа розуміє, що її конкуренти даватимуть хабарі, а тому, аби уникнути не вигідного становища, вона також формує у собі готовність давати хабарі.

Унаслідок психологічних досліджень можна визначити *психологічний портрет «корупціогенної особи»*:

- відсутність етично значущого сенсу власного існування;
- осмислення життя в категоріях набуття матеріальних благ;
- низький рівень задоволеності життям;
- негативна самооцінка;
- екстернальний локус контролю;
- імпульсний тип реагування.

Посадові зловживання вищих суспільних рівнів ретельніше плануються, корупціонери вчиняють посадові злочини, спираючись на кваліфіковане юридичне обґрунтування, є у зговорі з корумпованим керівництвом вищого рівня, мають партійну чи владну підтримку («кругова порука»).

Формування особистості корупціонера за своєю сутністю є процесом *деструктивної соціалізації*. Перш ніж інтеріоризувати злочинну систему цінностей, особа, яка виконує посадові функції, вдається до захисних стратегій задля зменшення морально-етичного дискомфорту від власної протиправної поведінки.

Особа, причетна до корупції, захищає власне «Я» завдяки різним інтерпретаціям власного негідного вчинку, використовуючи психологічні механізми:

- *раціоналізації* – «мушу зловживати, бо зарплата не відповідає рівню моєї кваліфікації та рівню видатків», «якщо не візьму я, то візьмуть інші»;
- *регресія* – «вдаюся до порушень, бо не можу відмовити впливовій особі»;
- *ідентифікація* – «світ не зміниш, успішні люди так діють»;
- *проекція* – «я в цьому не замішаний, мені підсунули фіктивні документи»;
- *сублімація* – «частину хабара пожертвую на благі справи»;
- *витіснення* – «це був наче не я»;
- *гальмування* – «після успішного завершення цієї справи без спиртного не обійтися».

Дослідниця корупції Донателла Делла Порта описує приклад морального дискомфорту одного корупціонера, який соромився

брати гроші за порушення закону: «...йому було дуже соромно йти до офісу компанії з набитими грішми конвертами. Тому він почав приносити золоті вироби й відчув психологічне полегшення...» [70].

Однак, коли межу сумління перейдено, то посадовець-корупціонер починає діяти як сформована злочинна особистість. Суб'єктивні інтерпретації в цьому разі стають агресивнішими та виявляються як: *ізоляція* (корупціонер подумки в бік підлеглого): «ти виконаєш те, що я вимагаю, бо покараю» (понижу в посаді, звільню з роботи); *компенсація* (корупціонер подумки в бік клієнта): «я примушу тебе прогнутись, інакше залишишся з нічим».

Важливим соціально-психологічним засобом учинення посадових і корупційних злочинів є вплив їх ініціаторів на *когнітивну* та *мотиваційну* сферу осіб, що стають причетними до протиправної події. Характер впливу на *когнітивну* сферу особистості під час посадових зловживань наближається до маніпулятивного – ініціатори афер створюють сприятливі для себе ситуації (інсценізація псевдореальності), а також генерують різноманітні «стимули», що спрямовані на:

- клієнтів (залякування, обман, вимагання, тиск, зволікання, ігнорування);
- співучасників (залучення до співробітництва, матеріальне зацікавлення);
- виконавців (стимулювання, примушування, залякування, усунення, вбивство);
- суб'єктів контролю (примушування до бездіяльності через підкуп, залякування).

Важливим засобом учинення посадових і корупційних злочинів, а також їх невиявлення, нерозкриття є використання ініціаторами *мотиваційних, рольових, когнітивних конфліктів, дисонансів* у людей, які з тих чи інших причин стають причетними до справи (суперечності між вимогами Супер-Его, Его, Ід).

Зокрема йдеться про різні *причини, які спричинюють у людини конформістську поведінку*, що викликана конфліктом між вимогою діяти згідно з мораллю або законом (сумління, обов'язок) та:

- небажанням учиняти будь-які дії, брати на себе відповідальність, привертати до себе увагу, йти всупереч звичному ходу подій; неготовність руйнувати стосунки із особою-хабарником (зловживання довірою); неготовність піддавати ризику себе, власну кар'єру, близьких (Ід);

– особистими корисливими мотивами (бажанням отримати певні блага в обмін за певні посадові рішення, дії або бездіяльність) (Его);

– корпоративними інтересами (небажанням виявляти злочин керівництва, що може завдати збитків організації) (Супер-Его).

Завдяки використанню когнітивних дисонансів, мотиваційно-рольових конфліктів злочинним посадовцям вдається приховувати вчинені ними протиправні діяння, досягаючи конформізму щодо своєї протиправної поведінки з боку співучасників, суб'єктів контролю, клієнтів, свідків. Когнітивно-мотиваційні конфлікти у ситуаціях зловживань і корупції змушують співучасників (попри їх небажання) виконувати незаконні розпорядження та накази керівництва, а суб'єктів контролю всупереч вимогам закону – не протидіяти злочинам.

У Законі України «Про запобігання корупції» статей 22, 23 визначають обмеження, спрямовані на запобігання корупційним і пов'язаним із корупцією правопорушенням, особам, уповноваженим на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування, а саме [94]:

– забороняється використовувати власні службові повноваження або своє становище та пов'язані з цим можливості з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи для інших осіб, зокрема використовувати будь-яке державне чи комунальне майно або кошти в приватних інтересах:

– забороняється безпосередньо або через інших осіб вимагати, просити, одержувати подарунки для себе чи близьких їм осіб від юридичних або фізичних осіб:

а) з огляду на здійснення такими особами діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування;

б) якщо особа, яка дарує, перебуває в підпорядкуванні такої особи.

Зазначено, що особи можуть приймати подарунки, які відповідають загальноновизнаним уявленням про гостинність, окрім випадків, передбачених частиною першою цієї статті, якщо вартість таких подарунків не перевищує один прожитковий мінімум для працездатних осіб, установлених на день прийняття подарунка, одноразово, а сукупна вартість таких подарунків, отриманих від

однієї особи (групи осіб) протягом року, не перевищує двох прожиткових мінімумів, установлених для працездатної особи на 1 січня того року, в якому прийнято подарунки.

Окрім цього, обмеження щодо вартості подарунків не поширюються на подарунки, які:

- даруються близькими особами;
- одержуються як загальнодоступні знижки на товари, послуги, загальнодоступні виграші, призи, премії, бонуси.

Подарунки, одержані як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним підприємствам, установам чи організаціям, є відповідно державною або комунальною власністю і передаються органу, підприємству, установі чи організації у порядку визначеному Кабінетом Міністрів України.

Рішення, прийняте особою, зазначеною у пунктах 1, 2 частини першої статті 3 цього Закону, на користь особи, від якої вона чи її близькі особи отримали подарунок, вважаються такими, що прийняті в умовах конфлікту інтересів й оцінюються відповідно до чинного законодавства.

Під стратегією і тактикою боротьби з корупцією треба розуміти сукупність визначених, із огляду на виявлені проблеми, заходів, спрямованих на досягнення мети – боротьби з цим явищем. Під тактикою варто розуміти комплексний план реалізації окремих етапів цієї стратегії.

Із метою ефективного запобіжного впливу на соціальні передумови корупції та її форми, нейтралізації цього явища, слід використовувати політичні, економічні, правові, організаційно-управлінські та соціально-психологічні заходи, які потрібно здійснювати комплексно та узгоджено, за встановленими формами і методами, а також здійснювати взаємодію в обсязі компетенції кожного органу [212].

До *політичних заходів* належить комплекс ідеологічних і масово-політичних заходів, які сприяють визначенню у державі провідних політичних партій і об'єднань, які ініціюють та активізують діяльність, пов'язану з боротьбою з корупцією. Забезпечувати рівність усіх верств населення перед законом у разі викриття корупційних дій та притягнення до відповідальності винних у їх вчиненні, незалежно від займаних посад. Необхідно активізувати роботу

серед населення у боротьбі з корупцією, ініціювати взаємодію фондів, асоціацій, інститутів й інших недержавних організацій України з аналогічними іноземними установами, які підтримують зміни в Україні.

Економічними заходами є: повне та своєчасне виконання державою перед людиною і громадянином своїх зобов'язань, забезпечення випереджаючих темпів зростання реальних доходів населення порівняно з темпами зростання валового внутрішнього продукту (оскільки бідність це одна з причин корупції та злочинності); посилення соціальної спрямованості бюджету, удосконалення системи оподаткування; зменшення податкового тиску на підприємців (насамперед, на малий та середній бізнес), а також на фізичних осіб, які повинні поєднати фіскальну та стимулюючу функції податків; спрощення порядку стягнення податків.

У засобах масової інформації варто висвітлювати різні аспекти доброчинності, питання боротьби з корупцією, зміцнення інститутів державної влади, дотримання антикорупційного законодавства, інформування про викриття та покарання корупціонерів, формування громадської думки щодо неприйнятності та шкідливості корупційних дій.

Важливим напрямом боротьби з цим явищем є *вдосконалення законодавства про корупційні діяння* та інші правопорушення, пов'язані з корупцією, про відповідальність за корупційні дії.

Прокурорсько-слідча та судова практика свідчить і про те, що за одні й ті самі дії особи, які уповноважені на виконання функцій держави, в одних випадках притягаються до адміністративної відповідальності, а в інших – до кримінальної. Це відбувається тому, що недостатньо чітко визначені умови і підстави для настання кримінальної відповідальності за вчинення корупційних дій. Це призводить до того, що особа, винна в кримінально покараних діях, несе лише адміністративну відповідальність.

Ефективна протидія корупції загалом і політичній корупції зокрема можлива за умови системного підходу, поєднання профілактичних, правоохоронних і репресивних заходів. За багатьох складових (належного антикорупційного законодавства, повного та дієвого його застосування, пріоритету запобіжної діяльності тощо) успішна реалізація антикорупційної політики можлива винятково за наявності політичної волі керівництва держави. Саме політична

воля визначає зміст, а отже – ефективність інших чинників протидії корупції і, так, ефективність протидії корупції загалом. Політична воля – це справжні наміри політичного керівництва країни реально протистояти корупції в усіх її виявах і на всіх рівнях державної влади. Вияв політичної волі зводиться до того, що за наявності законних підстав закон має застосовуватися до будь-якої особи, незалежно від займаної нею посади, політичних уподобань, наближеності до політичного керівництва держави й інших суб'єктивних обставин.

Резюме

1. Корупція є складним соціальним феноменом, якому притаманна, з одного боку, публічність ініціаторів – вищого рівня державного менеджменту, а з іншого – конфіденційність їх дій у тих сферах, які не повинні мати конфіденційного статусу.

2. Соціально-психологічними передумовами посадових злочинів є, з одного боку, дія мотиваційних конфліктів, завдяки яким протиправна активність посадовців залишається конфіденційною, з іншого – вибірковість правосуддя, що дає змогу корумпованим посадовцям уникати відповідальності через їх партійну належність.

3. Особливістю корупційної діяльності є тяжіння її суб'єктів до колегіальної форми організації та управління злочинними діями (злочинна асоціація). Для більш адекватного розуміння особливостей посадової злочинності нами запропоновано розмежувати зловживання «службового», «посадового», «відомчого», «владного» рівнів, соціально-психологічні передумови яких є специфічними.

4. Важливим психологічним аспектом розуміння посадової та корупційної злочинності є використання їх ініціаторами когнітивно-мотиваційних конфліктів, що утруднюють припинення посадових зловживань з боку підлеглих, клієнтів і суб'єктів контролю. За умов «системної корупції» сприйняття людьми ненормальності корупційної поведінки нівелюється, хабарництво починає сприйматись як «нeminучий» елемент соціальності, як ознака «соціальної зрілості» особистості.

5. «Психологічною нормою» стає готовність людей вдаватися до підкупу посадовців, які ухвалюють офіційні рішення. Суб'єкти корупції, прагнучи отримувати зиск, докладають чимало зусиль, аби громадяни зневірилися у можливості законним способом досягати результатів.

6. Основними заходами щодо протидії корупційним виявам серед посадових осіб, уповноважених на виконання функцій держави, є: спрямованість антикорупційної політики та координація діяльності органів влади з її реалізації; системний аналіз корупційних ризиків; проведення антикорупційної експертизи проектів і чинних нормативно-правових актів; поєднання зусиль та забезпечення ефективної взаємодії на центральному та регіональному рівнях між органами виконавчої влади, їх територіальними підрозділами, іншими органами державної влади та місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян із питань реалізації державної антикорупційної політики; впровадження у національне законодавство передового досвіду інших країн світу, а також пропозицій міжнародних організацій з питань антикорупційної політики; взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами влади у сфері формування та реалізації державної антикорупційної політики; відкритість та інформованість громадськості про застосування заходів щодо запобігання та протидії корупції.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте основні підходи до розуміння корупції.
2. Проаналізуйте передумови існування та функціонування корупції.
3. Здійсніть психологічну класифікацію корупційних діянь.
4. Охарактеризуйте психологічні чинники корупції.
5. Дайте визначення поняття політичної корупції.
6. Розкрийте політичну корупцію як систему.
7. Охарактеризуйте посадову корупцію. Основні підходи до її розуміння.
8. Розкрийте психологічний портрет корупціогенної особи.
9. Проаналізуйте засоби запобігання і протидії корупції.

План семінарського заняття (2 год)

1. Соціально-психологічна характеристика корупції.
2. Психологічні аспекти політичної корупції.
3. Політична корупція як загроза національній безпеці.

Теми рефератів

1. Передумови і чинники корупції в Україні.
2. Політична корупція в Україні.
3. Психологічні аспекти корупційних діянь.
4. Запобігання і профілактика політичної корупції.

Рекомендована література

1. Блистов Т. І. Корупція у сфері державного управління як загроза національній безпеці України (політичний аспект) / Т. І. Блистов, В. Т. Колесник, П. Я. Пригунов, К. В. Карпова // Наукові праці МАУП. – 2014. – Вип. 43. – С. 11–24.

2. Голосніченко І. П. Подолання корупції як нівелювання прав і свобод людини і громадянина / І. П. Голосніченко // Міжнародне право і національне законодавство: зб. наук. пр. профес.-виклад. складу кафедр правових дисциплін; редкол.: В. Л. Чубарев (голова) та ін. – К.: Правові джерела, 2001. – Вип. 1. – С. 39–48.

3. Про запобігання корупції: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2014. – № 49. – Ст. 2056.

4. Запобігання та протидія корупції: навч. посібник / А. М. Міхненко, Р. П. Марчук, А. М. Мурадов та ін.; за заг. ред. проф. А. М. Міхненко. – К.: НАДУ, 2010. – 360 с.

5. Камлик М. І. Корупція в Україні / М. І. Камлик, Е. В. Невмережицький. – К.: Знання, 1998. – 186 с.

6. Корж І. Політична корупція та правова безпека України / І. Корж // Право України. – 2009. – № 6. – С. 55–60.

7. Коткін С. Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд / С. Коткін, А. Шайо. – К.: Вид-во «К. І. С.», 2014. – 440 с.

8. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) / М. І. Мельник. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.

9. Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.

10. Невмережицький Е. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія / Е. В. Невмережицький. – К.: КНТ, 2008. – 368 с.

11. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. Аналітична доповідь Центру Розумкова // Національна безпека і оборона. – 2009. – Т. 111. – № 7. – С. 2–66.

12. Делла Порта Д. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Д. Делла Порта, А. Ванучі; пер. з англ. С. Кокізюк. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2006. – 302 с.

Тести

1. На ваш погляд, використання особою, зазначеною в частині першій статті 4 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній в частині першій статті 4 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей є:

а) *корупцією;*

б) *конфліктом інтересів;*

в) *обмеженням щодо використання службового становища;*

г) *конфліктом цінностей.*

2. Як Ви гадаєте, корупційне правопорушення це:

а) *діяння, що містить ознаки корупції, вчинене будь-якою особою;*

б) *умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у частині 1 статті 4 Закону, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальності;*

в) *умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою – суб'єктом відповідальності за корупційні правопорушення з використанням конфлікту інтересів;*

г) умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у частині 1 статті 4 Закону, за яке законом встановлено кримінальну та адміністративну відповідальності.

3. Як Ви вважаєте, за вчинення корупційного правопорушення законом передбачено види відповідальності?

а) кримінальну;

б) кримінальну, адміністративну та цивільно-правову;

в) кримінальну та адміністративну;

г) кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну.

4. На ваш погляд, конфлікт інтересів – це:

а) суперечність між особистими майновими, немайновими інтересами особи чи близьких їй осіб та її службовими повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість ухвалення рішень, а також на вчинення чи не вчинення дій під час виконання наданих їй службових повноважень;

б) суперечність між особистими інтересами особи та інтересами інших осіб;

в) суперечність між інтересами державної служби, або органу, у якому працює особа інтересами інших юридичних осіб;

г) суперечність між особистими майновими, немайновими інтересами особи чи близьких їй осіб та її службовими повноваженнями.

5. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень забороняє державним службовцям займатися певною діяльністю?

а) медичною практикою за сумісництвом;

б) викладацькою, науковою і творчою діяльністю;

в) іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю;

г) інструкторською та суддівською практиками зі спорту.

6. На ваш погляд, керівники у разі виявлення чи отримання інформації про вчинення підлеглим корупційного правопорушення зобов'язані:

а) притягнути підлеглого до матеріальної відповідальності;

б) притягнути підлеглого до моральної відповідальності;

в) повідомити про це засоби масової інформації;

г) вжити заходів до припинення такого діяння та негайно повідомити про їх вчинення органи, які ведуть боротьбу з корупцією.

7. Як Ви вважаєте, яке з положень трактує посадові злочини та корупцію як механізми нелегального соціально-економічного обміну між представниками влади та бізнесу?

- а) культурно-цивілізаційний підхід;*
- б) стихійно-ринковий підхід;*
- в) патронажний підхід;*
- г) соціологічно-мотиваційний підхід.*

8. На ваш погляд, яке з указаних положень не відноситься до морально-психологічних чинників корупції?

- а) деморалізація суспільства, девальвація моральних цінностей, духовності;*
- б) безсистемна, переважно науково необґрунтована зміна законодавства;*
- в) невизнання корупції соціальним злом;*
- г) діяльність щодо безпосереднього виконання терористичного акту.*

9. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до засобів монополізації влади як мети політичної корупції?

- а) використання адміністративного ресурсу;*
- б) вибіркове правосуддя;*
- в) створення образу ворога, що об'єднує осіб, які прагнуть до політичної влади;*
- г) фаворитизм.*

10. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до психологічного портрету «корупціогенної особи»?

- а) відсутність етичного сенсу власного існування;*
- б) негативна самооцінка;*
- в) висока самоповага і шляхетність;*
- г) екстернальний локус контролю.*

11. Як Ви вважаєте, хто із зазначених індивідів не відноситься до суб'єктів політичної корупції?

- а) посадовці виконавчої влади;*
- б) представники військової еліти;*
- в) члени законодавчої влади;*
- г) представники регіональної влади.*

12. На Ваш погляд, яке з положень не відноситься до мотивів, що спонукають управлінців до корупційних зловживань?

- а) корисливі;*

*б) клієнтізм (намагання догодити вищому керівництву);
в) проведення корінних, фундаментальних суспільних перетворень;*

г) протекціонізм і кумовство.

13. Як Ви гадаєте, яке з указаних положень не відноситься до ознак корупційних діянь?

а) безпосереднє заподіяння шкоди авторитету та інтересам держави;

б) корислива мета або інша зацікавленість особи;

г) незаконне одержання особою благ, послуг, переваг;

в) поступливість (пристосування).

14. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до класифікації корупційних правопорушень, виходячи з можливостей посадовців-ініціаторів?

а) посадовий рівень зловживань;

б) відомчий рівень зловживань;

в) владний рівень зловживань;

г) позитивні інтерпретації корупції.

15. Як Ви вважаєте, яке з положень не відноситься до психологічних механізмів захисту власного «Я» корупціонерами?

а) раціоналізація;

б) сублімація;

в) регресія;

г) соціалізація.

Розділ 16

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МАНІПУЛЯТИВНОГО ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття «маніпулювання» та рівні маніпулятивного впливу;
- розкрити основні елементи політичного маніпулятивного впливу;
- охарактеризувати рівні та способи політичного маніпулювання;
- проаналізувати громадську думку як об'єкт політичного маніпулювання;
- розкрити психологічні методи і прийоми політичного маніпулятивного впливу;
- охарактеризувати чинники запобігання політичному маніпулятивному впливу.

16.1. Психологія політичного маніпулювання

16.2. Психологічне маніпулювання громадською думкою

Значний інтерес до проблеми політичної маніпуляції пов'язаний з появою інформаційного суспільства, збільшенням демократичних свобод і розвитком інституту громадянського суспільства. Поширення в сучасному суспільному житті високопродуктивних систем передання та оброблення інформації призвело до кардинальних змін у технологіях політичної маніпуляції, оскільки попередні засоби впливу почали втрачати власну ефективність і на зміну їм прийшли нові методики. Насамперед це пов'язано з короткостроковістю політичних цілей маніпулятора, які зосереджені на тактичних питаннях досягнення особистих цілей, а не довгостроковій стратегії розвитку суспільства, що може призвести до соціальної дестабілізації і нестабільності політичного процесу в державі.

16.1. Психологія політичного маніпулювання

Багато теоретиків переконані в тому, що сучасна «масова людина» не здатна раціонально мислити, тому духовна еліта суспільства повинна формувати її свідомість, вселяючи відповідні ідеї, думки, норми поведінки. Причому маніпулювання свідомістю «масової людини» не тільки неминуче, необхідне, але як система методів «легкого, непомітного» тиску має бути «гуманним», «законним» засобом «для нав'язування людині певної поведінки, бо в іншому випадку довелося б вдаватися до насильства».

Термін «маніпуляція» (від лат. *manus* – рука і *pule* – наповнювати) раніше використовувався щодо мистецтва демонстрування фокусів, а також картярських ігор, у яких застосовуються відволікаючі прийоми, приховування істинних намірів, створення ілюзій. Згодом, коли термін почали вживати стосовно людей, у нього стали вкладати значення «приручити» іншого, «прибрати його до рук», намагання перетворити його у слухняне знаряддя, маріонетку.

Вплив це такі відносини між людьми, які дають змогу одному індивіду (групі) з певним ступенем імовірності змусити іншого індивіда (групу) змінити поведінку в необхідному для джерела впливу напрямі.

Маніпулювання представляє спосіб психологічного впливу, що має на меті зміну напряму діяльності інших людей і здійснюється настільки вміло, що непомітний ними. Маніпулювання передбачає застосування влади одних людей над іншими, коли ті що володіють нею, не пояснюють людям, чого вони від них очікують.

Виділяють такі критерії для визначення поняття «маніпуляція»: родова ознака (психологічна дія); ставлення до об'єктів маніпулювання як до засобів досягнення власних цілей; прагнення отримати односторонню перевагу; прихований характер дії (і факту дії, і її спрямованості); використання сили (психологічної); гра на слабкостях (використання психологічної вразливості); спонукання, мотиваційне привнесення (формування штучних потреб і мотивів для зміни поведінки на користь ініціатора маніпулятивної дії); майстерність і вправність у здійсненні маніпулятивних дій [258].

Маніпулювання свідомістю є своєрідне панування над духовним станом людей, управління ними через нав'язування ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, необхідних суб'єкту впливу.

Виокремлюють три *рівні маніпулювання свідомістю окремої людини*:

– *перший* – посилення наявних у свідомості людей необхідних маніпулятору ідей, установок, мотивів, цінностей, норм;

– *другий* пов'язаний з тим, що часткові, незначні зміни поглядів на певний процес, подію, факт впливають на емоційне та практичне відношення до конкретного явища;

– *третій* – це кардинальна зміна життєвих установок об'єкта впливу.

Маніпулювання нерідко сприймається в значенні обману, самообману, некомпетентності, невігластва, завдяки яким людина припускається помилок і невдач у діяльності.

Є декілька підходів щодо визначення «політичного маніпулювання», які відображають специфіку, головні завдання, механізми і форми впливу на суспільство [37]:

– система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість із метою нав'язування певних ідей, цінностей; а також цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку для спрямування їх у потрібному напрямі;

– частина технології влади, сутність якої полягає у програмуванні думок мас, їх настроїв, навіть психічного стану з метою забезпечення такої поведінки, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпуляції;

– махінація, система психологічної дії, орієнтована на впровадження ілюзорних уявлень;

– дії суб'єкта, що приховано створюють умови для запланованої дії об'єкта маніпулювання;

– загальнолюдський досвід творення, збереження і реалізації тіншової влади, цілеспрямована гра на людських забобонах й упередженнях;

– значний засіб прихованого впливу на психіку людини і поведінку мас, що активно використовується у боротьбі за владу, намагання утримати її.

Політичне маніпулювання – це управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпуляторів, нав'язування їх волі у формі прихованого впливу.

Політичні маніпуляції це комплекс соціально-психологічних, інформаційних та організаційних заходів політичних сил, які сприяють їх політичній перемозі над конкурентами.

Політичний маніпулятивний вплив є комунікативним системним процесом, що охоплює такі елементи [84]:

1) *мету* політичного маніпулювання, яка полягає в отриманні, реалізації та збереженні влади;

2) *об'єкт* маніпуляції – це маси, які вивчаються представниками політологічних, психологічних, соціологічних галузей наукового знання;

3) *жертву* маніпуляції – це людина, група людей, суспільство (об'єкт маніпулювання), які були використані або якимсь чином посприяли досягненню встановленої мети;

4) *суб'єкт* маніпулювання – це людина (група людей), яка ініціювала проведення маніпулювання свідомістю для досягнення певної мети;

5) *інструменти* маніпулювання – це ідеї, прийоми, форми, способи, методи, використання яких дає змогу впливати на свідомість людини для досягнення певної мети;

6) *мішені* впливу, ними можуть бути окремі люди, їхні об'єднання, соціальні групи, населення й навіть країни – об'єкти спеціальних інформаційних операцій. *Мішені маніпулятивного впливу поділяють на п'ять груп:*

– збуджувачі активності людини: потреби, інтереси, схильності;

– регулятори активності людини: групові норми; самооцінка (відчуття власної гідності, самоповага, гордість); суб'єктивні відносини; світогляд; переконання; вірування; смислові, цільові, операційні установки тощо;

– когнітивні (інформаційні) структури (зокрема інформаційно-орієнтовна основа поведінки людини загалом) – знання про навколишній світ, людей та інші різноманітні відомості, які є інформаційним забезпеченням активності людини;

– операційний склад діяльності: спосіб мислення, стиль поведінки та спілкування, звички, уміння, навички й т. ін.;

– психічні стани: фонові, функціональні, емоційні.

7) *засоби* маніпулятивного впливу. Засоби політичного маніпулювання можна класифікувати за різними критеріями:

– способом впливу – на регламентовані законом і ті, які виходять за межі правових норм;

– за способом впливу – прямі та приховані;

– за функціями – на РР (підтримка зв'язків із громадськістю), агітацію (заклик до дії) та ін;

– за формою – на агітаційні, економічні, адміністративні та провокативні;

– за змістовною спрямованістю – рекламу й антирекламу;

– за рівнем впливу – міжособистісні, групові та масові;

– за інформативними носіями – на друковані, електронні, наочні й ін.

На розвиток політичного маніпулювання впливає тип політичної системи суспільства, способи вирішення конфліктів в умовах функціонування певної системи і запобігання політичним протестам.

Процес маніпулювання складається з таких фаз [258]:

1) пробудження інтересу в потенційного об'єкта маніпулювання до дій, слів маніпулятора;

2) входження маніпулятора в довіру до об'єкта маніпулятивних дій;

3) зацікавлення інтригою (можливість дізнатися, отримати тощо);

4) маневр відволікання (перенесення уваги об'єкта маніпулювання на другорядну деталь, повідомлення сенсаційної звістки, яка не стосується справи, тощо);

5) підміна, приховування (слова, предмета, дії);

6) констатація сфабрикованого результату;

7) приховане або відверте спонукання об'єкта маніпулювання до дій, слів, поведінки, вчинків, необхідних маніпуляторіві.

Політичні маніпуляції здійснюються на міжособистісному, внутрішньогруповому, міжгруповому, масовому рівнях [84]. На міжособистісному та внутрішньогруповому рівнях використовується сукупність певних маніпулятивних прийомів. А на міжгруповому та масовому рівнях діють маніпулятивні технології.

Варто зазначити, що маніпуляція не вичерпується впливом на психіку людини тільки за допомогою психологічних прийомів і тактик. У політиці широко застосовується ситуаційне маніпулювання, яке дає змогу діяти більш непомітно, в разі цього управління здійснюється через інших людей, обставини, характеризується тривалим впливом на свідомість, підсвідомість і поведінку людини. Велике значення в разі цього має характер сприйняття ситуації людиною, заснований на наявності у неї певних цінностей, переконань, установок і способів її отримання.

На *міжособистісному рівні* маніпулятор використовує особистісні ресурси, психологічну перевагу над суперником у момент спілкування. Класифікацію цих переваг, в основі якої є джерело, що створює переваги, запропонував Є. Доценко [84]. З урахуванням цього вчений виділяє чотири основні групи.

По-перше, *маніпулятору притаманна власна сукупність переваг*: статусні (рольова позиція, посада, вік) або ділові переваги (кваліфікація, аргументи, здібності, знання).

По-друге, *маніпулятор може використати силу третіх осіб, аргумент апеляції до авторитету*: залучення представницької підтримки або конвенціональних переваг (традиції, мораль тощо).

По-третє, *маніпулятор може скористатися перевагами власне процесу взаємодії з партнером*, до яких належать динамічні сили (темп, паузи, ініціатива), позиційні переваги (експлуатація емоційного тону колишніх чи актуальних відносин), договір як наслідок спільних угод.

По-четверте, *маніпулятор отримує переваги в спілкуванні, з огляду на слабкості партнера або його психічні особливості*: чутливість до похвал, любов до дітей, запальність, мовчазність тощо.

Ця класифікація є цікавою через те, що джерела переваг маніпулятора так само виступають для адресата джерелами загроз його інформаційно-психологічній безпеці в міжособистісній взаємодії і можуть використовуватися для діагностики факту маніпулятивного впливу та оцінки його потужності.

На *внутрішньогруповому рівні* маніпулятор взаємодіє з групою, вміло використовуючи в своїх цілях особливості поведінки людини в колективі. Підкоривши групу своїй волі, маніпулятор привласнює собі її можливості, діє від імені цієї групи, реалізуючи

в разі цього власні цілі та завдання, водночас він має можливість зняти з себе відповідальність у разі невдачі та перекласти її на групу.

Ефективними прийомами маніпулювання впливу і ведення групи є:

1. *Ставка на лідера* стає гарантією успіху роботи з усією групою, якщо ця людина авторитетна, шанована, має високий статус.

2. *Ставка на керівне або авторитетне ядро.* Увійшовши в довіру до них, простіше впливати на всю групу, оскільки її члени схильні діяти, як скаже начальство (визнані групові авторитети), як органічна частина колективу, тобто як одне ціле.

3. *Досягнення ефекту критичної маси.* Рекомендується не боротися за вплив на всю групу одночасно. Потрібно створити своєрідну «критичну масу». Налагодження стосунків, взаєморозуміння з лідером і керівним чи авторитетним ядром диктує іншим членам групи «самостійне», а не ініційоване кимось приєднання до організатора маніпулятивного впливу.

4. *Приєднання до позитивного.* Не варто намагатися одразу змінити негативні процеси в групі. Для установлення ефективного рапорту рекомендується приєднуватися до позитивних елементів поведінки й налагоджувати контакт із тими, хто за цих обставин виявляє готовність до спілкування.

5. *Фізіологічний резонанс.* Успішне приєднання до групи, має можливе лише тоді, коли його ініціатор «гармоніює» зі загальною фізіологією присутніх. Наприклад, жвава жестикуляція, активні рухи тіла, гучна дикція тощо можуть стати на заваді встановленню ефективного рапорту з масами на мітингу, присвяченому загиблیم у катастрофі.

6. *Підлаштування до емоційного фону.* Контакт очима дає змогу не лише оцінити характер і напрям панівних психічних настроїв у великій групі, масах, а й сприяє налагодженню ефективного зворотного зв'язку.

7. *Вирівнювання групового ритму.* Фахівці уважають, що в будь-якої групи чи мас внутрігруповий ритм зазвичай хаотичний. Більш-менш однорідним він стає лише під дією сильного зовнішнього ритму. Саме тому вони рекомендують перед початком активного впливу щодо встановлення рапорту «вирівняти ритм»

за допомогою музики, ритмічних постукувань по столу, поплескувань тощо.

8. *Ефект «перезавантаження групової динаміки»*. Полягає в раптовому привнесенні ініціатором впливу в життя групи, мас фактора новизни (ініціювання нових подій, умов, обставин й інше), що змушує її учасників пристосовуватися до нової ситуації, оскільки старі стереотипи та моделі поведінки не спрацьовують.

Еверетт Шостром (1921–1992) у роботі «Людина-Маніпулятор або Анті Карнегі») розробив *типологію маніпуляторів*, які діють на міжособистісному рівні та взаємодії з групою: «*диктатор*», основна техніка – накази, грає роль «маленького бога», від якого залежить усе; «*ганчірка*», основна техніка – інвалідація себе; «*калькулятор*», основна техніка – контроль і повторна перевірка всіх і вся; «*прилипала*», основна техніка – перебільшення своєї залежності від інших людей. Він жертва будь-яких обставин; «*хуліган*», основна техніка – загрози, перебільшена недбалість, агресивність, жорстокість; «*славний хлопець*», основна техніка – перебільшена турбота, уважність, любов; «*суддя*», основна техніка – висловлення оціночних суджень, підвищена критичність. Результатом його діяльності виявляється формування почуття провини в іншій людині; «*захисник*», основна техніка – інвалідація інших, поблажливе ставлення до них [286].

Політичне маніпулювання на масовому рівні ґрунтується на таких позиціях [111]:

1. *Приєднання до особистого досвіду*. Безумовно, одночасно приєднуватися до великої маси людей надзвичайно складно, але першим кроком на цьому шляху є саме вербальне або невербальне демонстрування думки «Я такий, як ви...» чи «Я один із вас...».

2. *Гра на груповій ідентичності (схожості)*. Цей засіб впливу ґрунтується на щирому або удаваному, але активному використанні та відстоюванні таких поглядів, ідей, гасел, що об'єднують людей, до яких звертаються. Ця процедура автоматично перетворює маніпулятора на рупора (захисника) суспільних інтересів.

3. *Використання магії трьох факторів єдності*. Досвідчені практики НЛП рекомендують під час спілкування з масами тримати в полі зору: а) основну мету, заради якої зібралися присутні; б) обставини, які зібрали стільки людей; в) загальне для всіх джерело або причини задоволення (незадоволення).

4. *Дотримання тактики «малих кроків*. Особливості цього способу в тому, що чим радикальніші зміни у світобаченні мас заплановано, тим більш дрібними й малопомітними мають бути кроки до них.

Комунікація на масовому рівні здійснюється часто через посередників, на сучасному етапі таким посередником виступають ЗМІ. Віднедавна основна ставка в політичній боротьбі робиться на маси. Для маніпуляції їх свідомістю використовуються гасла, що дають змогу емоційно наголосити та виразити їх в короткій доступній формі. З появою телебачення вплив здійснюється за допомогою зорових образів і це розширює можливості маніпуляції. Оскільки інформація, що надходить через декілька каналів, має велику силу впливу, водночас збільшується ефект правдоподібності, створюється ілюзія присутності на місці подій, диктори сприймаються як старі знайомі, виникає ефект довіри. В цей час активно розвивається новий канал впливу – Інтернет.

Політичні маніпуляції можливі на адміністративному рівні. Ресурсом у цьому разі є державний апарат, який використовується в інтересах окремих осіб, представників політичних кіл. Технологія загальнодержавного маніпулювання ґрунтується на цілеспрямованому, послідовному та систематичному впровадженні у масову свідомість соціально-політичних міфів, стереотипів, ілюзій, ідей, норм тощо, які повинні сприйматися без критичного осмислення, на віру. Можливість застосування цієї дії зумовлена суперечностями масової свідомості, бурхливим розвитком нових комунікаційних технологій, зростанням рівня витонченості маніпулятивних технологій, методів, прийомів.

Отже, відповідно до постулатів НЛП процес підлаштовування органічно й майже непомітно має переростати в приєднання, тобто дії, націлені на копіювання певних виражальних засобів іншої людини (емоцій, поведінки, слів тощо) для посилення рапорту.

У процесі «підлаштовування–приєднання» формується ґрунт для здійснення ключового завдання НЛП-ведення. Суть цього способу взаємодії полягає у встановленні ініціатором впливу певного контролю за поведінкою людини, групи, мас; а також у спрямуванні їхньої енергії в потрібне маніпуляторіві русло, веденні їх і вербально, й невербально.

Комунікація на масовому рівні здійснюється часто через посередників, зокрема ЗМІ. Віднедавна у політичній боротьбі акцентують на маси. Для маніпуляції їй свідомістю використовуються гасла, що дають змогу емоційно наголосити та виразити їх у короткій формі.

Стосовно способів політичного маніпулювання, то вони ґрунтуються на таких елементах, як особливості суспільної свідомості, рівень політичної культури, політико-економічний стан держави, наявність певних актуальних проблем у суспільстві, особливості політичної еліти тощо. Враховуючи психологічну суть досліджуваного феномену, можна виокремити такі *способи політичного маніпулювання в політико-комунікативному просторі* [23; 55]:

1. *Маніпулювання, засноване на брехні й обмані*, що має авантюристський характер. Маніпулятор враховуючи недостатню інформованість людей, їх емоційно-психологічний стан і бажання сприймати те, що він повідомляє, формує не тільки їх готовність вірити йому а й бажання передавати іншим неправдиву інформацію.

2. *Маніпулювання, засноване на популізмі*. Маніпулятор, володіючи ораторськими даними і здібностями щодо переконування, обіцяє людям вирішити їх нагальні проблеми, наприклад підвищення пенсій, зниження податків, тарифів тощо. Досягає цього маніпулюванням статистичними даними (часто вигаданими), результатами досліджень, доведенням того, що виконати певні обіцянки цілком можливо. В реальності маніпулятор відомий нездійсненністю своїх обіцянок, але частина людей йому вірить чуючи бажане, приємне від потенційного представника влади.

3. *Створення соціальних міфів*. Найбільшого успіху в створенні міфів досягли такі тоталітарні режими, як комуністичний в СРСР і фашистський в Німеччині. Більшовики створили міф про майбутнє, комуністичний рай, який неминуче настане для всього людства. Багато людей старшого покоління й нині не втратили в нього віру. Фашистський режим створив міф про велику германську (арійську) націю, яка повинна правити світом. Створення міфів приносить політичні дивіденди й сьогодні.

4. *Компрометація своїх політичних опонентів*. Маніпулятор наділяє особистість чи політичну групу, політичну партію, рух,

коаліцію принизливими й образливими прізвиськами або епітетом, наприклад: «фашисти», «націоналісти», «червоно-коричневий», «бандерівці», «тітушки» й ін.

5. *«Підтасовка» або спотворення фактів*, коли за допомогою відвертої фальсифікації, спотворення дійсних фактів або сфабрикованих опитувань громадської думки громадянам нав'язується думка про неминучу перемогу певної партії або політичного лідера. В разі цього маніпулятор може і не дискредитувати головних своїх опонентів, але натякати на те, що політична партія/лідер не мають жодних шансів на перемогу, тому голосувати за них не має сенсу.

6. *Контроль над засобами масової інформації*. Зазвичай в руках тих чи інших політичних сил знаходяться певні ЗМІ, це відкриває для них широкі можливості для маніпулювання. Дозована подача інформації створює позитивний образ одних і негативний інших. Негативізм ситуації полягає в тому, що опоненти не завжди мають доступ до відомих каналів комунікації і не можуть висловлювати власний погляд і захищати свої інтереси.

Наприклад, з огляду на сучасні відносини між Україною і Росією (особливо стосовно Криму), інформаційна війна зіграла важливу роль у наявному протистоянні та боротьбі за територіальну цілісність. Завдяки масштабній маніпулятивній атаці через ЗМІ, сфабрикованим повідомленням про події в Україні та Криму, обмеженню каналів комунікації громадяни Росії та певних регіонів України отримували односторонню неправдиву інформацію, яка формувала їх думку в потрібному напрямі. За допомогою ЗМІ, інших різних маніпулятивних технологій (використання неузгодженостей в правових актах, великої кількості військової техніки, обіцянок заможного життя для українців у складі Росії) Україна втратила територію. Власне й сам референдум у Криму є ретельно спланованою маніпулятивною технологією, в основі якої – розкол суспільства, реалізація «імперських» інтересів. Тут враховується така особливість людей, як довірливість і страх перед невідомим.

Тобто маніпуляція – це процес двосторонній, його ефективність залежить не тільки від впливу суб'єкта, але й від «відповіді» (сприйняття) об'єкта маніпулятивного впливу.

Технологіями маніпулятивного впливу є створення сприятливої психологічної атмосфери, маніпулювання інформаційним потоком, створення ініціатором «інсценізованої реальності»:

1. *Створення сприятливої психологічної атмосфери* відбувається через навіювання об'єкту-жертві відповідних емоційних станів (довіри, симпатії, співчуття, підозр, сумнівів), підлаштовування «знизу» до об'єкта-жертви – копіювання уподобань, звичок, симпатій, розігрування образу «постраждалого», навіювання переваги над собою, применшення власної обізнаності тощо.

2. *Маніпулювання інформаційним потоком*. Для маніпулювання використовуються такі методи, як перекручування, приховування та спосіб подання інформації. Перекручування інформації варіює від відвертої брехні до часткових деформацій (підтасовування фактів або зміщення в семантичному полі поняття). Приховування інформації цілком виявляється як замовчування – приховування визначених тем. Переважно використовується метод часткового висвітлення чи диференційованого подання матеріалу. Спосіб подання інформації нерідко відіграє вирішальну роль у тому, щоб зміст, який передається, був сприйнятий таким, який необхідний його відправнику. Наприклад, велика кількість інформації в «сирому» чи несистематизованому виді дає змогу заповнити ефір потоками незначної інформації, яка ще більше ускладнює й без того безнадійні пошуки індивідом її суті. Так само інформація, подана невеликими порціями, не дає можливості ефективно скористатися нею.

3. *Створення «інсценізованої реальності»*. Це моделювання реального маніпулятивного впливу в спеціально створеній проблемній ситуації. Конкретизуються мета, засоби, канали, можливі труднощі, час, тривалість, аудиторія впливу, очікуваний результат, можливість коригування всіх складових тощо.

Із метою досягнення максимального впливу на виборців політичні сили застосовують різні *виборчі стратегії* [43].

Крейсерська стратегія. Цей сценарій організації виборчих акцій підходить для тих кандидатів і партій, які задовго до виборів мають широку громадську підтримку і лідирують стосовно політичних конкурентів. Таким політичним силам необхідно зберегти власні позиції, високий рейтинг впродовж усієї виборчої кампанії, не розгубити прихильників. Ця стратегія передбачає, що рекламна кампанія проводитиметься плавно, рівномірно. Відповідно рекламні й пропагандистські ресурси розподіляються впродовж виборчого марафону.

Стратегія ривка (прориву). Цей сценарій організації виборчих акцій використовується партіями (кандидатами), які до початку виборчої кампанії не мають широкої популярності серед виборців. Стратегія полягає в тому, щоб зробити інформаційний прорив на початку виборчих перегонів, аби якомога гучніше заявити про себе в ЗМІ, запам'ятатися виборцям. Для цього впродовж нетривалого часу (одного–двох тижнів) у пресі, на каналах телебачення, радіо ведеться активна політична реклама, волонтерами розповсюджується велика кількість рекламних буклетів, плакатів, наклеює значків й інших наочних рекламних матеріалів.

Швидкий старт має за мету забезпечити масове запам'ятовування імені й зовнішнього вигляду лідера партії, її символіки. На початку кампанії проводяться ефективні заходи для здобуття лідером політичної сили авторитету і ставлення до нього виборців як гідного претендента на виборну посаду. Після активного політичного рекламування вдаються до затишшя. Приблизно за тиждень до дня голосування здійснюється другий ривок політичної реклами. Завдання цієї стратегії полягає в тому, щоб політична сила виглядала найкраще на початковому і завершальному етапах виборчої кампанії.

Стратегія динамічного фіналу. В цьому разі активність рекламних акцій збільшується з наближенням дня голосування. Виборці спостерігають за повільним початком кампанії, але на її останньому етапі на них спрямовується вал рекламної продукції. Завдяки цьому, виходячи зі своїх можливостей політична сила здійснює найбільший інформаційний вплив на громадськість.

Стратегія великої події. Ця стратегія передбачає організацію політичною силою декількох гучних заходів – ексклюзивних, екстраординарних, скандальних подій, які привертають увагу ЗМІ. У ході цих акцій влаштовують публічні дебати з опонентами, прес-конференції із заявами, гучними зверненнями, що викривають політичних суперників й ін. У разі цього зменшуються витрати на висвітлення подій в пресі, радіо, телебаченні.

Технології виборчі – сукупність психологічних, політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських й інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.

Серед основних технологій, що використовуються на виборах виділяють *базові політико-психологічні передвиборчі і виборчі технології* [43].

Технологія ставки на партію чи блок – вплив на електорат, що ґрунтується на формуванні у нього образу партії як єдиної політичної сили, яка здатна консолідувати суспільство, зробити вагомий внесок у розбудову держави, подолання кризових явищ і створення ефективної економіки або ефективного управління державою.

Технологія ставки на лідера партії – в центр діяльності команди кандидата ставиться особистість лідера, яка має «притягувати» голоси виборців. Для цього організуються й проводяться заходи, які мають за мету ввести окрему особистість – лідера партії чи блоку – в політичний простір, сформувати у свідомості електорату необхідний образ. Найімовірніше це має бути образ сильної, вольової, інтелектуально розвиненої людини, висококваліфікованого фахівця, обачливого й підготовленого політика, здатного реалізувати ідеї і сподівання людей, повести за собою маси, забезпечити правопорядок.

Технологія ставки на лідерів партії – ця технологія мало чим відрізняється від попередньої. Її особливість полягає у тому, що «розкручується» низка лідерів, які загалом мають запам'ятися у свідомості електорату як команда однодумців, що здатна реалізувати будь-які задуми. Лідери «розкручуються» за єдиним сценарієм, охоплюючи всі аспекти суспільно-політичного життя. Кожен працює зі своєю частиною електорату, яка найбільшою мірою його підтримує.

Технологія поєднання ставки на лідерів і партію – ця технологія певною мірою об'єднує три попередні технології. У ході її реалізації «розкручуються» і окремі лідери, і партія як активний, організований та підготовлений суб'єкт політичної діяльності, як політична сила, яка здатна взяти на себе відповідальність за майбутнє держави.

Технологія провідної ідеї та ідеалу – в центр виборчої кампанії ставиться ідея, ідеал, які здатні проникнути в серця й душі електорату, надихнути маси й повести їх на нові звершення.

Технологія міфизації і символу – для досягнення потрібних результатів політтехнології часто вдаються до створення у свідомо-

сті електорату міфів про певного кандидата. Символом може стати будь-яке слово, ім'я, зображення, але лише тоді, якщо вони мають специфічне позитивне значення для звичайного змісту. Міф часто перетворює політика на народного «героя», «дивотворця», «всемогутнього керівника». Згодом він може не сприйматися як звичайна людина, внаслідок того, що кандидат у масовій свідомості увійшов в образ створений міфом.

Технологія ставки на програму партії чи окремого кандидата – в центрі виборчої кампанії є програма партії. Варто зауважити, що в Україні використання цієї технології є доволі складним, бо програма ще жодного разу не була головним чинником перемоги на виборах.

Технологія використання суперечностей полягає у впливі на електорат, які мають місце в регіоні, галузі, місті чи державі. У цьому разі використовується суперечності між положеннями Конституції і реальним станом їх виконання владними партіями, їх лідерами; етнічними спільнотами; різними гілками влади; владними структурами і різними соціальними групами чи іншими суб'єктами соціальної життєдіяльності; рівнем реальних досягнень діючих кандидатів у депутати та їхніми попередніми обіцянками; закликами лідерів та їх справжнім ставленням чи діяльністю.

Технологія ставки на проблеми передбачає розгортання передвиборних і виборних кампаній на основі акцентування на головних проблемах, які перешкоджають руху в майбутнє, гальмують демократичні та економічні процеси, національний чи регіональний розвиток, можуть призвести до втрати незалежності, спричиняють погіршення здоров'я й дієздатності людей. Такими проблемами можуть бути: екологія, наркоманія, мовне питання, злочинність, безробіття, свавілля чиновників, бідність.

Технологія опозиційності – продумано поєднані підходи, принципи, форми, алгоритми, моделі, методи і способи критики наявної влади; блокування її активних дій, ініціатив, підходів; обвинувачення у неспроможності ефективно управляти суспільством. Владу, як відомо, завжди є за що критикувати й звинувачувати. До того ж у суспільстві завжди є політичне, соціальне, економічне і психологічне підґрунтя сприйняття опозиційності як боротьби за права громадян.

Комбінована технологія – застосовуються різні технології і підходи, конфігурація яких змінюється залежно від особливостей кампанії, можливостей і професіоналізму ініціаторів.

Технологія «агітаційних пікетів». *Вуличний агітаційний пікет* – це пункт швидкого розповсюдження партійної інформації (преси, листівок, символіки), збору підписів громадян на підтримку партійних ініціатив. Його встановлюють в людних місцях у виді палатки з партійною символікою та активістами. Метою агітаційних пікетів є: пропаганда партійної ідеології; вивчення настроїв громадян; збір контактних даних потенційних прихильників партії.

Технологія «телефонного проникнення». *Технологія звернення до громадян по телефону* має за мету здійснити інформаційно-психологічний вплив на громадян для реклами нових партій, невідомих кандидатів. У разі цього агітація ведеться опосередковано, нерідко під видом соціологічних опитувань. Основні вимоги до «телефонного проникнення»: тривалість розмови не повинна перевищувати 10 хв; не повинно бути явної партійної агітації; ключове слово (назва партії, прізвище кандидата в депутати) має бути вимовлене 10–15 разів у позитивно-асоціативному контексті. Телефонна агітація вимагає не так уваги до змісту повідомлення, як формування у слухача позитивне враження від спілкування.

Технологія «технічних опонентів». Метою технології є розпорошення голосів виборців політичного конкурента. За сучасних інформаційно-психологічних технологій, у більшості виборчих кампаній використовують технологію послаблення конкурентів, завдяки залученню підставних партій та технічних кандидатів. Результат виборчих перегонів залежить від кількості претендентів, які «ролі» вони займають на політичній «шахівниці». Якщо політичний гравець зможе у вигідний для себе спосіб розмістити навколо головного конкурента фіктивних гравців, він збільшить шанси на власну перемогу.

Технічних кандидатів залучають для досягнення низки політичних завдань, зокрема:

– *відволікання голосів від суперника:* технічний кандидат є однофамільцем, земляком, або непопулярним прихильником конкурента; технічний кандидат гучними акціями відволікає увагу виборців конкурента;

– використання бюджетних коштів і можливостей медіа-простору: технічний кандидат використовує передбачені виборчим законом можливості, щоб агітувати за основного кандидата, або протидіяти конкуренту;

– заповнення електоральних ніш: технічний кандидат (партія) створюється для того, щоб переманити виборців суперників, грати роль «загрози», на тлі якої основний кандидат буде сприйматись як «миротворець», «поміркований», «конструктивний» лідер;

– підсилення основного гравця: популярний технічний кандидат агітуватиме за основного гравця, граючи роль явно слабкого опонента, на тлі якого основний кандидат виглядатиме яскраво, впевнено, переконливо.

Технологія «круїзного» голосування – це зухвала і незаконна форма використання адміністративного ресурсу, яка кваліфікується як злочинна змова посадовців (організатори-«режисери»), зловживання ними службовим становищем для фальсифікації результатів голосування виборців. Ця технологія полягає у тому, що напередодні сформовані групи (виконавці-«хористи») обходять виборчі дільниці, голосують за людей, котрі стабільно ігнорують вибори (абсентеїсти), що дає змогу додати від 5 до 7% голосів потрібному гравцеві.

Технологія «фіктивних штабів» опозиційної сили використовується для того, щоб позбавити головного конкурента можливості контролювати підрахунок результатів на конкретних виборчих дільницях. Для цього за декілька місяців до виборів у «первинні» партійні організації вступають «фіктивні» прихильники опозиціонера, які мають за цей час увійти до керівних органів партії на місцях. «Фіктивні» партійці повинні виконати такі завдання:

– організувати «фіктивні» районні, міські та обласні виборчі штаби політичного конкурента;

– зібрати та знищити зібрані спостерігачами акти про порушення на дільницях;

– підписати протоколи з фальсифікованими результатами голосування.

Проблема політичного маніпулювання віднедавна гостро постає, оскільки виступає ефективним засобом політичного впливу. Маніпулювання в тих чи інших формах є в будь-якому суспільстві, має різнопланові та неоднозначні характеристики й тому його потрібно обов'язково враховувати.

16.2. Психологічне маніпулювання громадською думкою

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається у вербальній і невербальних оцінках і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій та фактів, актуальних проблем суспільно-політичного життя.

Вагомість громадської думки як соціального інституту, що здійснює вплив (іноді вирішальний) на процеси суспільно-політичного життя в будь-яких його сферах, особливо – політичній та економічній, *зумовлена такими чинниками:*

- як своєрідне явище духовного життя, громадська думка безпосередньо пов'язана з його матеріальним носієм, який визначає реальну силу цієї думки, її риси і властивості. Що більше населення її дотримується, то більшим соціальним авторитетом і дієвістю вона характеризується і змушує будь-кого враховувати її;

- у кожному конкретному випадку громадська думка ґрунтується на важливих, фундаментальних потребах й інтересах громадян, наголошуючи на факті свого існування про важливість їх врахування та задоволення відповідними органами влади, керівництва, суб'єктами політичного життя;

- громадська думка як соціально-психологічний феномен є активним спонукальним чинником соціальних дій і вчинків широких мас, надаючи їй відповідного розмаху та стабільності упродовж тривалого часу;

- демократизація всіх сфер суспільного життя, практика реального впливу громадян і діяльність органів державного управління, місцевого самоврядування, різних установ і організацій змушує керівників усіх рангів стежити за громадськими настроями, очікуваннями тощо, розуміючи, що без урахування громадської думки успіху не досягти в повсякденній практичній діяльності.

Громадська думка існує так давно, як і людське суспільство. Адже саме громадська думка формувала й утверджувала традиції, норми, звичаї, форми заохочення та покарання в перших людських спільнотах.

У сучасному, постіндустріальному суспільстві з демократичними формами правління *роль громадської думки зростає.*

Це зумовлено кількома обставинами:

1. Підвищуються можливості громадськості впливати на політику, яка проводиться правлячими колами завдяки виборам, референдумам, групам тиску в парламенті чи уряді, актам громадянської непокори тощо.

2. Демократичні суспільства володіють розгалуженою системою засобів масової інформації, багато з яких дотримуються альтернативного погляду. Завдяки цьому, громадськість практично миттєво інформується буквально про всі події, що відбуваються у суспільстві. В разі цього у членів суспільства здебільшого формується стійка позиція щодо певних подій і тих рішень, які ухвалюються владою.

3. У демократичних суспільствах, на відміну від інших, висунення лідерів відбувається на хвилі громадської думки. В тому разі, якщо лідер сприйняв суспільні тенденції щодо зміни громадської думки, його політику починають підтримувати різні верстви громадськості, а згодом – і політичні діячі. Попри те, що, як зазначається, громадська думка означає сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми, вона не є простою механічною сукупністю індивідуальних поглядів на якусь проблему, а є певною системою, яка має власну структуру, спосіб зв'язків і залежностей між елементами цієї структури, власний цикл розвитку.

Розрізняють *сутнісну* й *динамічну* структуру громадської думки.

У *сутнісній* структурі громадської думки виділяють такі *компоненти*:

– *раціональний* (пізнавальний, інтелектуальний) компонент – це знання людей про події і факти, явища та процеси, які стали об'єктом суспільної уваги;

– *емоційний* – це масові настрої, соціальні почуття, які виникають з приводу об'єкта громадської думки;

– *вольовий*, що виявляється в цілеспрямованих, послідовних учинках і діях людей, які зумовлені потребами, інтересами тощо, пов'язані з об'єктом громадської думки.

Деякі дослідники вважають, що громадська думка переважно є оцінювальною стороною суспільної свідомості. Однак можна погодитися з тим, що громадська думка, що виникла, фактом свого існування виражає не процес обміну думками, а наслідок цього

процесу. Відтак має величезний моральний авторитет у повсякденному житті і є не тільки оцінкою, а й передбачає практичну діяльність щодо задоволення потреб й інтересів суспільних груп, а тому в структурі громадської думки виділяється ще й третій, дуже важливий структурний елемент – воля, тобто певні дії суб'єктів громадської думки.

Громадська думка є оцінкою та установкою з боку певної соціальної спільноти щодо якоїсь проблеми.

Установки можуть бути позитивними, негативними і нейтральними («мені байдуже» – тобто відсутність установки). Дослідження показують, що у своєму ставленні до певної проблеми люди, здебільшого залишаються нейтральними. Водночас виділяється порівняно невелика частина людей, яка забезпечує рішучу підтримку проблеми, і така ж порівняно нечисленна група людей, яка рішуче виступає проти цієї проблеми.

Маніпулювання ґрунтується на *брехні й омані*. Причому в основі цієї брехні є корисливі інтереси. Маніпулятивна діяльність перетворює вибір громадян із вільного свідомого на формальний акт, заздалегідь запрограмований спеціалістами щодо формування громадської думки.

Поширення маніпулювання пов'язане і з тим, що воно має низку *переваг* порівняно із силовими та економічними методами панування [23]:

- воно здійснюється непомітно для тих, ким маніпулюють;
- не несе за собою безпосередніх жертв і крові;
- не вимагає великих матеріальних затрат, що необхідні для підкупу або заспокоєння численних політичних противників.

Психологічні аспекти маніпулятивного політичного впливу [170]:

- *дозування інформації*, коли повідомляється тільки частина відомостей, а решта ретельно приховується, як наслідок, реальність спотворюють у певний бік або вона стає взагалі незрозумілою;
- *змішування істинних фактів* із будь-якими припущеннями, гіпотезами, чутками, внаслідок чого стає неможливим відрізнити правду від вимислу;
- *затягування часу* щодо доведення народу важливих відомостей до моменту, коли нічого не змінити, вирішити певну проблему;

– *зворотний удар*, коли доводиться до людей версія деяких проблем через підставних осіб у ЗМІ, ніби вона вважається більш «об’єктивною», ніж думка безпосередніх учасників події;

– *вчасна брехня* – це повідомлення однозначно брехливої, але надзвичайно очікуваної на певний момент інформації, позаяк що більше зміст повідомлення відповідає настроям людей, то ефективніший його результат.

Серед основних *психологічних методів політичного впливу* можна навести такі: переконання, навіювання, психічне зараження, формування установок, формування й використання стереотипів, залякування, зміни мотивації, вплив через конкретні події (факти), емоційний тиск, формування тривоги, депресії, апатії, використання компромату, «переключення уваги», ставки на «переможця», «рейтинги», «клонування», виведення із психічної рівноваги тощо [43].

Переконання – метод впливу на свідомість людей, який звернений до їх власного критичного сприйняття. Використовують метод переконання з огляду на те, що воно орієнтовано на інтелектуально-пізнавальну сферу людської психіки. Його суть у тому, щоб за допомогою логічних аргументів спочатку добитися від людини внутрішньої згоди з певними положеннями, а згодом на цьому ґрунті сформувати і закріпити нові установки (або трансформувати старі), що відповідають поставленій меті.

Воно має певні алгоритми впливу: логіка переконання має бути доступною для інтелекту об’єкта впливу; переконання варто здійснювати, спираючись на факти, відомі об’єкту; переконлива інформація повинна містити узагальнювальні пропозиції; переконання має містити логічно несуперечливі конструкції; факти, що доносяться до об’єкта впливу, повинні мати відповідне емоційне забарвлення.

Навіювання, або сугестія (лат. *suggestio* – навіювання) – метод психологічного впливу на свідомість людей, що ґрунтується на некритичному (і часто неусвідомленому) сприйнятті інформації. В разі навіювання спочатку відбувається сприйняття інформації, яка вміщує готові висновки, а потім на її основі формуються мотиви й установки певної поведінки. У процесі навіювання інтелектуальна (аналітико-синтезуюча) активність свідомості або відсутня, або значно послаблена, а сприйняття інформації,

настроїв, почуттів, стереотипів поведінки ґрунтується на механізмах зараження і наслідування.

Використовують різні класифікації сугестії: зовнішня (гетеросугестія) й самонавіювання (аутосугестія); навіювання пряме чи відкрите, опосередковане чи закрите; навіювання контактне й дистантне тощо. У стані зміненої свідомості в самостійні підгрупи виокремлюють аутотренінг і гетеротренінг, аутогіпноз і гетерогіпноз. Навіюваність залежить від низки чинників, до яких належать: невпевненість, боязкість, низька самооцінка, вразливість, слабкість логічною аналізу.

Як окремий випадок використання сугестивних методик можна вважати мовне маніпулювання, яке виникає на особливостях мови і принципах її вживання. Мовне маніпулювання – це використання особливостей мови і принципів її вживання з метою прихованого впливу на адресата в потрібному для маніпулятора напрямі (прихованого – отже, неусвідомлюваного адресатом). Маніпулятивні можливості мови надзвичайно багаті. Це і мовна метафора, і помилкова аналогія, і багатозначність, і непрямі мовні акти, і пресупозиції та багато інших.

Установка – це стан внутрішньої готовності людей на специфічний для них вияв почуттів, інтелектуально-пізнавальної і вольової активності, динаміки та характеру спілкування, предметно-практичної діяльності й інших, що відповідають наявним у них потребам. Виникнення установки, зазвичай, передуює усвідомленню людьми певної потреби й умов, у яких ця потреба може бути задоволена.

Соціальний вплив у суспільстві, в окремих групах людей створює таку ситуацію, в якій наявна потреба задовольняється представленням конкретної інформації, поданої певним образом. Завдяки їй установка формується, закріплюється, замінюється або змінюється у свідомості людей.

Стереотипи представляють поширені в певних соціальних групах схематизовані уявлення про факти дійсності, що зумовлюють доволі спрощені (переважно, не адекватні реальності) оцінки і судження представниками цих груп. Вони формуються внаслідок неодноразової смислової й емоційної акцентуації свідомості людей на тих або інших явищах і подіях, багаторазового їх сприйняття та закарбування в пам'яті.

Зараження – особливий метод психологічного впливу на людей у процесі спілкування і взаємодії, під час якого відбувається передання певних настроїв, спонук не через свідомість й інтелект, а через емоційну сферу людини.

Залюкування (ініціювання страху) – це формування психічних станів неспокою, депресії або апатії; пробудження відчуття страху перед реальною або придуманою загрозою, а також перед невідомим.

Емоційний тиск використовується для формування у людей таких астенічних психічних станів, як *тривога, депресія, апатія*.

Тривога – це емоційний стан, що виникає в ситуаціях з неясними наслідками і пов'язаний з очікуванням несприятливого розвитку подій. Тривога може виявлятися як відчуття безпорадності, невпевненості, безсилля перед зовнішніми чинниками, як перебільшення їх могутності та небезпеки. Вияви тривоги у поведінці полягають у загальній дезорганізації діяльності, що порушують її спрямованість і продуктивність.

Депресія – це афективний емоційний стан, що характеризується негативним тлом. Людина у стані депресії має складні переживання, страждання, сум, відчай. Її бажання, мотиви, воляова активність, самооцінка значно знижені. Сприйняття часу також змінене – перебігає вкрай повільно. Для поведінки людей характерні загальмованість, безініціативність, швидка втомлюваність, що призводить до різкого зниження продуктивності діяльності.

Апатія – це емоційний стан, що виникає внаслідок втрати перспектив, пригніченості, втрати віри в кінцеву мету, в керівництво, в успіх справи й ін. Апатія характеризується емоційною пасивністю, байдужістю до подій оточуючої реальності та розвивається на тлі зниження фізичної і психічної активності.

Як зазначалося, найважливіша роль у процесі маніпулювання громадською думкою належить ЗМІ, і особливо – телебаченню. Для досягнення цієї мети ЗМІ відпрацювало велику кількість прийомів. Інститут аналізу пропаганди (США) узагальнив ці прийоми і виділив низку найпоширеніших *прийомів маніпулювання* громадською думкою в політиці [120; 286]:

«*Визначення*». Ідеї, особистості, об'єкти поєднуються з певними характеристиками (позитивними чи негативними – залежно від завдань, які ставлять перед собою маніпулятори), які через

їх часте повторення засвоюються людьми як самоочевидні, що не потребують доказів. Скажімо, ідея про те, що в демократичному суспільстві існує плюралізм ЗМІ, хоча насправді, незважаючи на величезну кількість джерел їх походження, усі ЗМІ контролюються великими рекламодавцями й урядами.

«Блискуча всезагальність». Зображуючи якісь події, у яких необхідно заручитися підтримкою аудиторії, застосовують вирази, які переконують, що більшість суспільства підтримує такий погляд («переважна більшість», «громадська думка»). Алгоритм дій приблизно такий: спершу політики за допомогою соціологічних опитувань, політологічних центрів, куплених журналістів, учених і різних впливових осіб створюють так звану громадську думку. Потім втілюють за допомогою ЗМІ цей наслідок своєї діяльності в життя, а далі маніпулюють, імплантованим у дійсність.

«Рекомендація». Потрібна теза вкладається в уста особистості, яка має високу популярність у певних суспільних колах (відомий вчений, журналіст, письменник, артист, спортсмен тощо). В суспільній свідомості закріплений стереотип, буцімто людина, яка досягла вагомих успіхів у якійсь галузі, компетентна і в усіх інших сферах. І хоча низка фактів вказує, що це тільки поширена помилка, є безліч фактів, які демонструють, що особи, котрі відмінно роблять одну справу, виявляються безпомічними в інших. Поза тим, цей стереотип щосили експлуатується політиками і бізнес-рекламою. Досить згадати, скільки популярних артистів, спортсменів, журналістів й інших наймають у свої лави політичні партії напередодні виборів.

«Підтасовування карт». Можливість і виправданість застосування точної чи неточної, логічної чи нелогічної заяви з метою пробудження цікавості аудиторії й опанування нею. Наприклад, пробудження загального інтересу до складної екологічної ситуації в певному регіоні – формулювання надії, яка опановує масами, і переконання аудиторії у тому, що для того, аби впоратися з проблемою, необхідно «всім скочити в один човен і гребти в один бік», тобто підтримати певний накинений рецепт виходу з кризи.

«Перенесення». Прийом, за допомогою якого безумовний авторитет певної особи чи політичної сили переноситься на якусь людину, що її потрібно популяризувати.

«Підміна». Полягає у використанні позитивних визначень для позначення негативних дій або навпаки. Так, бандитів

називають «борцями за свободу», а найманців – добровольцями. Скажімо, війна у Чечні російськими електронними ЗМІ називалася не інакше, як антитерористична операція. Можемо також згадати такі, наприклад, лексичні пари, як «наведення конституційного ладу» і «військова агресія», «захист прав людини» і «точкові бомбардування», «загальнолюдські цінності» та «принципи західної демократії», «запровадження вільного ринку» і «руйнування вітчизняної економіки». Кожна із цих пар словосполучень може в певному контексті бути синонімічною. Як наслідок, людина судить не про події, а про їх назви; тобто інтерпретація починається в номінативних, формально нейтральних висловлюваннях.

«Свідчення». Полягає в переданні фактів, які реально мали місце, а також висловлювань і цитувань відомих чи знаменитих особистостей, які спрямовані або на підтримку свого кандидата, або проти суперників. Так, можна викрити, як та чи інша людина поважає чи, навпаки, ненавидить певну соціальну групу.

«Гра у протонародність». За допомогою цього прийому створюють оманливе відчуття близькості якоїсь суспільної групи чи особи до простих людей, народу, внаслідок чого вони краще зрозуміють їх проблеми та потреби й ефективніше їх реалізують унаслідок приходу до влади.

«Перетасування фактів». Полягає в тенденційному підборі тільки позитивних чи тільки негативних реальних фактів для доведення справедливості позитивної або негативної оцінки якоїсь ідеї (судження, поняття, явища). Цей прийом дуже часто використовують провідні світові інформантства.

«Фургон з оркестром». У цьому разі інформація подається з винятково мажорною інтонацією, очевидні і не дуже значущі позитивні моменти багаторазово збільшуються, що створює враження благополуччя, успіху, поступу тощо.

Є ще чимало інших методів введення громадськості в оману, такі, скажімо, як залякування, емоційне пригнічування, ініціювання агресивних емоційних станів тощо. Кількість їх повсякчас зростає.

Важливим регулятором громадської думки є засоби масової інформації. ЗМІ у суспільстві є не лише способом впливу на маси, а й засобом їх участі в соціальному управлінні. Ця участь здійснюється на базі всебічного інформування громадськості про

соціальне життя загалом та про діяльність окремих соціальних інститутів. Друковані й електронні засоби масової інформації забезпечують гласність громадській думці, доводять її до відома соціальних інститутів, надають трибуну для обміну думками. Що вищою є інформованість громадськості, то компетентнішою є громадська думка. Формування громадської думки та її висловлення – дві взаємопов'язані сторони в діяльності ЗМІ.

Характер отримуваної інформації виявляє вирішальний вплив на зміст і поширення громадської думки. Якою ж буде інформація, також залежить від ЗМІ. Тому в сучасному світі різко зростає роль ЗМІ у формуванні громадської думки. Відомо, що навіть в інформаційних програмах міститься замаскований коментар, приховане навіювання (іноді його роль виконує сам вибір інформаційного приводу). Отримання інформації нині стало такою необхідною людською потребою, як і споживання їжі. «Ковтаючи» пропоновану ЗМІ інформацію, ми отримуємо і певну «дозу» навіювання.

Особливу роль у цьому процесі відіграє телебачення. Секрет такого високого впливу цього різновиду ЗМІ зумовлений кількома чинниками: по-перше, телепередачі є найбільш простими для сприйняття; по-друге, вони створюють ефект особистої присутності людини на місці події; по-третє, як вважають психологи, до 40% всієї чуттєвої інформації про навколишній світ людина отримує за допомогою зору. Те, що людина бачить особисто, зазвичай не потребує словесного чи письмового опису. Інформація, отримувана глядачем, має цілісний, образний характер, а тому є простою і загальнодоступною. Також дуже важливо, що телебачення не лише дає змогу отримувати необхідну, актуальну подієву інформацію, а й організовує вільний час, відпочинок, розваги. Воно формує не тільки смаки, потреби населення, а й його ставлення до усіх політичних проблем.

Проте оскільки телебачення, як і інші ЗМІ, перебуває під контролем політичних та економічних еліт і слугує їхнім інтересам, то з трибуни громадської думки ЗМІ перетворилися на своєрідний її регулятор. Тому віднедавна все гостріше постає проблема, пов'язана із репрезентативністю громадської думки у матеріалах друкованих та електронних засобів масової інформації. За допомогою ЗМІ сильні світу цього спрямовують

поведінку народних мас у потрібний їм напрям. Особливо виражено це виявляється у період виборних кампаній. Сучасні ЗМІ перетворилися на один із найголовніших засобів маніпулювання громадською думкою.

Використання ЗМІ для політичного маніпулювання нині становить найбільшу небезпеку для громадян і демократичного державного ладу. Як зауважив відомий австрійський філософ *Фрідріх Хайек* (1899–1984): «Одним із найсумніших явищ нашої епохи є масовий демократичний рух, який виступає за політику, котра неминуче веде до знищення демократії, і котра може бути вигідна тільки меншості серед тих, хто підтримує цю політику».

Процес відходу преси від скромної, але зрозумілої ролі інформатора споживачів про різні події і перетворення її на засіб для нав'язування пересічному громадянину набуває загрозливих розмірів і може представляти серйозну небезпеку для суспільного розвитку.

Основним матеріалом, за допомогою якого ЗМІ здійснюють свої *маніпуляції*, є *інформація* [103]. Інформацію можна: сфабрикувати, видаючи її за справжню; спотворити способом неповного, однобокого подання; відредагувати, додавши різноманітні вигадки; інтерпретувати факти вигідно для маніпулятора; приховати важливу інформацію, якісь суттєві деталі; відбирати факти відповідно до власної позиції; опублікувати правдиву інформацію тоді, коли вона втратила актуальність; неточно процитувати, навівши лише частину фрази або виступу, яка, будучи вирваною з контексту, набуває іншого, іноді протилежного сенсу.

Якщо можливості для маніпулювання громадською думкою є такими широкими, то може видатися, що ті соціальні групи, які володіють великими фінансовими ресурсами, повинні завжди диктувати свою волю. Однак насправді їхні *можливості обмежені низкою чинників*.

Найважливішими з них є такі:

– *конкуруюча пропаганда*. (Під пропагандою розуміють особливий вид соціальної діяльності, основною функцією якої є поширення знань, ідей, вартостей та іншої інформації з метою формування певних поглядів, уявлень та емоційних станів, і завдяки цьому впливати на поведінку людей). Якщо держава має монополію на пропаганду (наприклад, при тоталітарних режимах),

кожному представнику громадськості дуже складно засвоювати альтернативні, відмінні від офіційних, ідеї та погляди. Офіційна пропаганда пригнічує інакодумство і подає ті факти, у яких вона зацікавлена. В демократичних політичних системах завжди є можливість сприймати різні погляди. Є декілька джерел поширення пропаганди, які підтримують альтернативні погляди. В конкурентній боротьбі ці сторони ставлять одна одній певні обмежувальні умови, які роблять неможливою безконтрольну пропаганду:

- *довіра* пропагандистам в очах представників громадськості значною мірою залежить від інформації і способів її подання. Коли пропоновані громадськості факти помітно відрізняються від домінуючої громадської думки і реальної дійсності, виникає напруження, спрямоване проти тих, хто здійснює пропаганду;

- *різниця в освіті* у різних соціальних груп громадськості може призвести до того, що зусилля пропагандистів будуть сприйматися тільки верствами з високою (або, навпаки, з низькою) освітою;

- *вірування і система вартостей* у різних представників громадськості також обмежують пропагандистські умови, позаяк представники різних соціальних верств, будучи носіями різних систем норм і вартостей, піддають критичному аналізу дії пропагандистів.

Зазначені механізми впливу на громадську думку свідчать про її важливість для нормальної життєдіяльності суспільства, яке, зважаючи на ці обставини, має створити належні *умови для підвищення* її ролі в соціальній практиці, якими треба вважати:

- регулярне *вивчення* громадської думки державними органами, громадськими організаціями, науковими центрами:

- вільне *виявлення* всіма громадянами в найрізноманітніших формах власних думок, оцінок і позицій з різних питань громадського життя, ставлення до подій і фактів соціальної дійсності:

- постійне *використання* громадської думки органами державного управління і громадськими організаціями на основі юридичних актів і системи законодавчих гарантій, які забезпечують її включення в систему соціального управління;

- *формування* політичної і правової інформованості громадян, підвищення їхньої культури в цьому відношенні;
- систематичне і широке *інформування* населення про результати вивчення громадської думки, зауваження і вимоги, адресовані відповідним органам державного й громадського управління та посадовим особам;
- матеріальна та моральна *підтримка* державними органами влади і управління інститутів й інших установ із вивчення громадської думки.

Отже, вивчення і врахування громадської думки в нашому суспільстві органічно пов'язані з глибиною та масштабами процесів трансформації суспільства. Розвиток демократії немислимий без систематичного її вивчення та сприйняття, яка є способом реалізації гласності, знярядям удосконалення всієї системи суспільних відносин.

Резюме

1. Термін «маніпуляція» (від лат. *manus* – рука і *pule* – наповнювати). Маніпулювання представляє спосіб психологічного впливу, що має на меті зміну напрямку діяльності інших людей і здійснюється настільки вміло, що непомітний ними.

2. Маніпулятивний вплив є комунікативним процесом, що охоплює такі елементи: ініціатор маніпуляції (особа, яка намагається обманути); засоби та канали маніпулятивного впливу; об'єкт або жертва маніпуляції.

3. Технологіями маніпулятивного впливу є: створення сприятливої психологічної атмосфери, маніпулювання інформаційним потоком, створення ініціатором «інсценізованої реальності».

4. Виділяють три *рівні* маніпулювання громадською думкою: перший – посилення наявних у свідомості людей необхідних маніпулятору ідей, установок, мотивів, цінностей, норм; другий пов'язаний з тим, що часткові, незначні зміни поглядів на певний процес, подію, факт впливають на емоційне та практичне відношення до конкретного явища; третій – це кардинальна зміна життєвих установок об'єкта впливу.

5. Маніпулювання ґрунтується на: дозуванні інформації, змішуванні істинних фактів із будь-якими припущеннями, гіпотезами, чутками, затягуванні часу щодо доведення народу важливих відомостей до моменту, коли втрачений час щось змінити, вирішити певну проблему, зворотному ударі, коли доводиться до людей версія деяких проблем через підставних осіб у ЗМІ, ніби вона вважається більш «об'єктивною», ніж думка безпосередніх учасників події, вчасній брехні – це повідомлення однозначно брехливої, але надзвичайно очікуваної на певний момент інформації, позаяк що більше зміст повідомлення відповідає настроям людей, то ефективніший його результат.

6. Серед основних методів маніпулятивного впливу виділяють: переконання, навіювання, психічне зараження, формування установок, формування й використання стереотипів, залякування, зміни мотивації, вплив через конкретні події (факти), емоційний тиск, формування тривоги, депресії, апатії, використання компромату, «переключення уваги», ставки на «переможця», «рейтинги», «клонування», виведення із психічної рівноваги тощо.

7. До основних прийомів маніпулювання громадською думкою відносяться: «визначення», «блискуча всезагальність», «рекомендація», «підтасовування карт», «перенесення», «підміна», «свідчення», «гра в простонародність», «перетасування фактів», «фургон з оркестром», «залякування», «емоційне пригнічування», «ініціювання агресивних емоційних станів» тощо.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте поняття маніпуляція.
2. Розкрийте основні технології маніпулятивного впливу.
3. Охарактеризуйте рівні маніпулювання громадською думкою.
4. Розкрийте типологію маніпуляторів.
5. Охарактеризуйте засади маніпулятивного впливу на громадську думку.
6. Проаналізуйте методи маніпулятивного впливу.
7. Розкрийте прийоми маніпулятивного впливу.
8. Які чинники обмежують можливості маніпулювання громадською думкою?

План семінарського заняття (2 год)

1. Маніпулювання у системі масової комунікації.
2. Зміст, особливості, технології маніпулятивного впливу.
3. Громадська думка як об'єкт маніпулятивного впливу.

Теми рефератів

1. Природа і структура громадської думки.
2. Маніпулювання громадською думкою: суть, закони і методи.
3. Прийоми маніпулювання громадською думкою.
4. Місце чуток у формуванні громадської думки.

Рекомендована література

1. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології: навч. метод. посібник / М. Й. Варій. – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
2. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання / О. Д. Бойко. – К.: ЦУЛ, 2010. – 432 с.
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции / Е. Л. Доценко. – М.: «ЧеРо» совместно с издательством «Юрайт», 2000. – 344 с.
4. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – Челябинск: Социум, 2010. – 379 с.
5. Лиллекер Д. Политическая коммуникация. Ключевые концепты / Д. Лиллекер; пер. с англ. С. И. Остнек. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2010. – 300 с.
6. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли; пер. с ит. Г. Муравьевой, Р. Хлодовского. – СПб.: Азбука; Азбука-Аттикус, 2012. – 272 с.
7. Матвеев С. О. Політична психологія: навч. посібник / С. О. Матвеев. – К.: ЦУЛ, 2003. – 216 с.
8. Морозов А. В. Психология влияния / А. В. Морозов. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2009. – 560 с.
9. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – СПб.: Питер, 2011. – 304 с.
10. Тарасов С. Ю. Політична маніпуляція як феномен у політичному аспекті / С. Ю. Тарасов // Наукові праці МАУП. – 2013. – Вип. 4. – С. 67–71.

11. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор / Э. Шостром. – Мн.: ТПЦ «Полифакт», 1992. – 127 с.

12. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования) / В. П. Шейнов. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Мн.: Харвест, 2009. – 816 с.

Тести

1. Яке із зазначених визначень найповніше розкриває поняття «громадська думка»?

а) це специфічний вияв свідомості і поведінки людей;

б) це духовно-практичний засіб впливу на соціальну реальність;

в) це особливий стан реальної свідомості, який виражає домінуюче ставлення стосовно актуальних проблем, що зачіпають інтереси значної частини суспільства;

г) це соціальний інститут суспільства.

2. Поняття, що позначає громадську думку виникло у:

а) Франції;

б) Німеччині;

в) Англії;

г) Австрії.

3. Здатність громадської думки впливати на ухвалення рішень владними органами, є призначенням якої функції?

а) експресивної;

б) консультативної;

в) директивної;

г) інформаційної.

4. Громадська думка має певну структуру, чи всі серед зазначених елементів відображають її?

а) раціональний;

б) емоційний;

в) вольовий;

г) харизматичний.

5. Серед указаних визначень поняття «маніпулювання громадською думкою» найповніше відображає таке:

а) це спосіб психологічного впливу з метою зміни напряму активності інших людей;

б) це своєрідне панування над духовним станом людини;
в) це приховування істинних намірів суб'єкта впливу щодо об'єкта впливу;

г) намагання перетворити об'єкт впливу в слухняне знаряддя, маріонетку.

6. До основних рівнів маніпулювання громадською думкою належать:

а) посилення наявних у свідомості людей необхідних маніпулятору ідей, установок, мотивів, норм, цінностей;

б) часткові, незначні зміни поглядів, що впливають на емоційне та практичне ставлення до конкретного явища, факту, події тощо;

в) корінна, кардинальна зміна життєвих установок об'єкта впливу;

г) здатність індивіда впливати на інших людей.

7. Переконання, як метод маніпулювання громадською думкою, має відповідати певним правилам. Чи всі серед зазначених відносяться до них?

а) логіка переконання має бути прийнятною інтелектом об'єкта впливу;

б) переконувати необхідно доказово, ґрунтуючись на фактах, що відомі людям;

в) переконуюча інформація має виглядати максимально імовірною;

г) факти, явища, події, що повідомляються мають бути такими, щоб викликати емоційну реакцію об'єкта впливу.

8. Навіювання, як метод маніпулювання громадською думкою, має відповідати певним правилам. Чи всі серед указаних відносяться до них?

а) навіювання має відповідати конкретним завданням і умовам, в яких воно здійснюється;

б) конкретність об'єкта навіювання;

в) некритичне сприйняття інформації об'єктом навіювання;

г) формування визначених реакцій і вчинків людей.

9. Неспецифічне навіювання, як метод формування у людей астеничних станів, здійснюється відповідними способами. Чи всі серед наведених відносяться до них?

а) залякування;

- б) емоційне пригнічення;*
- в) ініціювання агресивних емоційних станів;*
- г) вчасна брехня.*

10. Яке з визначень найповніше відповідає поняттю «тривога»?

- а) емоційний стан, що виникає внаслідок втрати перспектив, віри в успіх, емоційної пригніченості;*
- б) афектний емоційний стан, який характеризується негативним тлом;*
- в) емоційний стан, що виникає в непевних ситуаціях і пов'язане з очікуванням несприятливого розвитку подій;*
- г) переживання невдач.*

11. Яке з визначень найгрунтовніше розкриває поняття «політичне маніпулювання»?

а) дії суб'єкта, що приховано створюють умови для запланованої дії об'єкта маніпулювання;

б) загальнолюдський досвід творення, збереження і реалізації тіньової влади, цілеспрямована гра на людських забобонах і упередженнях;

в) приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпуляторів, нав'язування їх волі у формі прихованого впливу;

г) потужний засіб прихованого впливу на психіку людини і поведінку мас, що активно використовується у боротьбі за владу, намагання утримати її.

12. Яке із зазначених визначень не відноситься до фаз процесу маніпулювання?

а) входження маніпулятора в довіру до об'єкта маніпулятивних дій;

б) зацікавлення інтригою (можливість дізнатися, отримати інформацію тощо);

в) приховане або відверте спонукання об'єкта маніпулювання до дій, слів, поведінки, вчинків, необхідних маніпуляторіві;

г) приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпулятора.

13. «Визначення», як метод маніпуляції громадською думкою, це:

а) ідеї, особистості, об'єкти поєднуються з певними характеристиками (позитивними чи негативними – залежно від

завдань, які ставлять перед собою маніпулятори), які через їх часте повторення засвоюються людьми як самоочевидні, що не потребують доказів;

б) позначенні певної ідеї, людини, явища поняттям, що має позитивне емоційне значення;

в) через образ, що поширюється викликати асоціацію з чим-небудь, або ким-небудь, що має в очах об'єкта беззаперечну цінність і зробити зміст впливу сприйнятливим;

г) тенденційний підбір тільки позитивних або тільки негативних реальних фактів для доказу справедливості позитивної або негативної оцінки поняття, явища, людини.

14. Відмінна всезагальність, як метод маніпуляції громадською думкою, це:

а) оплямовування певної ідеї, людини, явища завдяки застосуванню образливих епітетів, метафор тощо, що викликають до них негативне ставлення;

б) зображення подій, стосовно яких необхідно заручитися підтримкою аудиторії, застосовують вирази, які переконують, що цілковита більшість суспільства підтримує необхідний погляд;

в) образ, що поширюється викликає асоціацію з чим-небудь, або ким-небудь, що має в очах об'єкта впливу беззаперечну цінність і робить зміст впливу сприйнятливим;

г) безумовний авторитет певної особи чи політичної сили переноситься на якусь людину, яку потрібно популяризувати.

15. Перетасування фактів, як метод маніпуляції громадською думкою, це:

а) оплямовування певної ідеї, людини, явища завдяки застосуванню образливих епітетів, метафор тощо, що викликають до них негативне ставлення;

б) позначенні певної ідеї, людини, явища поняттям, що має позитивне емоційне значення;

в) через образ, що поширюється викликати асоціацію з чим-небудь, або ким-небудь, що має в очах об'єкта беззаперечну цінність і зробити зміст впливу сприйнятливим;

г) тенденційний підбір тільки позитивних або тільки негативних реальних фактів для доказу справедливості позитивної або негативної оцінки поняття, явища, людини.

Розділ 17

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття комунікації та етапи, базові елементи комунікації;
- здійснити класифікацію політичної комунікації;
- розкрити структуру інформаційно-комунікативних процесів;
- охарактеризувати психологічні феномени політичної комунікації;
- проаналізувати завдання і вимоги до змісту політичної комунікації;
- розкрити функції політичної комунікації;
- охарактеризувати теорії політичної комунікації;
- проаналізувати умови і ефективність політичної комунікації.

17.1. Політична комунікація як психолого-політичний феномен

17.2. Концепції, класифікація та умови політичної комунікації

Розвиток політичних комунікацій зумовлений ускладненням способів організації політичного спілкування. Нині здатність учасників політичного дискурсу налагоджувати стосунки безпосередньо пов'язана з наявністю у них ефективних каналів комунікації, вмінь і навичок ефективно застосовувати прийоми спілкування, і що не менш важливо, необхідних для цього ресурсів. Від рівня володіння засобами політичної комунікації великою мірою залежить становище у сфері політики тих чи інших суб'єктів, які завдяки вмінню здійснювати ефективні комунікації можуть або втратити, або набути конкурентоздатність на політичному ринку.

17.1. Політична комунікація як психолого-політичний феномен

Потреба в політичних комунікаціях впливає зі суті політики, оскільки колективний характер цілей, що реалізуються у політичному впливі, передбачає їх обов'язкове усвідомлення, сприйняття, а також координацію діяльності різних суб'єктів політичної діяльності.

Термін «комунікація» (лат. *communicatio/communicare* – узгалянювати, зв'язувати, спілкуватися) виник у науковій літературі на початку ХХ століття і сьогодні широко використовується у різних значеннях. Польський комуніколог Т. Гобан-Клас наводить такі визначення комунікації: 1) комунікація як трансмісія, передача інформації, ідей, емоцій, умінь; 2) комунікація як розуміння інших, коли ми й самі прагнемо, щоб нас зрозуміли (комунікація як порозуміння); 3) комунікація як вплив за допомогою знаків і символів на людей; 4) комунікація як об'єднання (творення спільноти) за допомогою мови чи знаків; 5) комунікація як обмін завданнями між людьми, які мають спільне в сприйманні, прагненнях і позиціях; 6) комунікація як взаємодія за допомогою символів; 7) комунікація як складова суспільного процесу, що виражає групові норми, здійснює громадський контроль, розподіляє ролі, досягає координації зусиль тощо [59].

Комунікація значною мірою залежить від соціальних, політичних і технічних чинників. У систему комунікації обов'язково входять тексти (від матеріально не закріплених до матеріально закріплених у символах, знаках, образах, звуках) і аудиторії цих засобів: від малих сконцентрованих до чисельно великих, розосереджених.

Виділяють такі *історичні епохи розвитку комунікації* [178]:

– *епоха усної комунікації, дописемної культури*, під час якої існували лише усні форми передачі інформації, візуально-слухові форми сприйняття і розуміння світу, втілені в фольклорі та міфології. Для них були характерні усність передачі інформації й багатомірність її сприйняття в просторі, безпосередність, можливість одночасної участі всіх бажаючих, а також ірраціоналізм і нерозвиненість мислення;

– *epoca писемної комунікації, друкованої культури*, якій властива книжкова форма спілкування (заснована на тенденції дидактизму, індивідуалізму і націоналізму), що зводила сприйняття світу до абстрактних умовно-друкованих знаків;

– *сучасна аудіовізуальна епоха*, в якій комунікація не уявляється без електронних ЗМІ, що замінили друковану мову інформації на новій електронно-індустріальній основі, де першочерговим став розвиток природного візуально-слухового сприйняття світу [9].

У процесі комунікації виокремлюють вісім головних елементів [143]:

1. *Відправник, який генерує ідеї або збирає інформацію й передає її.* Відправник вирішує, яку саме ідею чи повідомлення треба зробити предметом обміну. Відправник повинен знати особливості аудиторії. Як свідчить практика, ефективність комунікації підвищується, якщо вона в межах ланцюга «відправник–одержувач» є гомофільною, тобто має високий ступінь подібності за певними ознаками: за поглядами, освітою, статусом. І, навпаки, гетерофільні комунікації (значний ступінь неподібності за певними ознаками) є менш ефективними, оскільки часто супроводжуються перекрученням змісту повідомлення тощо.

2. *Кодування* – це процес перетворення ідей у символи, зображення, малюнки, моделі, звуки, схеми, слова, мову тощо. Тобто перш, ніж передавати ідею, відправник повинен за допомогою символів закодувати її, використавши для цього різні засоби. Кодування перетворює ідею у повідомлення.

3. *Повідомлення* – сукупність символів, що відображають закодовану інформацію. Саме заради цього й здійснюється акт комунікації. Найбільше повідомлень передається у формі символів мови. Проте символи можуть бути й невербальними, наприклад, графічні зображення, жести, міміка.

4. *Канали комунікації* – засоби, за допомогою яких сигнал спрямовується до одержувача інформації. Канали поділяються на ЗМІ й міжособові. Це можуть бути: електронні засоби зв'язку, включаючи комп'ютерні мережі, електронну пошту, відеоролики, розіслані пам'ятні записки, проведення попередніх зборів невеликих груп для забезпечення розуміння повідомлення й залучення працівників до проблеми й ін. Відправник зазвичай не обмежується одним каналом.

5. *Декодування* – процес, за допомогою якого приймач (споживач) повідомлення переводить одержані символи в конкретну інформацію й інтерпретує її значення. Тобто він декодує повідомлене шляхом перетворення символів у значення. Якщо не вимагається реакція на отриману інформацію, то процес обміну на цьому завершується.

6. *Приймач (споживач)* – цільова аудиторія або особа, для якої призначена інформація і яка її інтерпретує.

7. *Відгук* – сукупність реакції одержувача (приймача) повідомлення після ознайомлення з його змістом. Визначені такі основні типи результатів комунікації: зміна в знаннях, установках і поведінці одержувача. Обмін інформацією треба вважати ефективним, якщо одержувач продемонстрував розуміння ідеї, реалізуючи дії, очікувані відправником.

8. *Зворотній зв'язок* – частина відгуку одержувача, що надходить передавачеві. Він розглядається як сигнал, спрямований одержувачем інформації відправникові повідомлення, як підтвердження факту його отримання. Зворотній зв'язок визначає ступінь розуміння або нерозуміння інформації, що міститься у повідомленні.

Отже, комунікація є складним і багатогранним явищем, що становить необхідну умову і фундаментальну основу існування суспільства і природних співтовариств.

Політика здійснюється насамперед в інформаційному просторі. Відома теза «хто володіє інформацією, той володіє світом» сьогодні здобуває найважливіше значення – інформація стає не тільки технологічною основою комунікації, але й субстратом суспільних відносин, зокрема й у політики. Уперше політичну систему як інформаційно-комунікативну систему репрезентував Карл Дойч. Він уважав, «процес керування є процес влади, підставою якого виступає комунікація» [81].

Специфічна роль належить функції політичної комунікації, що забезпечує поширення, передання політичної інформації і між елементами політичної системи, і між політичною системою й навколишнім середовищем. Комунікативну функцію здійснюють партії, групи інтересів, ЗМІ. Нерозвиненість політичної комунікації є однією з важливих причин нижчого ступеня адаптації політичної системи, що призводить до втрати її підтримки в суспільстві і його нестабільності.

Сутнісними властивостями політичної комунікації є такі [209]:

– політична комунікація є *спеціалізованою* – вона існує усередині політичної системи суспільства, покликана забезпечувати її функціонування й впливати на цю систему;

– політична комунікація є *масовою* – вона здійснюється за допомогою засобів масової інформації, включаючи друковані засоби (преса, книги, плакати тощо), електронні засоби (радіо, телебачення, інтернет тощо);

– політична комунікація набуває *публічного соціально значущого характеру*, оскільки політична інформація зачіпає інтереси й окремих суспільних груп, і всього суспільства загалом;

– політична комунікація *спрямована на масову аудиторію*, що, з одного боку, має певну ціннісну орієнтацію, тобто комунікація здатна згуртувати аудиторію навколо загальних цінностей і певних політичних поглядів, а, з іншого – масова аудиторія характеризується соціально-культурною неоднорідністю, що вимагає вивчення і врахування її ціннісних переваг.

Отож політична комунікація становить сукупність процесів інформаційного обміну, передачі політичної інформації, що структурують політичну діяльність і надають їй нового значення.

Політичну комунікацію розуміють як процес передачі і обміну спеціальною політичною інформацією, що циркулює між частинами політичної системи, між політичною і суспільною системами, а також між суспільними групами й індивідами. Одне з найбільш повних тлумачень політичної комунікації дано відомим французьким соціологом-політиком Р. Ж. Шварценбергом. Він визначив це поняття як «процес передачі політичної інформації, за допомогою якого інформація циркулює між різними елементами політичної системи, а також між політичної та соціальної системами. Безперервний процес обміну інформацією здійснюється і між індивідами, і між керівниками і керованими з метою досягнення згоди» [284, с. 306].

Політологічний енциклопедичний словник дає таке визначення комунікації в політиці: «Політична комунікація – повідомлення, передача, бесіда, розмова) процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність і надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів» [199, с. 162].

Аналіз підходів до змісту поняття політичної комунікації дає підстави зробити висновок про те, що *політична комунікація визначається як процес суспільної взаємодії за допомогою повідомлень, змістом яких є державне управління, здійснення влади та політики*. Ця взаємодія відбувається в різних формах: від приватних зустрічей керівників держави до випуску спеціальних інформаційних видань та виступів політиків на сесіях і зібраннях.

Політична комунікація залежить від багатьох чинників і складових частин, найголовнішими з яких є політика та ЗМІ. Для того, щоб повністю зрозуміти поняття політичної комунікації розглянемо парадигми *співвідношення політики та ЗМІ* один до одного [280].

1. *Парадигма розподілу влади*. ЗМІ вважаються четвертою гілкою влади. Відбувається протиставлення ЗМІ, як контролюючої інстанції, до інших трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової. Ця правова теорія була запропонована Дж. Локком, сам термін увів Ш. Монтеск'є. Виконання цієї контролюючої функції допускає економічну незалежність, яка створює між сферою політики та ЗМІК відносини у форматі автономії та певної дистанції.

2. *Парадигма інструменталізації*. Характерним для цієї парадигми є відносини у форматі «залежність–домінування» між політичною системою та ЗМІ. Домінантні відносини ґрунтуються на функції керування однієї системи над іншою. Розрізняють два напрями розвитку цієї парадигми:

– *переважання ЗМІ*. Теза домінування ЗМІ над політичною системою представлена роботами таких дослідників, як Е. Ноель-Нойман, Г. Кепплінгер і Г. Оберрейтер. Хоча двостороння залежність обох систем не заперечується, але одночасно береться до уваги зростаюча сила впливу ЗМІ на політичну систему, особливо телебачення. Зростає залежність політичних інституцій від ЗМІ, які перетворюються на політичну владу, не тільки реагують на політичну систему, а все більше самі діють на політичній арені та безпосередньо сприяють певним суспільним процесам [13];

– *переважання політики*. Аргументом у цьому разі є втрата автономії ЗМІ. Через соціально-економічні проблеми політична система знаходиться стосовно громадян під дуже високим тиском власних повноважень і тому перетворює ЗМІ в засіб впливу і керівництва. До інструменталізації ЗМІ належать: прямий та непрямий

вплив на ЗМІ, створення прес-служб, професіоналізація політичних зв'язків із громадськістю, функціонування переконливих PR-стратегій [14].

3. *Парадигма взаємозалежності та симбіозу.* Ґрунтується на тому, що між медіа-системою та політичною системою є комплексна взаємодія з різносторонніми залежностями та процесами пристосування. Основною моделлю відносин між політичною системою та системою ЗМІ виступають відносини обміну інформації на гласність і навпаки. Політична система залежить від розповсюдження інформації, а ЗМІ, своєю чергою, залежать від політичної системи, яка надає інформацію.

Виділяють три основні *типи політичної комунікації*:

1) *особисті, формальні і неформальні комунікації* – виступи, інтерв'ю, брифінги й інше перших політичних осіб, персональні контакти кандидатів у депутати з виборцями в невимушеній обстановці тощо;

2) *комунікації через організації*, коли контакт із провідними політичними суб'єктами здійснюється за посередництвом політичних партій, громадських організацій, груп тиску тощо;

3) *комунікації через ЗМІ*, роль яких у постіндустріальному суспільстві постійно зростає.

Політичне повідомлення є ключовим аспектом політичної комунікації, оскільки більшу частину політично значущої інформації людина отримує саме завдяки розповсюдженим повідомленням і зовсім не з власного досвіду. За допомогою комунікації передаються такі *політичні повідомлення*:

а) спонукальні (наказ, переконання) для суспільства і його громадян;

б) власне інформативні (реальні або вигадані відомості);

в) фактичні (відомості, пов'язані зі встановленням і підтримкою контакту між суб'єктами політики).

Залежно від того, хто і для кого створюються політичні повідомлення, *розрізняють наступні види політичної комунікації* [138]:

1. *Апаратна* (службова, внутрішня, бюрократична) політична комунікація, орієнтована на спілкування усередині державних або громадських структур. Така комунікація призначена тільки «для посвячених», формальною ознакою відповідних текстів нерідко слугують грифи «секретно», «для службового користування».

Несанкціонований «вітік» такої інформації може бути причиною службового розслідування.

2. *Політична комунікація в публічній політичній діяльності.* Подібна комунікація є формою здійснення професійної і громадської діяльності політичних лідерів і активістів; адресатом виступають найрізноманітніші верстви населення. Найбільш виражені приклади такої діяльності – це передвиборна агітація, парламентські дебати (особливо якщо депутат сподівається, що його виступ стане відомий виборцям), офіційні виступи керівників держави та її структур, розраховані на масову аудиторію.

3. *Політична комунікація, здійснювана журналістами для масової аудиторії;* прикладами можуть слугувати інтерв'ю, аналітична стаття в газеті, написана журналістом, політологом чи політиком (часто за допомогою фахівця зі ЗМІ). Журналісти привертають увагу аудиторії до проблеми, пропонують способи її вирішення, повідомляють про ставлення до неї політичних організацій та їх лідерів, допомагають політикам у вирішенні їхніх завдань. Політично неактивні громадяни сприймають політичну інформацію переважно в тому виді, в якому вона з'являється в ЗМІ.

4. *Політична мовленнєва діяльність «рядових» громадян,* які беруть участь у мітингах, зборах, демонстраціях. Такі комуніканти зазвичай сприймаються як певні представники «народу», виборців, чи груп громадян, пов'язаних професією, віком, місцем проживання та ін.

У політичній комунікації виділяють таку *структуру інформаційно-комунікативних процесів:*

– *семантичний рівень*, головну роль відіграє здатність знакових (знаки, символи, зображення), вербальних (мовних), невербальних (жести, міміка, рухи тіла, діапазон голосу, мова етикету) засобів передачі інформації зберігати (викривляти) сутність повідомлень, забезпечувати їх адекватну інтерпретацію реципієнтами;

– *технічний рівень інформаційно-комунікативних процесів.* Інформаційна діяльність розглядається як функціонування спеціальних організаційних структур, баз даних, мереж і технологій зберігання та передачі інформації. Значення і роль технічних складових визначається їх здатністю передавати інформацію своєчасно, без викривлень і звертаючись до потрібного адресата;

– *інфлуентальний* (від англ. *influence* – вплив) *рівень* розкриває ступінь впливу інформації на людську свідомість. Суб’єкти політики мають керуватися принципом адресності інформації, враховувати особливості аудиторії. Гасла та повідомлення мають бути зорієнтовані на традиції, звичаї, стереотипи масової свідомості, бути адекватними політичним реаліям, запитам суспільства й інтересам людей.

У процесі політичної комунікації виникають психологічні феномени, які є особливими механізмами й ефектами комунікації [209].

Ідентифікація (лат. *identicus* – однаковий, тотожний; лат. *facio* – роблю) – спосіб розуміння людиною іншого індивіда через усвідомлене чи неусвідомлене уподібнення себе його характеристикам. Наслідком ідентифікації є інтроєкція – виокремлення і ототожнення себе з особистістю чи групою, перенесення, запозичення, «вбирання» в себе певних рис об’єкта і проєкція – приписування іншому власних думок і почуттів.

Егоцентризм (лат. *ego* – я/*centrum* – осердя) – зосередженість індивіда тільки на власних інтересах і переживаннях, що спричинює його нездатність зрозуміти іншу людину як суб’єкта комунікативної взаємодії та самодостатню особистість.

Рефлексія (лат. *reflexio* – відображення) – усвідомлення індивідом того, як його сприймають і оцінюють інші індивіди або спільноти комунікативного процесу.

Каузальна атрибуція (лат. *causa* – причина, *attributio* – приписування) – пояснення причин учинків партнера з комунікації шляхом «приписування» йому почуттів, намірів і мотивів поведінки.

Стереотипізація (лат. *stereos* – твердий; грец. *typos* – відбиток, форма) – привнесення в образ партнера з комунікації рис, якими наділяють представників певної соціальної групи, зокрема, професійної, національної, політичної.

Атракція (лат. *attractio* – притягування) – привабливість одного партнера по комунікації для іншого. Формами атракції є симпатія, дружба і кохання.

Емпатія – (грец. *empathia* – співпереживання, співчуття) – осягнення емоційних станів іншої людини; психічний процес, який дає змогу зрозуміти переживання іншої людини (механізм пізнання); дія індивіда, що допомагає йому по-особливому вибудувати

комунікацію (особливий вид уваги до іншої людини); здібність, властивість, здатність проникати в психічний стан іншої людини (характеристика людини, тобто емпатійність).

Для того, щоб стати ефективним механізмом узгодження позицій суб'єктів політичної влади політична комунікація має спрямовуватися на виконання завдань, продиктованих принципами демократичного політичного врядування, за якого всі гілки єдиної державної влади перебувають не в стані конфронтації та перетягування повноважень, а в єдності й чіткості щодо повноважень, які передбачені основним законом країни.

Можна визначити *першочергові завдання, спільні для всіх суб'єктів політичної діяльності*.

По-перше, політичні комунікації, мають бути чітко *спрямованими на інтеграцію суспільства*, пошук і донесення до населення таких суспільно значущих ідей, які були б зрозумілими і прийнятними для більшості українських громадян.

По-друге, важливим завданням комунікаційного впливу всіх, без винятку, центрів ухвалення державно-управлінських рішень має стати *поширення та розповсюдження соціально важливої інформації*.

По-третє, для досягнення результативності здійснюваної політичної комунікації, необхідна *дієва система постійного зв'язку* між центрами прийняття державно-управлінських рішень та авторитетними, впливовими структурами громадянського суспільства, внаслідок чого стане реальною підтримка останніми державно-управлінських рішень.

По-четверте, важливим завданням політичної комунікації суб'єктів політичної влади є *презентація їх діяльності* як інститутів державної влади і впливових, активних учасників політичного процесу.

Комуникативна взаємодія між суб'єктами ухвалення політичних рішень передбачає:

1) взаємний обмін інформацією, а саме – передачу інформації та забезпечення її розуміння всіма учасниками комуникативного процесу;

2) активну взаємодію суб'єктів комунікації, починаючи від оцінки, сприйняття чи не сприйняття інформації і, закінчуючи об'єднанням з метою організації спільної діяльності, у процесі чого формується взаєморозуміння, суперництво чи конкуренція;

3) взаєморозуміння учасників комунікації.

Комунікативну взаємодію між центрами прийняття між суб'єктами політичної комунікації можна розглядати як інформування, взаємовплив, певні взаємовідносини між її учасниками, досягнення порозуміння.

Зміст комунікації між суб'єктами політичної комунікації залежить від мотивів і цілей, визначених ними, знання предмета комунікації, дотримання морально-етичних принципів комунікативної взаємодії та володіння засобами психологічного впливу. Ще Арістотель наголошував на тому, що для успішної комунікації потрібно володіти «здоровим глуздом, справжнім бажанням та істинними моральними рисами».

Основною метою комунікативної взаємодії між суб'єктами політичної комунікації є досягнення взаєморозуміння та організація взаємодії в реалізації завдань єдиної державної політики.

Психологічна готовність до взаємодії у суб'єктів політичної комунікації ґрунтується на трьох основних компонентах.

1. *Мотиваційному* – бажанні спільно працювати, творити, реалізовувати поставлені цілі.

2. *Змістовному* – розумінні, як спільно працювати, спілкуватися задля досягнення тієї чи іншої мети.

3. *Операційному* – готовності до спільної діяльності (наявності для цього необхідних знань, умінь, навичок).

Психологічною передумовою успішної взаємодії суб'єктів політичної комунікації, є їх здатність сприймати один одного як партнерів у творенні державної політики. Цьому сприяють:

- спільність цілей – досягнення суспільного добробуту і зміцнення держави;
- умови, що передбачають співпрацю.

Необхідно зазначити, що *політична комунікативна система ефективна за умови, коли:*

- інформаційне повідомлення дієво впливає на суб'єктів комунікації, їх ціннісні орієнтації, соціальні настанови або знання;
- у повідомленні міститься елемент нового, потенційна можливість його засвоєння;
- унаслідок отриманої в процесі комунікації інформації зменшується наявний стан невизначеності.

Дослідники у сфері комунікацій вважають, що важливо дотримуватися таких *психологічних принципів успішної комунікації*:

- єдність змісту і форми комунікації;
- рівність психологічних позицій учасників комунікації;
- їх відкритість;
- позитивний емоційний клімат у процесі здійснення комунікації.

Для забезпечення сприйняття змісту комунікації необхідно, щоб інформація, яка надходить від суб'єктів політичної комунікації, була спрямована на те, щоб зробити процес комунікації доступним, зрозумілим, прийнятним, емоційно-позитивним. Це можливо за умови *психологічних вимог до змісту політичної комунікації* – простоти, доступності, рівності психологічних позицій, ефективності, відкритості, позитивний емоційний клімат, етика і загальнолюдська мораль [289].

1. *Простота змісту політичної комунікації* – це вміння подати інформацію зрозумілою мовою, логічно, аргументовано, не вдаючись до складних форм і громіздких мовних зворотів. Складність змісту комунікації спричиняє додаткові перешкоди у її сприйнятті.

У цьому контексті рекомендується:

- надавати перевагу коротким реченням, уникаючи водночас у викладі матеріалу «телеграфного стилю»;
- не вживати надмірно складних синтаксичних конструкцій;
- важливу для сприйняття інформацію краще подавати в простому реченні;
- уникати пасивних речень;
- якомога менше в інформаційних текстах використовувати найвищий ступінь порівняння, оскільки тоді інформацію можуть сприймати як перебільшення;
- економно використовувати прикметники (їх надмірність у текстах повідомлень створює враження неприродності).

2. *Доступність політичної комунікації* досягається через подачу її змісту в зрозумілій формі, чітких поняттях, із конкретно визначеними цілями, близькими до потреб учасників комунікації, стимулювання уваги, інтересу, сприйняття. Ускладнення змісту комунікації, нерозуміння партнерами його суті створюють перешкоди для досягнення порозуміння та організації на цій основі взаємодії.

3. *Рівність психологічних позицій учасників комунікативної взаємодії* – наступний психологічний принцип, дотримання якого сприяє досягненню ефективності політичної комунікації й обумовлений двостороннім взаємним характером комунікаційного процесу. Для досягнення психологічної рівності в процесі комунікативної взаємодії пропонується:

- демонструвати щирий інтерес до позицій учасників комунікації, розуміння їх потреб, незалежно від того, яку роль вони виконують – партнерів чи опонентів;

- відмовитися в процесі комунікації від зверхнього, менторсько-повчального тону, наказів і погроз, претензій, іронії й сарказму;

- намагатися поставити себе на місце протилежної сторони, щоб зрозуміти її прагнення, бажання, інтереси;

- уникати зловживань критикою та засудженнями;

- інколи використовувати похвалу, виявляти розуміння й умовну підтримку і партнерів у спілкуванні, й опонентів.

4. *Ефективність змісту політичної комунікації* між суб'єктами політичної комунікації, визначається такими *критеріями*:

а) *корисність*. З позицій впливу інформації на ефективність досягнення мети, результат політичної комунікації може бути оціненим як:

- порожня інформація (її ніяк не можна використати для ухвалення відповідальних рішень);

- негативна інформація (дезінформація);

- позитивна інформація (може бути використана для прийняття відповідальних рішень);

б) *повнота і точність*. Повнота змісту комунікації виявляється через урахування основних чинників, що виникли у визначеній ситуації, глибину висвітлення основних питань. Точність інформації характеризує ступінь наближення фактів, висновків, коментарів, прогнозів до реального стану речей;

в) *достовірність*. Недооцінка або переоцінка різних фактів можуть завдати шкоди всьому процесу комунікації. Важливими умовами дотримання принципу достовірності інформації є:

- правильний добір фактів;

- виділення найважливіших моментів;

- глибоке розуміння проблеми;

г) *своєчасність*. Корисність інформації залежить від того, наскільки вона своєчасна;

д) *чіткість викладу*. Інформаційний матеріал повинен бути викладений просто, доступно, за необхідності – ілюстрований схемами, таблицями, графіками. Якщо інформація не зрозуміла, її не читають, їй не вірять;

е) *переконливість*.

5. Встановленню довіри і безпечності в процесі комунікації сприяє дотримання такого психологічного принципу як *відкритість позицій учасників комунікативної взаємодії*. Він передбачає:

- уважне й поважне ставлення до потреб іншої сторони, визнання за нею права мати власний погляд на ситуацію чи проблему;
- уміння слухати, виявляти щирий інтерес до позиції протилежної сторони.

6. Психологічним принципом, дотримання якого гарантує ефективність і результативність політичної комунікації, є *формування позитивного емоційного клімату*, що забезпечується через:

- дотримання в процесі комунікативної взаємодії правил етики і культури політичного спілкування;
- вияв позитивного ставлення до учасників комунікації;
- уважне й поважне ставлення до партнерів комунікації.

7. *Етика й загальнолюдська мораль* повинні бути визнані всіма суб'єктами прийняття державно-управлінських рішень підвалиною їх взаємодії в процесі здійснення політичної комунікації. У цьому контексті має йтися про дотримання ними кодексу морально-етичних правил, вироблених людством упродовж багатьох століть, зокрема доброзичливості, ввічливості, уважності, самокритичності, чесності й порядності, тактовності, справедливості й об'єктивності в оцінюванні дій і вчинків.

Зміст політичної комунікації суб'єктів прийняття державно-управлінських рішень – це певний обсяг інформації, яка має бути доведена до учасників процесу. Для цього вона повинна мати чітко визначену мету: чи це повідомлення, яке має бути лише сприйняте; чи це інформація, розрахована на зворотну реакцію; чи це спонування до конкретної дії. У кожному з цих випадків зміст спілкування повинен бути заздалегідь підготовленим, продуманим.

Підвищенню ефективності політичної комунікації, за умови їх умілого використання, сприяють різноманітні форми комуніка-

тивного впливу, які використовуються у практиці державного управління, а саме [138]:

– *інформування* – передача інформації (законодавчих актів, наказів, директив, настанов, розпоряджень, доручень тощо). Для того, щоб бути зрозумілою і, найголовніше, дійти до адресата, вона повинна відповідати конкретним правилам: бути чіткою, лаконічною, змістовною, доступною, зрозумілою; за формою подання – коректною і тактовною;

– *пояснення* – широке і всебічне тлумачення інформації з наведенням конкретних даних, роз'яснення з метою полегшення сприйняття інформації. У практиці управлінської діяльності використовують такі різновиди пояснення, як коментар, тлумачення, переказування і спрощення;

– *переконання* – вплив на свідомість, почуття, волю людей з метою формування в них свідомої участі у виконанні поставлених завдань. Основними психологічними засобами переконання є статус і авторитет того, хто переконує;

– *поради і пропозиції* – рекомендації щодо змісту й технології виконання поставлених завдань. Вони дієвіші тоді, коли надходять від людей компетентних.

У процесі політичної комунікації, як і в будь-яких видах спілкування, можливим є виникнення певних перешкод. Йдеться про *комунікаційні труднощі*, що можуть виникнути внаслідок певних причин.

По-перше, недостатнє розуміння з боку учасників комунікаційного процесу важливості тієї чи іншої інформації.

По-друге, недоліки в процесі побудови інформації, що часто виявляється в її неправильному розумінні. Такі ситуації можуть бути спричинені недостатньою переконливістю інформації; відсутністю акцентування на основному; складністю формулювання завдань; неправильною побудовою фраз і невдалим використанням слів, що може призвести до подвійного їх тлумачення; відсутністю конкретних указівок щодо дій тощо.

По-третє, неадекватний психологічний настрій учасників комунікативного процесу (упередженість, негативне ставлення до джерела інформації, наявність певних стереотипів, відсутність зацікавлення тощо).

По-четверте, гнучкість структури комунікативного процесу й можливість переключення інформаційного повідомлення на певному етапі його шляху до споживача.

По-п'яте, недосконалість системи «зворотного зв'язку».

Оптимальними методами подолання таких перешкод є:

- доведення до об'єктів комунікації відповідної інформації з проблеми, яка потребує вирішення (в іншому разі пошук відповідей на поставлені запитання здійснюватиметься в тих джерелах, де достовірна інформація відсутня);

- використання пояснень і обґрунтування інформації, повідомлень; переконання виконавців у необхідності, актуальності, можливості виконання розпоряджень;

- дотримання принципів раціональної побудови інформації (чіткість, послідовність, логічність, простота, конкретність, дієвість);

- урахування соціально-психологічного клімату в установі, організації, суспільстві загалом;

- налагодження дієвого «зворотного зв'язку» для визначення рівня сприйняття інформації та виконання наказів і настанов. Суттєва роль у процесі здійснення політичної комунікації належить владним PR-службам. Організація їх діяльності з метою забезпечення дієвих, ефективних комунікативних зв'язків повинна здійснюватися на основі міжнародно визнаних принципів інформаційної відкритості влади, а саме:

- презумпція доступності інформації (максимальне оприлюднення), інформація про діяльність органів влади підлягає широкому оприлюдненню (за винятком тієї, що обмежена спеціальними нормативно-правовими актами);

- інформаційна відкритість – публікація і обов'язкове розповсюдження суспільно важливих документів, за винятком обґрунтованих обмежень;

- заохочення (стимулювання) відкритості урядових структур;

- обмеження сфери встановлених винятків щодо відмови в отриманні інформації, їх обґрунтування й суворота відповідальності за порушення правил надання потрібної інформації;

- пріоритет «громадського інтересу» – законодавчий захист можливості оприлюднення інформації, навіть якщо вона становить виняток (за наявності для цього достатніх підстав);

– безкоштовність надання інформації органами державної влади (за винятком тих послуг, які не передбачені чинним законодавством або потребують надмірних витрат);

– відкритість засідань органів державної влади та місцевого самоврядування для широкої громадськості.

Інформація про діяльність органів державної влади має також відповідати психологічним вимогам здійснення процесу масової комунікації:

– бути актуальною й оперативною;

– відзначатися достовірністю (на її основі громадяни, зацікавлені організації й установи можуть ухвалити ефективні рішення);

– бути достатньою (повною, всебічною, глибокою);

– за формою подачі відзначатися простотою, чіткістю;

– бути доступною для отримання, спрощеною щодо каналів передачі (безпосередньо від відправника).

Акції і заходи, які можуть бути використані службами зв'язків із громадськістю, повинні, з одного боку, бути різноманітними за формою, з іншого – цілеспрямованими щодо змісту. Їх основне – діяти комплексно, в одному напрямі.

Серед таких форм варто, передусім, назвати:

– спеціальні дні, тижні або навіть виділені конкретні години для інформування суспільства й організації системи «зворотного зв'язку»;

– зустрічі, круглі столи, семінари, зібрання громадськості;

– публічні дебати, тематичні зустрічі;

– звіти про вирішення проблем, публікування статистичних даних;

– оголошення результатів опитувань громадської думки, соціологічних досліджень;

– повідомлення, прес-конференції з нагоди важливих подій у житті та діяльності цих установ, певних посадових осіб;

– участь у громадських заходах;

– публічні слухання з важливих проблем суспільного життя;

– урочисті події, святкування державних, національних і релігійних свят. Це неповний перелік можливих заходів. У кожному конкретному випадку треба виходити з реальних можливостей, доцільності, традицій.

Уважаємо, що *політична комунікація виконує такі функції:*

1. *Структуроутворююча функція* – за допомогою політичної комунікації структуруються політичні процеси, політичне життя, відбувається конструювання політичних, організацій, рухів, всієї політичної системи.

2. *Функція реалізації інтересів державної влади, всіх інших політичних суб'єктів.* Політична комунікація є специфічним засобом, за допомогою якого органи влади здійснюють державну політику, а всі інші політичні суб'єкти вирішують свої програмні та статутні задачі.

3. *Інтегративна функція.* Політико-комунікативні відносини виступають як сполучний чинник, який забезпечує взаємодію й інтеграцію всіх рівнів і сегментів політичної системи, з метою вирішення різних політично значущих проблем задля адаптації, збереження та розвитку політичної системи.

4. *Регулююча функція.* В процесі політичної комунікації відбувається взаємне регулювання діяльності комунікаторів – політичної влади, з одного боку, та суспільства, з іншого. За допомогою комунікації стає можливою демократична взаємодія суспільства і політичної влади.

5. *Інформаційно-експресивна функція* політичної комунікації полягає в інтерпретації політичних подій, фактів, поширенні ідейно-політичних цінностей та знань про політику, політичному інформуванні, а також у вираженні не лише значеннєвої, але й оцінної інформації щодо реалій оточуючої дійсності.

6. *Функція вираження суспільної критики.* Суттєвою функцією політичної комунікації в сучасних демократіях є можливість вираження суспільної критики, доведення її до органів влади і тим самим зниження конфліктних, протестних настроїв у суспільстві.

7. *Функція формування суспільної думки.* Завдяки політико-комунікативним процесам, відбувається формування суспільної (політичної) думки, яка впливає на конкретні політичні рішення. Дуже важливою є можливість комунікативної підсистеми розвивати популярні переконання, погляди і навіть міфи, створюючи символи і лозунги, маневрувати ними з метою підтримки та посилення необхідної легітимності задля ефективного здійснення функцій.

8. Для сьогоднішньої, так званої публічної політики життєво необхідною стає *іміджева функція політичної комунікації*: цілеспрямоване створення певного образу, позитивного іміджу політичних суб'єктів, акторів у процесі комунікації.

9. *Функція трансляції політичної культури*. За допомогою політичної комунікації передаються політичний досвід, знання; вона відтворює норми і цінності, які прийняті в певному суспільстві; відбувається передача соціальної спадщини наступним поколінням – політична соціалізація й адаптація, підготовка громадськості до участі в політиці.

10. Дуже важливою функцією політичної комунікації в сучасному соціумі є досягнення *консенсусу державної влади і суспільства*, соціальної згоди, підтримка внутрішньої рівноваги та стійкості і політичної системи, і соціальної системи загалом. Досягнення консенсусу, соціальної згоди в суспільстві безпосередньо пов'язане з ефективністю політичної комунікації, насамперед – комунікації органів влади.

Необхідно зазначити, що наявні і *негативні тенденції у сфері політичної комунікації*:

- надмірний («зомбувальний») вплив на суспільство, особливо ЗМІ;
- небажане втручання у приватне життя людей та організацій за допомогою застосування ІКТ (наприклад, «хакерство» через Інтернет);
- складність адаптації до середовища інформаційного суспільства;
- небезпека появи і поглиблення розриву між «інформаційною елітою» (людьми, які займаються розробкою інформаційних технологій) та пересічними користувачами.

17.2. Концепції, класифікація та умови політичної комунікації

Є багато теорій комунікації, які пояснюють її природу, головні чинники і особливості розвитку в різні історичні періоди. Можна виділити такі *психологічні теорії політичної масової комунікації* [76].

Владу ЗМІ над аудиторією порівнюють із кулями чи наркотиками, що зумовило відповідну *теорію «шприца»* або *«кулі»*, яка пояснює впливи ЗМІ. Теорія є реакцією на виникнення суспільства ізольованих індивідів, беззахисного перед медійними впливами в умовах урбанізації та індустріалізації.

Теорія атрибуції, предметом якої є механізм, яким люди пояснюють власну поведінку. Це стосується інформації, яку вони використовують, встановлюючи причинні зв'язки, і того, що вони роблять із цією інформацією для відповіді на питання про причини. Зовнішня атрибуція звертає увагу на сили, які перебувають поза контролем людини, і тому вона не відчуває власної відповідальності. Внутрішня атрибуція пов'язує причинність із власне людськими чинниками, які уможливають вибір, а тому і відчуття відповідальності. Назагал люди схильні приписувати свої успіхи внутрішнім чинникам і пояснювати власні невдачі впливом зовнішніх сил. Приклади зовнішньої та внутрішньої атрибуції певної людини виявляються через її самопозиціонування у групі тих осіб, із якими вона пов'язана.

Теорія когнітивного дисонансу стверджує, що люди намагаються узгоджувати власну поведінку з власними поглядами і поглядами інших людей. Під час конфлікту між переконаннями і діями індивід коригує когнітивний компонент для усунення його невідповідності. У прагненні усунути дисонанс може змінюватися поведінка, ставлення чи пошук нових думок стосовно того, що породжує дисонанс.

Теорія використання і задоволення полягає в тому, що кожен член аудиторії на підставі власних особливостей, досвіду відбирає для себе різні повідомлення, у різний спосіб і по-різному на них реагує, оскільки інформація, яка надходить із ЗМІ, є лише одним із багатьох соціальних і психологічних чинників, що визначають вибір споживача. Це означає, що індивідуальні соціальні та психологічні характеристики членів аудиторії зумовлюють вплив ЗМК так само, як і медіаінформація. Тому відбір споживачами програм, фільмів, газет тощо для задоволення певних власних потреб є активним процесом.

Теорія культивування ґрунтується на тому, що люди втягуються в культурне оточення, створене ЗМІ, і не можуть вирватися з-під «культивованого» ними впливу. Ця теорія починається з дослід-

ницької програми проблем медійного насильства, яка має назву «Проект культурних індикаторів». Головне твердження теорії культивуваці полягає в тому, що чим більше часу глядач проводить перед телевізором, тим більше його сприйняття світу наближається до того образу, який він бачить на екрані. Залежно від деяких характеристик телеглядачів ефект культивуваці може бути більше або менше вираженим. Дослідження свідчили, що світогляд споживачів із вищим рівнем освіти менше потрапляє під вплив телереальності. Ключові поняття: телебачення як головний постачальник образів; панівна тенденція; резонанс; взаємодія; комплексні психологічні процеси.

Концепт медійного імперіалізму виражає переконання ідеологів антиколоніалізму, що культурні інституції, поширені по всьому світу Заходом (включно з мас-медіа), продовжують використовуватися в тих країнах, які здобули незалежність, як засіб контролю над громадською думкою, соціальною, економічною і політичною практикою. Обслуговування уряду, як функція ЗМІ, сформульована на противагу функції «сторожового пса» і вільного ринку ідей.

Спіраль мовчання, її суть у тому, що хто не знаходить власної думки в масовій комунікації, той мовчить. Ця теорія пояснює, чому люди не схильні публічно висловлювати власний погляд, приховувати погляди або змінювати свою позицію, коли вони є меншістю у певній групі. Ось головні позиції теорії: спочатку люди намагаються довідатися про домінуючу громадську думку; вони здебільшого готові підлаштуватися під неї; люди бояться залишитися в ізоляції; вони вагаються щодо висловлення поглядів, які віднесуть їх до меншості. Люди розрізняють для себе час, коли можна говорити і коли треба мовчати. Так виникають можливості для маніпуляцій, тому що представленою виявляється лише одна сторона. Як гадає Е. Ноель-Нойман, медіа можуть представити більшість як меншість. Телебачення не лише передає громадську думку, воно створює її.

Теорія фреймінгу. Головне припущення теорії Е. Гофмана свідчить про те, що контекст зумовлює дії, поведінку і мислення людей. Фреймами є когнітивні структури, які скеровують наше сприймання соціальної реальності. Це своєрідні правила гри, які можуть розвиватися. У медіа це принципи відбору – коди наголо-

сів, інтерпретації та презентації. Медійні продюсери зазвичай вживають їх для організації медійних продуктів і дискурсів, вербальних і візуальних. У цьому контексті медійні фрейми дають можливість журналістам новин, наприклад, переробляти й оформлювати велику кількість різноманітної інформації швидко й унормовано. Вони дуже важливі у кодуванні медійних текстів і декодуванні їх аудиторією. Як дослідницька методологія, фреймінговий аналіз вивчає сукупність певних аспектів проблем, зображень, стереотипів, метафор, стилю, композиції тощо, які використовуються для натяку на специфічну відповідь.

Теорія *медійної залежності* стверджує, що більше індивідуум чи населення покладаються на медіа у потребі мати певні відповіді на свої питання, то більшою є їхня залежність від ЗМК. Будь-яка непередбачувана зміна у соціальному оточенні, що тягне за собою переживання, з огляду на важливі для всіх справи, матиме внаслідок посилення цікавості до медіа, яка лише збільшує тривогу.

Пропагандистська модель ґрунтується на тому, що у державах із ринковою економікою медіа не мають свободи, а лише обслуговують панівну еліту. Є п'ять фільтрів, через які проходять новини перед тим, як потрапити до аудиторії. Це власність (інтереси великого капіталу), реклама (головне джерело прибутків), влада (ньюзмейкерство бюрократії), легальний тиск на медіа (судові позови, законопроекти, заяви тощо), антикомунізм (зосередження уваги лише на жертвах ворогів).

Теорія стереотипів. Людина у процесі свого існування спрощує сприйняття навколишньої дійсності через систему стереотипів. Багато в чому це вимушений шлях. Людина за допомогою стереотипів може висловити і отримати уявлення про сутності, з якими ніколи раніше не стикалася. Стереотипізація у мовному спілкуванні існує до спрощення відносин між людьми.

Цікавою для розуміння стимулів звернення аудиторії до медіа-матеріалів є *теорія користі та задоволення* потреб за допомогою мас-медіа. Згідно з нею, аудиторії задовольняють власні потреби залежно від їх інтенсивності. Загалом індивіди отримують деяку користь і заохочення (наприклад, авторитет у власній соціальній групі), звертаючись до певних медіа-засобів. Аудиторія намагається знайти способи найбільш повного задоволення своїх потреб за допомогою медіа-засобів.

Теорія гри. Стосовно медіа її розробив У. Стефенсон. Він уважав, що взаємодія людей із мас-медіа відбувається або у формі суспільного контролю, який виявляється в їхніх внутрішніх переконаннях і цінностях, таких, як релігія, традиції, політичні орієнтири (уявлення медіа або відсутнє, або дуже обмежене), чи у формі конвергентної селективності, коли нові форми поведінки, примхи дають змогу людям існувати поза громадським контролем (насамперед контролем громадської думки) і отримати задоволення. За У. Стефенсоном, люди шукають комунікаційного задоволення, долучаючись до суб'єктивної гри, ситуації, коли вживання медіа-продукту приносить особисте задоволення.

На процес політичної комунікації впливають різноманітні чинники, які мають політичну, психологічну, соціальну тощо суть, тому *психологія політичної комунікації має враховувати* [141; 289]:

1. *Особливості національного життя і національного характеру.* Моделюючи політтехнологічні проекти, варто враховувати особливості національного простору: якою є країна (полінаціональною чи мононаціональною); ознаки, що характеризують найважливіші для досягнення політичного результату національні групи; які національні цінності культивуються тощо.

2. *Особливості соціально-економічного розвитку країни.* Цей чинник має значення і на загальнодержавному рівні (від нього залежить перелік проблем, стан суспільних інститутів і влади тощо), і на регіональному (рівномірний чи нерівномірний розвиток).

3. *Зовнішньополітичну орієнтацію держави.* На виборах різного рівня в Україні головною темою для ідентифікації партії або політика була у недавньому минулому орієнтація на Захід (Європу, США) або Схід (Росію), з огляду на що, політиків умовно поділяли на прозахідних і проросійських.

4. *Політичний режим.* Можливості використання політичних технологій залежать також від політичного режиму: що демократичніший він, то ширшими є можливості для самостійного політичного волевиявлення особистості, а суб'єкти політичного процесу більше розраховують на допомогу політтехнологів. Політичний режим визначає ступінь використання адміністративного ресурсу, доступність каналів інформування, реалізацію громадянами прав і свобод.

5. *Законодавство, що регулює політичну сферу.* Використання багатьох виборчих технологій безпосередньо залежить від норм виборчого законодавства. Наприклад, особливості виборчого законодавства в Україні зосереджують кандидатів на роботу з членами виборчих комісій. Певні можливості відкриває відсутність контролю за витратами учасників кампанії.

6. *Специфічні особливості еліт,* тобто домінуючі типології еліт, рівень їх політичної культури, характер взаємовідносин, рівень впливу на суспільство, механізми рекрутування (елітогенез). Наприклад, відмінність російської й української еліт полягає в тому, що в Україні практично всі елітні групи так чи інакше пов'язані між собою, чого немає в Росії.

7. *Наявність діаспори.* За оцінками експертів, існування численної діаспори є важливим чинником виборчої кампанії. Наприклад, у штаті Каліфорнія (США) мешкає до 70% вихідців із інших держав, що суттєво вплинуло свого часу на губернаторську кампанію А. Шварценеггера, в штабі якого був спеціальний напрям комунікативної роботи з російською діаспорою.

8. *Критерії оцінювання політика.* На основі опитувань у різних країнах виокремлено універсальні якості, за якими оцінюють політика, і на формування яких в очах виборця часто спрямовують комунікацію. Це такі якості, як чесність, доброта, освіченість, професіоналізм, розум, безкорисливість. Звичайно, зазначені якості можуть штучно культивуватися, створюватись міфи, оскільки виборці не мають безпосередньої комунікації із певними політичними лідерами, що внаслідок створює спотворений комунікативний простір.

9. *Географічні умови життя.* Політтехнологи, розробляючи масштабні акції та ситуативні проекти, мають враховувати географічні, кліматичні й інші особливості життя людей у конкретній місцевості, актуальні для них проблеми, сподівання (наприклад, на території, де найгострішою є проблема доріг, найбільше симпатій здобуде політик, який сприятиме їх будівництву).

10. *Соціокультурні, гендерні традиції.* Навіть на сучасному етапі традиції мають важливе значення. Наприклад, у разі формування іміджу політика враховують як побудувати комунікацію з аудиторією, де більше жінок, і, відповідно, з чоловіками.

11. *Релігійний чинник.* Для більшості людей релігійний світогляд є визначальним. Керуючись настановами релігії, яку

сповідують, вони описують свої соціальні ідеали й орієнтири, оцінюють політичні події, формують ставлення до них. Політики обов'язково мають враховувати це, реалізуючи власні цілі, використовувати за потреби засоби тиску, матеріальні заохочення, апелювати до спільних цінностей та інтересів. Політики, дбаючи про зростання своєї популярності, звертаються за благословенням до Церкви. Політичні діячі повинні знати, що за експертними оцінками є суттєві відмінності в психотипах і соціально-політичній поведінці православного (пасивний тип), католика, протестанта (активний тип) і буддиста, мусульманина й інших, що впливає на сприйняття ними інформації. Важливе значення має також взагалі ступінь релігійності населення.

12. *Особливості темпоритму життя дуже важливі у плануванні комунікації.* Швидкість сприйняття й ефективність впливу політичної інформації значною мірою залежать від темпоритму життя народу. В країнах, де цей показник високий, значно швидше можна сформулювати і поліпшити рейтинг політика, а там, де він помірний, потрібно багато часу. Отже, для одних місцевостей готують короткотривалі й динамічні інформаційно-агітаційні відеоматеріали, для інших – триваліші й спокійніші.

13. У боротьбі політиків, політичних партій часто *використовують можливості міфотворчості з метою формування образів героїв, антигероїв, референтних осіб.* Свого часу, наприклад, консультанти намагалися переформатувати імідж Ю. Тимошенко, маючи на меті сформувати асоціацію із княгинею Ольгою, однак ідея не була підтримана.

14. *Мовні особливості.* За оцінками експертів, особливості мови безпосередньо впливають на формування соціологічних анкет, обмежують використання універсальних гасел, реалізацію зашифрованих у них ідей, відкривають широкі можливості для тих, хто вміє ефективно ці особливості використовувати.

15. *Особливості сприйняття кольору.* Для позиціонування політика, політичної сили, проектування індивідуальної і масової реакції на їх символіку важливо враховувати особливості сприйняття кольору, з яким вони ідентифікуються. Адже фірмовий колір чи їх поєднання характеризують політика, партію, блок, і суттєво впливають на сприйняття виборцями.

Розглядаючи технології в контексті комунікації, є сенс звернутися до їх основних класифікацій. Найчастіше до технологій

політичних комунікацій відносять: PR-технології; виборчі технології; технології політичної реклами; технології політичного впливу і маніпулювання; технології формування політичного іміджу; технології міжнародних політичних комунікацій.

Політична комунікація реалізується через різні типи політ-технологій, які класифікуються [76]:

– *залежно від політичного режиму*: демократичні; недемократичні;

– *за рівнем впливу на суспільство*: головні, які стосуються інтересів, дії великих груп або й усього населення країни (опитування громадської думки, референдуми, вибори); другорядні, або специфічні (технології розробки й ухвалення політичних рішень, проведення окремих політичних акцій – зборів, мітингів, маніфестацій, маршів протесту);

– *за спрямованістю*: створення сприятливого для політика порядку денного; змінювання сприйняття діяльності поведінки політиків; внесення потрібних змін у виборче законодавство; розподіл зусиль за конкретними цілями (перемога на виборах, збільшення довіри до політичної сили);

– *за легальністю використання*: «білі», або технології відкритої комунікації, які охоплюють весь інструментарій донесення повідомлень до виборця (діяльність агітаторів, реклама у ЗМІ, масові акції, зустрічі з виборцями тощо); «чорні», або технології закритої комунікації, які включають підкуп виборців, різноманітні способи фальсифікації результатів виборів тощо; «сірі», які не передбачають прямого порушення закону, але суперечать нормам моралі, коректним способам ведення політичної кампанії (присутність на мітингу політика його противників із транспарантами, листівками й іншими матеріалами опозиційного до нього змісту). Звичайно, така діяльність є законною, якщо матеріали не містять наклепу на політика, а його противники не порушують громадського порядку. Громадськість засуджує такі дії, вважаючи їх ігноруванням неписаних правил публічних відносин політиків;

– *за відношенням до виборчої системи*: технології, що реалізують поза виборчою системою (кар'єр-менеджмент, політичний переворот, досягнення домовленостей з елітами); виборчі технології і технології здійснення влади (рішення, акції, проекти, політика влади);

- *за масштабом*: масові та сегментарні;
- *за характером мотивації*: мотивувальні, заохочувальні (пов'язані з обіцянками); погрозливі (використання природних і навіяних страхів);
- *за інформаційними носіями*: друковані; електронні; вербальні та невербальні;
- *за територіальними особливостями*: східні (застосовують у країнах східного типу); західні (використовують у державах європейського типу). В країнах європейського типу універсальною технологією є, наприклад, директ-мейл, що ґрунтується на використанні достовірних баз даних про виборців. У східних країнах ефективніші домовленості зі старійшинами, главами кланів тощо;
- *за етапами застосування*: довиборчі; виборчі; післявиборчі;
- *«за трьома обставинами»*: місце (де застосовується технологія – кафе, чаювання вдома); час (разові, регулярні); спосіб дії (способи впливу на виборців – пасивні, активні, партнерські тощо);
- *за рівнями впровадження*: стандартні політтехнологічні процедури, спрямовані на вирішення типових завдань; творчі політтехнологічні розробки, до яких вдаються за неефективності стандартних процедур.

Зазвичай використання технологій має на меті зміну політичного контексту. В критичних ситуаціях може постати потреба використання нетривіальних рішень, якщо технології, які використовувалися раніше, не забезпечили результату. Більшість політтехнологій спрямовуються на досягнення необхідних результатів у боротьбі за владу (здобуття, розширення).

Ефективність політичної комунікації передбачає: розуміння і сприйняття інформації, зміна поведінки в потрібному напрямі, зміна емоційного стану, покращення продуктивності праці, зменшення витрат часу, фінансів на передання інформації при підвищенні результативності тощо.

У просторі політичних відносин ефективність передбачає різні аспекти взаємин учасників комунікації й механізми її реалізації: оцінку влади суспільством (що вона дає або може дати людям); результативність діяльності влади (характеризується ступенем виконання нею своїх функцій, реалізацією очікувань і вимог громадян), її легітимність (що визначається надіями на її ефективність), затрачені ресурси на реалізацію комунікації.

Іманентна складова ефективності політичної комунікації – це формування певних поглядів, установок, побажань, які влада може реалізувати через взаємодію з громадськістю. З погляду владної еліти, в кінцевому підсумку, під ефективністю політичної комунікації мається на увазі вихід на певні гарантії того, що громадяни будуть поділяти владні рішення, та, загалом, підтримувати їх. У цьому відношенні політична комунікація виступає різновидом політичної технології.

Політична комунікація виступає як смисловий аспект взаємодії суб'єктів політики через обмін інформації в процесі боротьби за владу або її здійснення. Вона пов'язана з цілеспрямованою передачею і виборчим прийомом інформації, без якої неможливий рух політичного процесу. У випадку відсутності ефективної взаємодії, кінцевий результат впливу на суспільство здебільшого виявляється незадовільним.

Резюме

1. Політичні комунікації виходять з самої суті політики, оскільки колективний характер цілей, що реалізуються у політичному впливі, передбачає їх обов'язкове усвідомлення, сприйняття, координацію діяльності різних суб'єктів політичної діяльності.

2. Політична комунікація визначається як процес суспільної взаємодії за допомогою повідомлень, змістом яких є державне управління, здійснення влади та політики.

3. Політичне повідомлення є головним аспектом політичної комунікації. За допомогою комунікації передаються такі політичні повідомлення: спонукальні (наказ, переконання) для суспільства і його громадян; власне інформативні (реальні або вигадані відомості); фактичні (відомості, пов'язані зі встановленням і підтримкою контакту між суб'єктами політики).

4. Для забезпечення сприйняття змісту комунікації необхідно, щоб інформація, яка надходить від суб'єктів політичної комунікації, була спрямована на те, щоб зробити процес комунікації доступним, зрозумілим, прийнятним, емоційно-позитивним. Це

можливо за умови психологічних вимог до змісту політичної комунікації – простоти, доступності, рівності психологічних позицій, ефективність, відкритість, позитивний емоційний клімат, етика і загальнолюдська мораль.

5. Соціально-політичну роль політичної комунікації виконують такі функції: структуроутворювальна, функція реалізації інтересів державної влади, інтегративна, регулююча, інформаційно-експресивна, функція вираження суспільної критики, функція формування суспільної думки, іміджева, трансляції політичної культури, досягнення консенсусу державної влади і суспільства.

6. Є багато теорій комунікації, які пояснюють її суть, головні чинники й особливості розвитку в різні історичні періоди. Можна виділити такі основні теорії політичної масової комунікації: «шприца» або «кулі», атрибуції, когнітивного дисонансу, використання і задоволення, культивуації, медійної гегемонії, спіралі мовчання, фреймінгу, стереотипів тощо.

7. Найчастіше до технологій політичних комунікацій відносять: PR-технології; виборчі технології; технології політичної реклами; технології політичного впливу і маніпулювання; технології формування політичного іміджу; технології міжнародних політичних комунікацій.

8. Ефективність політичної комунікації реалізується у: розумінні і сприйнятті інформації, зміні поведінки в потрібному напрямі, зміні емоційного стану, покращенні продуктивності праці, зменшенні витрат часу, фінансів на передання інформації при підвищенні результативності тощо.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте поняття та етапи комунікації.
2. Розкрийте поняття, типи та рівні політичної комунікації.
3. Охарактеризуйте структуру інформаційно-комунікаційних процесів.
4. Розкрийте психологічні феномени політичної комунікації.
5. Охарактеризуйте комунікативну взаємодію у політичній комунікації.

6. Проаналізуйте психологічні вимоги до змісту політичної комунікації.
7. Розкрийте функції політичної комунікації.
8. Проаналізуйте теорії політичної комунікації.
9. Здійснити класифікацію політичної комунікації
10. Охарактеризуйте умови політичної комунікації.
11. Визначте ефективність політичної комунікації.

План семінарського заняття (2 год)

1. Психологія політичної комунікації.
2. Теоретичні концепції політичної комунікації.
3. Класифікація і ефективність політичної комунікації.

Теми рефератів

1. Історія комунікації як політико-психологічного феномена.
2. Політична комунікація як система діяльності.
3. Психологічні вимоги до змісту політичної комунікації.
4. Основні теорії політичної комунікації.

Рекомендована література

1. Ганжуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації / Ю. Ганжуров. – К.: Україна, 2007. – 352 с.
2. Грачов М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития / М. Н. Грачов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://read.virmk.ru/g/GRACHEV/index.htm>
3. Денисюк С. Г. Конспект лекцій з дисципліни «Комунікологія» / С. Г. Денисюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lektsii.org/5-6747.html>
4. Дойч К. Нервы управления. Модель политической коммуникации / К. Дойч. – М.: ЮНИТИ, 1993. – 186 с.

5. Кедик В. С. Інтернет-медіа в комунікативному середовищі політичної системи України / В. С. Кедик // Гілея. – 2012. – № 6. – С. 655–659.

6. Кудрявченко Н. А. Политическая коммуникация и власть / Н. Кудрявченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vevivi.ru/best/Politicheskaya-kommunikatsiya-i-vlast-ref56668.html>

7. Морарь М. В. Політична комунікація в іміджмейкерстві партійного лідера / М. В. Морарь // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 81. – С. 329–333 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2014_81_82.pdf

8. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студ. вузів / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; упоряд. В. П. Горбатенко, А. Г. Сапиркін; ред. Ю. С. Шемчушенко, В. Д. Бабкін. – К.: Генеза, 1997. – 395 с.

9. Почобцов Г. Сучасні інформаційні війни / Г. Почобцов. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 497 с.

10. Чорна Н. В. Тенденції в розвитку політичної комунікації в інформаційному суспільстві / Н. В. Чорна, Т. Г. Авксентьєва // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 88. – С.46–52.

11. Шиманова О. Теоретичні основи дослідження політичної комунікації / О. Шиманова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25344/30-shimanova.pdf?sequence=1>

12. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология: в 3 ч. / Р.-Ж. Шванцерберг. – М., 1992. – 180 с.

Тести

1. Яке із зазначених визначень не відображає суть комунікації?

- а) комунікація як передача інформації, ідей, емоцій, вмінь;*
- б) комунікація як порозуміння між людьми;*
- в) процес самоаналізу, самокорекції;*
- г) вплив за допомогою мови і знаків.*

2. Яке з положень найбільш змістовно відображає суть політичної комунікації:

- а) політична комунікація є спеціалізованою;*
- б) політична комунікація є масовою;*
- в) процес суспільної взаємодії за допомогою повідомлень щодо державного управління, здійснення влади і політики;*
- г) має публічний характер, зачіпає інтереси індивідів, соціальних груп, суспільства.*

3. Яке з указаних положень не відноситься до періодизації розвитку комунікації?

- а) сучасна аудіовізуальна комунікація;*
- б) період усної комунікації;*
- в) комунікація за допомогою листування;*
- г) період писемної комунікації.*

4. Яке із положень не відноситься до окремого елемента процесу комунікації?

- а) відправник;*
- б) кодування;*
- в) повідомлення;*
- г) подолання комунікативних перешкод.*

5. Яке із зазначених положень не відноситься до окремого типу політичної комунікації?

- а) комунікації через плітки, чутки;*
- б) особисті, формальні і неформальні комунікації;*
- в) комунікації через організації;*
- г) комунікації через ЗМІ.*

6. Яке з указаних положень не відноситься до основних принципів політичної комунікації?

- а) пріоритетність якостей і цінностей культури;*
- б) відповідність і наближеність до культури суспільства, соціальної групи;*
- в) урахування морально-етичних норм;*
- г) пріоритетність окремих громадян, організації щодо отримання інформації.*

7. Яке з положень не відноситься до психологічних принципів успішної політичної комунікації?

- а) єдність змісту і форми комунікації;*
- б) рівність психологічних позицій учасників комунікації;*
- в) формування позитивного емоційного клімату в процесі здійснення комунікації;*
- г) непрозорість, закритість позицій учасників комунікативного процесу.*

8. Яке із зазначених положень не відноситься до критеріїв ефективності політичної комунікації?

- а) корисність і своєчасність;*
- б) повнота і точність;*

в) чіткість викладу і переконливість;

г) перекручення інформації.

9. Політична комунікативна система неефективна за такою психологічною умовою:

а) інформаційне повідомлення дієво впливає на суб'єктів комунікації;

б) інформація вводить у стан невизначеності, тривоги, емоційного збудження;

в) у повідомленні міститься елемент нового, потенційна можливість його засвоєння;

г) отримана в процесі комунікації інформація зменшує наявний стан невизначеності.

10. Положення про те, що люди втягуються в культурне оточення, створене ЗМІ, і не можуть вирватися з їх впливу, є сутністю:

а) теорії використання і задоволення;

б) теорії когнітивного дисонансу;

в) теорії культивуації;

г) теорії атрибуції.

11. Положення про те, якщо індивід не знаходить власної думки у масовій комунікації, він не схильний публічно висловлювати свій погляд, приховує його, є сутністю:

а) недійного імперіалізму;

б) теорії фреймінгу;

в) спіралі мовчання;

г) теорії медійної залежності.

12. Положення про те що, чим більше індивідумів чи населення покладаються на медіа у потребі мати певні відповіді на свої питання, тим більшою є їхня залежність від ЗМК, є сутністю:

а) теорії стереотипів;

б) пропагандистської моделі;

в) теорії гри;

г) теорії медійної залежності.

13. Класифікація політичної комунікації на демократичні та недемократичні відповідає критерію:

а) залежності від політичного режиму;

б) рівнем впливу на суспільство;

в) спрямованістю;

г) легальністю використання.

14. Яке з положень не представляє ефективність політичної комунікації?

- а) розуміння і сприйняття інформації;*
- б) додаткові витрати на комунікацію;*
- в) зміна поведінки у потрібному напрямі;*
- г) зміна емоційного стану.*

15. Чи всі із зазначених положень відносяться до негативних тенденцій політичної комунікацій?

- а) надмірний вплив на суспільство;*
- б) небажане втручання у приватне життя людей;*
- в) небезпека поглиблення розриву між інформаційною елітою і пересічними громадянами;*
- г) поширення комунікативної культури.*

Розділ 18

ПРИКЛАДНА ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття політичної реклами, її сутність, психологічні особливості та завдання;
- проаналізувати вимоги законодавства до політичної реклами;
- прокласифікувати політичну рекламу;
- розкрити політичну рекламу як систему комунікативного впливу;
- охарактеризувати функції політичної реклами;
- розкрити суть політичних прийомів у політиці таких, як блеф, шантаж, мімікрія, змова, інтрига, психологічного забезпечення переговорів, створення коаліцій, політичних міфів;
- розкрити суть і особливості психологічної війни;
- охарактеризувати психологічні аспекти сучасних гібридних війн.

18.1. Психологічні прийоми у політичній діяльності

18.2. Психологія політичної реклами

Важливе місце в політичній діяльності займають психологічні методи і прийоми, що використовують політики в політичній практиці. Це тактика боротьби за владу, яка передбачає наявність особливої психологічної інтуїції, величезного політичного досвіду, майстерності та точних знань про те, як зробити цю боротьбу ефективною з психологічного погляду.

До ефективних засобів активної психологічної дії на людську психіку відноситься і політична реклама. За своєю політико-психологічною суттю це складна сукупність образів, віртуальних уявлень, створюваних для того, щоб скорегувати свідомість і несві-

доме в потрібний напрям та внаслідок цього викликати бажані дії. Інформуючи і стимулюючи певні емоції, політична реклама регулює (переважно мобілізує) політичну поведінку.

18.1. Психологічні прийоми у політичній діяльності

Боротьба за владу передбачає від політичних суб'єктів доброго знання і професійного застосування відповідних психологічних технологій та прийомів. Проаналізуємо політичні дії, що ґрунтуються на прикладному використанні психології за В. Д. Ольшанським [7].

Психологічне забезпечення переговорів. Переговори – це процес обговорення двома або більше сторонами проблем, що представляють взаємний інтерес, з метою пошуку способів їх вирішення.

Головне призначення переговорів – вирішення суперечок і організація співпраці. Іноді переговори використовуються для інших цілей, не пов'язаних з вирішенням проблем: для відвернення уваги партнера, пропаганди власних поглядів, зондування позицій та ін.

У переговорах виділяють змістовний аспект, пов'язаний з тим, що саме підлягає обговоренню і процесуальний – зі закономірностями переговорного процесу, стратегією і тактикою учасників переговорів. Це спільна діяльність, яка передбачає необхідність врахування інтересів партнера, особливостей сприйняття ним проблем.

Сфери збігу і невідповідності інтересів залежать від конкретної ситуації, вони присутні у будь-яких переговорах. У разі повного збігу інтересів учасників, а також наявності розуміння способів досягнення мети обговорення не потрібне. У такому разі сторони відразу переходять до сумісних дій. У разі повної розбіжності інтересів спостерігаються конкуренція, змагання, протиставлення, конфронтація і, нарешті, війни. Є цікаве правило: збіг інтересів робить переговори можливими, а їх розбіжність спонукає до переговорів.

Інтереси учасників переговорів необхідно відрізняти від їх позицій і переговорних концепцій. Позиції на переговорах – це те,

як сторони сформулювали і представили власні інтереси. Позиції можуть значно змінюватися в процесі переговорів. Менш мінливий елемент – переговорна концепція, яка представляє загальний підхід до переговорів.

Наявні два основні типи рішень, переговорів. Перший – компромісне рішення, в разі якого сторони роблять поступки, з окремих питань, або пов'язують їх. Другий – знаходить принципово нове рішення, а учасники вирішують суперечності способом включення проблеми в ширший контекст.

У структурі переговорного процесу виділяють три основні стадії: підготовка до переговорів, їх проведення, аналіз результатів і виконання досягнутих домовленостей. Стадія проведення переговорів припускає низку етапів: взаємного уточнення позицій, інтересів, поглядів; обговорення можливих підходів до вирішення проблеми; узгодження інтересів. Етапи ведення переговорів реалізуються через способи подання позиції і різні тактичні прийоми.

Створення коаліції – (лат. *coalescere* – об'єднуватися). Це поняття означає: по-перше, політичний і військовий союз двох і більше держав проти загального супротивника. По-друге, угоду вироблену політичними партіями або громадськими діячами для здійснення спільних дій.

Із психологічного погляду, в основі будь-якої коаліції є декілька чинників. По-перше, це усвідомлення дефіциту власних ресурсів і бажання скористатися чужими для досягнення своєї мети; по-друге, наявність загального ворога, загальної небезпеки; по-третє, готовність не зважати на наявні розбіжності та суперечності з потенційним партнером з коаліції, з огляду на важливість першого і другого чинників.

Основними типами коаліції у внутрішньополітичному житті є: «коаліція меншості», «мінімальна виграшна коаліція» і «надвелика коаліція».

Коаліція меншості сприяє виникненню особливого, «консультативного» лідерства, оскільки для отримання підтримки, зазвичай необхідно проводити консультації за межами коаліції. Мінімальна виграшна коаліція веде до появи лідера-гегемона, який домінує у всіх сферах, де ухвалюється рішення. У надвеликій коаліції стиль лідера має компромісний характер, оскільки йому постійно доводиться досягати консенсусу і примиряти конфліктуючі інтереси усередині коаліції.

У внутрішньополітичній сфері в процесі і внаслідок формування коаліцій можуть виникати різні політичні угруповання. Ці процеси також мають власну, зазвичай приховану, політико-психологічну основу.

Політичні угруповання і їх взаємодія. Поняття «угруповання» в політиці використовується в трьох значеннях:

– це взаємодія двох або більше різнорідних центрів політичної діяльності на основі угод демонстративно загального характеру;

– взаємодія на основі таємної змови, ретельно приховуваної від громадськості та яка не має характер формальної угоди або союзу;

– це узгоджені або сумісні акції на основі тимчасового збігу інтересів.

Угруповання діляться на демонстративні, таємні та тимчасові. Вирішальним чинником є наявність загальних позитивних інтересів – тільки на їх основі можлива спільна діяльність. За певних умов (взаємна потреба учасників один в одному, необхідність об'єднатися перед загальною небезпекою й інше) вони можуть перетворюватися на відносно стійкі коаліції і без позитивних загальних інтересів. У такому разі об'єднує ситуація і негативні загальні інтереси – та сама загальна небезпека, що представляє загрозу для реалізації інтересів.

До порівняно довготривалих відносяться опозиційні, особливо відверто антиурядові угруповання. Це політичні або військово-політичні об'єднання груп, партій, рухів, військових формувань, що ставлять за мету повалення уряду за допомогою сили, або примушення офіційної влади до виконання певних вимог. Зазвичай такі угруповання виникають і діють в умовах фактичної громадянської війни або революції. Вони орієнтуються переважно на нелегальні засоби боротьби, що включають терор і психологічну війну в найбільш жорстких формах.

Політична інтрига. Поняття «інтрига» походить від французького слова *intrigue* і більш раннього латинського *intrico*, *intricare*, має такі значення. По-перше, це приховані, переважно непристойні, підступні вчинки для досягнення чого-небудь. По-друге, психологічний спосіб побудови фабули, сюжету, схеми розвитку подій за допомогою складних перипетій дії, переплетення і зіткнення інте-

ресів персонажів, особливостей обставин, що забезпечують її динамічний розвиток. По-третє, любовні відносини, любовний зв'язок. Вони зустрічаються в контексті сучасного політичного життя і наповнені значним психологічним змістом.

Політична інтрига – складний, заплутаний, інколи загадковий збіг обставин, що веде до несподіваних, погано прогнозованих, буденною свідомістю, наслідків. Ззовні, політична інтрига є поєднанням у часі й просторі декількох різно порядкових політичних подій та процесів, що створюють якісно новий напрям розвитку політичній ситуації. Внутрішньо, з погляду її механізмів, інтрига є наслідком цілеспрямованих зусиль, політико-психологічної гри політичних сил і/або окремих політичних діячів, що ведуть розвиток ситуації до потрібних результатів в умовах створення видимості начебто її спонтанного, несподіваного, мимовільного розвитку. Інтрига може бути і наслідком випадкового збігу обставин – у такому разі її наслідками можуть скористатися найнесподіваніші сили й особи.

Цілеспрямована інтрига охоплює три компоненти. По-перше, це зав'язка – поява задуму, мети, ідеї інтриги. По-друге, кульмінація – виникнення критичної ситуації, що поєднує максимум заплутаності, таємничості, й, одночасно, підготовки умов для досягнення поставленої мети. По-третє, розв'язання – досягнення ініціаторами мети інтриги, прихованої від більшості.

За часом протікання і внутрішнього динамізму інтриги поділяються на швидкоплинні (наприклад, переслідуючи цілі фізичного усунення того або іншого політичного персонажа або навіть політичної сили – це змова) і довгострокові, латентні, спрямовані на поступове витіснення тих, хто перешкоджає реалізації інтриги (наприклад, цілеспрямоване і поетапне ослаблення впливу та підлив авторитету політичних опонентів).

Щодо цілей, що переслідуються, виділяються інтриги, спрямовані на особистість і соціально-політичні. До першої групи відносяться ті, що мають за мету фізичну ліквідацію окремого політичного персонажа; усунення його від влади; політичну дискредитацію і морально-етичну компрометацію. До другої групи – інтриги, що ставлять завдання фізичного або символічного усунення і компрометації не окремого діяча, а певної групи, незалежно від її розмірів (розстрілу «групи змовників» або усунення представників

правлячої династії до ліквідації цілої соціальної верстви – наприклад, «куркульства як класу»).

Політична змова. Поняття політичної змови означає *таємну угоду (домовленість, змова) декількох осіб, що виступають від себе особисто або як лідери політичних сил, про сумісні дії проти кого-небудь або чого-небудь для досягнення певної політичної мети.*

Змова – особливий різновид інтриги, що відрізняється максимальною конспіративністю і деструктивністю. Змова завжди направлена «проти», а не «за». Для того, щоб бути успішною, таємна угода повинна бути нечисленною за складом учасників. Тому, вирази типу «змова реакційних сил» мають не аналітичний, а суто образний, пропагандистсько-ідеологічний характер.

Здебільшого відомі змови (механізми найуспішніших до цього часу залишаються таємними), що відбулися в історії, мають індивідуально спрямований характер і націлені проти конкретних носіїв влади. Змови, що спрямовані не проти персони, а проти якоїсь ідеї або системи загалом – зазнавали поразки. Для реалізації подібних масштабних цілей потрібне інша кількість учасників. Змова відрізняється вимогою максимальної відповідності обмеженого числа учасників і локальності мети.

Реальна змова – один з ефективних засобів боротьби за владу і вплив у політиці. Історично перші змови були орієнтовані на фізичне усунення політичного супротивника, що кардинально вирішувало проблему. Згодом, із демократизацією та гуманізацією політики, замість фізичного усунення достатнім стало політичне відчуження опонента. Домінуючими цілями стали заслання і відставка. Хоча вони використовувалися і раніше, але, переважно, проти другорядних політичних діячів.

Пом'якшення цілей і методів змови спричинили до зміни функціональних ролей його учасників. Традиційно доволі чітку структуру учасників складала три групи осіб: 1) максимально зацікавлені ідейні натхненники, які набували найбільшої вигоди у разі успіху; 2) організатори-розробники серед їх прихильників і помічників; 3) безпосередні виконавці, які зазвичай, необізнані про структуру змови, свою справжню роль і мало чого отримували у разі успіху. Згодом жорсткі функціональні відмінності зникають.

Політична мімікрія (від англ. *mimicry* – наслідування). Донедавна мімікрією вважалось «безпринципне пристосування» до

навколишнього соціально-політичного середовища і умов життя заради досягнення певних вигод. У політичній мімікрії і, особливо, в хамелеонстві дорікали представникам панівних класів і верств, які після революцій співпрацювали зі силами, що перемогли, приховуючи власне соціальне походження. У пропагандистському, політико-ідеологічному сенсі, звинувачення в політичній мімікрії типові для поляризованого, внутрішньо конфронтаційного суспільства, що знаходиться на етапі запеклої політичної боротьби.

Політична мімікрія означає складний комплекс захисних заходів і пристосувань соціально-політичного характеру, що дають змогу вижити та зберегтися тим соціальним групам, силам і верствам, для яких у суспільстві виникли нестерпні умови життя і діяльності. Це вимушений засіб самозахисту в кризових ситуаціях.

Окрім політичного, важливий психологічний ракурс розгляду мімікрії як тактичного уміння тих або інших політичних діячів, сил, партій і рухів міняти своє ідеологічне забарвлення, маскуючись під виразників інтересів тієї або іншої соціальної верстви. Класичним прикладом цього був бурхливий успіх націонал-соціалістів Німеччини на початку 1930-х років, які успішно здійснили мімікрію під борців за справу соціалізму, інтереси робочого класу і всіх трудящих.

Психологія мімікрії у практичній політиці виявляється на трьох рівнях: окремого індивіда, малої групи і соціально-політичної організації. У першому випадку говорять про мімікрію конкретного політичного діяча. Так, Наполеон Бонапарт, перш ніж проголосити себе імператором і засновником нової монархічної династії, представлявся як лютий захисник антимонархічної революції.

У другому випадку є мімікрія невеликої групи людей, що прийшли до влади ради реалізації власних, переважно корисливих інтересів (наприклад, військова хунта, що здійснила насильницький антиконституційний переворот), представляючи себе поборниками інтересів усього народу.

У третьому випадку йдеться про політичну організацію, партію або соціально-політичний рух, що використовують прийоми політичної мімікрії для завоювання масової підтримки, «мандата довіри» для реалізації власних цілей.

Найпоширенішим прийомом політичної мімікрії у сучасній політичній практиці є демонстративний популізм. Це пропаганди-

стська риторика і політичні жести, спрямовані на популістські обіцянки виконати очікування населення, на будь-які, зазвичай нереальні обіцянки в процесі передвиборних кампаній.

Провокація (від лат. *provocatio* – виклик) – підбурювання, спонука окремих осіб, груп, організацій і навіть мас до дії, що спричиняють складні наслідки для них. Іноді – зрадницькі дії, виконані агентами поліції або спецслужб, спрямовані на дискредитацію тих або інших осіб, груп, організацій, партій. Психологічний сенс провокації в тому, що вона є засобом дії на свідомість і поведінку людей, спонукаючи їх до ухвалення вигідних провокаторові рішень.

Містифікація (від грец. *mystes* – присвячений, такий, що знає таїнства, і лат. *facere* – робити) – вигадка, витівка з метою ввести кого-небудь (читачів, публіку тощо) в оману жартома або зі злісним наміром.

Політична містифікація передбачає свідомі дії спрямовані відповідним суб'єктом політики для введення в оману, приховування власних політичних цілей та управління громадською думкою.

Політична містифікація є одним із найдавніших засобів боротьби за владу, політики загалом. Можна виділити такі прийоми політичних містифікацій:

- повідомлення про відмову від досягнення цілей та вирішення завдань, робота над якими насправді продовжується, але в прихованій формі;
- цілеспрямоване поширення недостовірної інформації з тією або іншою політичною/соціальною метою;
- використання політичної поведінки, яка відволікає або вводить суперника в оману;
- поширення інформації скандального характеру або проведення ефектних політичних акцій з метою відвертання уваги суспільства від невідповідної політичної ситуації;
- свідоме замовчування важливої/головної частини інформації.

Серйозну військово-політичну містифікацію провело керівництво Японії напередодні агресії проти США в Другій світовій війні: зображаючи підготовку до війни проти СРСР, вона змогла підготувати атаку на Пірл-Харбор.

Блеф (від англ. *bluff* – обман, залякування) – поняття, що прийшло з карткової гри (покеру), *позначає прагнення політика*

або політичних сил, угруповань, партій продемонструвати більшу силу або вплив порівняно з тим, що є і внаслідок чого добитися максимальних вигод.

Поняття має оцінний характер і уживається в метафоричному сенсі. Проте в політичній психології є практика розробки стратегій блефу як засобу політичної дії. На відміну від банального обману або складнішої за структурою провокації, блеф характеризується високим ступенем переконаності (щирості) того, що використовує певний прийом у правоті та «відвертістю» потрібного результату. Технологічно блеф охоплює перебільшення власних можливостей, демонстрацію віри у вірогідність їх примноження і шантажу цими потенційними можливостями, використання особливого типу риторики «вихваляння».

Шантаж – отримання певних вигод через загрозу викриття, розповсюдження відомостей, компрометуючих жертву шантажу. Відомості можуть бути справжніми або вигаданими – це не має значення. Психологічно в основі шантажу є нагнітання психічного напруження, тривожності, страху в жертви, які згодом спонукають її полегшити свій стан, виконавши вимоги шантажиста. Шантаж формує потребу в редукції напруження, але не дає йому зникнути: загроза є, але не реалізується (феномен «домоклов меч»). Принцип шантажу: загроза страшніше ніж її виконання. Шантаж близький до політичної провокації. Якщо ж відомості, які погрожує розголосити шантажист, не відповідають дійсності, це близько до блефу.

Психологічна війна – цілеспрямоване та планомірне використання політичними опонентами психологічних й інших засобів (пропагандистських, дипломатичних, військових, економічних, політичних й інших) для прямої або непрямої дії на думки, настрої, відчуття і, як наслідок, на поведінку супротивника з метою змусити його діяти в потрібних для них напрямках [142].

Психологічна війна як реальний політико-психологічний процес спрямована на піддрив масової соціальної основи політичних опонентів, на руйнування упевненості в правоті і здійсненності їх ідей, на ослаблення психологічної стійкості, морального духу, політичною, соціальною й іншою активністю мас, що знаходяться під впливом опонентів. Кінцевою метою психологічної війни є поворот масової свідомості та настроїв від задоволеності та готовності підтримувати опонентів до незадоволеності та деструктивних

дій. Досягнення такої мети може виражатися в різних формах: від підготовки і провокації масових виступів заради повалення політичного режиму до ініціювання інтересу до альтернативних політичних й ідеологічних конструкцій.

На практиці, «психологічна війна» означає перенесення ідейно-політичної боротьби зі сфери теоретичної свідомості у сферу повсякденної свідомості. Звертаються не до наукових доводів і логічних аргументів, не до розуму й фактів, а до ірраціональних явищ, до яких відносяться відчуття соціальної і національної гордості, державні амбіції, інстинкти соціального та національного самозбереження й ін. З ними пов'язані расові, національні забобони й упередження традиційно-історичного характеру.

Гібридна війна – це суміш легальності міждержавного конфлікту з фанатизмом і люття партизанської війни. В таких конфліктах держави, підтримані ними бойовики і терористи будуть використовувати переваги сучасного озброєння, систем зв'язку, кіберзлочинності, інформаційної пропаганди і масового насилля проти цивільних. М. Требін одним із перших українських дослідників визначає гібридну війну, як: *«Комбінацію з партизанської і громадянської війни, заколоту і тероризму, головними дійовими особами яких є нерегулярні військові формування, бойовики, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, спецслужби іноземних держав, приватні військові компанії, військові контингенти міжнародних організацій»* [267].

Для більшості з указаних суб'єктів насилля характерна недисциплінованість, прагнення до збагачення, індивідуалізм, зневага до правил війни і використання насилля проти цивільних громадян. Це дає змогу державам зняти з себе відповідальність за військове втручання, порушення норм міжнародного права і підтримку нерегулярних військових формувань. У схожих термінологічних межах таке явище аналізують експерти українського Центру суспільних відносин, коли визначають гібридну війну, як сукупність підготовлених і оперативно реалізованих державою дій військового, дипломатичного, інформаційного, економічного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей.

Гібридна війна – війна з поєднанням принципово різних типів і способів ведення війни, які скоординовано задля досягнення спільних цілей. Характерними елементами гібридної війни є використання:

- класичних прийомів ведення війни (збройні сили, техніка, уніформа);
- нерегулярних збройних формувань (повстанці, терористи, партизани);
- інформаційної, кібернетичної та економічної сфер.

До особливостей гібридних воєн відносяться: початок агресії без офіційного оголошення війни, приховування країною-агресором своєї участі у конфлікті; використання нерегулярних збройних формувань; нехтування агресором міжнародних норм ведення бойових дій, домовленостей та угод; комплекс заходів політичного й економічного тиску; широкий та розгалужений апарат пропаганди та контрпропаганди з різноманітних методів інформаційно-психологічного впливу (інспірування ЗМІ, дискредитація органів влади противника, диверсифікація громадської думки, маніпулювання на високому політичному рівні, побудова агентури впливу, проведення спеціальних інформаційних операцій та акцій інформаційно-психологічного впливу, дезінформування, способи подання інформації та ін.); протистояння у кіберпросторі.

Проведення аналізу гібридної війни, яку здійснює РФ у межах довготривалої інформаційної кампанії проти України, дає змогу виокремити *основні напрями та методи здійснення заходів, що зачіпають основні сфери національної безпеки України та становлять загрозу національним інтересам:*

1) *зовнішньополітичній сфері* – перешкоджання євроінтеграції України у спосіб формування упередженого ставлення світової спільноти до української влади, поширення недостовірної, неповної та спотвореної інформації про Україну, висловлювання недоцільності євроінтеграції України;

2) *внутрішньополітичній сфері* – формування образу ворога – українця серед російськомовних громадян України та росіян, а також спроби формування упередженого ставлення світової спільноти до патріотичних рухів в Україні через поширення викривленої, недостовірної та упередженої інформації щодо становища в Україні росіян й інших етнічних груп, статусу російської мови;

3) *сфері державної безпеки* – посягання на державний суверенітет і територіальну цілісність України через порушення питань про приналежність АР Крим (відбувалося впродовж усіх років

незалежності), наразі – про доцільність федералізації України та формування «Новоросії» на Сході України;

4) *воєнній сфері* – витіснення України зі світового ринку зброї через поширення недостовірної інформації щодо участі України у незаконному розповсюдженні зброї, оборонних технологій та низької якості української військової техніки тощо; нині – формування негативної громадської думки серед української та світової спільнот про дії Збройних сил України на Сході України через поширення недостовірної інформації про застосування військовими зброї проти мирного населення;

5) *економічній сфері* – витіснення України зі світового та російського ринків через розповсюдження недостовірної інформації про якість окремих груп товарів або низький рівень наукових розробок у певних галузях; перешкоджання реалізації та дискредитація здійснених заходів Україною щодо зниження енергетичної залежності від РФ, зокрема завдяки маніпулюванню інформацією щодо цін на енергоносії;

6) *соціальної та гуманітарній сферах* – протидія переосмисленню соціальної та гуманітарній сферах – протидія переосмисленню власної історичної спадщини, нівелювання українських культурних цінностей і формування проросійських настроїв у суспільстві через поширення міфу про спільний «русский мир», заперечення існування окремої від росіян української нації з власною мовою, культурою та історією, ставлення під сумнів права української нації на самовизначення й утворення національної держави.

Проте якщо донедавна негативні інформаційно-психологічні впливи використовувалися РФ як допоміжний засіб для досягнення економічних, політичних чи інших зисків, то наразі, в умовах неоголошеної гібридної війни, яку веде РФ проти нашої держави, інформаційна зброя використовується так само, як і справжня зброя. У цій війні нового типу ставка робиться на формування «правильного» з погляду агресора образу жертви в цій війні та використання цивільного населення для нагнітання масової істерії та спротиву законній владі.

Унаслідок розвитку глобального інформаційного простору інформаційне протиборство в контексті ведення гібридної війни утверджується як основний вид боротьби за сфери впливу, ресурси, влади, «мізки» людей та інші інтереси.

Політичний міф – феномен колективної психіки, в основі якого є штучно створене узагальнене, спрощене, контрастне уявлення про дійсність, що неадекватно інтерпретує суспільні процеси, поєднуючи реальність із вигадками, містикою, фантазіями.

Саме міф диктує людям правила соціально-політичної поведінки, зумовлює систему ціннісних орієнтацій, полегшує переживання стресів, що породжується критичним станом суспільства, соціальної групи, індивіда.

Сучасному політичному міфотворенню притаманні такі головні атрибути [282]:

- формування узагальненого спрощеного контрастного уявлення про політичну дійсність («чорне-біле», «герой-злочий», «наші-вороги» тощо;

- створення паралельної віртуальної реальності, яка б приваблювала об'єкт маніпулювання своєю зручністю, простотою, зрозумілістю; розкривала перспективи, дарувала шанс, надію, сподівання на легкі та прості способи реалізації планів і досягнення ідеалів;

- нав'язування ілюзії простого пояснення всіх суспільних проблем, суперечностей, а на цій основі забезпечення потенційному споживачеві політичної інформації комфортності та захищеності існування;

- імплантація у міф елементів дива, чудес, відхилення від норм повсякденності з метою стимулювання принципової відмови від перевірки достовірності, тобто відповідності міфу реаліям;

- підтримка за рахунок гри на емоціях і переживаннях сліпої віри у міф, що з одного боку, блокує критичне мислення, з іншого – виступає своєрідним каталізатором неадекватної інтерпретації політичних процесів на основі поєднання реальності з вигадками, містикою, фантазіями;

- включення у розкрутку міфу широких кіл громадськості з метою тиражування і збагачення міфу деталями;

- штучне створення напруги між полюсами «минуле»– «майбутнє» способом (за потребою) формування у міфологеми необхідної маніпуляторіві комбінації: «ностальгії за минулим – страхом за майбутнім»; «зречення минулого – перспективи світлого майбутнього»;

– приховане умонтування у політичний міф мотивації, яка у майбутньому простимулює потрібні маніпуляторів дії окремої людини – соціальної групи – суспільства.

Глибинний зміст міфу полягає в ототоженні речі, людини, дії з лаконічним, максимально спрощеним образом, «картинкою», що спонтанно створюється колективною уявою або нав'язується їй ззовні. У результаті міф підміняє об'єктивне суб'єктивним; внутрішнє, змістовне – зовнішнім; суттєве – його подібністю. Фантазія у союзу з емоцією є причиною того, що у міфі цілком органічно можуть поєднуватися реальність і вигадка; виникати неіснуючі образи; створюватися легенди; з'являтися вигадані причинні зв'язки між реальними об'єктами; можуть ідеалізуватися лідери, процеси, факти тощо. Міф заповнює вакуум реального знання, виступає у ролі посередника між справжнім знанням і нерозпізнаною помилкою.

18.2. Психологія політичної реклами

Реклама (лат. *reclamare* – поновлювати крик, знову кричати, кликати, голосно заперечувати) це спеціальна інформація про осіб чи продукцію, що розповсюджується в будь-якій формі та у будь-який спосіб з метою безпосереднього чи опосередкованого одержання прибутку. Відповідно до законодавства України, реклама – це інформація про особу чи товар, розповсюджена у будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформулювати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їх інтерес щодо таких осіб чи товару.

Політична рекламна діяльність регламентується Конституцією України, Міжнародним кодексом рекламної практики та законами України «Про інформацію», «Про рекламу», «Про вибори народних депутатів», що містять статті які у повному обсязі або побічно стосуються сфери рекламної діяльності.

З погляду політичної психології, *політична реклама – це система комунікацій, покликаних змінювати свідомість і поведінку людей відповідно до політичних цілей рекламодавця (політичних партій, рухів, лідерів)* [17].

Виділяють такі вимоги до політичної реклами [262].

Соціальні:

- символічність – ґрунтується на прийнятих у суспільстві традиціях;
- концептуальність – головна ідея має задовольняти актуальні суспільні проблеми;
- неповторність;
- доступність – зрозумілість інформації.

Соціально-психологічні:

- визначення цілей і завдань на основі досліджених соціально-психологічних потреб електорату;
- доступність програм політичних партій для електорату;
- неповторність іміджу політика;
- вибір засобів для демонстрації рекламного продукту;
- необхідність фінансування;
- реалізація зворотного зв'язку з електоратом

Психологічні:

- мажорність (введення засобів, які створюють відчуття впевненості у кандидаті);
- оптимістичність (позитивні мотиви);
- звернення до зовнішньої атрибутики (колірна гама, символи, музичний супровід тощо).

Сутність політичної реклами як комунікативної технології полягає у [225]:

- формуванні комунікативного простору взаємодії між політичними акторами та громадянами;
- здійсненні прямого цілеспрямованого впливу на масову аудиторію;
- використанні загальноновизнаних символів і смислів, що легко сприймаються;
- трансляванні політичних ідей, образів, створенні міфів;
- поєднанні раціональної аргументації та емоційної складової;
- вираженні у концентрованому вигляді програми політичного актора (державного діяча, партії, політичного лідера);
- позиціонуванні особи у політичному просторі.

Відповідно до вимог нормативно-правових документів, політична реклама не має:

- містити заяв або зображень, що порушують узвичаєні норми пристойності;

- зловживати довірою тих, кому вона адресована, або здобувати користь через їхній недостатній досвід чи знання;
- без обґрунтованих причин містити в собі текстову, звукову або візуальну інформацію, що викликає відчуття страху;
- містити текстову, звукову або візуальну інформацію, що могла б спонукати або спровокувати акти насильства, непокори тощо;
- має уникати схвалення дискримінації за ознакою статі, расовою, національною, релігійною або будь-якою іншою ознакою;
- містити інформацію, що прямо чи побічно, через замовчування, двозначності або перебільшення може ввести споживача політичної реклами в оману;
- не припускається використання перекрученої (недостовірної) інформації у відношенні результатів досліджень або уривків із наукових й інших публікацій, а також некоректне використання статистичних даних і результатів соціологічних досліджень;
- політична реклама, що містить порівняння, має бути виконана так, щоб порівняння не змогло ввести в оману; порівняння має бути засноване на документально підтверджених фактах або фактах, з яких можуть бути надані докази та які не повинні відбитися тенденційно;
- містити свідчення чи підтвердження, або ж посилання на них, якщо вони не є справжніми і не засновані на досвіді осіб, що подають їх; не мають використовуватися свідчення або підтвердження, що є застарілими або неприйнятні з інших причин;
- вводити в оману щодо зображення або посилання на будь-яких осіб, а також їхню власність;
- необґрунтовано використовувати найменування або абревіатури і символи інших суб'єктів політичної діяльності (організацій, партій, об'єднань, рухів тощо);
- без одержання відповідного дозволу правовласників імітувати загальну композицію, текст, гасла, візуальні зображення, музику, звукові ефекти тощо інших рекламних повідомлень таким чином, за якого вона може ввести в оману, бути прийнята за іншу політичну рекламу або з метою здобуття користі з престижу, властивій іншій юридичній або фізичній особі;
- має бути легко ідентифікована як така, поза залежністю від використовуваної форми, способу та засобу поширення інфор-

мації; при публікації реклами в засобі масової інформації, що містить новини і редакційні матеріали, зовнішній вигляд має забезпечувати її безпомилкову ідентифікацію як політичної реклами.

Структурний аналіз компонентів політичної реклами як форми державно-управлінської комунікації дає змогу виокремити такі її складові [69]:

- суб'єкт політичної реклами. Це претенденти на виборні посади, партії, суспільно політичні рухи, зацікавлені політичні сили;

- об'єкт політичної реклами – виборці або їх цільові групи;

- предмет політичної реклами – політичні платформи, передвиборчі програми, особи лідерів; суб'єкт;

- цілі політичної реклами – полягають у спонуканні людей до участі у політичних процесах, пов'язаних із делегуванням ними владних повноважень;

- мета політичної реклами – отримання владних повноважень за допомогою виборчого процесу, формування громадської думки тощо;

- засоби політичної реклами – виступи на телебаченні, публікації в засобах масової інформації, безпосередній контакт з виборцями, теледебати, масові акції, листівки, плакати, рекламні кліпи тощо;

- прями й зворотні зв'язки політичної реклами – зафіксовані електоральні настрої, джерела тривоги, симпатії, дані соціологічних опитувань, відношення громадськості до політичної реклами, до кандидата.

Методи політичної реклами є у сфері комунікативних методів, зорієнтованих на керування масовою поведінкою за допомогою впливу на масову свідомість. Політична реклама застосовується і раціональними, й емоційними засобами впливу на аудиторію, що ґрунтуються і на усвідомлюваних, і на неусвідомлюваних реакціях реципієнтів. Проте, і в разі реалізації рекламної стратегії необхідна ефективна рівновага у виборі методів, урахуванні політичної ситуації, стану масової свідомості на певний час, переважання тих чи інших механізмів сприйняття в цільовій групі.

Сучасна політична реклама має такі особливості:

- товаром, що рекламується, є людина або певна соціальна філософія;

- тривалість політичної рекламної кампанії, зазвичай, обмежується точно визначеним часом;
- найгострішими проблемами є морально-етичні, бо успіх чи не успіх політичної рекламної кампанії завжди є далекосяжні наслідки для великих груп людей, а іноді і для всієї країни;
- створення іміджу політику або політичній партії є не заміном політики, а тільки додатком до неї;
- створення іміджу політику або політичній партії треба починати задовго до початку виборчої кампанії.

Політична реклама вирішує такі завдання:

- з'ясування, чого саме бажає громадськість від лідера та його партії;
- формування бажаних позитивних характеристик лідера, партії, руху;
- навчання лідера мистецтву спілкування з аудиторією, засобами інформації тощо: добрий політик сьогодні той, хто вміє «подати себе» перед аудиторією;
- наблизити лідера до мас, наприклад, показати як багато важать для нього сімейні цінності, проблеми пересічних громадян, яке в нього хобі тощо.

Практика проведення виборчих кампаній або інших масових політичних акцій свідчить, що *процес створення політичної реклами містить такі етапи.*

1. Розробка концепції або стратегії політичної рекламної кампанії як комплексу заходів для реалізації передвиборчих цілей.

2. Вибір виду рекламної кампанії за критеріями спрямованості (цільова або тотальна), географії обхвату електорату, засобам дії, що використовуються.

3. Проведення політичної рекламної кампанії, зокрема з використанням технологій «сейлс промоушен» (від англ. *sale* – продаж, *promotion* – просування) (стимулювання електоральної активності) і «паблік рілейшнз» (створення позитивного відношення до кандидата або сприятливого тла для його сприйняття).

Характерною особливістю впливу рекламного повідомлення на людину є те, що воно не впливає на глибинні основи людської свідомості, а взаємодіє переважно з оперативною пам'яттю людей, їх емоціями і поточними поведінковими установками. Рекламні тексти не створюють, а спрямовують сформовані установки полі-

тичних акторів на той чи інший товар. Відповідно, політична реклама не лише формує ідеологічні переконання та інтереси людини, а й перенаправляє сформовані потреби на ті чи інші політичні суб'єкти (товари). Внаслідок цього, в процесі державно-управлінської комунікації реклама орієнтована не на зміну світогляду чи політичних позицій, а лише на створення часових переваг людей стосовно власної продукції.

Аналіз політичних інформаційно-пропагандистських матеріалів дає змогу виділити багатоманітність *рекламних тем*, до яких можна віднести [291]:

- рекламу імені кандидата чи назви політичної партії;
- рекламу іміджу;
- проблемну рекламу (акцент на двох–трьох основних програмних питаннях);
- контрастну рекламу (вигідна самопрезентація на тлі опонентів і конкурентів);
- рекламу на підтримку (демонстрація підтримки відомих політичних діячів з високим рейтингом популярності);
- негативну політичну рекламу (так званий «чорний PR»).

Оскільки вивченням політичної реклами переймаються дуже давно, то є багато класифікацій цього явища. Її досліджують і вітчизняні вчені, і зарубіжні.

Політична реклама – явище різнобічне та неоднозначне. Виділяють такі її різновиди [69]:

1. *За критерієм основних засобів і видів носіїв* політична реклама буває:

- телевізійна (заразом ефірні виступи кандидатів, відео-і мультиплікаційні ролики);
- поліграфічна політична реклама, в системі якої окреме важливе місце займають такі форми представлення, як політичний плакат, листівка, брошура тощо;
- реклама в Інтернеті (сайти політичних партій, блоків й окремих політиків; рекламні банери на сайтах універсальної тематики; електронні розсилки й ін.);
- художні та фотопортрети суб'єктів політичної реклами (скульптури);
- політична карикатура;
- сувенірна реклама (значки, брелки, прапорці, чашки, іграшки тощо);

- реклама на одязі (футболки, бейсболки, кепки, бандани тощо);
- різні аксесуари до одягу, наприклад, стрічки або банти;
- інші носії політичної реклами (парасольки, сміттєві урни, поштові марки, сірникові коробки і навіть пляшки з алкоголем);
- зовнішня політична реклама;
- політична реклама на радіо;
- усна політична реклама;
- реклама в друкованих ЗМІ.

2. *За суб'єктністю політичної діяльності* виділяють політичну рекламу:

- партій, політичних рухів чи виборчих блоків;
- конкретних кандидатів.

3. *Залежно від конкретних цілей*, можна говорити про такі види політичної реклами:

- ознайомча реклама;
- що формує імідж суб'єкта політичної діяльності;
- що інформує про основні програмні цілі політичного суб'єкта;
- яка роз'яснює позицію суб'єкта політичної діяльності щодо конкретних подій.

4. *За періодом реалізації та інтенсивності політичних рекламних кампаній* дозволяє виділити:

- передвиборну політичну рекламу;
- політичну рекламу поміж виборами.

5. *За ставленням суб'єкта політичної реклами до предмета рекламування* виділяється:

- позитивна реклама суб'єкта політичної діяльності;
- контрреклама, спрямована проти політичних опонентів.

6. Л. Деян виокремлює види політичної реклами *за формою подачі повідомлення*:

- примітивна реклама (політик просто відповідає на питання);
- «голова, яка говорить» (політик виступає з повідомленням);
- «негативна реклама» (спрямована на зниження авторитету конкурента);
- «концептуальна реклама» (несе головну ідею політика чи партії);
- «правдиве кіно» (кадри спілкування з населенням);

- «особисті свідчення» (виступи експертів чи «випадкових перехожих»);
- «нейтральний репортер» («незалежний рупор»);
- «кандидат у дії» (демонстрація реальної діяльності кандидата, спрямована на вирішення проблем виборців)» [69].

7. Американський дослідник Л. Девлін виділяє такі *жанри політичної реклами* [173]:

- примітивна реклама (тільки слогани);
- «говоряча голова» (виступ на телебаченні кандидата або представника партії);
- негативна реклама (антиреклама опонентів);
- концептуальна реклама (виклад найважливіших ідей кандидата);
- «правдиве кіно» (спілкування кандидата з електоратом, наче в реальному житті);
- «особисті свідчення» («прості люди з вулиці « позитивно відгукуються про кандидата чи його програмі);
- «нейтральний репортер» (кореспондент ЗМІ нібито об'єктивно інформує про позитивні риси кандидата).

8. Інший американський фахівець Р. Джослін, класифікує політичну рекламу *за типами риторики, що є в основі рекламних звернень до електорату*:

- прославлення кандидата;
- атака на опонента;
- відповідь на атаку [173].

Готуючи рекламні повідомлення, політичний лідер та його команда неминуче стикаються з проблемою «реального» та «ідеального» іміджу, який сформувався в суспільній свідомості виборців.

Фахівці в галузі іміджелогії виокремлюють такі *етапи політичного рекламування*:

1. Вивчення ідеологічних і соціопсихологічних настанов громадян щодо іміджу «ідеального» політичного діяча, інституту тощо, який сформувався на цьому етапі в суспільній свідомості.

2. Дослідження характеристик іміджу реального кандидата, який сформований (якщо сформований) громадськістю на основі спонтанних, не підготовлених виступів кандидата на телебаченні, радіо, у традиційній пресі – до початку політичної кампанії.

3. Створення («упаковка») іміджу кандидата, який можуть «купити» виборці завдяки проведенню рекламної кампанії.

4. Розроблення форм, методів і засобів використання ЗМІ та результатів опитувань у розповсюдженні політичної реклами, ґрунтуючись на обраному іміджі.

5. Реалізація («продаж») створеного іміджу через засоби масової інформації [223].

Поряд зі суспільно визнаними, етично витриманими методами реклами, в її арсеналі є «чорні» або «брудні» техніки, які порушують загально визнані норми моралі, правила гри і навіть правові норми. Наприклад, дезінформація, розповсюдження матеріалів, які шкодять традиціям і цінностям населення, розповсюдження відомостей, які компрометують конкурента, реєстрація на виборах «двійників» конкурентів, які дезорієнтують виборців і віднімають реальні голоси на виборах; образи особистого достоїнства суперника, його сімейних зв'язків, організація провокацій тощо.

Дослідники виділяють чотири рівні оперування аудиторією за допомогою рекламних повідомлень (будь-яка реклама за своєю суттю є повідомленням) [225].

1. *Інформація.* Реципієнт ознайомився з інформацією і дав їй певну довільну оцінку, немає підстав однозначно стверджувати, що він запам'ятав цю інформацію.

2. *Інформація яка містить задану емоцію або оцінку.* Після знайомства з інформацією реципієнт погодився зі заданою емоційною оцінкою і запам'ятав інформацію.

3. *Інформація яка містить задану оцінку і готовність до дії.* Реципієнт ознайомився з інформацією, погодився з заданою емоційною оцінкою (широко поділяє її), готовий транслювати інформацію та діяти згідно з нею.

4. *Бездумна готовність до дії.* Реципієнт ознайомився з інформацією, широко поділяє її оцінку, готовий транслювати інформацію та відстоювати її, жертвуючи іншими благами та пропозиціями. Вірогідним є те, що він не бачить іншої альтернативи, тобто його уявлення мають домінуючий характер. Це той рівень, на якому працюють релігійні організації, секти, таємні товариства. Подібний вплив на людину часто порушують суспільні норми та залишає людину без свободи вибору.

Усі рекламні та пропагандистські повідомлення спрямовані діяти на третьому та четвертому рівнях. Комунікатор не прагне

змусити свідомо аналізувати, а намагається апелювати до підсвідомості людини і викликати реакцію на емоційному рівні.

Проведення політичної реклами на населення як потенційного об'єкта політичного процесу здійснюється через його *сегментацію* за певними об'єктивними ознаками, від яких залежить ставлення до політичного товару, запропонованого суб'єктом політичного управління. Від того, наскільки вдало визначений сегмент політичного електорату, залежить успіх політичного товару у конкурентній боротьбі.

У разі сегментування політичного ринку враховують [173]:

1) *електоральний потенціал сегмента*. Обраний сегмент має гарантувати політичну підтримку, необхідну для перемоги на виборах. Тому спочатку орієнтовно визначають кількість потенційних прибічників і противників партії або кандидата в сегменті;

2) *доступність електорату в сегменті*. Вона визначає, наскільки кандидат, партія мають змогу впливати на певний електоральний сегмент, доводити до нього інформацію про свої ідеї та діяльність;

3) *конкуренцію в сегменті*, тобто принципів можливості, виборчий досвід; частку сегмента, яку вони контролюють; можливі форми роботи кандидата (партії) в сегменті або вихід на ринок із новим політичним «товаром» (зміна сегмента, ринку);

4) *суттєвість сегмента*. За її допомогою з'ясовують, наскільки велика його частка стосовно всього електорату політичного ринку;

5) *можливості доступу до ЗМІ, ведення агітаційної роботи та PR-діяльності в сегменті*;

6) *можливість сервісу в сегменті*. Вона передбачає наявність можливостей для залучення фахівців, ресурсів, прихильників для реалізації маркетингової діяльності;

7) *залежність сегмента від стримувальних чинників*: економічних (недостатньо розвинута соціально-економічна сфера, наявність чи відсутність підприємств-монополістів, великого промислово-фінансового капіталу); політичних (стабільність ситуації в регіоні, можливість виникнення політичних, військових, соціальних, етнорелігійних й інших конфліктів, акцій протесту, масових заворушень, законодавче забезпечення, адміністративний ресурс); кримінальних (вплив організованої злочинності, розвинута «тіньо-

ва економіка», складна криміногенна ситуація, діяльність екстремістських і терористичних угруповань).

Сегментацію політичного ринку здійснюють за різними критеріями. Найпоширенішою у політичній (особливо електоральній) практиці є сегментація за такими критеріями:

а) *демографічний* (розподіл на групи за такими демографічними даними, як стать, вік, склад сім'ї та етап її життєвого циклу, сфера діяльності, освіта, релігійні переконання тощо);

б) *соціо професійний* (виокремлення людей, які займаються певними видами діяльності). Тут можливе виділення великих груп – особи найманої праці та підприємці, фізичної та розумової праці, а також конкретних соціо професійних груп (шахтарі, студенти, банкіри, вчителі й ін.);

в) *психографічний* (розподіл населення за належністю до соціального класу (незаможні, середнього, вищого за середній рівень, високого достатку), за стилем життя (богемний, елітарний, молодіжний, спортивний), за особистісними якостями (амбітність, імпульсивність, авторитарність тощо), за адаптивністю споживачів до нового товару (реакція на появу нового політичного товару або нової ідеологічної платформи);

г) *належність до організацій* (працівники підприємства, установи, члени партії, суспільно-політичного руху);

ґ) *географічний* (місце проживання – регіон, столиця, місто, селище, село). Сегментація за географічним принципом дає змогу виокремити групи споживачів політичного товару за природно-кліматичними умовами, з урахуванням географічних відмінностей, адміністративного розподілу (республіка, місто, область) тощо;

д) *чисельність і щільність населення* (в міських населених пунктах виокремлюють сегменти з чисельністю населення (тис. осіб) до 5; 5–20; 20–50; 50–100; 100–250; 250–500; 500–1 000; понад 1 000);

е) *етнічний критерій* (доволі важливий, якщо політична кампанія відбувається в регіонах компактного проживання декількох етносів).

Варто визначити *основні функції політичної реклами*. Політична реклама спрямована на спонукання людей до конкретної дії з бажаним й запрограмованим результатом, зокрема, у делегуванні тих чи інших повноважень певним діячам, тобто, змусити людей

до того або іншого типу політичної поведінки, зокрема електоральної. Цей результат і є головною метою політичної сили чи кандидата. Тому, вона є засобом впливу на масову аудиторію та виконує низку важливих *функцій*, а саме [269]:

- *просвітницька* функція – формування нових поведінкових настанов;

- *іміджева* функція – створення позитивного іміджу політичних партій та окремих кандидатів, і навпаки, подолання негативного образу цих об'єктів у свідомості виборців;

- *комунікативна* функція політичної реклами виявляється в тому, що ця реклама є засобом спілкування політичних сил, кандидатів та електоратом, вона здійснює зв'язок на різних рівнях використовуючи зрозумілі цільовій аудиторії знакові системи;

- *мобілізаційна* функція – консолідація зусиль громадян для вирішення суспільно значущих проблем, якими займається політична сила чи кандидат;

- *економічна* функція передбачає необхідність досягнення економічно вигідних результатів для реалізації політики держави у тій чи іншій сфері, яка призведе до вирішення проблем суспільства та досягнення кращого рівня життя;

- *формування громадської думки* – за допомогою реклами передається повідомлення, адресоване безлічі осіб, яке пропагує позитивне явище, заклик, нагадує про важливість певних дій та вчинків, попереджає про негативні наслідки певних подій та ін. Отож здійснюється вплив на формування чи зміну громадської думки;

- *стимулююча* функція – нагадування, спонукання до дії, прагнення сформувати нові ціннісні орієнтації за допомогою поширення патріотичних ідей;

- *психологічна* функція – вплив на емоційні та розумові процеси, на формування і розвиток потреб, на самооцінку, престиж, погляди й уподобання громадян, їх прагнення.

Резюме

1. Психологічні прийоми безпосередньої політичної дії на політичні процеси, явища і ситуації вимагають безпосереднього знання і використання прикладної психології самими політиками. Це процеси і явища, пов'язані з опосередкованою, або прямою

боротьбою за владу. Сюди відносяться психологічне ведення переговорів, створення коаліцій, такі «тіньові» політичні явища, як політична інтрига і політична змова. Особливим психологічним явищем вважається феномен політичної мімікрії.

2. Серед конкретних психологічних засобів у політиці особливої уваги заслуговують такі феномени, як політичні провокації, містифікації, блеф, шантаж й ін. Будучи різними явищами, вони мають схожу психологічну структуру. Це ті сфери політики, які зазвичай залишаються в тіні через свою непривабливість і «ненормативність». Проте вони є вельми ефективними.

3. Важливою сферою прикладної політичної психології є психологічна війна в прямому і переносному сенсах, зі всіма її численними компонентами. Психологічна війна охоплює цілу низку конкретних прийомів дії. Серед них найвідоміші «психологічний тиск», непомітне проникнення в свідомість об'єкта дії, прихований, замаскований алогізм. Найефективніша пряма психологічна дія на політику здійснюється через масові комунікаційні процеси. Вони можуть ефективно змінювати масову політичну поведінку. Особлива частина психологічної війни – так звана «спецпропаганда», що відноситься до військово-політичної психології.

4. В умовах сьогодення вагомої актуальності набуло розуміння гібридної війни як комбінації з партизанської і громадянської війни, заколоту й тероризму, головними дійовими особами яких є нерегулярні військові формування, бойовики, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, спецслужби іноземних держав, приватні військові компанії, військові контингенти міжнародних організацій.

5. Політична реклама представляє систему комунікацій, покликаних змінювати свідомість і поведінку людей відповідно до політичних цілей рекламодавця (політичних партій, рухів, лідерів).

6. Основними психологічними вимогами до політичної реклами виступають: мажорність (введення засобів, які створюють відчуття впевненості у кандидаті); оптимістичність (позитивні мотиви); звернення до зовнішньої атрибутики (колірна гама, символи, музичний супровід тощо).

7. Структурний аналіз компонентів політичної реклами як форми державно-управлінської комунікації представляють такі її складові: суб'єкт, об'єкт, предмет політичної реклами, її мету та засоби, прямі і зворотні зв'язки.

8. Політична реклама як засіб впливу на масову аудиторію виконує низку важливих функцій, а саме: просвітницьку, іміджеву, комунікативну, мобілізаційну, економічну, формування громадської думки, стимулюючу, психологічну.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте психологічне забезпечення переговорів.
2. Проаналізуйте психологічні прийоми: створення політичних коаліцій, політичне угруповання та їх взаємодія.
3. Розкрийте психологічні прийоми: політична інтрига, політична змова, політична мімікрія.
4. Охарактеризуйте психологічні прийоми: провокація, містифікація, шантаж.
5. Розкрийте суть і особливості політичної реклами в сучасних умовах.
6. Охарактеризуйте вимоги до політичної реклами.
7. Розкрийте основні види політичної реклами.
8. Охарактеризуйте сегментацію політичного рекламного ринку.
9. Розкрийте функції політичної реклами.

План семінарського заняття (2 год)

1. Психологічні прийоми у політичній психології.
2. Психологічні аспекти політичної реклами.

Теми рефератів

1. Містифікація, блеф і шантаж у політичній психології.
2. Політична провокація як метод психологічного впливу.
3. Психологічні аспекти гібридної війни Росії проти України.
4. Психологічна війна: сучасні аспекти.

Рекомендована література

1. Акаймова А. Політична реклама як процес комунікації / А. Акаймова // Віче. – 2011. – № 6, березень – 24 лютого 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2468/>
2. Баршиполець О. Т. Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації: монографія / О. Т. Баршиполець; НАПН України, Інст-т соц. та політ. психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 648 с.
3. Бебик В. М. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі: (Соціопсихологія і технологія політичної боротьби) / В. М. Бебик. – К.: Абрис, 1993. – 128 с.
4. Гібридна війна: як це працює [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.csr.org.ua/index.php/uk/aktsenti-dnya/318-gibridna-vijna-yak-tse-ratsyue
5. Devlin L. P. Political commercials in American presidential elections / L. P. Devlin // Kaid L.L. & Holtz-Bacha C. (Eds.). Political advertising in western democracies: Parties and candidates on television. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1995. – P. 186–205.
6. Дейян А. Реклама / А. Дейян. – М.: А/О Издательская группа «Прогресс», 1993. – 176 с.
7. Канівець Т. М. Психологія маркетингу та реклами: навчальний посібник / Т. М. Канівець, Г. С. Фесун, А. В. Галичанська. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – 112 с.
8. Оверченко А. І. Використання засобів впливу у політичній агітації / А. І. Оверченко, В. С. Кашуба // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 12. – С. 61–68.
9. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.
10. Ольшанский Д. В. Политический PR / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
11. Почечцов Г. Сучасні інформаційні війни / Г. Почечцов. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2015. – 497 с.
12. Психологічні прийоми в політиці: навч. посібник / Н. О. Сергієнко; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2006. – 112 с.
13. Шовкун І. В. Політична реклама та безпосередні форми комунікації з виборцями / І. В. Шовкун // Вісник Київського університету. Серія: Філософія. Політологія. – 2004. – Вип. 66. – С. 9–13.
14. Требін М. Феномен «гібридної» війни / М. Требін // Гілея. – 2014. – Вип. 87 (8). – С. 366–371.

Тести

1. На ваш погляд, складний комплекс захисних заходів і притосовувань соціально-політичного характеру, що дають змогу вижити та зберегтися соціальним силам, для яких у суспільстві виникли

нестерпні умови життя й діяльності, вимушений засіб самозахисту в кризових ситуаціях – це:

- а) політична інтрига;*
- б) політична мімікрія;*
- в) політичний міф;*
- г) політична провокація.*

2. Як Ви гадаєте, підбурювання, спонукання окремих осіб, груп, організацій і навіть мас до дій, які спричинять складні наслідки для них – це:

- а) політична змова;*
- б) політичний заколот;*
- в) політичний шантаж;*
- г) політична провокація.*

3. Як Ви вважаєте, складний, заплутаний, інколи загадковий збіг обставин, що спричинює погано прогнозовані для буденної свідомості, зазвичай несподівані наслідки – це:

- а) політична інтрига;*
- б) політична містифікація;*
- в) політичні переговори;*
- г) політична мімікрія.*

4. На ваш погляд, таємна угода про сумісні дії проти когонебудь для досягнення будь-яких політичних цілей – це:

- а) політична інтрига;*
- б) політичний шантаж;*
- в) політична змова;*
- г) політичний міф.*

5. Як Ви гадаєте, отримання певних вигод через загрозу викриття, розповсюдження відомостей, компрометуючих жертву шантажу – це:

- а) політична інтрига;*
- б) політичний шантаж;*
- в) політична змова;*
- г) політичний міф.*

6. Як Ви вважаєте, система комунікацій, покликаних змінити свідомість і поведінку людей відповідно до політичних цілей рекламодавця (політичних партій, рухів, лідерів) це:

- а) політична реклама;*
- б) політична пропаганда;*
- в) політичний маркетинг;*
- г) політичний іміджмейкінг.*

7. На ваш погляд, яке із зазначених положень не відноситься до основних психологічних вимог до політичної реклами?

а) мажорність (введення засобів, які створюють відчуття впевненості);

б) оптимістичність (позитивні мотиви);

в) звернення до зовнішньої атрибутики (колірна гама, символи тощо);

г) необхідність фінансування.

8. Як Ви гадаєте, яке з положень не відноситься до основних рівнів оперування аудиторією за допомогою рекламних повідомлень?

а) інформація;

б) інформація та задана емоція або оцінка;

в) інформація про політичного лідера;

г) інформація, задана оцінка та готовність до дії.

9. На ваш погляд, отримання владних повноважень за підсумками виборчого процесу за допомогою політичної реклами це:

а) мета політичної реклами;

б) предмет політичної реклами;

в) об'єкт політичної реклами;

г) суб'єкт політичної реклами.

10. Як Ви вважаєте, яке з указаних положень не відноситься до особливостей політичної реклами?

а) товаром, що рекламується є людина або певна політична система поглядів;

б) створення іміджу політику або політичній партії є не заміником політики, а тільки додатком до неї;

в) створення іміджу політику або політичній партії починається задовго до початку виборчої кампанії;

г) висвітлювання морально-етичних проблем.

11. Як Ви гадаєте, вплив на емоційні та розумові процеси, на формування і розвиток потреб, на самооцінку, престиж, погляди й уподобання громадян, їх прагнення є призначенням?

а) психологічної функції;

б) просвітницької функції;

в) мобілізаційної функції;

г) комунікативної функції.

12. На ваш погляд, яке з положень не відноситься до засобів політичної реклами?

- а) телевізійна;*
- б) реклама політичної партії;*
- в) Інтернет-реклама;*
- г) поліграфічна.*

13. Як Ви гадаєте, яке із зазначених положень не відноситься до завдань політичної реклами?

- а) виявити очікування громадськості щодо лідера та його партії;*
- б) сформуванню позитивний політичний імідж політичного діяча;*
- в) проведення рекламної кампанії;*
- г) навчити мистецтва спілкування з аудиторією.*

14. Яке з указаних положень не відноситься до конкретних цілей, переслідуваних політичною рекламою?

- а) ознайомча реклама;*
- б) реклама, що формує імідж суб'єкта політичної діяльності;*
- в) реклама, що інформує про програмні цілі політичного суб'єкта;*
- г) реклама, яка наголошує на відповідальності суб'єкта політичної діяльності щодо виконання передвиборчих обіцянок.*

15. Як Ви вважаєте, феномен колективної психіки, в основі якого є штучно створене узагальнене, спрощене, контрастне уявлення про дійсність, що неадекватно інтерпретує суспільні процеси, поєднуючи реальність з вигадками, містикою, фантазіями – це:

- а) політичний міф;*
- б) політичний стереотип;*
- в) політичний забобон;*
- г) політичний звичай.*

16. Яке з положень не відноситься до характерних елементів гібридної війни?

- а) застосування класичних прийомів ведення війни (збройні сили, техніка, уніформа);*
- б) використання нерегулярних збройних формувань (повстанці, терористи, партизани);*
- в) дотримання міжнародних і міждержавних договорів і угод;*
- г) проведення інформаційної, кібернетичної, економічної війни тощо.*

ДОДАТКИ

Структура навчальної дисципліни

«Політична психологія»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	заразом					усього	заразом				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	с/п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Навчальний модуль 1.												
Теоретичні аспекти політичної психології												
Тема № 1. Історія психолого-політичної думки.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 2. Політична психологія як наука.	8	2	2	-	-	4	8	2	-	-	-	6
Тема № 3. Політична свідомість.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 4. Психологічні аспекти політичної культури.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 5. Психологія політичної соціалізації.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 6. Психологія політичної діяльності.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 7. Психологія груп в політиці.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8

Тема № 8. Психологія політичного лідерства.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 9. Психологія політичної еліти.	11	2	2	-	-	7	11	-	-	-	-	11
Разом за навчальним модулем 1	75	18	18	-	-	39	75	2	-	-	-	75
Змістовий модуль 2.												
Змістово-функціональна сутність політичної психології												
Тема № 10. Психологія політичної влади.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 11. Психологія національно-етнічних спільнот.	8	2	2	-	-	4	8	2	-	-	-	6
Тема № 12. Психологія стихійної масової поведінки.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 13. Психологія політичного конфлікту.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 14. Психологія політичного тероризму.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 15. Психологічні аспекти політичної корупції.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 16. Психологія маніпулювання політичного впливу.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8

Тема № 17. Психологія політичної комунікації.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 18. Практична політична психологія.	11	2	2	-	-	7	11	-	-	-	-	11
Разом за змістовим модулем 2	75	18	18	-	-	39	75	2	-	-	-	73
<i>Усього</i>	150	6	36	-	-	78	150					148

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Авангардна еліта – 286
- Авторитет як форма політичної влади – 306
- Авторитарний лідер – 250
- Авторитарна модель політичної соціалізації – 151
- Агресивний натовп – 375, 376
- Адаптація – 141
- Адресна модель електоральної поведінки – 191
- Адміністративна модель електоральної поведінки – 192
- Активістська політична культура – 90
- Активний натовп – 375
- Анархістська політична свідомість – 89
- Англо-американська політична культура – 87
- Антрепренерська система формування еліти – 281
- Ар'єргардна політична еліта – 286
- Архаїчна політична культура – 122
- Архитип – 89
- Апатія – 511
- Асоціалізація політична – 142
- Аудиторія – 365
- Атракція – 532
- Афективна політична культура – 125

Б

- Бюрократична політична свідомість – 90
- Бюрократична політична культура – 123

В

- Виборна крейсерська стратегія – 500
- Виборна стратегія прориву – 501
- Види політичної соціалізації – 142
- Випадковий натовп – 374
- Відносини панування – підпорядкування – 309

Військовий тероризм – 437
Властивості політичної комунікації – 528
Вождизм – 253

Г

Гармонійна модель політичної соціалізації – 150
Гібридна війна – 567
Грабіжницький натовп – 376
Громадська думка – 506
Громадська політична культура – 122
Групова політична свідомість – 87
Гуманістична психологія – 58

Д

Джерела влади – 310
Демократичний лідер – 250
Депресія – 511
Диверсійний тероризм – 438
Дискредитація влади – 321
Діючий натовп – 374

Е

Екзекутивність політичної культури – 125
Екстраверсія політичної культури – 124
Екстремізм – 100
Еліта бюрократична – 272
Еліта військова – 272
Еліта духовна – 272
Еліта економічна – 272
Еліта інформаційна – 273
Еліта національно-етнічна – 273
Еліта політична – 272
Еліта професійна – 273
Елітарна політична культура – 122
Емоційний тиск – 510
Емпатія – 530
Експресивний натовп – 374

Етапи формування політичних груп – 211
Етатистська політична свідомість – 89
Етнічний тероризм – 436
Етнічний конфлікт – 347
Етнос – 337

З

Завершеність політичної соціалізації – 146
Залякування – 511
Зараження – 511
Зібрана публіка – 366

І

Ігрова модель політичної соціалізації – 151
Ідентифікація – 11, 147, 532
Ідеологія – 91
Ідеологізація – 141
Ідеологічна легітимність влади – 318
Ірраціональність політичної культури – 124
Імітація – 147
Іміджева модель електоральної поведінки – 192
Індивідуальний тероризм – 437
Індивідуалістично-ліберальна політична свідомість – 91
Індивідуальна політична свідомість – 86
Індивідуальне сприйняття влади – 366
Інтегрована політична культура – 121
Інтернальність політичної культури – 125
Інтенціональність політичної культури – 125
Інтеріоризація – 141
Інтроверсія політичної культури – 124
Інтуїтивність політичної культури – 124

К

Квазірепродуктивна циркуляція еліти – 283
Класова модель електоральної поведінки – 192
Класична циркуляція еліти – 282
Класифікація політичної свідомості – 85

Криза влади – 321
Кримінальний тероризм – 438
Когнітивна психологія – 59
Команда політичного лідера – 219
Компенсаторна концепція влади – 303
Компромiс – 416
Комунікація – 525
Комуникативна взаємодія – 533
Конвенціональний натопв – 375
Концепт медійного імперіалізму теорія – 544
Консерватизм – 97
Консервативна політична свідомість – 89
Конституційна криза – 337
Континентально-європейська політична культура – 118
Концепція «адикції влади» – 304
Конфліктологія – 57
Конфліктна концепція влади – 304
Корупція – 461

Л

Легітимність – 317
Легітимність взаємності – 319
Легітимність відповідальності – 319
Легітимність влади – 317
Легітимність справедливості – 319
Лібералізм – 95
Ліберальний лідер – 250
Лідер – 168
Лідерство – 239
Лідерські теорії «очікування-взаємодія» – 243

М

Макіавеллізм – 22
Маніпулювання – 490
Мала група – 364
Маса – 364
Масова політична свідомість – 87
Методи політичної психології – 65

Механізм політичної соціалізації – 147, 148
Механізм групової могутності – 372
Механізм групової творчості – 372
Механізм емоційного зараження – 372
Механізм навіювання – 371
Механізм наслідування – 371
Механізм притягнення – 371
Модель ідентифікації електоральної поведінки – 191
Модель парламентської опозиції – 322
Модель профілю рис – 192
Модель політичної соціалізації – 150
Модель політичної участі – 145
Модель політичної опозиції – 325
– французька – 325
– німецька – 325
– скандинавська – 325
Модель стереотипу електоральної поведінки – 191
Модель референтної групи – 192
Модель особи терориста – 445
Мотиваційні теорії політичного лідерства – 244
Мотиви дій політичної влади – 312
Мотиви політичної діяльності – 163
Мотивація лобізму – 249
Методи подолання політичних конфліктів – 414

Н

Навіювання – 510
Надійність політичної діяльності – 83
Народ – 335
Народність – 335
Нація – 335
Наслідування – 511
Національно-державницька ідеологія – 102
Національні емоції – 344
Національно-етнічні стереотипи – 345
Національні забобони – 342
Національна самосвідомість – 82, 344
Національна свідомість – 344

Національні почуття – 342
Національний характер – 341
Національно-політичний тероризм – 435
Натовп – 367

О

Об'єкт політичної психології – 55
Обумовлений натовп – 374
Опозиція – 321
Опозиційний тероризм – 437
Ознаки тоталітарної політичної культури – 119
Ознаки демократичної політичної культури – 120
Ознаки етносу – 338
Ознаки ментальності українського народу – 109
Ознаки протополітичної свідомості – 80
Ознаки тоталітарної політичної культури – 119
Особисто-ситуативні теорії політичного лідерства – 242
Особливості етнічного конфлікту – 348
Оцінні орієнтації – 97

П

Парадокс політичного лідера – 221
Парламентська криза – 329
Паніка – 384
Панічний натовп – 376
Пасивний натовп – 374
Патерналістсько-егелітарна політична свідомість – 91
Патріархальна політична культура – 117
Патріархально-партиципаторна політична культура – 118
Патріархально-підданська політична культура – 118
Патрональна модель електоральної поведінки – 146–190
Передіндустріальна політична культура – 118
Переконання – 509
Персоналізація – 142
Підданська політична культура – 117
Піддансько-партиципаторна політична культура – 118
Плем'я – 334
Плюралістична модель політичної соціалізації – 151

- Політична антропологія – 57
- Політична влада, концепції – 303
- телеологічна – 303
  - компенсаторна – 303
  - соціобіологічна – 303
  - поліпотребнісна – 304
  - «адикції» влади – 304
  - інструментальна – 304
  - структурно-функціональна – 304
  - конфліктна – 304
  - психологічна – 304
  - реляціоністська – 305
- Політична влада, джерела – 310
- примусу – 311
  - еталону – 311
  - експертна – 311
  - інформаційна – 311
  - нормативна – 311
  - зв'язків – 311
- Політичний блеф – 565
- Політична готовність – 84
- Політична діяльність – 167
- Політична зрілість – 84
- Політична змова – 563
- Політична еліта – 274
- концепція елітарного підходу – 275
  - концепція макіавелівського підходу – 276
  - ціннісного підходу – 277
  - структурно-функціонального підходу – 277
  - ліберального підходу – 278
  - плюралістичної демократії – 278
  - плюралізму еліт – 278
- Політична ідентифікація – 83
- Політична ідеологія – 91
- Політичний імідж – 256
- онтологічний – 256
  - антропологічний – 257
  - ціннісний – 257
  - етичний – 257

Політична інтрига – 561
Політична катастрофа – 329
Політична комунікація – 525
Політична корупція – 471
Політична криза – 328
Політичний конфлікт – 394
Політична культура станової демократії – 121
Політична культура – 114
Політичне лідерство – 238, 239
Політичне маніпулювання – 492
Політична мімікрія – 564
Політична містифікація – 565
Політичний міф – 89, 570
Політичні переконання – 114
Політична поведінка – 114
Політичні настрої – 79
Політична реклама – 571
Політичне самовизначення – 83
Політичне самовдосконалення – 83
Політичне самоствавлення – 84
Політична самосвідомість – 82
Політична свідомість – 77
Політичний світогляд – 80
Політична соціалізація – 141
Політична соціалізація зворотна – 142
Політична соціалізація первинна – 142
Політична соціалізація перманентна – 142
Політична спрямованість – 83
Політична субкультура – 126
Політична суб'єктність особистості – 54
Політичне угруповання – 438
Політична участь – 176
Політичні установки – 114
Політичні уявлення – 114
Політичні цінності – 114
Політичний терор – 432
Політичні традиції – 101
Політичне функціонування – 175

Політичний шантаж – 569
Поступливість – 415
Предмет політичної психології – 55, 57
Прийоми маніпулювання громадською думкою – 511
Принципи політичної психології – 63
Проблемна модель політичної соціалізації – 192
Програмна модель електоральної поведінки – 192
Психологічне забезпечення переговорів – 559
Провокація – 568
Протополітична свідомість – 78
Психологічна війна – 569
Психологічний портрет корупційної особи – 478
Психологічні ресурси влади – 315
Психологічні ознаки групи в політиці – 214
Психологічні синдроми терориста – 446

Р

Радикальна модель політичної участі – 192
Радикальна політична свідомість – 90
Раса – 336
Рациональна політична культура – 90
Револьюційна політична свідомість – 90
Револьюційний тероризм – 437
Реляційне розуміння влади – 303
Релігійно-політичний тероризм – 436
Репродуктивна циркуляція еліти – 282
Ресоціалізація політична – 143
Ринкова політична культура – 92
Ринкова політична свідомість – 90
Рід – 334
Риси малої групи в політиці – 212
Риси прополітичної свідомості – 79
Риси політичної свідомості – 77

С

Сенсорна політична культура – 124
Самосвідомість – 81
Символічний інтеракціонізм – 58

Ситуативна теорія політичного лідерства – 241
Система гільдій формування еліти – 280
Соціал-демократія – 98
Соціалістична політична свідомість – 89
Соціальні кола – 366
– контактні – 366
– професійні – 366
– дружні – 366
– статусні – 366
Соціальна психологія – 61
Соціобіологічний підхід розуміння влади – 303
Соціологічна модель політичної участі – 189
Соціально-психологічна теорія електоральної поведінки – 189
Спеціалізована політична свідомість – 87
Співробітництво – 411
Спіраль мовчання теорія – 544
Стадії політичної соціалізації – 153
Стереотипи – 435
Стихійна масова група – 364
– випадкова – 368
– споглядальна – 368
– рятівна – 368
– протестна – 368
Стратегія динамічного фіналу – 501
Структуралізм – 58
Стратегія великої події – 501
Структурна легітимізація влади – 319
Структурно-функціональна концепція влади – 304

Т

Типологізація політичної діяльності – 303
Телеологічне розуміння влади – 303
Терор – 431
Тероризм – 431
Терористичний акт – 431
Теоретична національна свідомість – 85
Теорія атрибуції – 543
Теорія медійного імперіалізму – 544

Теорія використання і задоволення – 543
Теорія когнітивного дисонансу – 543
Теорія колективних дій електоральної поведінки – 190
Теорія культивациі – 543
Теорія «партійного образу себе» електоральної поведінки – 188
Теорія раціонального вибору – 188
Теорія ретроспективного голосування 189
Теорія стереотипів – 545
Теорія схем електоральної поведінки – 188
Теорія фреймінгу – 544
Технології виборчі – 399
Технології маніпулятивного впливу – 399
Толерантність – 293
Традиційна легітимність – 318
Традиційна модель електоральної поведінки – 192
Традиції політичної культури – 116
Традиційна політична культура – 114
Тривога – 511
Тоталітарна політична культура – 119

У

Умови формування політичної свідомості – 79
Урядова криза – 326
Ухилення – 334

Ф

Фасілітація – 147
Фашизм – 100
Філософія – 65
Філософія політики – 65
Форми політичної діяльності – 169
Форми політичної участі – 171
Форми політичної соціалізації – 156
Формування іміджу політика – 249
Форми вияву політичної влади 305, 306
– сила – 305
– переконування – 305
– примус – 305

- маніпулювання – 306
- авторитет – 306
- Фрагментарна політична культура – 122
- Функції політичної влади – 316
- Функції політичного лідера – 246
- Функції політичної культури – 116
- Функції політичної психології – 63
- Функції політичної соціалізації – 92

Ц

- Ціннісні теорії політичного лідерства – 245

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аврелій Августин – 18
Адлер А. – 34, 117, 303
Аквінський Фома – 19
Алмонд Г. – 112, 113, 119, 180, 194
Антонович В. Б. – 39
Арістотель – 15, 53, 271
Аткінсон Дж. – 170

Б

Барбер Б. – 183
Бакунін М. А. – 100
Басс Б. – 244
Батлер Дж. – 188
Бекерек С. – 315
Берн Е. – 183
Бланшар К. – 242, 251

В

Васютинський В. – 152
Вебер М. – 115, 153, 201, 203, 207
Верба С. – 112, 113, 117, 119, 180, 196
Вільсон В. – 29
Віко Дж. – 22
Віллон А. – 141
Винниченко В. К. – 141
Вишенський І. – 37
Вольтер Ф. М. – 197
Вудро В. – 31
Вунд В. – 28, 29
Вятр С. Й. – 120, 171

Г

- Гарднер Д. – 113
Гегель – 201
Гейзінга Й. – 151
Гербарт Й. Ф. – 28
Гердер Й. Г. – 112
Герт Г. – 242
Гоббс Т. – 22, 70, 95, 150
Гобан-Клас Т. – 490
Гофман Е. – 450
Грушевський М. С. – 39, 40
Грищенко К. К. – 41
Грищук В. К. – 367
Госсел Х. – 45

Д

- Даль Р. – 278, 315
Данліві П. – 187
Дарендорф Р. Г. – 381
Даунс Е. – 188
Девіс М. – 137
Девлін Л. – 481
Демосфен – 12, 13
Денніс Дж. – 139, 233
Дзюба І. М. – 281
Дойч К. В. – 313
Донцов Д. І. – 48
Донченко О. – 89
Доценко С. Л. – 542
Драгоманов М. П. – 38, 39
Дюркгейм Е. – 379

Ж

- Жане П. – 141

З

Замошкін Ф. З. – 36

І

Ільїн Є. – 170

Істон Д. – 194

К

Каазе М. – 181

Карр Р. – 94

Карлейль Т. – 158

Каттел Р. – 239

Катул – 21

Кеплен Е. – 315

Киндер Д. – 161

Кокс Г. – 43

Коллінгвуд Р. Дж. – 43

Костомаров М. І. – 39, 40

Конт О. – 277

Конфуцій – 17, 271

Котон – 18

Кропоткін П. А. – 85, 99

Ксенофонт – 12

Кульчицький О. – 39

Куліш П. О. – 39

Куртене де Б. – 448

Л

Лазарсфельд П. Ф. – 186, 188

Лактіонов Л. – 191

Лангер У. Ч. – 31

Лайола І. – 20

Лассуелл Г. Д. – 33, 34, 35, 152, 277

Лацарус М. – 28

Лао-цзи – 18

Лебон Г. – 26, 27, 28

Лейбніц Г. Ф. – 28

Ліндблом Ч. – 278

Ліпсет Є. М. – 147
Ліппман У. – 463
Липинський В. К. – 82, 112
Лисяк-Рудницький І. – 39
Лолер Е. – 315
Локк Дж. – 23
Лоусон Е. – 154
Лоутон А. – 240
Лукман Н. – 149
Льюїс В. А. – 142

М

Макіавеллі Н. – 20, 21
Мак-Клелланд Д. – 170
Манн Р. – 240
Маркс К. – 179, 358
Марше А. – 181
Маслоу А. – 153, 244
Матвеев А. В. – 148
Мен-цзи – 11
Мерріам Ч. – 31
Мервік Д. – 112
Михальченко М. – 286
Мілбрайт Л. – 176, 178
Міль Дж. – 183
Міллз С. – 242
Міллс Ч. Р. – 279
Міхельс Р. – 276
Міхновський М. І. – 36
Монтеск'є Ш.-Л. – 23
Моска Г. – 275, 276, 282

Н

Найемі Р. – 140, 155
Ніцше Ф. – 303
Ноель-Нойман Е. – 437
Норлінджер Е. – 437
Ньюком Т. – 335

О

- Ольшанський В. Д. – 64, 219
Оріховський-Роксолан С. – 36
Ордещук П. – 189
Ортега-і-Гассет Х. – 277

П

- Павлюк В. І. – 319
Пай Л. – 112
Парето В. – 275, 276, 282
Парсонс Т. – 148, 215
Паркінсон С. Н. – 381
Пейтмен К. – 183
Піаже Ж. – 141
Пірен М. І. – 63
Потебня О. О. – 41
Платон – 13, 14, 271
Плутарх – 11, 202
Поль Д. – 112
Прудон П. Ж. – 99
Прокопович Ф. – 31
Прохазка І. – 52

Р

- Ребкало В. – 121
Ренан Е. – 336
Рікер П. – 189
Романенко Ю. – 89
Роменець В. А. – 38
Роуз Е. – 240
Руссо Ж.-Ж. – 183

С

- Сарторі Дж. – 278
Светоній Гай Транквіл – 12
Сігеле С. – 25, 26
Скінер Б. Ф. – 152
Сковорода Г. С. – 38

Слюсаревський М. М. – 34
Сміт Е. Д. – 333
Собешек Б. – 140
Сократ – 8, 11
Стайс Г. – 239
Стефенсен У. – 427
Стокс Д. – 188
Стогділл Р. – 243
Сюнь-цзи – 17

Т

Такер Р. – 112
Тард Ж.-Г. – 25, 141
Тихоміров Ю. – 113
Требін М. – 569

У

Уайт Л. – 37
Уотсон Дж. Б. – 37

Ф

Фестінгер Л. – 412
Фідлер Ф. – 244
Фрейд З. – 29, 30, 31, 32, 33
Фромм Е. – 39

Х

Хайдер Ф. – 419
Хаймен Г. – 141
Хантінгтон С. – 113
Хаус Р. – 245
Хейзінг І. – 39
Хемфілл Дж. – 241
Херманн М. Г. – 250
Херсі П. – 242, 251
Ходжкінсон К. – 245

Холландер Е. – 243
Хоманс Дж. К. – 243
Христофор Ф. – 37

Ц

Цезар Гай Юлій – 16
Цимбалістий Б. – 131, 133
Цицерон Марк Тулій – 15, 127

Ч

Чижевський Д. – 41
Чмут Т. К. – 42

Ш

Шав Е. – 344, 443
Шварценберг Р. Ж. – 531
Шевченко Т. Г. – 39
Шнейдер Дж. – 241
Шостром Е. – 505
Шумпетер Й. – 183
Штейнталь Г. – 28

Ю

Юнг К. Г. – 343
Юрій М. Ф. – 319

Я

Яворський С. – 37
Якушев В. М. – 41
Янів В. – 39
Ярема Я. – 39

ГЛОСАРІЙ

А

Абсентеїзм – вияв байдужого ставлення населення країни до політичного життя, ухиляння, масова відмова виборців від участі у виборах, зборах тощо.

Апатія – це емоційний стан, що виникає внаслідок втрати перспектив, пригніченості, втрати віри в кінцеву мету, в керівництво, в успіх справи й ін. Апатія характеризується емоційною пасивністю, байдужістю до подій оточуючої реальності та розвивається на тлі зниження фізичної і психічної активності.

Аполітичність – байдуже ставлення до політики; небажання брати участь у політичному житті.

Анархізм – політичні погляди, які заперечують будь-яку владу, розглядаючи її як насильство над особою.

Асиміляція полягає у нівелюванні не тільки відмінностей між етносами в економічному і політичному плані, але й зникненні, або ж розчиненні культури національних меншин.

Асоціалізація політична – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних і політичних відносин, дисгармонію у взаємодії людини та суспільства.

Аудиторія – соціальна спільність людей, які поєднані з комунікатором – індивідом чи групою, що володіють певною інформацією та доводять її до відома спільноти.

Атракція – привабливість одного партнера зі спілкування для іншого. Формами атракції є симпатія, дружба і кохання.

Б

Блеф політичний – поняття, що запозичили з карткової гри (покеру), позначає прагнення політика або політичних сил, угруповань, партій продемонструвати більшу силу або вплив порівняно з тим, що є і внаслідок цього добитися максимальних вигод.

В

Великі соціальні групи – це суспільні класи, етнічні об'єднання (нації, народності), професійні, вікові, релігійні тощо спільноти, які характеризуються: тривалістю існування, закономірністю виникнення, складними процесами формування та функціонування тощо.

Влада – здатність і можливість справляти визначальний вплив одних соціальних суб'єктів на інших за допомогою різних сил, засобів і способів.

Волюнтаризм – 1) напрям політичної свідомості, який розглядає людську волю, суб'єктивізм як головний фактор політики; 2) політична діяльність, яка зумовлена передусім суб'єктивною волею керівних осіб і лідерів панівних політичних угруповань.

Вплив політичний – дія (або утримання від дії) суб'єкта політики щодо інших суб'єктів або суспільства загалом із метою реалізації власних цілей і політичних програм.

Г

Гібридна війна – комбінація з партизанської і громадянської війни, заклоту і тероризму, головними дійовими особами яких є нерегулярні військові формування, бойовики, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, спецслужби іноземних держав, приватні військові компанії, військові контингенти міжнародних організацій.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається у вербальній і невербальних оцінках і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій та фактів, актуальних проблем суспільно-політичного життя.

Громадянське суспільство – сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, але охороняються нею.

Гуманізація політики – надання політиці гуманістичної спрямованості, орієнтація на реалізацію інтересів особи і задоволення потреб широких суспільних верств.

Д

Демагогія (грец. *demagogia*, від *demos* – народ і *ago* – веду) – форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Демократія – форма політичної організації суспільства, яка ґрунтується на принципах народовладдя, плюралізму й багатопартійності, рівності всіх перед законом, дотримання конституційних прав і свобод громадян.

Депресія – це афективний емоційний стан, що характеризується негативним тлом. Людина у стані депресії має складні переживання, страждання, сум, відчай. Її бажання, мотиви, воля активність,

самооцінка значно знижені. Сприйняття часу також змінене – перебігає вкрай повільно. Для поведінки людей характерні загальмованість, безініціативність, швидка втомлюваність, що призводить до різкого зниження продуктивності діяльності

Десоціалізація політична – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від політичного процесу суспільства. Це втрата людиною частково або повністю окремих нормативних критеріїв політичної взаємодії з іншими суб'єктами.

Деструктивний – неефективний, неплідний, руйнівний.

Дискредитація (фр. *discrediter* – підірвати довіру) – умисне зганьблення чийогось імені, підірив довіри, приниження чиєсь честі, гідності, авторитету.

Дискурс – (фр. *discours* – промова, виступ, слова) – у широкому сенсі складна єдність мовної практики і надмовних факторів (значуща поведінка, що маніфестується в доступних почуттєвому сприйняттю формах), необхідних для розуміння тексту, єдність, що дає уявлення про учасників спілкування, їхні установки й цілі, умови вироблення і сприйняття повідомлення.

Дифамація – (лат. *diffamatio* – обмова) – це поширення про особу недостовірної інформації, яка принижує її честь та гідність, завдає шкоди діловій репутації.

Е

Егоцентризм – зосередженість індивіда тільки на власних інтересах і переживаннях, що спричинює його нездатність зрозуміти іншу людину як суб'єкта взаємодії та самодостатню особистість.

Експресивний натовп (англ. *expression* – вираження) – той, що ритмічно виражає ту або іншу емоцію: радість, ентузіазм, протест.

Екстатичний натовп (англ. *ecstasy* – екстаз, захват) – екстремальна форма експресивного натовпу.

Електорат (лат. *elector* – виборець) – громадяни, які мають право голосу для участі в політичних виборах. Рішення й настрої Е. визначають склад виборних органів влади, впливають на позиції політичних сил.

Емоційний катарсис – зняття емоційного напруження і збудження під час здійснення безпосередньої міжособистісної комунікації.

Емпатія – осягнення емоційних станів іншої людини; психічний процес, який дає змогу зрозуміти переживання іншої людини (механізм пізнання); дія індивіда, що допомагає йому спілкуватися (особливий вид уваги до іншої людини); здібність, властивість, здатність проникати в психічний стан іншої людини (характеристика людини, тобто емпатійність).

Етнос – історичний вид стійкої спільності людей, представленої плем'ям, народністю, нацією або групою націй і національностей.

Ефективність комунікації – співвідношення результату, отриманого від організації комунікативної діяльності до витрат на його одержання. Відображає взаємозумовленість витрат на здійснення комунікації і одержуваного результату в разі досягнення цілей комунікації.

З

Зараження – особливий метод психологічного впливу на людей у процесі спілкування і взаємодії, під час якого відбувається передання певних настроїв, спонук не через свідомість й інтелект, а через емоційну сферу людини.

Залюкування (ініціювання страху) – це формування психічних станів неспокою, депресії або апатії; пробудження відчуття страху перед реальною або придуманою загрозою, а також перед невідомим.

І

Ідеологічна легітимність – громадянин розділяє цінності, які виражає влада.

Ідентичність (лат. *identifico* – ототожнення) – усвідомлення особистістю власної належності до певної групи, статусу, ролі.

Ідентифікація – спосіб розуміння людиною іншого індивіда через усвідомлене чи неусвідомлене уподібнення себе його характеристикам. Наслідком ідентифікації є інтроєкція – виокремлення і ототожнення себе з особистістю чи групою, перенесення, запозичення, «вбирання» в себе певних рис об'єкта і проєкція – приписування іншому власних думок і почуттів.

Ідеологія (грец. *idea* – поняття і *logos* – учення) – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів й інших суб'єктів політики.

Ізоляціонізм або сепаратизм. Передбачає відокремлення етнічної меншини в культурній, економічній і соціальній сферах від інших етнічних і національних груп і процес зосередження на власній групі.

Імідж (англ. *image*, лат. *imago, imitari* – «імітувати») – певний символічний образ сприйняття певного явища, об'єкта та людини, що спрямовано формується у масовій свідомості за допомогою засобів масової комунікації. Імідж створюється для того, щоб викликати бажані зміни в масовій свідомості та поведінці людей.

Імідж політичного лідера – образ суб'єкта політики, який цілеспрямовано формується з метою стимулювання необхідних реакцій на нього, здійснення емоційно-психологічного впливу на певних осіб.

Інсайдер – особа (юридична або фізична), яка має доступ до конфіденційної інформації завдяки своєму службовому становищу, родинним зв'язкам і має можливість використовувати своє становище у власних інтересах.

Інтеріоризація – процес формування внутрішньої структури людської психіки завдяки засвоєнню політичних норм, цінностей та інших компонентів політичного середовища внаслідок політичної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я».

Інстинкти – вроджені моделі поведінки, що детерміновані біологічно та задають напрям енергії поведінки.

Інфантілізм політичний – політична незрілість, нездатність правильно орієнтуватись у політичному житті, що робить людину політичною іграшкою або прирікає на політичну пасивність.

Інформаційно-психологічна безпека – стан захищеності індивідуальної, групової та суспільної психології й, відповідно, соціальних суб'єктів різних рівнів спільності, масштабу, системно-структурної й функціональної організації від впливу інформаційних чинників, що викликає дисфункціональні соціальні процеси.

К

Каузальна атрибуція (лат. *causa* – причина, *attributio* – приписування) – причинне пояснення вчинків партнера способом «приписування» йому почуттів, намірів і мотивів поведінки.

Квазікомунікація – ритуальні дії, які підміняють спілкування і припускають діалог за початковою умовою.

Криза політична – тимчасове припинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості.

Компроміс (лат. *compromissum* – угода, згода) – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуте способом взаємних поступок.

Комунікативні засоби (не технічні) – прийнято поділяти К. з. на: 1) несловесні персональні; 2) словесні усні; 3) письмові персональні; 4) письмові групові.

Корупція – виконання особою, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей з метою одержання неправо-

мірної вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам із метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.

Комунікатор – ініціатор комунікативних зв'язків; особа або група осіб, які формують і передають повідомлення.

Комунікологія – наука про місце й ролі комунікації у суспільстві, про комунікативні системи, структуру і процеси, закономірності та механізми їх розвитку та функціонування.

Комунікативна підсистема – підсистема політичної системи суспільства, в якій реалізуються відносини між індивідами, соціальними спільнотами та інститутами з приводу організації та функціонування влади і, з огляду на вироблення і здійснення певного політичного курсу.

Консенсус (лат. *consensus* – згода, однотайність) – згода між суб'єктами політики з певних питань на основі головних цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних і політичних груп суспільства; ухвалення рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Конформізм (лат. *conforms* – подібний, відповідний) – пристосування, пасивне беззаперечне прийняття наявних порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схвалення перед авторитетами.

Космополітизм. Своєрідність його полягає в тому, що потреба саме в етнічній ідентичності ніби зникає взагалі, натомість маніфестується інша, позаетнічна спільнота, що орієнтується на загальнолюдські вартості, вважаючи етнічність ознакою світоглядної провінційності.

Кумулятивний ефект – результат, одержаний від одночасного впливу ЗМІ на свідомість, психологію і спосіб життя масової аудиторії у виді сформованих стереотипів і міфів масової культури.

Кон'юнктура політична – момент співіснування різнорідних політичних і соціальних сил і тенденції його зміни. Орієнтація на використання сприятливих політичних обставин, на новизну, заперечуючи спадкоємність. Врахування її – обов'язковий елемент вироблення політичної стратегії і тактики.

Конвенціальний натопн (англ. *convention* – умовність) – збирається із приводу заздалегідь оголошеної події: мітинг, концерт рок-групи, футбольний матч й ін.

Консерватизм – політична ідеологія і практика, яка орієнтується на захист, збереження й підтримку наявних традиційних засад і форм суспільного життя, морально-правових основ, заперечує революційні зміни, необхідність народних рухів й ін.

Л

Легітимність влади – це визнання громадянами правомочності влади, обґрунтованості її претензій на панування над ними, внутрішня згода підкорятися.

Лідер політичний – голова держави, керівник політичної партії, громадської організації, народного руху тощо, який має високий авторитет, реальну владу і здатний її здійснювати задля вирішення соціальних і політичних завдань.

Лідерство – суб'єктна активність, тобто активний вплив політичного лідера на інших, причому значно сильніше, ніж вони впливають на нього, викликаючи в разі цього в об'єкті впливу бажані зміни.

Лідерство – це особливий суспільний феномен, коли видатні особистості, завдячуючи непересічним якостям і вмінням впливу на маси, особливостям соціально-політичної ситуації, здатні очолювати масові рухи за суспільні перетворення або керівництво суспільством загалом.

Лідер – це член групи, якому вона надає право приймати найвідповідальніші рішення, що стосуються інтересів усієї групи. Лідер – це той, хто впливає на групу, незалежно від того, чи є він формально в разі цього її головою.

Лобі – група людей, яка представляє інтереси певних політичних кіл й угруповань економічних структур, домагаючись прийняття/неприйняття того чи іншого рішення, закону шляхом учинення тиску на законодавців або інших офіційних осіб.

Лобізм – 1) діяльність соціальних груп, які відстоюють власні політичні інтереси; 2) групи тиску на органи законодавчої і виконавчої влади.

М

Мала група – це сукупність людей, які поєднані спільними цілями, безпосередніми контактами, усвідомлюють себе членами певної спільності, мають розподілені функції й ролі, що спричиняє виникнення групових процесів, норм й інших регулятивних механізмів.

Маніпулювання – сукупність прихованих методів і засобів інформаційно-психологічного впливу на людей з метою примусу їх до дій у вигідному для маніпулятора напрямі.

Маргінал – людина, яка перебуває у проміжному, прикордонному стані між якими-небудь соціальними групами, яка втратила колишні соціальні зв'язки і не пристосувалася до нових умов життя.

Маса – це сукупність індивідів, об'єднаних у численну аморфну групу, які не мають безпосередніх контактів і пов'язані певним спільним більш-менш постійним інтересом.

Масова свідомість – один із видів суспільної свідомості, конкретна форма реалізації останньої. Характеризується збігом у певний момент і в певних умовах основних компонентів свідомості великої кількості різних суспільних груп. У ній відображені знання, уявлення, норми, цінності, які поділяють маси і які вироблені в процесі спілкування, спільного сприйняття соціально-політичних реалій, інформації тощо.

Масова стихійна поведінка – термін політичної психології, яким позначають різні форми поведінки натовпу, циркуляцію чуток, паніки й інших масових явищ.

Масове суспільство – тоталітарна спільнота, коли домінує насильство, втручання держави у всі сфери життя, посилюється роль держави.

Менталітет політичний – сукупність і специфічна структура, склад різних психічних властивостей, якостей, особливостей та виявів, що використовується головно для позначення оригінального способу мислення, складу розуму або навіть умонастроїв.

Н

Навіювання, або сугестія, – метод психологічного впливу на свідомість людей, що ґрунтується на некритичному (і часто неусвідомленому) сприйнятті інформації.

Нація. Об'єктивно роди і племена в ході історичного розвитку об'єдналися в нації (від лат. *natio* – «плем'я, народ»). Це великі історичні спільноти людей, що виникають в ході формування спільності, їх території, економічних зв'язків, літературної мови, низки особливостей культури, характеру і психіки загалом.

Національні емоції – переважаючі серед представників національно-етнічної групи стану якогось одного, доволі певного тону, наприклад, «національної піднесеності» або, «національного скептицизму».

Національні забобони – це чуттєво забарвлені соціокультурні міфологеми, що закріпилися в емоційній сфері стосовно «ролі», «призначення» або «історичної місії» нації або народу.

Національний характер – це сукупність найбільш стійких, характерних для певної національної спільноти особливостей сприйняття навколишнього світу і форм реакцій на нього.

Національні почуття – складні утворення, що є соціально опосередкованими первинними емоціями, які отримали культурно-символічне оформлення.

Національна свідомість – це сукупність соціальних, політичних, економічних, етичних, естетичних, філософських, релігійних й інших

поглядів, що характеризують зміст, рівень й особливості духовного розвитку національно-етнічної групи.

Національний темперамент у політиці – визнана характеристика поведінки людей через динамічні особливості їх психіки (темпу, ритму, інтенсивності окремих психічних процесів і станів). У структурі зовнішніх виявів темпераменту виділяються три головні компоненти: загальна активність людей, її рухові вияви і зовнішня емоційність поведінки. Національний темперамент відображає домінуючі психофізіологічні і біологічні особливості функціонування нервової системи представників етнічної спільноти.

Натовп – велика кількість людей, не пов'язаних між собою спільністю мети і єдиною позиційно-рольовою організацією, але об'єднаних спільним центром уваги, подібністю емоційного стану та деякою мірою такі, що виявляють масову свідомість.

Нейролінгвістичне програмування – це напрямок прикладної психології, пов'язаний з вивченням і створенням нових (або актуалізацією добре забутих) психологічних методів впливу на індивідуальну, групову й масову свідомість.

О

Опортунізм – політичний курс, який характеризується пристосованістю, безпринципністю, зрадою інтересів певної політичної сили чи ідеології.

Опозиція – 1) протиставлення власної політики політиці інших політичних сил; 2) виступ проти думки більшості у законодавчих, партійних й інших структурах. Розрізняють опозицію помірковану, радикальну, лояльну, конструктивну, деструктивну (руйнівну).

П

Паблік рілейшнз – спеціалізована діяльність державних і громадських організацій, що забезпечує взаєморозуміння і доброзичливість у контактах із масами (публікою), соціальними групами. Реалізується через поширення інформації, що розкриває механізми здійснення влади, контактами, які імітують довіру у взаємовідносинах влади і мас.

Персоналізація – процес зміни політичних установок особистості під впливом інтеріоризації системи нових норм, які ґрунтуються на відмінних моральних і політичних принципах й ідеалах. У процесі соціалізації особистість змінює переконання у справедливості певних політичних принципів.

Персональна легітимність – ґрунтується на довірі до політичних лідерів, що персоніфікують владу, високій оцінці їх особистісних і політичних якостей.

Плем'я – об'єднання двох або більше родів.

Плюралізм – система влади, заснована на взаємодії і співпраці основних політичних сил і організацій.

Політична влада – це здатність суб'єкта здійснювати власну волю за допомогою відповідних правових і політичних норм (законів, інших нормативних документів), спираючись на примус і спеціальний апарат примусу.

Політико-владні відносини суспільства – певна об'єктивна реальність, «дана нам у відчуттях», що виявляється в правових нормах, діях органів управління й детермінована економічними, соціальними, власне політичними чинниками.

Політична дезінформація – поширення інформації, що вводить в оману суспільство загалом або певні суспільні групи, з метою політичної дестабілізації, досягнення певних політичних цілей, маніпулювання.

Політична діяльність – діяльність суб'єктів політики (політичних структур, груп, особистостей), спрямована на реалізацію, збалансування та узгодження їх політичних інтересів.

Політична еліта – це привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах і безпосередньо бере участь в ухваленні рішень, пов'язаних з використанням влади.

Політична змова. Поняття політичної змови означає таємну угоду (домовленість, змова) декількох осіб, що виступають від себе особисто або як лідери політичних сил, про сумісні дії проти когонебудь або чого-небудь для досягнення певної політичної мети.

Політичний імідж – це особливий образ конкретного політичного об'єкта (персоніфікованого, інституалізованого, ідеалізованого або комплексного), цілеспрямовано створений або стихійно сформований у масовій свідомості, яка за допомогою асоціацій гіперболізує характеристики, що апріорно задані, та наділяє об'єкт додатковими («фантомними») властивостями.

Політичні інститути – сукупність суб'єктів, які беруть участь у політичному житті суспільства (органи державного правління, законодавчі, судові органи, політичні партії, рухи, фронти тощо).

Політична інтрига – складний, заплутаний, інколи загадковий збіг обставин, що веде до несподіваних, погано прогнозованих буденною свідомістю наслідків.

Політична комунікація – процес суспільної взаємодії за допомогою повідомлень, змістом яких є державне управління, здійснення влади та політики.

Політична корупція – це нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень з метою отримання особистих або групових вигод (ренти).

Політичний конфлікт – це зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у їх прагненні реалізувати власні інтереси та цілі, пов'язані, передусім із боротьбою за отримання влади, її перерозподілом, зміною свого політичного статусу, з політичними перспективами розвитку суспільства.

Політична культура – система вияву свідомості, сформованих ціннісних орієнтацій, установок і стилю політичної діяльності, яка виражає синтез політичної свідомості, менталітету й практичної дії.

Політичний компроміс – специфічний технологічний засіб і процес зняття соціально-політичних суперечностей, механізм досягнення політичної рівноваги, який гармонізує стратегією поведінки суб'єктів політики в ситуації протиборства, узгоджує поточні інтереси і передбачає вироблення взаємовигідного рішення, суттєвими ознаками якого є згода, націленість на отримання взаємовигідного результату на основі взаємних поступок.

Політична легалізація – встановлення, визнання, підтримка влади законом, насамперед конституцією, нормами, які залежно від типу влади можуть суттєво змінюватися.

Політичний лідер – це провідна особа політичного процесу, яка здійснює функції об'єднання та згуртування соціальних сил, які визначають діяльність держави, суспільних інститутів, політичних рухів, має визначальний вплив на політичні перетворення у суспільстві.

Політичне лідерство – процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні люди, наділені реальною владою, здійснюють легітимний вплив на все суспільство, чи певну його частину, яка добровільно віддала їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Політичне маніпулювання – це управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпуляторів, нав'язування їх волі через прихований вплив.

Політичний менталітет політика – змістовний компонент політичної культури, що характеризує ті загальні та вагомні ознаки, які визначають його самостійне прагнення до активного саморозвитку та нарощування креативного (творчого) потенціалу, ініціативне збага-

чення у взаємозв'язках із іншими соціальними суб'єктами і на цій основі культивування власного стилю політичної діяльності як професіонала обраної справи.

Політична мімікрія означає складний комплекс захисних заходів і пристосувань соціально-політичного характеру, що дають змогу вижити та зберегтися тим соціальним групам, силам, для яких у суспільстві виникли нестерпні умови життя і діяльності.

Політична містифікація передбачає свідомі дії спрямовані відповідним суб'єктом політики для введення в оману, приховування своїх політичних цілей та управління громадською думкою.

Політичний міф – феномен колективної психіки, в основі якого є штучно створене узагальнене, спрощене, контрастне уявлення про дійсність, що неадекватно інтерпретує суспільні процеси, поєднуючи реальність із вигадками, містикою, фантазіями.

Політичне насильство – фізичний примус, застосовується як засіб нав'язування волі суб'єкта політики з метою оволодіння владою, насамперед державною, її використання й захисту.

Політична партія – це безперервно діюча організація, що існує і на загальнонаціональному, і на місцевому рівнях, націлена на одержання й відправлення влади й прагне із цією метою до народної підтримки.

Політична поведінка – взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики.

Політична психологія – галузь психологічної науки і практики, яка вивчає та активно впливає на когнітивні й поведінкові аспекти психології суб'єктів політики, на все різноманіття політичних феноменів і процесів, що відбуваються в суспільстві, їх механізми й фактори, а також усіляко сприяє досягненню політичних цілей із врахуванням визнаних у суспільстві моральних і правових принципів і норм.

Політична орієнтація – певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства загалом.

Політична реклама – система політичних комунікацій, покликаних змінити свідомість і поведінку людей відповідно до політичних цілей рекламодавця (у широкому контексті – політичних партій, рухів, лідерів).

Політична свідомість – це система політичних знань, цінностей й ідейно-політичних переконань людей, на основі яких виробляються найбільш стійкі й значущі політичні орієнтації й установки людей відносно політичної системи і їхнього місця в певній системі.

Політична система – впорядкована сукупність державних, політичних, громадських організацій та інститутів, сфера політичного життя суспільства.

Політична свідомість суб'єкта політики – вища форма розвитку психіки, яка характеризує його здатність системно сприймати, розуміти й оцінювати ту частину реальності, яка пов'язана з політикою, з питаннями влади й підпорядкування, держави та її інститутів.

Політична соціалізація – це процес засвоєння особистістю політичних знань, цінностей і норм, набуття політичного досвіду, що дають змогу їй орієнтуватися у складних суспільно-політичних процесах, робити свідомий вибір, ставати повноправним учасником політичного життя.

Політична соціалізація первинна (або початкова) – етап соціалізації, який відбувається в дитинстві, у сім'ї та групах ровесників, сусідстві. Завдяки цій соціалізації, людина стає членом суспільства, засвоює зразки поведінки та елементарні соціальні і політичні ролі. Ця соціалізація є найважливішою для людини, відбувається в емоційній атмосфері міжособистісних стосунків зі значущими іншими особами (мати, батько й ін.).

Політична соціалізація вторинна – етап, який проходить особистість після соціалізації первинної. Це етап, коли людина пізнає багато явищ політичного життя, ухвалює рішення, хто для неї буде найважливішим. Особа під час соціалізації вчиться осмислено оцінювати політичні рішення, дії політичних органів держави, приймати участь у політичних процесах.

Політична соціалізація перманентна (лат. *permanens* – постійний, неперервний) – процес засвоєння щоразу нових політичних візрців, з якими людини стикається упродовж усього життя.

Політична соціалізація зворотна – ситуація, яка трапляється в умовах швидких соціополітичних змін, коли молоде покоління намагається долучити старше покоління до нових віянь у політичному процесі, політичній культурі, освіті тощо.

Політичні стереотипи – соціальні установки, які є наслідком повторення певних політичних дій і спрощують ухвалення рішень.

Політичні цінності – це етичні й нормативні судження про політичне життя, про політичні цілі, на реалізацію яких спрямована політична діяльність.

Політичні технології (грец. *techne* – мистецтво, майстерність, уміння і *logos* – вчення) – це сукупність стратегічних принципів, при-

йомів, технік, пов'язаних із впливом на свідомість і поведінку людей у політичній сфері з метою здобуття, використання або утримання політичної влади.

Політична участь – це залучення громадян до політико-владних відносин, їх вплив на перебіг суспільно-політичних процесів; формування владних структур й ін.

Політика – сфера людської діяльності, що пов'язана з відносинами між суспільними групами, партіями, державами з приводу завоювання, утримання і використання влади.

Популізм – загравання влади з народом для забезпечення популярності, що характеризується демагогічними гаслами, необґрунтованими обіцянками.

Потреба в афіліації – це потреба в приналежності до групи й одержанні схвалення, яка виявляється в турботі політика про добрі стосунки з іншими.

Провокація (від лат. *provocatio* – виклик) – підбурювання, спонука окремих осіб, груп, організацій і навіть мас до дій, що спричинять тяжкі наслідки для них.

Продуктивність мислення – відображає здатність лідера до народження новаторських і виправданих реальністю політичних ідей.

Пропаганда – це вид діяльності з поширення якихось ідей, принципів.

Психологічна війна – цілеспрямоване і планомірне використання політичними опонентами психологічних й інших засобів (пропагандистських, дипломатичних, військових, економічних, політичних й інших) для прямої або непрямої дії на думки, настрої, відчуття і, як наслідок, на поведінку супротивника з метою змусити його діяти в бажаних для них напрямках.

Психологічні механізми політичної соціалізації – впливи або засоби, за допомогою яких здійснюється політико-психологічне відображення людиною реалій соціально-політичного життя, перехід зовнішніх впливів соціально-політичного оточення у внутрішні регулятори її політичної поведінки.

Психологічні моделі іміджу – це структурована певною мірою різноманітна інформація, що відповідає політичному іміджу.

Психологія політичної влади – це закономірності, механізми, умови й фактори утворення, а також її функціонування як інституту.

Психологія свободи – це здатність до творчого самовираження, конструктивної дискусії, активних дій, яка становить основу демократичного процесу.

Р

Раса – супервеликі ареальні групи людей, пов'язані єдністю походження, яке виражається в загальних спадкових морфологічних і фізіологічних ознаках, що варіюють лише в дуже незначних, цілком визначених межах, що історично сформувалися.

Рід – група кровних родичів, які ведуть своє походження по одній лінії та усвідомлюють себе нащадками загального предка (реального або міфічного), носять загальне родове ім'я, мають загальні потреби й інтереси, що виявляються в єдиних соціально-політичних діях.

Релевантність – доречність. В інформаціології та комунікології – відповідність між запитами одержувача інформації і фактичним змістом одержуваної інформації.

Реципієнт – у системі комунікації – сторона, яка приймає повідомлення і реагує на нього.

Ресоціалізація політична – процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства, тобто повернення до раніше інтеріоризованих політичних установок після деякого періоду десоціалізації.

Рефлексія (лат. *reflexio* – відображення) – усвідомлення індивідом того, як його сприймають і оцінюють інші індивіди або спільності.

С

Сенситивність – особливість людини, що виявляється в підвищеній чутливості до подій, які з нею відбуваються.

Соціальні кола – спільноти, що формуються та функціонують з метою обміну інформацією між їхніми членами.

Соціально-групова психологія – це ті особливості свідомості і поведінки, які являють собою відображення умов життя, провідної діяльності й особливостей спілкування великої групи людей.

Соціально-групова свідомість – це історично обумовлений рівень усвідомлення членами великої соціальної групи власного становища в системі наявних соціально-політичних стосунків, а також своїх специфічних соціально-групових потреб й інтересів.

Суб'єкти політичної влади – учасники політичного життя, які мають особливі усвідомлювані ними потреби, інтереси та які здатні визначити засоби щодо їх реалізації і здійснювати реальний вплив на процес втілення політичної влади.

Статус (лат. *status* – положення, стан) до суб'єктів політичної діяльності позначає їхнє місце в системі політичних відносин.

Стереотипи представляють поширені в певних соціальних групах схематизовані уявлення про факти дійсності, що зумовлюють доволі спрощені (зазвичай, не адекватні реальності) оцінки і судження представниками цих груп.

Стереотипізація – привнесення в образ партнера рис, якими наділяють представників певної соціальної групи, зокрема, професійної, національної, політичної.

Структурна легітимність подібна з легальною й почасти традиційною у варіанті М. Вебера й пов'язана зі схваленням принципів, норм, механізмів функціонування влади безвідносно до проведеної нею політики.

Символічний інтераціоналізм – теорія, яка стверджує, що соціальна структура є наслідком стабілізації міжособистісного спілкування, а соціальний розвиток – процес розвитку комунікативних форм (Дж. Г. Мід).

Соціотехніка – сукупність форм, методів і засобів, які використовуються суб'єктами управління для досягнення поставлених цілей; стиль управління, який є суб'єктивно-особистісною формою реалізації певних методів.

Стереотипізація – привнесення в образ партнера рис, якими наділяють представників певної професійної чи національної групи.

Сублімація – психічний процес перетворення і переключення енергії афектних потягів на цілі соціальної діяльності й культурної творчості.

Т

Тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства способом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших зазіхань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей.

Терор – насильство влади проти народу з метою придушення і опозиції, і широкого загалу, з метою викликати жах, відчуття беспорядності, невпевненості, безсилля і змусити залишити думки про спротив.

Тероризм державний – це насилля з боку держави, яке не має законодавчого або судового забезпечення та може практикуватися державними силовими структурами і всередині держави (проти її внутрішніх ворогів) і за її кордонами – аж до проведення спеціальних операцій проти інших держав.

Терористичні акти – вбивства, поранення, викрадення, погрози та деякі інші акти насильства, які готуються організаціями й здійснюються окремими особами стосовно державних або громадських діячів.

Теорія комунікації – система основних ідей у комунікології, які дають цілісне уявлення про ті чи інші закономірності або суттєві взаємозв'язки.

Технології самолегітимізації – створення за допомогою пропаганди уявлення про відповідність реальності очікуванням людей.

Технології виборчі – сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.

Толерантність (лат. *tolerantis* – терплячий) – терпеливе ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань і позицій. Є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою.

Тоталітарна диктатура – диктатура, що прагне до повного контролю над усіма аспектами життя людини й суспільства, що жертвує власним цілям життя, що не зупиняється перед жодними злочинами.

Трансакційний аналіз – вивчення соціальних взаємодій індивідів, метою якого є вдосконалення комунікацій і людських відносин.

Тривога – це емоційний стан, що виникає в ситуаціях із неясними наслідками і пов'язаний з очікуванням несприятливого розвитку подій. Тривога може виявлятися як відчуття безпорадності, невпевненості, безсилля перед зовнішніми факторами, як перебільшення їх могутності і небезпеки. Вияви тривоги у поведінці полягають у загальній дезорганізації діяльності, що порушують її спрямованість і продуктивність.

У

Установка – це стан внутрішньої готовності людей на специфічний для них вияв почуттів, інтелектуально-пізнавальної і волевої активності, динаміки та характеру спілкування, предметно-практичної діяльності й інше, що відповідають наявним у них потребам.

Ф

Фасцинація – спеціально організована вербальна дія, призначена для зменшення втрат семантично значущої інформації при сприйнятті повідомлення реципієнтами.

Фрустрація (лат. *frustratio* – обман, невдача) – соціально-психологічний стан суспільства (нації, соціальних груп, особистості), характерними рисами якого є соціальна і політична апатія, відчуття безвихідності, непевності в майбутньому.

Х

Харизма (грец. *charisma* – милість, благодать, Божий дар) – унікальна здатність впливати на оточуючих, підкорюючи їх своїй волі.

Харизматична легітимність – легітимність, яка за основою є особистісним типом правочинності.

Харизматичний лідер – громадсько-політичний діяч, ватажок, вождь, авторитет якого ґрунтується на вірі громадян у його надприродні, видатні здібності, виняткові якості, святість.

Ц

Циркулярна реакція (емоційне кружляння) – процес обопільного зараження, через інтенсифікацію якого взаємодія між індивідами сходиться із семантичного (комунікація) на психофізіологічний рівень.

Ч

Чутки – процес передання емоційно актуальної інформації через засоби комунікації.

Ш

Шантаж – отримання певних вигод шляхом загрози викриття, розповсюдження відомостей, компрометуючих жертву шантажу.

Шовінізм (франц. *chauvinisme* – від імені капрала наполеонівської армії Н. Шовені) – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації; схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Головатий М. Ф. Політична психологія: підручник / М. Ф. Головатий. – К.: ЦУЛ, 2009. – 400 с.
2. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2002. – 175 с.
3. Гуревич П. С. Политическая психология: учебник для бакалавров / П. С. Гуревич. – 2-е изд. – М.: Юрайт, 2013. – 565 с.
4. Козлов В. В. Политическая психология: учебное пособие для вузов / В. В. Козлов, В. В. Новиков, Е. В. Гришин. – СПб.: Санкт-Петербургский гуманитарный Университет профсоюзов, 2010. – 458 с.
5. Лозинський О. М. Політична психологія: навч. посібник / О. М. Лозинський. – 3-є вид., доп., випр. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 228 с.
6. Матвеев С. О. Політична психологія: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Матвеев, О. В. Добродум, О. В. Димова; С. О. Матвеев (ред.). – К.: ЦУЛ, 2003. – 216 с.
7. Ольшанский Д. В. Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.
8. Політична психологія: навч. посібник / за ред. С. О. Матвеева. – К.: ЦУЛ, 2003. – 215 с.
9. Політична психологія: конспект лекцій до навчального модуля / М. М. Логунова (уклад.); Українська Академія держ. управління при Президентові України. – К.: УАДУ, 2002. – 64 с.
10. Политическая психология: учеб. пособие / А. А. Деркач, В. И. Жуков, П. Г. Лаптев. – М.: Академический проект, 2003. – 858 с.
11. Пірен М. І. Основи політичної психології: навч. посібник / М. І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.
12. Скуловатова О. В. Політична психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Скуловатова. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. – 384 с.
13. Слюсаревський М. Політична психологія як наука, предмет і проблематика / М. Слюсаревський // Соц. психологія. – 2009. – № 5. – С. 3–20.
14. Юрій М. Ф. Політична антропологія: навч. посібник / М. Ф. Юрій, В. І. Павлюк. – К.: Дакор, 2008. – 408 с.

Додаткова література

15. Авер'янова Н. Сучасна політична еліта: перспективи розвитку / Н. Авер'янова // Ефективність державного управління. Зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 42. – С. 29–38.
16. Агаєв Н. А. Сучасний тероризм – причини і прояви / Н. А. Агаєв, М. О. Карпов, В. В. Єфімов та ін. – К.: «Молода нація», 2005. – 109 с.
17. Акайомова А. Політична реклама як процес комунікації / А. Акайомова // Віче. – 2011. – № 6, березень-24 лютого 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2468/>
18. Алмонд Габриэль. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд; С. Верба; пер. с англ. Е. Генделя. – М.: Мысль, 2014. – 500 с.
19. Арістотель. Політика / Арістотель; пер. з давньогрец. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи. – 2003. – 239 с.
20. Арабчук Я. Роль політичних партій в соціалізації особистості / Я. Арабчук // Гілея: науковий вісник. – Вип. 74. – К., 2013. – С. 209–213.
21. Архітектоніка образу ефективного політика: репрезентації в політичній свідомості молоді / Н. Дембицька, О. Валюк // Соц. психологія. – 2007. – № 2. – С. 27–40.
22. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект / А. Бабієва // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 161–168.
23. Баршиполець О. Т. Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації: монографія / О. Т. Баршполець; НАПН України, Інст.-т соц. та політ. психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 648 с.
24. Бахчеван Є. Ф. Основні поняття та характеристики сучасного тероризму / Є. Ф. Бахчеван // Південноукраїнський правничий часопис. – 2014. – № 4. – С. 29–32.
25. Бойко-Бузиль Ю. Ю. Категорія правосвідомості та її сутність / Ю. Ю. Бойко-Бузиль, А. Ю. Бойко // Правові реформи в Україні: збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (м. Київ, 16 жовтня 2013 року). – К.: НАВС, 2013. – 347 с.
26. Бакун Л. А. Группы в политике. К истории развития американских теорий / Л. А. Бакун // Полис. – 1999. – № 1. – С. 162–167.
27. Бороденко Л. Інтернет-медія як новий вид ЗМІ / Л. Бороденко // Інформаційне суспільство. Шлях України. – К., 2004. – С. 194–200.
28. Бедрок Н. М. Лобістська діяльність як складова процесу політичного представництва / Н. М. Бедрок // Молодий вчений. – 2015. – № 10 (25). – С. 204–207.
29. Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів / В. Биковець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 44–53.
30. Бульбенюк С. Психологічний вплив атрибутивних властивостей форм політичної влади / С. Бульбенюк // Політичний менеджмент. – 2012. – № 1/2 (52/53). – С. 74–81.

31. Бурмака М. П. Громадянська культура як детермінанта становлення демократії в українському суспільстві / М. П. Бурмака // Політол. вісн. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 261–278.
32. Білецька Т. В. Політична психологія: навч. посібник / Т. В. Білецька; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Звоні Д. Г., 2014. – 321 с.
33. Білоус І. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації / І. Білоус // Соціальна психологія. – 2007. – Вип. 2. – С. 101–112.
34. Бірюкова Г. Психологічна природа владних відносин / Г. Бірюкова // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 24–28.
35. Блистов Т. І. Корупція у сфері державного управління як загроза національній безпеці України (політичний аспект) / Т. І. Блистов, В. Т. Колесник, П. Я. Пригунов, К. В. Карпова // Наукові праці МАУП. – 2014. – Вип. 43. – С. 11–24.
36. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання / О. Д. Бойко. – К.: ЦУЛ, 2010. – 432 с.
37. Боренько Я. Інтерпретація концепції груп інтересу у дослідженні політичного процесу в Україні / Я. Боренько // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2000. – Вип. 2. – С. 373–379.
38. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / В. І. Бортніков. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. – 524 с.
39. Бортніков В. І. Деякі проблеми політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту / В. І. Бортніков, В. Троценко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 1. – С. 3–15.
40. Бродская О. Человек в массе / О. Бродская // Персонал. – 2004. – № 3. – С. 55–61.
41. Брегеда А. Б. Основи політології: навч. посібник. – 2-ге вид., перер. і допов. / А. Ю. Брегеда. – К.: КНЕУ, 2000. – 312 с.
42. Брехаря С. Г. Мотивація влади як чинник політичної діяльності / С. Г. Брехаря // Наукові записки: збірник. – Вип. 11. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 340–347.
43. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології: навч. метод. посібник / М. Й. Варій. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
44. Варзар І. М. Політична етнологія. Пропедевтичний курс: підручник / І. М. Варзар. – К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. – 354 с.
45. Васютинський В. О. Стан і зміст масової політичної свідомості в сучасній Україні / В. О. Васютинський // Психологія масової політичної свідомості та поведінки. – К.: Донецьк, 1997. – С. 42–81.
46. Висоцький О. Психологічні детермінанти технологій легітимації політичної влади / О. Висоцький // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2012. – № 3. – С. 77–83.

47. Вільчинська І. Ю. Політична культура як ціннісно-нормативна основа політичної мотивації / І. Ю. Вільчинська // Політол. вісник. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 279–289.
48. Владимиров В. М. Журналістика, особа, суспільство: проблема розуміння / В. М. Владимиров. – К.: Речь, 2003. – 282 с.
49. Вунд В. Психология народов / В. Вунд. – М.: Эксмо, 2002. – 846 с.
50. Вятр Е. Й. Социология политических отношений / Е. Й. Вятр; пер. В. Скляр, А. Николаев. – М.: Прогресс, 1979. – 464 с.
51. Ганжуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації / Ю. С. Ганжуров. – К.: Україна, 2007. – 352 с.
52. Гелей С. Д. Політологія: навч. посібник / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Т-во «Знання»; КОО, 2004. – 645 с.
53. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс, Т. Польська; пер. з англ. Р. Димирець. – К.: Дух і Літера, 2000. – 600 с.
54. Головатий М. Ф. Масова стихійна поведінка в дзеркалі сучасної політичної психології / М. Ф. Головатий // Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22; відп. ред. О. В. Бабкіна. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Спецвипуск. – С. 28–34.
55. Головатий М. Етнополітологічні процеси: суть і проблеми в сучасному світі / М. Головатий // Персонал. – 2006. – № 4. – С. 24–26.
56. Горбатов Д. С. Психология слухов и сплетен / Д. С. Горбатов. – М.: Речь, 2013. – 240 с.
57. Гордієнко М. Г. Політичний конфлікт як спосіб існування соціуму / М. Г. Гордієнко // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 41. – (підсерія «Курасівські читання»). – С. 11–20.
58. Гошовська В. А. Політичне лідерство: навч. посібник / В. А. Гошовська, Л. А. Пашко. – К.: НАДУ, 2013. – 300 с.
59. Грачов М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития / М. Н. Грачов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://read.virmk.ru/g/GRACHEV/index.htm>
60. Грехнев В. С. Етноси як спільності людей / В. С. Грехнев // Філософія і суспільство. – 1999. – № 4. – С. 123–140.
61. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – К.: Либідь, 2000. – 258 с.
62. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – 156 с.
63. Даазе К. Тероризм – понятие, теории и стратегии противодействия / К. Даазе. – М., 1997. – С. 3–5.
64. Давыдов Е. Терроризм: истоки и эволюция, цели и средства / Е. Давыдов // Досье секретных служб. – 2000. – № 1. – С. 5–7.

65. Давидова В. П. Управлінська еліта. Професійне навчання: навч.-метод. посібник / В. П. Давидова, А. О. Леонова. – К.: ДПА Україна, 2004. – 422 с.
66. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія: антологія; упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882–942.
67. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль; пер. с англ. под. ред. М. В. Ильин. – М.: «РОССПЕЧН», 2003. – 576 с.
68. Дацаківська О. Політичне функціонування як вид політичної діяльності / О. Дацаківська // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2009. – № 3. – С. 133–139.
69. Дейян А. Реклама / А. Дейян. – М.: А/О Издательская группа «Прогресс», 1993. – 176 с.
70. Дела Порта Д. Брудні обгородки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Д. дела Порта, А. Ванучі; пер. з англ. С. Кокізюк. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2006. – 302 с.
71. Дембицька Н. Когнітивні аспекти політичної свідомості нового покоління / Н. Дембицька // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 87–99.
72. Дембицька Н. М. До розробки понятійного апарату теорії політичної соціалізації / Н. М. Дембицька // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні; за ред. С. Д. Максименко, В. Т. Циби, Ю. М. Шайгородського та ін. – К., 2003. – С. 145–159.
73. Дем'яненко В. М. Політична свідомість українського суспільства в умовах демократичної трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / В. М. Дем'яненко. – К., 2003. – 17 с.
74. Деструктивні технології виборчих кампаній: морально-політичний аспект / Л. Кочубей // Соц. психологія. – 2007. – Спецвипуск. – С. 142–149.
75. Девочкіна Н. Ідеологія та індивідуальна свідомість в умовах політичної трансформації суспільства / Н. Девочкіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>
76. Денисюк С. Г. Комунікологія: навч. посібник / С. Г. Денисюк, – Вінниця: ВНТУ, 2015. – 102 с.
77. Динаміка політичної свідомості студентів у процесі виборчої кампанії 2004 року / М. Дроздова // Соц. психологія. – 2005. – № 4. – С. 32–43.
78. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология: учеб. пособие для высших учебных заведений / Г. Г. Дилигенский. – М.: Новая школа, 1996. – 352 с.
79. Дмитренко С. Народ-етнос: сутність та термінологічні особливості етнополітичного визначення поняття / С. Дмитренко // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 28–33.
80. Дмитренко М. Політичні конфлікти: природа виникнення та методи їх урегулювання / М. Дмитренко // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2014. – № 4. – С. 6–14.
81. Дойч К. Нервы управления. Модель политической коммуникации / К. Дойч. – М.: ЮНИТИ, 1993. – 186 с.

82. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
83. Дорошенко А. Терор і тероризм / А. Дорошенко // Політика і час. – 1997. – № 8–9. – С. 15–27.
84. Доценко Е. Л. Психология манипуляции / Е. Л. Доценко. – М.: «Черо» совместно с издательством «Юрайт», 2000. – 344 с.
85. Дудок А. І. Політична психологія як наукова дисципліна / А. І. Дудок // Проблеми та перспективи розвитку психології на Україні: матеріали 2-го з'їзду Товариства психологів в Україні (м. Київ, 23–27 вересня 1996 р.) // Проблеми та перспективи розвитку психології на Україні. – К.: Обрій, 1993. – 135 с.
86. Ренан Э. Собрание сочинений в 12 томах / Э. Ренан; пер. с франц. под ред. В. Н. Михайловского. – Т. 6. – К., 1902. – С. 87–101.
87. Ениколопов С. Н. Психологические последствия терроризма / С. Н. Ениколопов, А. А. Мкртычян // Вопросы психологии. – 2008. – № 3. – С. 71–80.
88. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
89. Єрмаков П. П. Етнополітичний конфлікт: сутність та проблеми визначення / П. П. Єрмаков // Політологічний вісник. – 2005. – № 20. – С. 281–288.
90. Жадан І. В. Механізми політичної соціалізації молоді в умовах модернізації освіти / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/SochGum/Nspp/2011_28/Zhadan.htm
91. Жадан І. В. Методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/ppp/2011_12/Zhadan.htm
92. Живі архетипи: навч. матеріали з політ. психології: політ. установки, символізм у політиці / О. М. Лозинський; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2005. – 81 с.
93. Загурська С. Феномен та функції лідерства / С. Загурська // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 2. – С. 52–57.
94. Про запобігання корупції: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua>
95. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua>

96. Запорожець Т. В. Етнополітичний конфлікт: концептуальний аналіз / Т. В. Запорожець // Статистика України. – 2010. – № 2. – С. 76–81.
97. Ирхин Ю. В. Мотивы политические / Ю. В. Ирхин // Полит. энцикл.: в 2 т. / Ю. В. Ирхин. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 743–744.
98. Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовт., 2011 р.: матер. доп. і вист. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 223 с.
99. Іванова Н. Ю. Людина і політика: підручник для студ. вищ. навч. закл. / Н. Ю. Іванова; за ред. О. В. Бабнікової, В. П. Горбатенка. – К.: Вид. центр «Академія», 2001. – С. 168–179.
100. Ідеальний політичний лідер в уяві студентів / С. Грабовська // Соц. психологія. – 2006. – № 4. – С. 28–37.
101. Іллін Є. П. Мотивація і мотиви / Є. П. Іллін; пер. з рос., передм. та примітки Т. В. Тадеєвої. – Тернопіль: Навчальна книга; Богдан, 2013. – 512 с.
102. Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні: аналітична доповідь / ред. О. М. Майборода. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 280 с.
103. Інформаційні маніпуляції як можливість для саморозвитку / О. Плющ // Соц. психологія. – 2009. – № 3. – С. 40–49.
104. Інформаційно-психологічні детермінанти сучасних політичних процесів / Л. Є. Леонтєва // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 23. – С. 565–572.
105. Ісхакова Н. Г. Особливості процесу політичної соціалізації в умовах трансформації політичної системи України / Н. Г. Ісхакова // Нова парадигма. – Вип. 53. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С. 83–95.
106. Кааза М. О политическом действии и не только / М. Кааза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/308/>
107. Казьмирчук М. Г. Етнополітика: підручник / М. Г. Казьмирчук. – К.: УкрСіч, 2013. – 360 с.
108. Канівець Т. М. Психологія маркетингу та реклами: навч. посібник / Т. М. Канівець, Г. С. Фесун, А. В. Галичанська. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – 112 с.
109. Канцір В. С. Спонукальні мотиви злочинної поведінки терористів / В. С. Канцір // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 249–252.
110. Канцір В. С. Політика-психологічні особливості міжнародного тероризму / В. С. Канцір // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 47. – С. 313–319.
111. Кара-Мурза С. Г. Власть манипуляции / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Академ. Проект, 2007. – 380 с.
112. Карнаух А. А. Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук / А. А. Карнаух; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.

113. Карнаух А. Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні / А. Карнаух // Персонал. – 2007. – № 9. – С. 26–31.
114. Карлова В. Проблеми формування загальнонаціональної ідеології в Україні / В. Карлова // Демократичне врядування: Науковий вісник. – Львів, 2010. – Вип. 6. – С. 17–24.
115. Капітон В. П. Український етнос у контексті сучасних цивілізаційних процесів (філософський аналіз): монографія / В. П. Капітон. – К.: ДДФА, 2012. – 220 с.
116. Кедик В. С. Інтернет-медіа в комунікативному середовищі політичної системи України / В. С. Кедик // Гілея. – 2012. – № 6. – С. 655–659.
117. Керівництво та лідерство в системі державної служби: навч.-метод. посібник / В. А. Гошовська, Ю. В. Ковбасюк, Л. А. Пашко. – К.: НАДУ, 2011. – 144 с.
118. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / А. Лой; під заг. кер. А. Бочарова, М. Бойченко, В. Кебуладзе. – К.: Тандем, 2002. – 584 с.
119. Ключенко Є. Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосування методу шкалограмування за Гурманом / Є. Ключенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46–72.
120. Козирев М. П. Соціологія: підручник / М. П. Козирев. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 656 с.
121. Козловець М. А. Політична еліта як чинник цивілізаційного поступу України / М. А. Козловець // Наукові праці МАУП. – 2014. – Вип. 1. – С. 20–26.
122. Кокорська О. І. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми / О. І. Кокорська, В. Ф. Кокорський // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: ПАРАПАН, 2004. – С. 7–15.
123. Колодій А. Так звані нові партії практично нічим не відрізняються від старих / А. Колодій // Національна безпека і оборона. – 2015. – № 6–7. – С. 79–81.
124. Конфлікти, стреси, маніпулювання в державному управлінні: навч. посібник / за заг. ред. М. М. Логунової. – К.: Вид-во НАДУ, 2008. – 72 с.
125. Конфисагор А. Г. Психологія влади / А. Г. Конфисагор. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2004. – 235 с.
126. Короткий оксфордський політичний словник / Джефрі Андергіл, Пол Артур, Сиріл Барет, П. Берд; за ред. І. Маклін, А. Маклін; пер. В. Сидоров, Д. Терещук, П. Тарашук. – К.: Основи, 2005. – 789 с.
127. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: монографія / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 160 с.
128. Корнієнко В. О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні: монографія / В. О. Корнієнко, І. Д. Похило. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 140 с.

129. Корж І. Політична корупція та правова безпека України / І. Корж // Право України. – 2009. – № 6. – С. 55–60.
130. Котигоренко В. Причинність етноконфліктів: Впливи глобалізації / В. Котигоренко // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 21–28.
131. Коткін С. Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд / С. Коткін, А. Шайо. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2014. – 440 с.
132. Кочубей Л. О. Політичні конфлікти в сучасній Україні: технології запобігання та специфіка перебігу / Л. О. Кочубей // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 41 (підсерія «Курасівські читання»). – 267 с.
133. Кравченко Н. І. Політична свідомість як соціальний феномен (деякі аспекти) / Н. І. Кравченко, Я. Ф. Покровський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>
134. Кравчук І. А. Особа злочинця-терориста як елемент криміналістичної характеристики терористичного акту / І. А. Кравчук // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 210–216 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.g>
135. Краснокутський О. В. Генеза проблеми формування ідеології державотворення у період Нового часу / О. В. Краснокутський // Гілея. – 2013. – № 5. – С. 390–395.
136. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: Вектори етноконфліктного потенціалу України / О. Кривицька // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 3–22. – 2002. – № 1. – С. 17–32.
137. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення / О. І. Крюков. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
138. Кудрявченко Н. А. Политическая коммуникация и власть / Н. Кудрявченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vevivi.ru/best/Politicheskaya-kommunikatsiya-i-vlast-ref56668.html>
139. Кулініч І. О. Психологія управління: підручник / І. О. Кулініч. – К.: Знання, 2011. – 415 с.
140. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – 2-ге вид. – Львів: Кальварія, 1996. – 224 с.
141. Лалл Д. Мас-медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід / Д. Лалл. – К., 2002. – 316 с.
142. Лайнбардже П. М. Психологическая война. Теория и практика массового сознания / П. М. Лайнбардже. – М.: Центрполиграф, 2014. – 445 с.
143. Лассуэл Г. Структура и функции коммуникации в обществе / Г. Лассуэл // Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований / М. М. Назаров. – М.: УРСС, 2000. – 106 с.
144. Лассуэл Г. Психопатология и политика / Г. Лассуэл; пер. с англ. Т. Н. Самсоновой, Н. В. Коротковой. – М.: РАГС, 2005. – 352 с.
145. Лебон Г. Психология масс / Г. Лебон. – Мн.: ХАРВЕСТ; М.: АСТ, 2000. – 319 с.

146. Лебон Г. Психология социализма / Г. Лебон. – СПб.: Макет, 1995. – 544 с.
147. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / В. Г. Ледяев. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 384 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://grachev62.narod.ru/led/chapt09.htm>
148. Лещенко С. В. Роль ціннісно-нормативної системи у політичній соціалізації суспільства / С. В. Лещенко // Нова парадигма. – Вип. 72. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 89–98.
149. Лещенко В. Особливості становлення української багатопартійності в умовах суспільної трансформації / В. Лещенко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 22–28.
150. Лиллекер Д. Политическая коммуникация. Ключевые концепты / Д. Лиллекер; пер. с англ. С. И. Остнек. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2010. – 300 с.
151. Лильо Т. Глобалізація комунікаційного простору і процеси національної ідентифікації у посткомуністичному світі / Т. Лильо. – К., 2001. – 251 с.
152. Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? (Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка «Де вихід?») / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1954. – 114 с.
153. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – К.: Київ–Філадельфія, 1995. – 470 с.
154. Лобанов А. П. Когнитивная психология: учеб. для студентов вузов / А. П. Лобанов. – Мн.: Новое знание, 2014. – 376 с.
155. Локтіонова Л. А. Моделі електоральної поведінки / Л. А. Локтіонова // Наукові праці: наук.-метод. журнал; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилян. Акад.». – Миколаїв: МДГУ, 2001. – Т. 93 (вип. 80). – 2008. – С. 135–141.
156. Ломов Б. Етнічна психологія: загрози та переваги / Б. Ломов. – К.: Ліра, 2012. – 212 с.
157. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования / А. Н. Майборода. – К.: Наукова думка, 1993. – 542 с.
158. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли; пер. с ит. Г. Муравьевой, Р. Хлодовского. – СПб.: Азбука; Азбука-Аттикус, 2012. – 272 с.
159. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д. Макклелланд. – СПб.: Питер, 2007. – 672 с.
160. Марчук В. П. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Марчук. – К.: Персонал, 2009. – 480 с.
161. Матвієнків С. Політична свідомість як найвпливовіша форма суспільної свідомості / С. Матвієнків // Вестник СевГТУ. – 2000. – № 24. – С. 96–103.

162. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) / М. І. Мельник. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.
163. Миклашук І. Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України / І. Миклашук // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5. – С. 63–71.
164. Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
165. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика і політологія про неї / М. І. Михальченко, І. Курас, Ф. М. Рудич та ін. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – С. 20–33.
166. Москаленко В. В. Соціалізація політична / В. В. Москаленко // Філософія політики: словник. – К., 2002. – С. 506–512.
167. Москаленко В. В. Проблема ідентичності в політичній соціалізації особистості / В. В. Москаленко // Психологія: зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 17. – С. 65–70.
168. Московичи С. Век толпы: исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
169. Морарь М. В. Політична комунікація в іміджмейкерстві партійного лідера / М. В. Морарь // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 81. – С. 329–333 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2014_81_82.pdf
170. Морозов А. В. Психология влияния / А. В. Морозов. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2009. – 560 с.
171. Назаретян А. П. Психология стихийного массового поведения / А. П. Назаретян. – М.: Академия, 2005. – 136 с.
172. Невмержицький Е. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія / Е. В. Невмержицький. – К.: КНТ, 2008. – 368 с.
173. Оверченко А. І. Використання засобів впливу у політичній агітації / А. І. Оверченко, В. С. Кашуба // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 12. – С. 61–68.
174. Олещенко В. Політичні еліти: особливості формування у період незалежності України / В. Олещенко // Вісник національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – Вип. 3. – С. 175–182.
175. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.
176. Ольшанский Д. В. Психология террора / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 320 с.
177. Омельченко С. Медіа та тероризм: вплив ЗМІ на розвиток терористичного руху / С. Омельченко. – К.: Персонал, 2006. – 187 с.
178. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти

АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.: Вид-во «Ай Би», 2002. – 684 с.

179. Отрешко В. Ідеологія як складова державотворення / В. Отрешко // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2013. – № 1. – С. 99–107.

180. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах / Ю. Паніч [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>

181. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры: монография / А. Д. Пахарев. – К.: Знання України, 2001. – 271 с.

182. Пирогов А. И. Политическая психология: учеб. пособ. для вузов / А. И. Пирогов. – М.: Академический проект; Трикста, 2005. – 386 с.

183. Півнева Л. М. Трансформація політичної свідомості в контексті модернізації політичної системи й українські реалії / Л. М. Півнева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>

184. Піменов В. В. Етнологія: предметна область, соціальні функції, понятійний апарат / В. В. Піменов. – К.: Наука, 1994. – С. 5–14.

185. Пірен М. І. Етнопсихологія: підручник для студ. / М. І. Пірен. – К.: Ун-т «Україна», 2011. – 525 с.

186. Пірен М. І. Публічна політична діяльність: навч. посібник / М. І. Пірен. – К.: НАДУ, 2009. – 288 с.

187. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві / М. І. Пірен // Вісник Національної академії державного управління при Президентів України. – 2015. – № 2. – С. 51–57.

188. Платон. Держава / Платон; пер. з давньогрец. та комент. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.

189. Платонюк К. Архетиповість нації: зміст та форми / К. Платонюк. – Тернопіль: Лимар, 2011. – 164 с.

190. Плутарх. Застольные беседи / Плутарх; пер. с древнегреч., предисл., прилож. Л. Сумм. – М.: ЭКСПО, 2008. – 640 с.

191. Політична влада в Україні: проблеми легітиматії та модернізації: монографія / О. В. Висоцький. – Дніпропетровськ: Інновація, 2012. – 130 с.

192. Поведінковий підхід у політичній психології: термінологічний тезаурус, основні напрями і проблеми / М. Слюсаревський // Соціальна психологія. – 2009. – № 6. – С. 3–21.

193. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22; відп. ред. О. В. Бабкіна. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Спецвипуск. – 534 с.

194. Політика в особах / за заг. ред. Ф. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 398 с.

195. Політичне лідерство в особах / за заг. ред. Ф. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 352 с.

196. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації / І. Білоус // Соц. психологія. – 2012. – № 10. – С. 25–34.
197. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. Аналітична доповідь Центру Розумкова // Національна безпека і оборона. – 2009. – Т. 111. – № 7. – С. 2–66.
198. Політична психологія як наука: предмет і проблематика / М. Слюсаревський // Соц. психологія. – 2009. – № 5. – С. 3–20.
199. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студ. вузів // НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; упоряд. В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін; ред. Ю. С. Шемчушенко, В. Д. Бабкін. – К.: Генеза, 1997. – 395 с.
200. Політична свідомість українського суспільства: рік 2007 / В. Бибик, О. Василюшина, А. Фоміна // Соц. психологія. – 2007. – № 5. – С. 18–24.
201. Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда / О. М. Чижова // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2002. – Вип. 15. – С. 571–577.
202. Поліщук І. Політична культура: категоріальне осмислення / І. Поліщук // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2012. – № 4. – С. 78–85.
203. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламент. вид., 2011. – 808 с.
204. Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: ПАРАПАН, 2004. – 224 с.
205. Політичний маркетинг // Прикладна політологія: навч. посібник. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – С. 65–94.
206. Политическая психология: учеб. пособие / А. А. Деркач, В. И. Жуков, П. Г. Лаптев. – М.: Академический проект, 2003. – 858 с.
207. Політологія: навч. посібник / М. П. Гетьманчук, В. К. Гришук, Я. Б. Турчин та ін.; за заг. ред. М. П. Гетьманчука. – К.: Знання, 2010. – 415 с.
208. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2003. – 664 с.
209. Политическая психология, культура и коммуникация / редкол.: Е. Б. Шестопал (отв. ред.) и др. – М.: РАПН; РОССПЭН, 2008. – 320 с.
210. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
211. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. С. Римаренко. – К.: ІПіЕНА ім. І. Ф. Кураса НАП України, 2014. – 188 с.
212. Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 265.

213. Постол О. Посткласичні ідеологічні трансформації: монографія / Олена Постол. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – 288 с. – (Серія «Монограф»).
214. Почебцов Г. Сучасні інформаційні війни / Г. Почебцов. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 497 с.
215. Почебцов Г. Г. Контроль над розумом / Г. Г. Почебцов. – К.: КМА, 2012. – 350 с.
216. Примуш М. Психологічний чинник політичних конфліктів / М. Примуш // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2009. – № 1. – С. 124–131.
217. Прикладна політологія: навч. посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 270–298.
218. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства / О. О. Проскуріна; Держ. закл. «Луганськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 352 с.
219. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 № 2365-III (Редакція від 26.11.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
220. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua>
221. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянства української держави: матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції 13–14 листопада 1997 р. – К., 1997. – 259 с.
222. Пробийголова Н. Особливості розвитку теорії політичної соціалізації / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 88–95.
223. Психологія мас: хрестоматія / ред.-сост., предисл. Д. Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2010. – 591 с.
224. Психологія восприяття влади / под ред. Е. Б. Шестопал. – М.: СП Мысль, 2002. – 242 с.
225. Психологія реклами: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Зазимко, М. С. Королько, В. М. Корольчук та ін. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. – 384 с.
226. Психологічні прийоми в політиці: навч. посібник / Н. О. Сергієнко. – К.: МАУП, 2006. – 112 с.
227. Пухкал О. Політична еліта і громадянське суспільство в Україні: становлення і взаємодія / О. Пухкал // Вісник національної академії державного управління при Президентові України. – 2009. – Вип. 4. – С. 193–202.
228. Радченко Л. М. Групи інтересів та їх вплив на політичний процес / Л. М. Радченко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2011. – Вип. 7. – С. 47–52.
229. Райх В. Психологія мас и фашизм / Вильгельм Райх; пер. с нем. Ю. М. Донец. – М.: АСТ, 2004. – 539 с.
230. Рак О. Особливості природи формування особистісного політичного іміджу політика перед виборами / О. Рак // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2012. – № 4. – С. 103–108.

231. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / О. Резнік // Ін-т соціології НАН України. – К., 2003. – 184 с.
232. Рибалка С. В. Якісні параметри регіональної політичної еліти в контексті державного будівництва: на прикладі сучасної України / С. В. Рибалка // Гілея. – 2015. – № 6. – С. 391–395.
233. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности / С. Е. Рыбаков // ВМУ. Серия 18. Социология и политология. – 2001. – № 3. – С. 22–54.
234. Ричков М. О. Суспільство: соціальний організм, простір, етнос / М. О. Ричков. – К.: НТУ, 2005. – 188 с.
235. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід: монографія / О. М. Рудакевич. – Тернопіль: ТНЕУ, вид-во «Екон. думка», 2010. – 456 с.
236. Рябий Ю. О. Фактори впливу на системні зміни українського суспільства та його політичної культури / Ю. О. Рябий // Політол. вісн. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 325–339.
237. Нікітенко В. О. Формування політичної культури в контексті геоцінної проблематики / В. О. Нікітенко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2014. – № 59 – С. 83–88.
238. Сартори Дж. Вертикальная демократия / Дж. Сартори // Полис. – 1993. – № 2. – С. 80–89.
239. Семенченко Ф. Г. Політична діяльність: аксіологічний вимір: монографія / Ф. Г. Семенченко. – К.: «Формат», 2011. – 304 с.
240. Семенченко Ф. Г. Критерії ефективності політичної діяльності / Ф. Г. Семенченко // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. – 2013. – № 31. – С. 41–62.
241. Семечкин Н. И. Психология социальных групп: учеб. пособие / Н. И. Семечкин. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2011. – 287 с.
242. Сигеле С. Преступная толпа: опыт коллективной психологии / Сигеле Сципион. – М.: Акад. проект, 2011. – 124 с.
243. Сідак В. С. Міжнародний і інформаційний тероризм в контексті загроз національній безпеці України / В. С. Сідак // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 12. – С. 12–15.
244. Скуратова О. В. Політична психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Скулатова. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. – 280 с.
245. Сміт Е. Нація та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 278 с.
246. Сміт Ентоні. Національна ідентичність / Ентоні Сміт; пер. з англ. Петро Тарашук. – К.: «Основи», 1994. – 224 с.
247. Слюсаревський М. М. Інститут соціальної та політичної психології: п'ять років творчого пошуку і подальші перспективи / М. М. Слюсаревський // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 3–18.

248. Слюсаревський М. Політична психологія як наука, предмет і проблематика / М. Слюсаревський // Соц. психологія. – 2009. – № 5. – С. 3–20.
249. Слюсаревський М. М. Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки / М. М. Слюсаревський // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5 (38). – С. 8–18.
250. Солодовнікова Х. К. Соціально-психологічні аспекти тероризму: навч. посібник / Х. К. Солодовнікова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 71 с.
251. Солодовнікова Х. К. Психологічні джерела схильності молоді до радикальних дій / Х. К. Солодовнікова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. пр. / Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України; за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд.: В. О. Васютинський, О. А. Ліщинська. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 5–6. – С. 211–219.
252. Солодовнікова Х. К. Соціально-психологічний портрет сучасного терориста / Х. К. Солодовнікова // Вісник Національної академії оборони України. – 2014. – № 3. – С. 326–333.
253. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: суспільно-політична література / ред. С. Д. Максименко. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – 512 с.
254. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.
255. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення / М. Степико // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19–29.
256. Сунь-Цзы. Трактат о военном искусстве / Сунь-Цзы; пер. Е. И. Сидоренко – М.: Academia, 1955. – 190 с.
257. Тард Г. Личность и толпа. Очерки по социальной психологии / Г. Тард. – СПб.: Издание А. Большакова и Д. Голова, 1903. – 178 с.
258. Тарасов С. Ю. Політична маніпуляція як феномен у політичному аспекті / С. Ю. Тарасов // Наукові праці МАУП. – 2013. – Вип. 4. – С. 67–71.
259. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність / Т. Татаренко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 31–39.
260. Тархова Н. Вплив національного менталітету на формування політичної культури / Н. Тархова // Нова політика. – 2002. – № 9. – С. 52–54.
261. Телешук С. О. Основи публічної політики та управління / С. О. Телешук, С. В. Ситник, І. В. Рейтерович та ін.; за заг. ред. С. О. Телешук. – К.: НАДУ, 2011. – 312 с.
262. Терлецька І. В. Політична реклама: підручник для студ. вищ. навч. закл. / І. В. Терлецька. – Д.: РВВ ДНУ, 2002. – 47 с.
263. Тероризм: теоретико-прикладні аспекти: навч. посібник / за заг. ред. проф. В. К. Грищука. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 328 с.
264. Тихомирова Є. Лобізм як складова міжнародного PR / Є. Тихомирова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 143–151.

265. Ткач В. Політичний тероризм як вид сучасного тероризму / В. Ткач // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2012. – № 1. – С. 160–168.
266. Траверсе О. Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 86–96.
267. Требін М. Феномен «гібридної» війни / М. Требін // Гілея. – 2014. – Вип. 87 (8). – С. 366–371.
268. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави / М. П. Требін // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць; за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Х.: НТУ «ХПШ», 2010. – Вип. 26 (30). – С. 110–118.
269. Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. – К.: НІСД, 2012. – 384 с.
270. Філософія і психологія публічної влади: монографія / В. Б. Дзюндзюк, Б. В. Дзюндзюк, О. І. Козлов, О. В. Котуков та ін.; за заг. ред. В. Б. Дзюндзюка. – Х.: Вид-во «Магістр», – 2015. – 392 с.
271. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд. – М.: АСТ, 2004. – 189 с.
272. Фрейд З. Психоанализ и теория сексуальности / З. Фрейд. – Х.: Харвест, 2006. – 448 с.
273. Халілев Р. А. Міжетнічні конфлікти та їх зв'язок зі станом оперативної обстановки / Р. А. Халілев // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Т. 26 (65). – 2013. – № 1. – С. 300–310.
274. Хасан Б. И. Психотехника конфликта и конфликтная компетентность / Б. И. Хасан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.konfliktmanagement.ru>
275. Хренов Н. А. Публика в истории культуры. Феномен публики в ракурсе психологи масс / Н. А. Хренов. – М.: Аграф, 2007. – 495 с.
276. Царенко О. О. Роль засобів масової комунікації в політичній соціалізації особистості / О. О. Царенко // Гілея: науковий вісник. – Вип. 52. – К., 2012. – С. 463–469.
277. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 78–102.
278. Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие / А. А. Чемшит. – К.: Украинский центр духовной культуры, 2004. – 528 с.
279. Чумиков А. Н. Керування конфліктами / А. Н. Чумиков. – К.: МАУП, 2003. – 97 с.
280. Чорна Н. В. Тенденції в розвитку політичної комунікації в інформаційному суспільстві / Н. В. Чорна, Т. Г. Авксентьєва // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 88. – С. 46–52.

281. Чувардинський О. Групи інтересів у громадянському суспільстві / О. Чувардинський // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 78–86.
282. Шайгородський Ю. Роль міфологічної свідомості у розумінні політики / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск. – С. 79–87.
283. Швалб Ю. М. Психологічні моделі соціалізації особистості / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології. – 2015. – Т. 7. – Вип. 38. – С. 503–517.
284. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология: в 3 ч. Ч. I / Р.-Ж. Шванцерберг. – М., 1992. – 180 с.
285. Шевчук П. Роль політичного класу та політичної еліти у розбудові держави / П. Шевчук // Ефективність державного управління: зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 42. – С. 29–38.
286. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования) / В. П. Шейнов. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Мн.: Харвест, 2009. – 816 с.
287. Шейнов В. Психология лидерства, влияние власти / В. Шейнов. – Мн.: Академия, 2008. – 656 с.
288. Шестопал Е. Б. Политическая психология: хрестоматия / Е. Б. Шестопал. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 448 с.
289. Шиманова О. Теоретичні основи дослідження політичної комунікації / О. Шиманова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25344/30-shimanova.pdf?sequence=1>
290. Шляхтун П. П. Політологія. Теорія та історія політичної науки: підручник для студ. вузів / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 573 с.
291. Шовкун І. В. Політична реклама та безпосередні форми комунікації з виборцями / І. В. Шовкун // Вісник Київського університету. Серія: Філософія. Політологія. – 2004. – Вип. 66. – С. 9–13.
292. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации / Э. Шостром; пер. с англ. Н. Шевчук, Р. Кучкаровой. – М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2002. – 240 с.
293. Шубін С. П. Психологічні чинники сучасного політичного конфлікту / С. П. Шубін // Наукові праці. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. – Вип. 12. – Т. 15. – 172 с.
294. Шубін С. П. Політичний маркетинговий аналіз: метод, теорія, практика: монографія / С. А. Шубін. – К.: Генеза, 2007. – 112 с.
295. Шугай М. А. Психологічні умови формування етнічної толерантності / М. А. Шугай // Психологічні перспективи. – Вип. 12. – Луцьк: РВВ «Вежа»; Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 280 с.
296. Юрій М. Ф. Політична антропологія: навч. посібник / М. Ф. Юрій, В. І. Павлюк. – К.: Дакор, 2008. – 408 с.
297. Devlin L. P. Political commercials in American presidential elections / L. P. Devlin // Kaid L. L. & Holtz-Bacha C. (Eds.). Political advertising in western

democracies: Parties and candidates on television. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1995. – P. 186–205.

298. Wardlaw G. Political Terroris: Theory, tactics, and counter measures / G. Wardlaw. – N.Y.: Press Syndicate of the University of Cambridge. – 1986. – P. 16.

299. Shaw Eric D. Political Terrorists: Dangers of Diagnosis and an Alternative to the Psychopathology Model / Shaw Eric D. // International Journal of Law and Psychiatry. – 1986. – № 8.– P. 59– 68.

300. Shafer B. Faces of Nationalism New Realities and Old Myths / B. Shafer. – New York. – 1972. – P. 17–20.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

КОЗИРСЬВ Микола Петрович

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Редагування *Ю. Р. Глиняна*

Макетування *Н. М. Лесь*

Друк *А. М. Радченко*

Підписано до друку 20.12.2017 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 37,67.
Тираж 100 прим. Зам. № 75-17.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.